

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 45

Теодор Мацьків

**Гетьман Іван Мазепа
в західноєвропейських джерелах
1687—1709**

з передмовою Любомира Винара

Мюнхен 1988

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Reihe Monographien Band 45 Vol.

HETMAN IVAN MAZEPA
IN WESTEUROPÄISCHEN QUELLEN
1687—1709

HETMAN IVAN MAZEPA
DANS DES SOURCES DE L'EUROPE OCCIDENTALE,
1687—1709

HETMAN IVAN MAZEPA
IN CONTEMPORARY WEST EUROPEAN SOURCES
1687—1709

by
Theodore Mackiw, Ph.D.
Professor Emeritus, The University of Akron, USA

München 1988

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 45

Теодор Мацьків

**Гетьман Іван Мазепа
в західноєвропейських джерелах
1687—1709**

з передмовою Любомира Винара

diasporiana.org.ua

Мюнхен 1988

Ентузіястові української історії
Д-ру Михайлові Демяніву
і його шановній Дружині
присвячується

ISSN 0581-2046

©Ukrainische Freie Universität, München

Druck: E. Mühlthaler's Buch- und Kunstdruckerei GmbH, München

ПЕРЕДМОВА

Др. Теодор Мацьків, емиритований професор Державного університету в Акроні, Огайо, а від 1984 професор-гість української історії на університеті в Гайдельберзі, уже довгі роки досліджує діяльність гетьмана Мазепи й його добу в західноєвропейських джерелах. Свої дослідження він опублікував у численних статтях та наступних книжках: *Mazepa im Lichte der Zeitgenössischen deutschen Quellen* (1963), *Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications* (1967) і *English Reports on Mazepa, 1687—1709* (1983). Його найновіша праця *Гетьман Мазепа в тогочасних західноєвропейських джерелах, 1687—1709*, є надзвичайно цінним і ваговитим вкладом в українську і загальну історіографію. Ця праця, у значній мірі, є своєрідним завершенням цього циклу наукових дослідів автора, який у своїх дослідженнях найбільше уваги присвятив двом центральним періодам Козацько-гетьманської держави: Хмельниччині й добі Мазепи. Без перебільшення можна сказати, що автор дуже добре вив'язався із свого завдання і мазепознавча література збагатилася вийнятоково важливим дослідженням.

Студія проф. Мацькова складається з 12 джерельних розділів, заключення, бібліографії та джерел. Численні ілюстрації додатково збагачують це видання. Автор критично аналізує реляції про Мазепу в німецькій, англійській, французькій, шведській, голландській, австрійській і швейцарській мемуаристиці, дипломатичних реляціях і тогочасній пресі. Окремі розділи студії присвячені "Битві під Полтавою", "Мазепа — автор українсько-шведського договору" і "Легенда і правда про Мазепу". Тут треба також відзначити, що автор вже довгі роки досліджує австрійські й англійські державні архіви (Відень і Лондон) в яких не лише перевіряв і оцінив поданий матеріал, але також віднайшов нові та важливі європейські архівні документи, які відносяться до діяльності українського гетьмана.

Звичайно, можна тут підкреслити, що тогочасна європейська преса не належить до історичних першоджерел у методологічному розумінні, у порівнянні до дипломатичних реляцій дипломатів, спогадів сучасників подій, офіційного листування, тощо. Проте тогочасну європейську пресу належить уважати як політичний "барометр" тодішньої публичної opinio Заходу про Мазепу як гетьмана, тобто голову Української Держави. Саме тому критичне обговорення європейської преси, в якій знаходимо згадки про Мазепу й Україну, є важливе у дослідженні європейської політичної думки про Мазепу та його діяльність.

У своїй передмові автор пише, що безпосередньою заохотою до написання цієї праці була рецензія проф. Олександра Оглоблина на його німецькомовну монографію *Мазепа у світлі німецьких джерел (Записки НТШ, том 174, 1963, рецензія видрукувана в Українському Історичному, чч. 7—8, 1965)*. Отже рецензія появилася тому 21 років і протягом наступних років автор систематично опрацьовує західноєвропейські джерела і літе-

ратуру про українського гетьмана. У висліді цієї наполегливої й систематичної праці даємо сьогодні до рук читача цю чергову, цінну студію проф. Мацькова.

Тут треба підкреслити, що у своїй праці автор не обмежується лише до аналізу джерел і літератури — на основі цієї критичної літератури він робить численні висновки, справляє невірні гіпотези і викриває фальшування діяльності і біографії Мазепи європейськими, а головню російськими авторами. Автор джерельно доводить, що тогочасна німецька преса була під сильним впливом московської пропаганди. Натомість у французьких та англійських матеріалах Мазепу представлено в позитивному світлі. Це насвітлення іде в розріз із представленням Мазепи в російській (царській) і советській історіографіях в яких Мазепу осуджено, як "зрадника" і "за-проданця українського народу". Автор джерельно опрокидує ці тенденційні твердження російських істориків про політичну ідеологію та діяльність гетьмана.

Автор покликуючись на проф. О. Оглоблина, підчеркує, що Мазепа принципово не був ні русофілом ні русофобом, хоч добре знав трагічну історію українсько-російських взаємин. Він уважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він отримав у спадщину від своїх попередників, і, здавалося, це була єдина можливість у союзі і за допомогою Москви здійснити головні національні цілі — супроти Польщі і супроти Туреччини і Криму. Проф. Мацьків наводить між іншим твердження російського історика Александра Брюкнера, який твердив, що союз Мазепи зі шведським королем "не може бути більше неморальний як союз, що його два роки пізніше заключив Кантимір, молдавський господар, з Петром Великим проти султана" і тому "політику гетьмана належить уважати як ein Meisterstück, а спробу визволення України з під панування тодішньої малокультурної імперії як героїчний акт."^{*}

Було б побажаним, щоб ця цінна праця проф. Мацькова, появилася також в англійській, німецькій й інших європейських мовах, в яких були матеріали про гетьмана Івана Мзепу.

24 вересня 1986

Любомир Винар
Кент, Огайо

---

^{*}B r ü c k n e r, A., *Peter der Große. Onckens Allgemeine Geschichte*, Berlin 1879, Bd. VI, S. 405.

Розділ перший

ВСТУП.

Хоч Україна чи пак Українська Козацька Військова Держава (Гетьманщина, 1649-1764) була спочатку під польським, турецьким чи московським протекторатом, як слушно завважив у своїй дисертації німецький історик, Ганс Шуман, вона мала власну територію, свій нарід, свій — як на тодішній час — демократичний уряд, своє військо — тобто козаків, а навіть деякий час дипломатичні зв'язки з чужими державами (крім Польщі й Туреччини), так що творець Гетьманщини, Богдан Хмельницький фактично був суверенним володарем.¹ До речі, державна форма автономії була звичайним явищем у тодішній Європі, згадати хочби те, що всі балканські народи були під турецьким, Прусія під польським, Голляндія під еспанським, Ліфляндія (сьогоднішня Лотва та Естонія) під шведським протекторатом.

Український нарід у своїх природних аспіраціях намагався створити власну незалежну державу, якій збройно протиставилася Польща своїми імперіялістично-наступальними плянами. Одначе в ударі з українським визвольним рухом Польща своїх плянів не була спроможна зреалізувати, щоправда, їй вдалося послабити молоду Українську Козацьку Державу.

У наслідок провалу польської наступальної політики на сході Європи постала політична порожнеча, яку не могла заповнити ні козацька Україна, що саме зроджувалась у вогні й крові, ні ослаблена Польща, ані Москва, що загоювала свої рани після "смути". Тоді Польща й Москва вирішили поділитися територією України (Андрусівська угода з 1667 р.).

Одначе навіть послаблена Українська Козацька Держава не тільки не перестала бути предметом зацікавлення обох контрагентів, але й стала на довгий час політичним чинником на сході Європи, зокрема відігравала значну ролю в боротьбі проти Туреччини, що все ще була поважною загрозою для Європи. Польща й Москва спритно старалися використовувати козацьку військову силу для своїх політичних і воєнних цілей. Зокрема Петро I, використовуючи внутрішній розклад Польщі, намагався використовувати цю порожнечу для своїх імперіялістичних задумів. Україна стала тереном, де ударялися польсько-московські інтереси.

Особливо ускладнилося становище України в час Великої Північної Війни (1700-1721). Щоб ліпше зрозуміти глибину тодішніх подій, треба їх розглянути не лише з українського, але теж із міжнародного аспекту.

Москва вже довгий час намагалася "прорубати вікно на захід". На початку 18-го сторіччя міжнародне становище в Європі було виразно вигідне для московських плянів здобути Прибалтику, частину якої здобула Швеція у війні 1655-1660 років.

З одного боку Австрія, Франція, Англія та Голляндія приготувалися до т. зв. Еспанської Сукцесійної Війни (1701-1713) і через те не могли активно вмішуватися в боротьбу за Прибалтику зі Швецією. З другого боку прибалтійські держави — Данія, Польща, Прусія та Москва — чекали тільки нагоди, щоб ударити на Швецію і відібрати нею загарбовані землі над Балтійським морем. Саме в той час, коли на шведському троні засів вісімнадцятирічний король Карло XII (народжений 1682 р.), данський король Фридрих ІУ, польський король Август II та російський цар Петро I в осени 1699 р. підписали умову, щоб на весні 1700 р. заатакувати Швецію. Данський король увійшов у Гольштайн, що був тоді союзником Швеції, а Август II — у Ліфляндію, де розпочав облогу Риги.

Щоправда, цар був ще на воєнній стопі з Туреччиною, нетерпеливо чекаючи на мир, який був підписаний у липні 1700 р. Маючи вільну руку, цар почав концентрувати своє військо на шведському кордоні. Урочисто запевняючи шведського короля про свої мирні наміри супроти нього, цар виповів Швеції 9 серпня 1700 р. війну, не знаючи, що 8 серпня того ж року, отже день передтим, Карло XII примусив данського короля підписати мирний договір у Травенделі, на основі якого Данія відмовилася від військового союзу з польським королем і царем.

Московська армія перейшла кордон і почала облогу шведської твердині Нарви, але шведський король з 8.000 шведами несподівано вночі 20 листопада 1700 р. напав на 30.000-тисячне російське військо, повністю розбив його і, думаючи, що справа з царем, який день перед тим виїхав до Новгороду, покінчена, вирушив проти Августа II.

Вибір саксонського курфюрста Августа II на польського короля 1697 р. створив нову ситуацію в Польщі, що вже тоді робила враження політично й суспільно відсталой середньовічної держави. Новий польський король, щоб зломити опозицію польських панів, звернувся до царя по підтримку, який радо пішов йому назустріч, і, наприклад, не вагався дати Августові II 20.000 рублів — щоб підкупити тих польських сенаторів, які опонували б підписати

Біржанську угоду. Від того часу Петро I застосовує римську засаду "діли й пануй".

І так, з одного боку, він остерігає польську шляхту перед намаганням позбавити корони їхнього легітимного короля, а з другого боку запевняє її, що вона завжди може покладатися на підтримку царя, на випадок, якщо б король хотів обмежити її вольності.

Дальше, цар спритно використав рішення шведського короля піти в глибину Польщі для того, щоб Август II формально підписав воєнний союз із Росією проти Швеції. Хоча в основі того союзу Петро I був зобов'язаний допомагати польському королеві, який розпучливо просив у нього допомоги цар не спішився, запевняючи його, мовляв, якщо довше він затримає шведів у Польщі, то ліпші будуть вигляди на остаточну перемогу. Щоб показати добру волю, в 1704 р. цар посилає Августові II кілька полків під командуванням некомпетентного у воєнних справах лівонського шляхтича та авантюриста Йоганна Паткуля.

У такому складному політичному стані на чолі Української Держави (Гетьманщини) стає Іван Мазепа.² У змаганнях Швеції і Москви за гегемонію в Північносхідній Європі, Україна згідно з Переяславським договором (1654) та Коломацькою угодою (1687), проти своєї волі мусила брати активну участь у цій війні, що була для неї великим тягарем. Українську людиність примушували доставляти для російського війська в Україні не тільки грошові та натуральні побори, виконувати всякі фортифікаційні роботи, але й терпіти різні утиски, зневаги, пониження до гвалтів та побоїв включно. Козаки ж часто-густо, будучи під командуванням російських і чужинецьких офіцерів, які брутально поводитися з ними, мусили воювати й гинути за чужу їм справу.

Більше того, існування ще автономної Української Держави уже на початку 18-го ст. не входило в рямці імперіялістичних плянів царя, що навіть не ховався з намірами ліквідувати Гетьманщину. Українським державним колам було рівнож ясно, що і вислід Північної Війни значно погіршував становище України. Якщо б цар виграв війну, то тоді ще раз повторилася б Андрусівська угода. Коли б виграв шведський король, то тоді Україна як активний союзник Москви, попала б на ласку й неласку Польщі. Ситуація України була справді незavidна і нелегким було завдання гетьмана Мазепи "провести український державний корабель безпечно між Сциллою та Харибдою".^{2а}

З уваги на те, що Українське Козацьке Військо брало діяльну участь у війнах міжнародного характеру, напр., участь 50.000-ти-

сячної козацької армії у двох Кримських походах (1687-1689), що відбулися в ряцях "Святої Ліги", яку в 1684 р. організував цісар Леопольд I проти Туреччини, та особливо участь козаків підчас Великої Північної Війни, Україна звернула на себе увагу тодішньої Західної Європи. Чужинці цікавилися не тільки географічним положенням та історією України, козаками, але теж Мазепою — гетьманом, чи пак головою Уряду Української Козацької Держави та Головнокомандуючим Козацької Армії. Силою обставин Мазепа стає центральною постаттю історичних подій в Україні того часу. У зв'язку з воєнними операціями, західно-європейська преса пише не лише про козаків, але теж присвячує багато уваги особі гетьмана. Деякі німецькі журнали поміщують біографічні нариси та портрет Мазепи на першій сторінці. Та не тільки преса, але теж дипломати згадують у своїх звітах про гетьмана, ним цікавляться королі, про нього та його політичні пляни, зокрема про його союз зі шведським королем, писали не раз і не два історики й письменники.

Хоч прерогативи Мазепи були обмежені т. зв. "Коломацькими статтями",³ все ж таки він виконував в Україні найвищу цивільну та військову владу. Гетьманський Уряд шановано в Москві. Як подає радянський російський історик М. Богословський, у Москві було окреме міністерство для українських справ ("Особый Малороссийский Двор"), через який царський уряд комунікувався з гетьманським урядом, самого ж гетьмана цар приймав у "посольському приказі", тобто сьгоднішньому міністерстві закордонних справ, подібно як інших чужинецьких державних мужів чи дипломатів.⁴

Українську Козацьку Державу зазначувано окремо на тодішніх європейських мапах, згадати б відому мапу французького інженера Бопляна, атлас англійського картографа П. Гордона чи німецького Й. Гомана та інших.^{4а} Тогочасні подорожники, науковці, журналісти, дипломати згадували про Гетьманщину як окрему державу. Наприклад, тодішній французький посол у Москві, Жан де Балюз (1648-1718), відвідуючи в 1704 р. гетьмана у Батурині, писав у своєму листі: "З Москви я приїхав на Україну, країну козаків, де я був гостем принца Мазепи, котрий виконує в цій країні найвищу владу".⁵

Визначний англійський журналіст і письменник, відомий автор "Робінзона Крузо", Даніел Дефо (1661-1731) у своїй книжці про царя Петра I писав: "Мазепа не мав королівського титулу, але він був рівний королеві відносно влади, й у всякому відношенні був рівний, якщо в даних обставинах не перевищував короля Августа..."⁶ Мазепа був уповні цього свідомий і уважав себе "мало менше польського короля".⁷ Голландський професор університету, Христофор Келляріус, перебільшуючи титул гетьмана, писав про Мазепу як про "імператора".⁸ Шведський полковник К. Г. Клінгспор (1665-1742),

що присвятив Мазепі досить багато уваги у своїх споминах, писав: "Мазепа був великим чоловіком і його ім'я було відоме далеко поза межами країни, якою він володів."⁸

Без сумніву, що Мазепа був відомою постаттю в тодішній Європі. Уже про його вибір на гетьмана 4 серпня (25 липня за с. ст.) 1687 року писала майже вся європейська преса, згадати хоч би тодішні німецькі газети в Берліні, Ляйпцігу, Нюрнбергу (*Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*), Франкфурті *Theatrum Europeum*, офіційні часописи у Франції *Gazette de France*, та в Англії *The London Gazette*. Що вибір Мазепа на гетьмана України мав політичне значення, вказує також те, що шведський представник у Варшаві, Симон Дерффлер (*Simon Dörffler*), уважає за відповідне повідомити про це свій уряд. Докладніше про зацікавлення вибором Мазепа на гетьмана у Стокгольмі написав Богдан Кентржинський у своїй відомій праці *Mazepa Stockholm 1962*.

Уже французький дипломат Фой де ля Невіль (1649-1706), що особисто познайомився з Мазепою у Москві, так згадував про нього у своїх спогадах: "Цей принц — не звичайна собі людина, але дуже відома особа, він досконало говорить латинською мовою. Сам він із козацького роду".⁹

Мазепа був людиною високої освіти і товариської культури. Загальну тодішню освіту отримав він у Києво-Могилянській Академії, був пажем на польському королівському дворі, відвідував Францію, а в Парижі з нагоди підписання Піренейського миру (1659) був прийнятий у Люврі, про що сам засвідчив у своїй розмові з Балюзом, який у вище згаданому листі писав: "... Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що не володіє добре французькою мовою, хоч у молодих літах відвідав Париж та південну Францію."¹⁰

Мазепа відвідував не тільки Францію, але згідно з листом Пилипа Орлика до свого сина Григора, він був рівнож в Італії та в Німеччині. Всупереч сумнівам Борщака ("Польські вказівки про перебування Мазепа в Нідерляндах викликають деякі сумніви"¹¹), Мазепа таки був у Голландії. 1657 р. він побував у місті Девентер разом із Мартином Концьким, пізнішим краківським каштеляном, який залишив багато паперів, у яких також згадує про своє навчання з Мазепою у Девентері. Про це згадує польський поет Тимко Падура (1801-1872) у своїх писаннях, що були надруковані у Львові в 1874 році. Що більше, у Девентері заховався реєстр студентів т. зв. "Хезеллен Бук" у якому Мазепа зареєструвався як "Йоаннес Коледіньскі, нобілес польонус". На основі цієї записки, голландські генерали Тер Аа і де Бас зазначили в додатку до сьомого тому історії "Армії Недерляндських Штатів", що "Йоаннес Коледіньскі,

пізніший Козацький Гетьман Мазепа, був один рік в Недерляндах при відливні гармат Віллема Веґеваард-а у Девентері".¹² Тут слід зазначити, що при тому був вишкіл в артилерійській штуці. Щодо самої реєстрації, то Мазепа не був єдиним, що зареєструвався "нобілес полонус". У реєстрах західноєвропейських університетів можна знайти багато наших земляків, які записувались "польонус," "літуанус," "борусус," чи "сарматус". Мабуть, був такий звичай, як і сьогодні, що люди записувалися згідно з державною приналежністю. Напр. Юрій Немирич там записаний як "польонус," а дальше "Субкамерарії terra Кіовієнсіс філіюс".

Мазепа добре володів польською, німецькою та італійською мовами, знав голляндську, французьку, татарську мови; відносно ж латинської мови, то нею "так досконало володіє, що може ривалізувати з нашими найкращими отцями єзуїтами", підкреслює у своєму вже згаданому листі Балюз. Мазепа звертав на себе увагу сучасників не тільки своїм знанням та високою товариською культурою, але й мав винятковий дар чи пак "чарм" притягати до себе людей і мати їхнє довір'я. Інший французький дипломат у Варшаві, Франціс Бонак так писав 1707 р.: "...Як я чув від пані воеводини [Сенявської], Гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїм чаром жінок, як хоче цього".¹³

Мазепа, — підчеркує Борщак - "міг говорити з кожним мовою своєї розмовника, тобто мав той талант, що його Френціс Бекон уважав ще в 16 віці за першу прикмету великої людини"...Всі його співбесідники, чи то "гонорові польські магнати, на-пів дикі московські бояри, буйні запорожці, статечні турки, елегантні французи й пуритани шведи — всі вони", — твердить Борщак, — "стрічаючись з українським гетьманом, складали перед ним свою зброю".¹⁴

Одним із найкращих доказів, як Мазепа вмів з'єднувати собі людей, може посвідчити його чар у першій зустрічі з царем Петром I. До речі, обставини гетьмана, що приїхав напередодні державного перевороту у Москві, були прямо катастрофічні, так що старшина, яка з ним тоді була, поважно думала чи не висувати іншого гетьмана. Як подає Борщак, варшавський кореспондент *Gazette de France*, з 9 листопада 1689 р., висловлюючи "opinio communis", писав: "... князь Голіцин, княжна Софія, кілька бояр і козацький гетьман Мазепа були скарані на горло".¹⁵

Однак, коли Мазепа вперше зустрінувся з молодим царем, він зробив велике враження на нього. Не зважаючи на численні доноси, Петро I, залишався під тим враженням і тоді, коли дістав повідомлення про перехід гетьмана на шведську сторону, лише

висловив своє "велике удівлення".¹⁶ На доказ пошани, Петро I відзначив гетьмана найвищим тодішнім відзначенням, — орденом св. Андрея Первозванного та надав йому титул "князя України" 8 лютого 1700 р.^{16а} У січні того ж року, на запрошення царя, Мазепа прибув до Москви, де його приймали з великими почестями в Посольському дворі.¹⁷ До речі, у Москві був побудований "особый Гетманский Двор", тобто особня палата для гетьмана.

Отже, недаром Отто Плеєр, австрійський посол у Москві (1692-1718) писав у своєму звіті з 8 лютого 1702 р.: "... Мазепа тут, його приймають із високими почестями, а цар ставиться з респектом та пошаною".¹⁸

Не лише Балюз, Бонак, де ля Невіль і Плеєр, що особисто знали Мазепу, так висловлювалися про нього. Ближче нам невідомий дипломатичний агент із Венеції, що провів у 1705 році два дні в Батурині, підкреслює у своєму звіті "велику інтелігенцію Мазепи" та бистроту його розуму, який схоплює все краще за молодого", — пише Борщак.¹⁹ Однак було б хибно думати, що "як вельми гарно провадив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що не говорив би небіжчик Мазепа", — згадує Орлик, — то тоді, коли треба було, гетьман "більше любить мовчати і слухати інших", стверджує розчаровано Балюз, якому не вдалося довідатись про пляни гетьмана.

Та не тільки очевидці, але й пізніші дослідники цієї доби, що навіть користувалися у своїх дослідях російськими джерелами, підкреслюють велику інтелігентність і бистроту розуму Мазепи. Напр., відомий французький учений, член Академії Наук у Берліні, Жан Руссет де Міссі (1686-1762), знаний теж під псевдонімом як Іван Іванович Нестезураної, писав у своїй біографії про Петра I між іншим так: "... Іван Мазепа був зі шляхетської родини, зі своєї нації; високо освічений, він не мав нічого спільного з варварством козаків, навпаки, визначався прикметами свого народу, передовсім тонким і ніжним розумом та великим розсудком".²¹

Інший французький учений, літературний критик, Вісконт Е. Мельхior де Вогює, у своїй праці про Мазепу так писав: "Згідно з його біографіями, Іван Степанович Мазепа був дуже вродливий, з природи надзвичайно інтелегентний, палкого темпераменту, відзначався майстерністю не тільки в їзді на коні, але також в орудуванні зброєю та був відомий зі своєї елоквенції".²²

Хоч у російських джерелах Мазепу звичайно представляється у негативному світлі ("зрада", "честилюбивість", "підступність", "хитрість" і т. д.), усеж таки деякі об'єктивні російські дослідники приневолені признати Мазепі високу освіту, "приємний зовнішній вигляд, що вмів приваблювати до себе польських дам, бистрий

ум, здібність своїм розумом уміти наглядати за поступками людей, розгадувати їх задуми, сам же був потайний та обережний до найвищого ступеня".²³

Гетьманування Мазепи припадає на дуже ускладнені часи, коли Україна стає тереном воєнних операцій, а українська армія авангардом у походах проти Туреччини в політичних плянах Москви та Польщі. Москва і Польща, ще раз потвердивши Андрусівський договір (1667) про поділ України між собою у т. зв. "Вічному мирі" (1686), намагалися використати кожна зосібна для своїх цілей, Москва, хочаби добитися вільного доступу до Чорного моря, мусила знищити татар на Криму. Польща ж, утративши частину Правобережжя й Поділля в Бучацькому договорі (1672), прагнула відзискати ці утрачені землі від Туреччини. Обидві держави проти волі Українського Гетьманського Уряду намагалися використовувати козаків. Через Україну проходили московські війська, що стояли довгими постоями та економічно руйнували господарське життя нашого населення. Російсько-турецька війна обривала торговельні зв'язки з Кримом і чорноморськими краями, що дуже відбивалося на господарському житті України, зокрема немало терпіли запорожці. Український Гетьманський Уряд правильно оцінював шкідливість московсько-польського "вічного" миру, що, звертаючись проти Туреччини, шкодив українським державним інтересам, передусім, в об'єднанні української території під однією булавою. Розумів це гетьман Іван Самойлович, який старався якщо не запобігти війні з Туреччиною, то щонайменше забезпечити нейтральність Гетьманщини. І хоч Самойлович вів лояльну політику супроти Москви, проте відомо, що це його не врятувало і за свої політичні концепції був позбавлений гетьманської булави.

Наступник Самойловича теж не погоджувався з політикою "вічного миру", хочаби відвернути увагу московського уряду від дальшої війни ("нас нудит на шведа"),²⁴ але свідомий своєї мілітарної слабости у порівнанні з московською армією, був приневолений іти по лінії московської політики аж до переходу на шведську сторону.

Поділ України на Лівобережжя і Правобережжя, нестача координації української військової сили в одних руках, внутрішня боротьба й конфлікти від різних впливів і течій серед тодішнього українського громадянства, — все це не дозволяло гетьманам скріпити свою політичну позицію в Москві.

Скомпліковане й невідрадне становище тодішнього Гетьманського Уряду ускладнювала внутрішня анархія, яку ще в 1628 р. семигородський воевода Бетлен Габор так схарактеризував: "...многоголова, бурхлива й безладна гідра, що часто кидається в

різні боки“.²⁵ Хоч як образливо, зневажливо і неприємно звучить це твердження Габора для нашого вуха, на жаль, воно вірно характеризує тодішні трагічні часи й дає відповідь на причини наших невдач. Здеморалізована руїною, старшина нікому не вірила, не хочачи слухати свого гетьмана, радо відкликала до Москви (що охоче тому потурала), або що гірше, робила на нього доноси, чим у самій основі підривала авторитет Гетьманського Уряду.

На кого ж мав Мазепа опертися? На старшину, дух якої вже тоді був заражений царською ласкою, чи духовенство, представник якого, архієпископ Теофан Прокопович, підготовляв теоритичні основи для російської імперії? Воно зрадило гетьмана в найбільше критичний момент! Чи може на селянство, для якого Мазепа завжди був тільки гетьманом панів і приятелем царя. Так думала тоді переважна більшість українців.

Мазепа був свідомий свого становища і шукав собі людей, на яких міг опертися, яким можна було довіряти. Тому він добирає собі співробітників із чужинців або старшин незв'язаних із родовою старшиною. Ми бачимо в його штабі "нових людей" — Орлика, Герциків, Мировичів, Нахимовича чи Кеніґсека, що були йому не тільки зобов'язані, але й залишилися вірними його ідеї до кінця.

Уроджені державницькі здібности, дипломатичний хист, еластичність у прагненнях Мазепа подиву гідні у тодішніх суворих і критичних обставинах. Мазепа знав усі слабкі сторони гетьманської влади і докладав усіх зусиль, щоб її оборонити "як лев, як вовк, як лис" - пише у своїх споминах Григор Орлик, а Борщак додає: "...і він добре захищав свою владу, найчастіше, правда, як лис..."²⁶

Жоден гетьман, крім Богдана Хмельницького, що передчасно помер, не тримав так довго гетьманської булави, як Мазепа. Таємниця, чому він міг тримати владу понад двадцять років, лежить у тому, як пише Борщак, що, знеутралізувавши доноси, "своєю мудрою політикою осягнув довір'я Москви, яка давала йому змогу переводити в життя свою політику в Україні. Доки Україна зв'язана, все одно яким способом, із Москвою, неутральність Москви щодо внутрішніх справ України є передумовою, якої б то не було української політики".²⁷ Виглядає, що як політика Мазепа супроти Москви так і погляд Борщака на цю справу заслуговують на окрему увагу.

Після "руїни" доба Мазепа — це час політичного, культурного та економічного відродження України. Основною метою політики гетьмана було сконсолідувати українські землі та встановити сильну авторитарну владу. "Мазепа не був у засаді ні москофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин. Він провадив щодо Москви двоторову

політику, коли це було потрібне для здійснення його головних цілей і, звичайно доки це було можливе. Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що він її одержав у спадщину від своїх попередників, і, здавалося, це була єдина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні українські національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини (і Криму), слушно завважив О. Оглоблин у своїй монографії про Мазепу.^{27а}

Своєю вмілою політикою у тодішніх обставинах Мазепа не тільки осягнув довір'я царського уряду, але скріпив свою владу й позицію як в Україні так і в Москві. Хоча становище Мазепи через "Коломацькі статті" було специфічне, всеж таки Москва шанувала Гетьманський уряд, цар запрошував гетьмана на державні наради і прислуховувався до його порад.

Без сумніву, що Мазепа був державним мужем європейського масштабу, його можна назвати українським Бісмарком, хоч би тому, що обидва ці визначні державники поставили собі виразну ціль політики — об'єднання своїх батьківщин.

Як уже сказано, Мазепа йдучи за "здоровим розумом" вів реальну політику, тобто старався осягнути нейтральність Москви у своїх планах в Україні і назовні був лояльний, може навіть занадто лояльний, що мусять признати навіть деякі російські історики. Коли, збагнувши, що цар хоче зліквідувати Гетьмашину, Мазепа зважив усі "за і проти" й вирішив пов'язатися з могутньою тоді Швецією, ворогом як Варшави так і Москви, щоб забезпечити кращу майбутність для українського народу. Одне можна б закинути Мазепі — він будував свої плани виключно в надії, що шведський король, якого український історик — Степан Томашівський не без причини називає "зловіщим ангелом України"²⁸ виграє війну й допоможе визволити Україну. На жаль, Мазепа не подбав підготувати до великого діла ні Козацьку Армію, ані ширші маси українського народу.

Однак, не зважаючи на трагічні наслідки битви під Полтавою, Мазепа — цей визначний державний муж — став символом прагнень українського народу в нерівній боротьбі за свою волю! Хоч Мазепа не створив якоїсь осібною історичною епохи, як напр. Хмельницький, то всеж таки його постать, його політика, особливо його роля у планах Карла XII, цікавили й цікавлять політиків і дослідників як в українській так і в світовій історії не тільки тоді, але й сьогодні. Особовість Мазепи, його успіхи як і трагічний кінець надихали поетів Байрона, Гюґо, Пушкіна, Рилеєва, Словацького, мистців Буланжера, Делякруза, Жеріко, Верне, композиторів Ліста, Чайковського та інших. Постать Мазепи не переставала бути предметом зацікавлень поетів

і тепер. У половині ХХ століття, визначний німецький поет Бертольд Брехт (1898-1956) написав цікаву поему "Балляда про Мазепу", а Яр Славутич (1918—) "Дует Мазепи й Мотрі", "Монолог перед шаблею" тощо.²⁹

Хоч про Мазепу є вже значна література як українською так чужими мовами, то всеж таки ще й тепер можна знайти про нього нові джерела чи цікаві відомості про життя гетьмана. Напр. навіть такий солідний дослідник мазепинської доби, І. Борщак, дуже сумнівався, чи Мазепа був у Голляндії. Одначе вже сьогодні не може бути сумніву, Мазепа був не тільки в Голляндії, але й цілий рік вивчав там науку артилерії. Більше того, справа вияснення авторства гравюри Мазепи в ляйпцігському журналі з 1706 року, лист Мазепи до царя Йосифа I, звіти англійських дипломатів, спомини швайцарського кіннотчика у шведській армії, Христофора Гасмана, чи згадка в тодішній англійській, віденській, голляндській пресі — все це заслуговує на вивчення.

Автор цих рядків поставив собі за мету, в міру можливостей, зібрати як старшу так і новішу літературу про добу Мазепи, що розкинена в окремих розвідках, статтях по різних журналах і часописах через лихоліття другої світової війни вони вже стали бібліографічною рідкістю.

Безпосередньою заохотою до написання цієї праці була рецензія нашого визначного історика й дослідника мазепинської доби, Олександра Оглоблина (колишнього професора української історії в Київському, а згодом у Гарвардському університеті) на мою працю про Мазепу у тогочасних німецьких джерелах.³⁰ Рецензент висловив побажання щоб моя "цінна праця"³¹ була незабаром видана українською мовою.

Оскільки автор цих рядків не хотів обмежуватись тільки до перекладу вищезгаданої праці з німецької мови та своїх опублікованих праць про Мазепу в тогочасних англійських джерелах,³² тому старався теж на скільки це було можливим, узяти під увагу й інші джерела та праці своїх попередників, (згадати б у алфавітному порядку) Андрусяка, Борщака, Грушевського, Дорошенка, Кентржинського, Костомарова, Крупницького, Лазаревського, Оглоблина, Оляничина, Січинського, Субтельного, Томашівського, Уманця та інших.

Одночасно автор цих рядків почувається до милого обов'язку подякувати всім тим, що в якийнебудь спосіб причинилися до написання цієї праці. Зокрема складаю подяку Комісії для дослідів при Стейтовому Університеті в Акроні, Огайо, за надання кількаразової наукової стипендії, що уможливило дослідження джерел. Автор рівнож бажає подякувати архіварям австрійського,

англійського та шведського архівів, працівникам Конгресової Бібліотеки у Вашингтоні, університетських бібліотек Гарварду, Єйлю, Британського Музею та Бібліотеки Оксфордського Університету (Бодліян Лайбрері), проф. Я. Славутичу за мовну коректу, Е. Форройтер за дбайливе виконання фотокопій, К. Д. Сютерліну та Й. Каваліюнас за поміч у перекладі французьких джерел та Ректоратові Українського Вільного Університету за видання цієї праці.

П Р И М І Т К И

¹ S c h u m a n n, Hans, *Der Hetmanstaat, 1654—1764*, (Dissertation), Breslau 1036, p. 4; V e r n a d s k y, George, *Bobdan: Hetman of Ukraine*, New Haven: Yale University Press, 1941, p. 118.

² Дата народження Мазепи ще й досі лишається спірним питанням, однак 20 березня 1639 є найбільше правдоподібна, докладніше про це див. О. Оглоблин, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, в серії "Записки Наукового Товариства ім. Шевченка," далі "ЗНТШ", Нью-Йорк-Париж-Торонто, т. 170, с. 21. Дату смерті, 2 жовтня, за н. ст., 1709 устійнив Б. Крупницький у своїй розвідці п. н. "Про дату смерті Мазепи" в "Miscellanea Mazepiana", *Праці Українського Наукового Інституту*, (далі "ПУНІ"), Варшава 1939, т. 47, с. 90—92.

^{2а} О г л о б л и н, там же, с. 262.

³ К о с т о м а р о в, М., *Мазепа и Мазепинцы*, Полное собрание сочинений, Ст. Петербург 1905, т. VI, с. 391—2; О г л о б л и н, там же, с. 31—5.

⁴ Б о г о с л о в с к и й, М. М., *Петр I Материалы для биографии*, Москва: ОГИЗ, 1948, т. IУ, с. 332—4.

^{4а} Докладніше про це див.: К р а в с і в, В. "Ukraine in Western Cartography and Science in the 17th and 18th Centuries," *The Ukrainian Quarterly*, Vol, XVIII, No. 1 (1962), pp. 24—39.

⁵ Листа Балюза знайшов І. Боршак у *Bibliothèque Nationale, Paris*, "Fonds Baluze," Vol. CLI, й помістив його в українському перекладі як додаток до своєї праці п. н. "Мазепа. Людина й історичний діяч" *ЗНТШ* (1933), т. 152, с. 28—30.

⁶ D e f o e, Daniel, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the present Czar of Muscovy...*, London 1728, p. 208; ("... Equal a King in Power, and every way Equal if not superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which Power stood.") На заході принято писати прізвище Мазепи через два "пп," однак сам Мазепа підписуючися латинкою, уживав тільки одне "п" у своїх численних листах. Див. факсиміле власноручного підпису Мазепи на листі з 4 серпня 1704 р. з Бердичева до каліського воєводи З. Галецького. Цей лист знаходиться у Шведському державному архіві. Див. докладніше про це мою книжку п. н. *Prince Mazepa: Hetman of Ukraine In Contemporary English Publications. 1687—1709*, Chicago 1967, p. 16.

⁷ К о с т о м а р о в, там же, с. 422.

⁸ *Christophori Cellarii... Geographia Nova*, Janae 109, 1745; ("Anno 1708 Kosakorum dux seu imperator Joannes Mazeppa eques Ukrainae, ope Suecorum adiutus, regiam inter Kosakos adfectabat dignitatem."); див. докладніше, Б о р щ а к, там же с. 24—25.

^{8а} K l i n g s p o r, Carl Gustafson, *Charles the Twelfth, King of Sweden*, translated from the manuscript by John A. Gade, Boston-New York, p. 226.

⁹ D e L a N e u v i l l e, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie*, de la Haye 1699; я користувався другим виданням, 1699 р., с. 81.

¹⁰ Б о р щ а к, там же, с. 29.

¹¹ Б о р щ а к, там же, с. 4.

- ¹² *Ter Aa en De Bas, Het Staatsche Lager, 1568—1795*, Breda 1913, Vol. VII, p. 238, Aanhangsel; (“Johannes Koledynski, latere Kozaken Hetman Mazeppa, was een jaar in Nederland bij Geschutzfabriek Willem Wegewaard in Deventer.”)
- ¹³ Б о р щ а к, там же, с. 6.
- ¹⁴ Там же.
- ¹⁵ Там же, с. 7.
- ¹⁶ Пор. Костомаров, там же, с. 597.
- ^{16a} S i e m b a s c h e r, F. *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, Nürnberg 1887, Vol. I, p. 106.
- ¹⁷ Б о г о с л о в с к и й, там же, с. 332. Автор подає докладний опис прийняття Мазепи в Москві.
- ¹⁸ *Haus, Hof*, — *Staatsarchiv*, Wien, (Австрійський Державний Архів у Відні, у дальшому “ННС”), Russica I—20; цей звіт надрукував також Н. Устрялов у своїй праці п. н. *История царствования Петра Великого*, СПб. 1858—1863, т. IV, ч. 2, ч. 573; (“Mazeppa ist auch allhier und wird sehr herrlich tractiret, auch von dem Czaren respectiret und geehret...”).
- ¹⁹ Венецький Архів, депеші з Польщі, див., Б о р щ а к, “Мазепа”, с. 9.
- ²⁰ Б о р щ а к, “Мазепа”, с. 7—8.
- ²¹ N e s t e s u r a n o i, Ivan, I. (Jean Rousset de Missy), *Memoires du Regne de Pierre le Grant, Empereur de Russie...*, Amsterdam 1730, Vo. III, p. 136.
- ²² D e V o g ü é, Melchior, E. Viscont, “Mazeppa; la légende et l’histoire,” *Revue des deux Mondes*, (1881), Vol. XLVIII, pp. 320—351; я користувася англійським перекладом: M i l l i n g t o n, James, *The True Story of Mazeppa*, London 1884, p. 25.
- ²³ С т а р ч е в с к и й, А., *Справочный Энциклопедический Словарь*, Ст. Петербург 1853, т. VII, с. 387, 390.
- ²⁴ Б о г о с л о в с к и й, там же, т. IV, с. 343; О г л о б л и н, там же, с. 252.
- ²⁵ Б о р щ а к, “Мазепа,”; Г р у ш е в с ь к и й, М. *История Украины-Руси*, Нью-Йорк 1956, т. VII, с. 438.
- ²⁶ Б о р щ а к, “Мазепа,” 15.
- ²⁷ Там же, с. 16.
- ^{27a} О г л о б л и н, там же, с. 5.
- ²⁸ Т о м а ш і в с ь к и й, “Із записок Каролінців про 1708—9 р.,” *ЗНТШ*, т. 92, (1909), с. 67.
- ²⁹ Докладніше див. цікаву працю: B a b i n s k y, Hubert, F., *The Mazeppa Legend in European Romanticism*, New York — London: Columbia University Press, 1974.
- ^{29a} В р е с h t, Bertold, “Ballade vom Mazeppa,” *Gedichte und Lieder*, Frankfurt: Bibliothek Surkamp, 1955, pp. 62—64; С л а в у т и ч, Яр, *Зібрані твори, 1938—1978*, Едмонтон: В-во Славута, 1978, с. 148—155.
- ³⁰ М а с к і w, T., *Mazeppa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, München, *ЗНТШ*, т. 174.
- ³¹ *Український історик* II, ч. 3—4, (1965), с. 98.
- ³² М а с к і w, T., *Prince Mazeppa: Hetman of Ukraine, in Contemporary English Publications, 1687—1709*, Chicago: The Ukrainian Research and Information Institute, 1967 та *English Reports on Mazeppa, 1687—1709*, New York — Toronto: Ukrainian Historical Association, 1983.

Розділ другий

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ АНАЛІЗА

Хоч документальні матеріали з поодиноких європейських архівів, що відносяться до Мазепи та його доби, були вже опубліковані, всеж таки автор цих рядків уважав за відповідне дати перегляд їх. Один із найстарших дослідників козаччини, Д. Бантиш-Каменський зібрав матеріали, що їх видав О. Бодяньський п. н. *Источники малороссийской истории*, Москва, 1859, т. II (відносяться до 1691-1722 років). Бодяньський видав рівнож збірку документів п. н. "Переписка и другия бумаги шведскаго короля Карла XII, польскаго Станислава Лещинскаго, татарскаго хана, турецкаго султана, генеральнаго писаря Ф. Орлика, и Киевскаго воеводи Иосифа Потоцкаго на латинском и польском языках", у книзі *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете* (1848, т. III).

Рівнож В. Антонович надрукував збір матеріалів п. н. "Содержание актов о казаках на правой стороне Днепра", *Архив Юго-Западной России*, (т. II). Матеріалами з московських державних архівів користувався М. Костомаров у своїй уже згаданій праці про Мазепу та мазепинців¹ але, на жаль, він не завжди вірно їх цитував. Давніше опублікований і зовсім новий документальний матеріал з московського та київського архіву використав О. Оглоблин у своїй критичній, нами вже згаданій, праці про Мазепу та його добу.

Зі Шведського Державного Архіву у Стокгольмі (Riksarkivet, Cossacica I, II,) матеріали, що відносяться до козаччини, опублікували Н. Молчановський у *Київській старині* (1903, т. 80), в Архиве Юго-западной России, (1908, т. УІ, ч. 3), в *Українському Археографічному Збірнику* п. н. "Матеріали з Стокгольмського Архіву до історії України другої половини ХУІІ — поч. ХУІІІ вв." (1930, т. III, с. 17-55). Оригінальними документами не тільки з Державного Архіву в Стокгольмі, але теж із Воєнного Королівського Архіву та з Архіву Університету в Упсалі, користувалися відомі вже дослідники мазепинської доби Б. Крупницький, Б. Кентржинський, О. Субтельний та інші.

Матеріали, що відносяться до часів Мазепи в Австрійському Державному Архіві (Haus, Hof -u. Staatsarchiv, Russland I-20), тобто звіти О. Плеєра, австрійського посла в Москві (1692-1718), деякі листи німецького дипломата на російській службі, Г. Ф. Гуйссена,

та документи з Австрійського Воєнного Архіву опублікував частинно (в уривках) С. Томашівський у своїх статтях: "З донесень австрійського посла Плейера в Москві 1708-1709 рр.", та "Мазепа й австрійська політика", ЗНТШ, (1909, т. 92, с. 242-245). Звіти Плейера за 1708-1709 роки в цілості опублікував автор цих рядків у додатку до своєї вже згаданої праці про Мазепу у тодішніх німецьких джерелах, ЗНТШ, (1963, т. 174). Автор цих рядків теж у перше опублікував лист Мазепи до цісаря Йосифа I,² що його знайшов у "Райхссадельсамт-і" у Відні. Слід згадати, що російський історик Н. Устрялов опублікував звіти Плейера до 1707 року у своїй книзі *История царствования Петра Великого*, Ст. Петербург (1858-1863, т. II, і т. IV, ч. 2). Щоправда, звіти Плейера після 1708 року були зібрані в манускрипті п'ятого тому, який досі друком не появився.³

Матеріали з колишнього Пруського Тайного Державного Архіву Preussisches Geheim-Staatsarchiv, Berlin-Dahlem, Rep. XI, Russland ^{1a}, себто звіти Г. Й. фон Кайзерлінга, пруського посла в Москві (1702-1711) опублікував та опрацював Б. Крупницький у своїй праці "З донесень Кайзерлінга 1708-1709 рр.", ПУНІ (1939, т. 47, с. 24-35). До цих матеріалів у Пруському Тайному Архіві, що відносяться до доби Мазепи, слід зачислити щоденник та звіти пруського педставника, підполковника Д. Н. фон Зільтмана при головній шведській квартирі, що були перекладені на шведську мову та опубліковані в "Щоденниках каролінських вояків",⁴ які з черги переклав на українську мову С. Томашівський у вже згаданій праці "Із записок Каролінців про 1708-9 р".⁵

Йоган Георг Корб, секретар австрійського посольства у Москві (1698-1699), хоч коротко згадує про Мазепу у своєму щоденнику *Diarium itineris in Moscoviam...*, виданому 1700 або 1701 р. у Відні, але опис життя в тодішній Москві, зокрема при царському дворі, кидає багато світла, на обставини в яких доводилось Мазепі працювати з царем. До речі, на протест російського посла, увесь наклад щоденника був знищений.

Дуже цінні, об'єктивні та авторитетні відомості про обставини в Україні, про козаків та про Мазепу знаходимо у звітах та спогадах одного з найвизначніших англійських дипломатів того часу, лорда Чарлса Вітворта (1675-1725), надзвичайного посла в Москві (1704-1710). Закінчивши студії в Кембріджі, він уже від ранньої молодости готувався до дипломатичної служби, так що недаром один із найвизначніших англійських істориків, Джон Макей, сказав, що Вітворт "був найкраще приготований до дипломатичної праці". Англійський уряд посилав Вітворта у складні дипломатичні місії до Австрії, Голляндії, Прусії, Росії та Франції.⁶ Звіти Вітворта

знаходяться в Public Record Office, State Papers Russia (SPR) 91, Т. 4-6.; з далі незначними винятками були опубліковані п. н. "Дипломатическая переписка английских послов и посланников при русском дворе, "Сборник императорского русского исторического общества", далі *Сборник, СПб, 1884, т. 39, і 1886, т. 50.*

Не менш цінні й цікаві відомості про козаків, передусім про Мазепу, знаходимо у звітах неофіційного англійського представника при шведській армії, капітана Джеймса Джеффрейса (1679-1739). Джеффрейс народився у Стокгольмі як син англійського полковника на службі шведського короля Карла XI. Сімнадцятирічний, 1697 р. він записався до університету в Дубліні, де 1701 р. отримав ступінь бакалавра. 21-річний Джеффрейс поступив на дипломатичну службу, спочатку як секретар англійського амбасадора Джона Робінсона в Стокгольмі, з яким подорожував до Польщі й Саксонії. 1706 р. його іменовано капітаном, щоб 1707 р. за згодою Карла XII, він вступив як доброволець до шведської армії (насправді ж як неофіційний представник свого уряду). У битві під Полтавою попав до полону, але завдяки заходам Вітворта цар дозволив йому виїхати до Англії, куди він приїхав щойно на початку 1710 р. 1711 р. англійський уряд вислав його зі спеціальною дипломатичною місією до шведського короля в Бендерах, звідки він подався з Карлом до Штральзунду. Від 1719 до 1721 рр. був надзвичайним послом при царському дворі, хоч 1719 р. мусив виїхати до Гданська, зберігаючи свій титул. У Гданську пробув як англійський резидент до 1725 р. Повернувшись до Англії, він поселився в маєтку свого батька. Підчас подорожі закордон, Джеффрейс помер 1739 р.^{6а}

Звіти Джеффрейса знаходяться в Англійському Архіві (Public Record Office, SP Sweden 95, Т. 17), що їх опублікувала англійська дослідниця доби Карла XII, Р. М. Гаттон (Ragmhild M. Hatton, "Captain James Jeffrey's Letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707-1709", *Historiskt Magasin*, Vol 25, No. 1, 1953, pp. 32-85). Шведський історик Е. Карлсон надрукував далші звіти Джеффрейса п. н. "Kartens Jeffreyes bref till engelska regeringen fran Bender och Adrianople 1711-1714, fran Stralsund 1714-1715," *Historiska Handlingar*, (Vol. 16, No. 2, 1897). Звіти з Петербургу були опубліковані у *Сборнику* (61, с. 458-590).

Деякі документальні матеріяли з архіву французького Міністерства Закордонних Справ (Ministere Relation Exterieures, Archives, до-недавна: Ministère des Affaires Etrangères) і тодішньої французької преси про Мазепу та його добу опублікував Борщак у вже згаданій розвідці. Рівно ж французький історик К. Й. Нордман долучив до своєї дисертації про Карла XII й Мазепу уривки зі звітів французьких дипломатів у Польщі та Швеції та з тодішньої французь-

кої преси (Claude J. Nordmann, *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*, Paris 1958).

Одним із перших французьких дипломатів, що особисто познайомився з Мазепою в Москві 1689 р., був Фой де ля Невіль (Foy de la Neuville). Відносно його біографії існує неясність. У французькому біографічному довіднику подано, що Фой де ля Невіль — це псевдонім Адріяна Байє (Adrien Baillet) Байє народився, 1649 р. у де ля Невіль, студіював теологію в духовній семінарії у Бове (Beauvais) і, після закінчення студій, 1676 р. був висвячений на священника. Від 1680 до 1714 р. працював у бібліотеці в Лямяніон (Lamoignon). Він був автором каталога, що складався з 32 томів і багатьох інших праць. Біографічний нарис закінчується так: "Байє користувався псевдонімом де ля Невіль..." По його смерті в 1714 р. появилася 1715 р. його книжка *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie...*⁷

У цьому життєписному нарисі виразно зазначено, що Байє був теологом і літературним критиком (theologien et critique littéraire); немає згадки, щоб він був на дипломатичній службі закордоном. Фой де ля Невіль виразно зазначив у вступі до своїх спогадів, що з'явилися вперше 1698 р., а не в 1715 р., що він перебував у Варшаві і на доручення французького амбасадора й польського короля вибрався в дипломатичну місію до Москви. У життєписі Байє немає ніякої згадки, щоб він їздив до Польщі, Росії або іншої країни. З уваги на це, можна сумніватися, що Адріян Байє і Фой де ля Невіль — це ті самі особи.

Одним із французьких дипломатів, що добре визнавалися в українських справах, був без сумніву Жан Казимир де Балюз (Jean Casimir de Baluze). Балюз народився 4 серпня 1648 р. у Варшаві як син придворного польської королеви Марії Людовики, був хрещеником польського короля, який при охрещенні надав йому свої імена — Ян Казимир. Балюз виховувався при королівському дворі у Варшаві як паж, але вищу освіту отримав у Парижі. З кінцем 1703 р. французький король посилає його до Москви для торговельних переговорів і посередництва Людовика XIV у мирних переговорах між Петром I а Карлом XII. Цар однак не погодився на французькі пропозиції. Щоб докладніше довідатися про пляни царя, Балюз у дорозі з Москви вступив на початку 1704 р. до Батурина відвідати гетьмана, якого він знав ще з королівського двору у Варшаві. Про ці відвідини й розмови з Мазепою Балюз написав дуже цікавий лист, що його опублікував Борщак у додатку до своєї статті "Мазепа людина й історичний діяч", ЗНТШ т. 152, 1933, (с. 28-30).

Наприкінці лютого 1704 р. Балюз повернувся до Варшави, де був секретарем французького посольства. У 1710 та 1711 роках

французький король посилає його знову до Росії, щоб переконати царя, аби він вибрав Людвіка ХІУ за посередника у мирних переговорах із Карлом ХІІ, який висловив свою згоду на це французькому амбасадорові у Константинополі. Одначе цар відмовився від французького посередництва і Балюз у половині травня 1711 р. виїхав з Росії до Львова, де жив до 1713 р. У цьому році повертається до Варшави, де помер 26 квітня 1718 р.^{7а}

Іншим французьким дипломатом, що добре визнавався в тодішніх українських справах був маркіз Жан-Люї д'Юссон де Боннак (Jean-Louis d'Usson Marquis de Bonnac), що народився 1672 р. у Боннаку. Отримавши відповідну освіту, Боннак служив спочатку у французькій армії, де дослужився ступеня капітана. 1696 р. переходить він, до дипломатичної служби, дістаючи спочатку посаду секретаря у французькій амбасаді в Копенгазі, де його дядько був амбасадором. Від 1697 р. до 1701 р. дістає різні дипломатичні місії. У вересні 1701 р. уряд посилає його до Лівонії, щоб там зустріти Карла ХІІ й бути посередником поміж Швецією та Польщею. Не побачивши шведського короля в Лівонії, Боннак удається до Риги, а звідти до Гданська, де в дорозі затримує його литовський пільний гетьман Г. Огінський. Після перевірення достовірності, Огінський звільняє його і Боннак нарешті зустрічає шведського короля у Варшаві. Тут залишається як французький посол при ставленникові шведського короля, Ст. Лещинському, до 1710 р. Тоді ж повертається назад до Парижу. Від 1711 до 1736 рр. виконує посольські функції в Іспанії (1711-1713), в Туреччині (1713-1717) знову в Парижі, від 1727 до 1736 р. у Швейцарії, 1736 р. повертається назад до Парижу, де й помирає 1 вересня 1738 р. Одна частина його дипломатичної кореспонденції знаходиться в архіві французького Міністерства Закордонних Справ, друга в Національній Бібліотеці в Руен.⁸

Спорадично про українські справи згадує теж у своїх звітах французький дипломат у Швеції, Жак де Кампредон, (Jacques de Campredon), що народився 23 жовтня 1646 р. в Ондізі (Anduze). Отримавши відповідну освіту, на двадцятому році життя поступає до Міністерства Закордонних справ. 1693 р. іменовано його послом до Данії, 1697 р. до Голляндії, у 1698 зустрічає Боннака, який бере його до Риги, щоб розшукати гольштинського герцога, з допомогою якого французький уряд сподівався створити шведсько-французький союз. Кампредон по довгих розшуках знайшов герцога, але він не міг йому в тій місії допомогти. У травні 1702 р. іменовано його послом до Швеції, де перебував до липня 1707 р. У цьому ж році переїздить зі Стокгольму до Рисвіку (Швеція), де займається шпигунством на користь Франції. У 1717 р. повертається до дому.

1721 р. уряд посилає його до Петербургу переговорювати у справі шведсько-російського миру. У Петербурзі перебуває п'ять років (1722-1727). У червні 1728 р. повертається до Парижу, де помер у травні 1729 р.^{8а}

Жан Віктор барон де Безенваль (Jean Victor Baron de Besenval), з походження швайцарець, народився 1671 р. у Солері (Soleure) Швейцарія, генерал і дипломат на французькій службі, теж добре визнавався в українських справах і досить часто згадував Мазепу у своїх звітах. Безенваль вступив до французької армії 1689 р. в ранзі капітана, брав участь у війні, 1704 р. був підвищений до ранги генерала бригади. 1707 р. Людовик XIV посилає його як надзвичайного посла до Карла XII та Станислава Лещинського, щоб вони погодилися з Петром I і приступили до союзу з Францією проти Англії, однак його місія не увінчалась успіхом. 1710 р. був іменований маршалом, але французький уряд дав перевагу його дипломатичним здібностям і послав його вдруге до Варшави, де він перебув як французький посол від 1713 до 1721 р. Повернувшись з Варшави, жив у Парижі, де помер 11 березня 1736 р.⁹

Крім уже згаданих французьких дипломатів, надзвичайних послів маркіза Ф. де Герона, маркіза Ж. де Бонака (який з початку був при головному штабі Карла XII), секретаря французької амбасад у Варшаві Ж. де Балюза, були ще такі французькі агенти: Жак Марон, що працював як секретар у коронного гетьмана Адама Сенявського; Пилип Гроффей, секретар у литовського підскарбія Венедикта Сапіги, Клявдій Марті, кореспондент і комісар французької королівської воєнної фльоти у Гданську. Вони мали зв'язок із дипломатами, збирали відомості й доносили до амбасад.

Тодішня Польща складалася з великих магнатських лятифундій, що творили малі державки в державі. Така державка, подібно до королівського двору, мала свою урядничу ерархію, військо, власну "чужоземну експедицію" (ekspedycja cudzoziemska) на зразок міністерства закордонних справ, що провадила власну політику з подібними державками та з урядами чужих держав. Хоч таке міністерство не мало офіційного характеру, воно приймало чужоземних представників, вело дипломатичну кореспонденцію, приготувляло інструкції для власних дипломатів.

На чолі тих "міністерств" були секретарі, переважно чужинці, які часто не відзначалися лояльністю супроти своїх хлібодавців. Вони брали хабарі від політичних противників своїх хлібодавців, або чужих дипломатів, давали їм бажані інформації, часто впливали або провадили власну політику, що не була згідна з тою, якій служили. Звичайно наставлення тих секретарів до Польщі було негативне, до поляків ставились вони з погордою, принаймні їх легковажили.

У загальному їхня праця була шкідлива для польської дипломатії та політики взагалі. Майже кожна політична партія чи конфедерація в Польщі уважала, що має право провадити свою зовнішню політику, не звертаючи при тому уваги на офіційну політику польського уряду чи на становище самої країни. Ясно, що таке політичне безладдя мусило провадити до анархії.

Найбільше дипломатичних місій у Польщі мала Росія, понад 80; далі йшла Англія та Прусія, що тримали по 35, за ними — Австрія, Данія, Франція та Швеція, які спромогались на 20 до 30 місій кожна. Однак самі цифри й кількість місій не запевняли успіху. Поважні впливи при королівському дворі у Варшаві здобували і дипломати таких держав, що не мали численних місій. До впливових дипломатів у Варшаві того часу слід зарахувати російського посла кн. Григорія Ф. Долгорукого, австрійського посла чеського походження, Франца Карла графа Вратислава фон Мітровіца та французького посла Жана Віктора барона де Безенвала.

При цій нагоді можна б ще згадати, що польські жиди теж могли висилати свої посольства закордон у своїх особистих справах. До речі, польський історик Збігнев Вуйцік прийшов до висновку, що в часі Великої Північної Війни та опісля у Польщі було більш як 350 дипломатичних місій.^{9а}

Важливими історичними джерелами щодо зв'язків Мазепа з Карлом XII без сумніву були спогади шведських очевидців та офіційних історіографів Г. А. Нордберга та Г. Адлерфельта.

Георг А. Нордберг (Georg A. Nordberg) написав двотомову працю *Konung Karl XII: Historia*, Stockholm 1740. Цей твір був перекладений на французьку й німецьку мови: (*Histoire de Charles XII, roi de Suède*, A la Haye 1744, 2 Vols.; *Leben und Thaten Carl des XII, Königs in Schweden*, Hamburg 1745, 1746, 1751, 3 Vols. (У третьому томі вміщено досить детальну біографію Нордберга та його гравюру.)

Не менш цінним джерелом для вивчення подій того часу є щоденник другого шведського наочного свідка, офіційного історіографа Густава Адлерфельта (Gustav Adlerfelt), *Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède*, Amsterdam 1740, 4 Vols. Його щоденник був перекладений у той самий час на англійську й німецьку мови: *The military History of Charles XII, King of Sweden* London 1740, 3 Vols., *Leben Carls des XII.*, auf dessen Befehl geschrieben mit Anmerkungen erläutert und fortgesetzt, Frankfurt-Leipzig 1740-1742, 3 Vols. Його твір рідною шведською мовою появився щойно 1919 р. в Стокгольмі. (Біографія Адлерфельта подана в передмові до першого тому).

Г. Адлерфельт народився 1671 р. в родині королівського урядника на одному з передмість Стокгольму. Після закінчення середньої школи він студював в університеті в Упсалі. 1697 р.

подорожував по Англії, Данії, Голляндії, Німеччині та Франції. Повернувшись додому, вступив на королівську службу як камер-юнкер дістаючи доручення провадити від 1700 р. детальний щоденник. Довів його до 27 червня 1709 р. до дня своєї смерти (згинув від ворожої кулі під Полтавою). Щасливим збігом обставин його щоденник не загинув. Його врятував віртемберзький принц Максиміліян Емануель, який був на службі шведського короля. Після звільнення з полону забрав із собою також цей щоденник. Оскільки по дорозі Емануель нагло помер (25 вересня 1709 р. в Дубні на Волині), щоденник Адлерфельта завіз до Штуттґарту духовник і секретар Емануеля, Йоган Вендель Барділі, який і передав його зі всіма речами принца його мамі. Мама ж, у свою чергу, переслала щоденник вдові Адлерфельта до Стокгольму. Згодом син Адлерфельта переклав його на французьку мову і видав, як згадано, в Амстердамі. Рівно ж треба згадати, що він додав до писання свого батька теж спогади одного анонімного шведського майора, який, дуже критикуючи тоді живих ще шведських генералів, зі зрозумілих причин волів свого прізвища не подавати. Шведська історіографія знає, хто він був, і його правдиве прізвище вже устійнене: а саме цим "невідомим чи пак анонімним майором" був секретар королівської польової канцелярії — Петро Шенстрем. (Peter Schönström). У всьому творі дуже багато цінного й цікавого матеріялу про Мазепу та козаків, бо як Адлерфельт так і Шенстрем мали нагоду бачити козаків, Мазепу та його старшину. Зокрема у спогадах Шенстрема є цінні відомості про українсько-шведські договори з 1708 та 1709 років.

Рівно ж цікавим і цінним джерелом для пізнання подій того часу є спогади вже згаданого німецького очевидця, духовника й секретаря вюртемберзького принца Максиміліяна Емануеля, Й. В. Барділі *Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Württemberg und Obristen über ein schwedisches Dragoner Regiment, Reisen und Campagenen durch Teutschland, in Polen, Lithauen, roth- und weiss Reussland, Wolhynien, Severien und Ukraine. Nebst der Reise-Beschreibung von Pultawa durch das Desert Dzike Pole nach Bender und durch Wallachey und Moldau nach Teutschland...*, Stuttgart 1730. Повним виданням його спогади з'явилися 1739 та 1755 р. у Франкфурті-Ляйпціґу. Спогади Барділі надруковано теж у французькому перекладі в Амстердамі 1740 р. Барділі, будучи в головній шведській квартирі, бачив і знав Мазепу, досить багато написав про нього, як і про козаків, звичаї та обряди в Україні.

Барділі народився 1676 р. в Ройтлінґені біля Штуттґарту, студював теологію в Університеті в Тібінґені, де осягнув ступінь магістра. Від 1703 р. був польовим капеляном вюртемберзького

принца Максиміліяна Емануеля, від 1708 р. — команданта шведського полку драгунів. Будучи капеляном, Барділі бував у польовій квартирі Карла XII і, як сам пише у щоденнику, "не одне чув і бачив". Барділі згадує, що бачив Мазепу. Повернувшись додому, він дістав посаду професора історії в колегії у Штуттгарті, від 1730 р. став парохом у Гербрехтлінгені та радником на вюртемберзькому дворі. Барділі помер 29 серпня 1740 р.¹⁰

Вірогідність спогадів Барділі хвалив уже син знаного шведського історика й учасника походу на Москву Густава Адлерфельта, у передмові до Історії Карла XII, шведського короля.^{10a}

Без сумніву, спогади Барділі як історичне джерело мають вартість, не тільки тому, що автор був очевидцем, але передусім завдяки об'єктивності. Барділі як німець не був зацікавлений у шведах, ані в козаках, але писав так, як чув і бачив. Треба одначе згадати, що до другого (1730) та третього (1739) видання спогадів Барділі був доданий шведський реєстер дороги Мазепи й Карла XII від Полтави до Бендер; пізніше він був долучений до спогадів Г. Адлерфельта.¹¹ Цей детальний щоденний реєстер по прибутті шведського короля до Бендер був відісланий до Стокгольму, звідки у відписі дістався до Гамбургу, де місцевий видавець, Самуель Гейль, додавши різні несенітниці, видав його в 1714 р. п. н. "Опис подорожі від Полтави через дике поле до Бендер"; його додано до пізніших видань спогадів Барділі.

Коли в писаннях Адлерфельта, Нордберга й Барділі є мало відомостей про життя Мазепи перед його переходом на сторону шведів, то багато більше біографічних подробиць про нього можна знайти в життєписі під наголовком: *Des Grossen Herrns, Czars und Grossfürsten von Moscau, Petri Alexewitz, des gantzen grossen, kleinen und weissen Reusslandes Selbsthalters, etc., etc., etc., Leben und Thaten aus besonderen Nachrichten beschrieben, mit schönen Kupfern geziert...*, von J. H. v. L., Frankfurt und Leipzig 1710, 2 Vols.

У цій праці про "життя й подвиги Петра Алексеєвича" є справді багато цікавих, але часом баламутних історій про родинні обставини Мазепи. Тут явно москофільський показ і, можна сказати, однобічний. Хитрий автор, не знаючи який буде остаточний вислід війни (а вона ще не була закінчена), не хотючи наразитись на небезпеку зі сторони шведського короля на випадок шведської перемоги, уважав за безпечніше заховатися правдоподібно під ініціалами "Й. Г. ф. Л."

Д. Олянчин вважає, що під цим криптонімом міг писати "лише голляндський барон Henrik L. von Huyssen".¹² Свої студії з титулом доктора він закінчив у Страсбурзі 1689 р. На службу цареві Петрові І вступив 1702 р., будучи спочатку учителем його сина Олексія, а

відтак таємним радником. "Свій погляд про те, що автором наведеного твору про Петра I був Гуйссен, обгрунтовую тим, — пише Олянчин, — що в тому творі є дуже багато мови про його перебування при московському дворі. Окрім того, Й. Хр. Адельюнг каже (*Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers Gelerbrten-Lexico*, Ляйпціг 1787, т. II, с. 209), що цар Петро I 1717 р. доручив Гуйссенові писати й історію і що він її навіть сам запланував. А коли так, тоді цар Петро I доручав йому писати про нього не 1717 р., а ще десь 1707. Бо після її появи в 1710 р. і по змістові не було ще потреби в якійсь новій історії про того царя писати. Її автором, що заховався під криптонімом J. H. v. L., був ніхто інший, як лише Г. Л. Гуйссен." Так закінчує свою думку Олянчин.¹²

З цим поглядом Олянчина можна повністю погодитися, але з одним тільки застереженням, а саме, що Гайнріх фон Гуйссен був не голландського а німецького походження, оскільки він народився в місті Ессені.^{12a}

Про особу Гуйссена та його діяльність на російській службі писав 1747 р. данський вчений Петро ван Гавен, що деякий час був духовником при Данському посольстві в Петербурзі. Повертаючи 1742 р. додому, ван Гавен познайомився на кораблі з Гуйссеном, який коротко перед своєю наглою смертю підчас подорожі не лише розповів багато цікавих подробиць зі свого побуту при московському дворі, але й залишив свої спогади та записки. На основі цих матеріялів як і особистих спостережень (був теж у Москві та в Азові), ван Гавен (van Haven) написав: *Nye of forbedrede Efterraetiningen om det rusiske Rige*, що з'явився 1747р. в Копенгазі у двох томах. (Я користувався німецьким перекладом: Anton Friedrich Büsching, „Unterschiedene Abschnitte aus neuen verbesserten Nachrichten von dem Russischen Reich, welche zu Kopenhagen in zweyen Theilen gedruckt worden,“ *Magazin für die neue Historie und Geographie*, Halle 1776, Vol. X, pp. 279-364). У своїх споминах Гуйссен між іншим занотував, що він дістав від царя доручення вистаратися у Відні для Мазепа титул князя, про що мова йтиме далі.

Не менш цікаві й дуже цінні спогади німецького підполковника Филипа Й. фон Штраленберга (1677-1747). Philip Johann von Strahlenberg, *Das Nord- und Oestliche Theil vom Europa und Asia. In so weit solches das ganze Russische Reich mit Sibirien und den grossen Tatarey in sich Begreifet, in einer Historisch-Geographischen Beschreibung der alten und neuen Zeiten, und vielen andern unbekanten Nachrichten vorgestellt*, Stockholm 1730, 2 Vols. Штраленберг брав участь у поході Карла XII на Москву, попав під Полтавою в полон, де перебував тринадцять років. У своїх спогадах автор подає короткий розвиток козаччини та причини,

які спонукали Мазепу перейти на сторону шведів. Його спогади належать сьогодні до бібліографічної рідкості.

У мемуаристиці про Велику Північну Війну на увагу заслуговують цікаві спогади швайцарського кіннотчика у шведській армії Христофора Гасмана, муляра з Альбіс-Ріден, *Curiose Nachricht von den Reisen Christoph Bassmanns, des Steinmetzen von Albis-Rieden. Der in Sächsischen und Schwedischen Kriegs-Diensten gestanden, bey Pultawa gefangen, nach Moskau, Casan, Astrachan unter die Kalmuken und andere Tartaren Geführt worden. Febrners, eine Reise über die Caspische See und in Persien gethan und endlich A. 1724 nach 22 jabrigen Abwesen nach Hause gekommen*, Zürich 1725.¹³ Як видно з довгого наголовка, Гасман брав участь у походах шведського короля, починаючи від Німеччини, у Прибалтиці, в Польщі та в Україні. Він описує битву під Полтавою (після якої у піднаголовку хибно зазначено, що він попав до полону), утечу Карла XII та Мазепи до Бендер, підчас якої попав до російського полону, в якому перебував 16 років. У тому часі він був у Московщині, Казані, Астрахані, на Кавказі, в Персії, їздив по Каспійському морі, немало бачив, пережив та був свідком багатьох подій. Повернувшись із полону 1724 р., Гасманом зацікавився місцевий парох, Беат Вердмюлер який зредагував його спогади. У вступі Вердмюлер пише, що Гасман — це чесна і глибоко віруюча людина, яка не мала причини "вигадувати байки". Гасман, із природи інтелігентний і вдумчивий спостерігач, у своїх спостереженнях і заввагах та в оцінці подій і людей дуже об'єктивний, хоч старається виправдати намагання шведського короля, супроти якого дуже лояльний. Розповідь Гасмана вказує на те, що він дуже скромний і не хвалиться своїми подвигами, як це "звикли робити інші вояки". Зі спогадів Гасмана можна зробити висновки, що він визнавався не тільки у військових, але теж у релігійних, економічних і політичних справах. Його безсторонна оцінка подій і людей — достовірне історичне джерело, гідне уваги дослідників.

Хоч німецький офіцер у шведській армії Е. Науендорф у своїх спогадах Egedius Nauendorf, *Eigentlicher Bericht, oder wahrhaftige Beschreibung zu welcher Zeit s. Königlqche Maj. zu Schweden nach der Pultawischen Action in der Türckey by Bender angerommen, und wann Sie wieder aus selbigen Landen gangen und in Teutschland glücklich arriviret sind...*, Strahlsund 1715. не пише багато про Мазепу, однак його завваги про життя козаків та шведів у Бендерах кидають яскраве світло на тодішні взаємини між шведами й козаками з одного боку та місцевим населенням з другого.

Багато цікавого, хоч уже відомого матеріялу, про історичний розвиток козаків, повний життєпис Мазепи та його політичну діяльність подав учасник тодішніх подій, шведський полковник

Карл Густафсон Клінгспор (1665-1742) у своїх спогадах, що їх на англійську мову з оригіналу переклав Джон Гейд.^{13а} Читаючи їх, створюється враження, що або полковник Клінгспор, або перекладач узяли дещо з раніших праць, написаних про Карла XII, тому вони тратають свою вартість як історичне джерело.

Спогади вище згаданого французького дипломата, Фой де ля Невіля з 1689 р., що рівночасно з'явилися й англійською мовою (1699), заслуговують на увагу не тільки тому, що де ля Невіль був одним із перших, хто так би мовити, познайомив Західню Європу з Мазепою, але передусім з уваги на дуже цікаві спостереження відносно релігійного, товариського, морального й родинного життя в тодішній Москві.

На увагу заслуговують критичні завваги ад'ютанта шведського короля, польського генерала Станислава Понятовського, до праці про Карла XII з під пера Вольтера, що кидають немало цікавого світла на перебіг битви під Полтавою.¹⁴

Цінні відомості про характер Мазепи подав сучасний йому вже згаданий французький учений, Жан Руссет де Міссі (1686-1762), що під псевдонімом Івана Івановича Нестезуранова написав книжку про царювання Петра I. Слід згадати, що хоч автор писав свою працю на основі російських джерел, він старався бути об'єктивним.

Досить точні відомості про життя Мазепи подав голландський єврей Ісаак ле Лонг (1683-1760) у своїй шеститомовій історичній праці про Карла XII.^{14а}

Не менш важливі спогади англійських авторів, що згадують Мазепу та козаків. Генерал Патрик Гордон (1635-1699) шотландського походження, що був на службі, польського та шведського королів, а від 1661 р. на царській службі, є типовим тодішнім професійним вояком, який служив там, де давали більше грошей. Його спогади за роки 1655-1698 мають 1227 сторінок (кварто) ще й досі знаходяться в Архіві Радянського Міністерства Закордонних Справ і повністю не опубліковані, за винятком частинного перекладу на німецьку мову, що його зробили д-р. М. Поссельт та кн. М. А. Оболенський.¹⁵ Ген. Гордон жив в Україні, воював проти Дорошенка, себто проти турків, де відзначився, за що згодом був підвищений до ранги генерал-майора, якийсь час був воєнним комендантом з осідком у Києві, брав участь у першому кримському поході й був очевидцем вибору Мазепи на нового гетьмана над р. Коломаком. Усе це детально описав у своїх споминах. Цей опис подав Костомаров у своїй уже згаданій монографії. Спогади Гордона мають неабияку вартість, бо він записував усе, що бачив або чув без особливих почувань. Такі напр. його описи страти стрільців у Москві чи тортування однієї жінки, де не висловлено ніякого співчуття.

У своїй історії Петра I, коротку біографію Мазепи помістив зять Патрика Гордона, Олександр Гордон (1669-1752), теж із Шотляндії, що теж дослужився до ранги генерала на царській службі. О. Гордон згадує, що одного разу московські старшини його образили і він за це побив шістьох росіян, за що чекала на нього сувора кара. Цар, вислухавши, не тільки що не покарав його, але ще й підвищив до ступеня майора. Цього О. Гордон цареві ніколи не забув і, хочаби йому віддячитися, збирався написати монографію, а вийшов панегірик. Крім того, багато прізвищ і назв місцевостей так перекручено, що не можна розпізнати, хто і що. О. Гордон поповнив основну похибку; замість написати свої спогади прагнув дати історичну наукову працю, до якої ніяк не був підготований, і через те його спогади не мають тієї вартости, що писання його тестя.

Доцільніше зробив інший англійський старшина, військовий інженер, капітан Джон Перрі (1670-1732), що працював за своєю професією в Росії від 1698 до 1712 р., багато бачив і чув і те описав у своїх спогадах.¹⁷ Він згадує також про козаків, російський гніт в Україні, що було на його думку причиною, чому Мазепа вирішив перейти на шведську сторону. Це викликало з боку Москви сильні репресії, в першу чергу, варварське знищення Батурина та вимордування не лише військової залоги, але й невинного цивільного населення. Хоч капітан Генрик Брус і згадав ім'я Мазепи, лише один раз у своїх спогадах,¹⁸ він порушив справу лояльності Мазепи та молдавського господаря Кантимира, що заслуговує на окрему увагу.

Окрім уже згаданої історії воєн шведського короля, Дефо написав ще, правдоподібно на замовлення, неупереджену історію життя й діяльності Петра Алексеєвича...¹⁹ Якщо у своєму писанні про Карла Дефо ставиться до Мазепи з подивом і пошаною, то, пишучи про Петра, не щадить на адресу гетьмана таких епітетів як "зрадник", "бунтівник" і т. д. Як уже сказано, Дефо не був ні у Швеції, ані в Росії, його книжки мають радше публіцистичну, ніж наукову чи джерельну вартість.

У прихильному світлі про життя Мазепи після битви під Полтавою написав швайцарський учений, професор університету в Марбурзі й Базелі, член Французької Королівської Академії Наук, Яків Хр. Ізелін (1681-1737) у своїй енциклопедії.²⁰ Цю біографію Мазепи помістив Й. Цедлер у своїй "Великій, повній, універсальній енциклопедії всіх наук і мистецтв..."²¹ дослівно переписавши з енциклопедії Ізеліна. Цей життєпис Мазепи носить компіляторський характер (Ізелін подає джерела), але з уваги на те, що обидві ці енциклопедії були довгий час підручним джерелом інформації, вони ліпше й достовірніше подавали життя Мазепи, тому й заслуговують на увагу.

Давши короткий огляд мемуаристичної літератури того часу, перейдемо тепер до тогочасної преси. Як першоджерело її не можна рівняти до документів чи спогадів, однак у цьому випадку вона така цікава й гідна уваги, що не лише допомагає відтворити умови та обставини тодішнього політичного життя, але теж подекуди виявляє роллю, яку відіграв Мазепа у час Великої Північної Війни.

Початки західноєвропейської преси сягають кінця 15 ст. Вона розвинулась шойно наприкінці 17 та на початку 18 ст. Тодішня преса своїм зовнішнім виглядом нагадували скорше книжку, ніж сьогоднішню газету або журнал. До речі, в той час не було великої різниці між газетою та журналом у формі чи змісті, хіба тільки те, що газета з'являлася два рази на тиждень, журнал виходив раз у місяць.

Видавцями звичайно були керівники поштових станиць — джерело тодішніх новинок і відомостей, що самозрозуміле. Редакторами та співробітниками часописів і журналів були з правила люди з університетською освітою, дуже часто навіть професори університетів, отже, їхня преса мала радше науковий, ніж політичний характер. Видавці мали дозвіл видавати часописи й журнали, вони відповідали за зміст. Цензура була сувора, а ще суворіші були кари, включно з вироком смерті. Написати щось образливе навіть про ворожого монарха, уважалося дуже поважною провинною, тож не диво, що видавці уникали політичних і контроверсійних питань. Звичайно видавці друкували новини про факти чи події без ніяких коментарів, себто так, як їх діставали від своїх кореспондентів чи співробітників, які не підписувалися під своїми кореспонденціями чи статтями. Траплялося й так, що деякі несовісні видавці переписували з газет, що скоріше виходили в світ, змінюючи при тому деякі слова.²² Якогось окремого закону про охорону авторських прав не було.

Відомості про Україну та про козаків проходили на Захід, у зв'язку з дописами про Туреччину, через Рим, Венецію, Відень, та Авґсбург, або прямо з Києва через Львів чи Варшаву, або з Москви через Ригу, Кеніґсберг чи Вільно. Крім постійних кореспондентів у вище згаданих містах, видавці більших журналів і часописів висилали окремих звітодавців, які звітували про воєнні чи інші надзвичайні події.

Окрім цього, цар вислав на захід спеціальних агентів, яких завданням було дбати про те, щоб чужинецькі, зокрема німецькі часописи писали прихильні відомости про Москву. Вони самі мали готові статті чи дописи або давали редакторам відповідні матеріали. Це було потрібне для Москви з різних причин. У тодішній час Москва мала опінію примітивної країни, тому царському урядові потрібно було прихильних статей у західноєвропейській пресі, щоб виробляти собі добру публічну опінію.

Уже від 1516 р. існував регулярний поштовий зв'язок між Віднем, Нюрнбергом, Брюсселем, як також між Венецією і Нюрнбергом. Рівно ж водні шляхи, як напр., маршрут на ріці Райн, був цінним для пересилання вісток.

Тодішня швидкість заслуговує теж на увагу. Напр., із Франкфурту над Майном до Ляйпцігу вершники перевозили пошту за два і пів дня. Регулярна й добре наладнана комунікація, що з року в рік удосконалювалась, допомагала розвитку преси в Західній Європі.

Тому що преса підлягала суворій цензурі, а видавці наражувались на високі кари, вони воліли скоріше друкувати про сусідні країни, ніж про свою власну. Напр., хто хотів бути добре поінформований про політичне життя в Англії, міг знайти інформації в голландській пресі й навпаки. Тому й не диво, що англійська преса радо друкувала закордонні новини, користуючись німецькими і голландськими часописами, або прямими кореспонденціями з Німеччини й Голландії, а навіть із Варшави. Слід при тому зазначити, що англійська преса, відмінно від німецької була невідчужливою та об'єктивною в оцінці подій тодішньої східної Європи, хоч користувалась у великій мірі інформаціями з німецької преси, що в свою чергу одержувала відомості про Мазепу та Україну часто безпосередньо з московських джерел.

Подавши загальний і короткий нарис розвитку та стан тодішньої західноєвропейської преси,²³ перейдемо до обговорення поодиноких нам відомих тодішніх часописів у Західній Європі, що цікавилась Україною та присвячували увагу подіям на сході Європи.

Дуже багато уваги особі Мазепи присвячувала тодішня австрійська преса, до якої слід зарахувати такі почитні віденські двотижневі: *Post-mercurius Mercurius*,²⁴ що його від 1703 до 1714 р. видавав віденець Й. П. Седлемаєр і *Vinerisches Diarium*,⁷⁰ що належить до тих рідкісних часописів, що втримались до сьогодення. *Vinerisches Diarium* почав виходити 8 серпня 1703 р., а від 1780 р. виходить під зміненою назвою *Viner Zeitung* як урядова газета. Слід підкреслити, що віденська преса була добре поінформована про тодішні події в Україні, бо Відень був одним з важливіших центрів Східної Європи. Інформаціями з Відня користувалась не тільки німецька, але навіть англійська преса.

Не менше уваги особі Мазепи й козакам присвячувала теж німецька преса.

З тодішньої численної німецької преси треба згадати ще й такі журнали: впливово-популярний франкфуртський журнал *Theatrum Europeum*,²⁶ (повний заголовок займає майже цілу сторінку фоліо), про який німецький учений С. Монцамбано-Пуфендорф (1632-1694) писав, що це "найважливіший журнал того часу".²⁷ Історично-попу-

лярний нюрнберзький журнал *Ной-ерефнетер гісторішер Більдер-Заль*,²⁸ був такий почитний серед тодішнього німецького громадянства, що у французькому перекладі служив як підручник для пруського наслідника Фридриха Вільгельма.²⁹

До дуже популярних журналів того часу належав і ляйпцігський політичний журнал *Ді Европейше Фама*,³⁰ що за редакцією спритного видавця й редактора С. фон Шітца (1657-1729) дуже добре розвивався, але стояв під сильним московським впливом.³¹ У той самий час виходив у Ляйпцігу журнал подібний до *Европейше Фама*, що своїм наголовком *Вступ до сьогоднішої історії*³² нагадував радше книжку, ніж часопис. На увагу заслуговує історично-популярний гамбурзький тижневник *Гісторіше Ремаркс*,³³ що його редагував Петро Амвроз Легман (1663-1729), викладач Гамбурзького університету.

Можна ще згадати менш відомі часописи:³⁵ *Ляйпцігер Пост Цайтунг* чи *Берлінер Дінстаг Фама* або *Вехентліхе Реляціонен* у Галле, що були відомі зі своїх москофільських симпатій і писали про Мазепу односторонньо. Їх треба оцінювати як місцеві, моловажні газети компіляторського характеру.

Ім'я Мазепи, як пише І. Борщак, появлялося на сторінках урядової французької газети *Gazette de France* виписки з якої він помістив спочатку у своїй статті "Шведчина в тогочасній французькій пресі", *Українські вісти*, ч. 36, Париж 1927, та у його розвідці "Мазепа..." Про козаків і гетьмана писав теж брюссельський Журнал *Relations Veritables*.

Багато уваги Мазепі присвячувала тогочасна англійська преса, до якої слід зарахувати такі лондонські журнали : *Модерн Гісторі...*,³⁵ *Монслі Реджістер...*,³⁶ *Джєнерал Вью оф Ворлд ...*,³⁷ З лондонських тогочасних часописів, що появлялися два-три рази на тиждень, навіть щоденно, треба згадати *Лондон Газетте*³⁸ офіційний двотижнневик не тільки тодішнього але й сьогоднішнього (у зміненій формі) англійського уряду, що почав свою появу під назвою *Оксфорд Газетте* (16 листопада 1655р.) тому що уряд із причини пошести в Лондоні переїхав до Оксфорду. Коли ж наступного року уряд переїхав назад до Лондону, переїхала туди й редакція, поновивши попередню (5 лютого 1666 р.) Виходила вона в світ під наглядом підсекретаря стану Й. Вільямсона. *Лондонська Газета*, яка ще й тепер виходить, поміщує не так політичні статті, як урядові повідомлення й часто оголошення про товариське життя урядових кіл.

Окрім *Лондонської Газети*, на увагу заслуговує перший англійський щоденник *Дейлі Курант*,³⁹ на сторінках якого було поміщено багато цікавих вісток про козаків і Мазепу. Цей лондонський

щоденник появлявся заходами С. Буклея, видавця уже згаданого місячника *Монтслі Реджістер*, від 11 березня 1702 р. до 1735 р.

Про Мазепу згадували ще в таких лондонських газетах: *Пост-мен...*,⁴¹ *Флаїнг-пост...*,⁴² та в інших подібним "пост" наголовками. Причиною, чому багато тогочасних лондонських часописів по-слугувалося словом "пост", було те, що між видавцями була велика конкуренція. Кожен хотів якнайбільше продати своїх газет; оскільки напр., *Пост-бой* мав ліпшу репутацію, ніж інші часописи, що своїм виглядом поміж собою не різнилися, охоче уживали назву "пост".

Як це всюди буває, крім солідних часописів, не бракувало в Лондоні видавців, що просто відписували з інших часописів, подекуди змінюючи деякі слова. До таких газет належить, між іншим, *Бритиш Аполло...*,⁴³ який, хоч писав про Мазепу, всі ті відомості переписував, напр., із *Дейлі Курант*, тому вони окремої вартости, як історичне джерело, не мають.

На окрему увагу заслуговує один із найстарших часописів на американському континенті — *Бостон Ньюс-Леттер*. Видавцем і редактором цієї газети в Бостоні був Джон Кемпбел (1653-1728), з походження шотляндець, що прибув до Бостону в 1695-1698 роках. Від 1702 р. був керівником пошти в Бостоні. З уваги на те, що поштовий уряд, подібно як і в Європі, був джерелом усяких новин, за прикладом англійської преси, заснував 1702 р. *Бостон Ньюс-Леттер*, що з перервами виходив до 1774 р.⁴⁵ Кемпбел звичайно використовував пресу, хоча потребував два місяці часу, поки приходила нова пошта з Англії. Він скрупульозно нотував всі новинки та друкував їх у своєму часописі.

Познайомивши загально читача з доступними тогочасними джерелами, вважаю, що моєю метою не є писати біографію чи оцінку Мазепи, але радше представити, як чужинці в Західній Європі писали про гетьмана та як його оцінювали, на скільки тодішня оцінка відповідає історичним фактам та історичній правді.

Докладну біографію та радше негативну оцінку діяльності Мазепи написав Микола Костомаров (1817-1885) *Мазепа и Мазепинцы*, що є, так би мовити, канвою для всіх інших монографій про гетьмана. Вона була надрукована вперше в журналі *Русская Мысль*, 1882-1884. Рік пізніше перевидана в *Исторических монографиях*, т. ХУІ, та в 1905 р. як шостий том *Полного собрания сочинений* Н. И. Костомарова. На українську мову переклав її Олександр Барвінський й її надруковано в 1895-6 рр. у Руській історичній бібліотеці у Львові. Костомаров користувався джерелами з російського архіву, мемуарами учасників Великої Північної Війни й між іншими працями таких істориків як Йоган Християн фон Енгель,⁴⁶ Дмитро Бантиш-Каменський⁴⁷ та інших.

До Костомарова українська історія була недосліджена, "перебувала, можна сказати, в хаотичному стані, була заступлена силою вигадок, фіктивних гіпотез, фантастичних вигаданих тез, — цілу масу котрих містила в собі улюблена, в свій час поширена в списках і нарешті видрукована (1846) *Історія Русов...* Попередниками Костомарова були властиво тільки Д. Бантиш-Каменський і М. Максимович... Костомаров пішов по стопах Бантища-Каменського, збираючи й видаючи архівні матеріяли, на підставі яких писав він і свої історичні монографії", писав Володимир Антонович.⁴⁸ Досліджуючи минуле України, Костомаров звернув головну увагу на козацьку добу, в якій, на його думку, найяскравіше виявилися творчі сили українського народу. Всупереч офіційальній російській історіографії, він пікреслював органічний зв'язок козацької доби через литовсько-польський період із Києвом. Не погоджуючись з тезами офіційної російської історіографії, він від її традиційних історичних поглядів, на жаль, повністю на звільнився.⁴⁹

Опираючись на ідеях Кирило-Методіївського братства, Костомаров стояв на федеративно-республіканському становищі. Він уважав, що "дві руські народности зливалися в вищу національну єдність русского народа... Для нього, як і для старої історіографії, політична українська історія кінчалася з об'єднанням українства з Росією. В характеристиках української народности він наголошує на нездатність її до політичного життя; український індивідуалізм тягнув до федералізму, але не міг повністю організувати його, українська стихія приводила або до розкладу громадських зв'язків або у вир змагань, які вертіли колесом народне історичне життя. Через те українське плем'я мусіло зійти зі сцени, уступаючись у першенстві другому — великоруському, з його практицизмом і політичним тактом, що дало йому змогу створити єдиновласну сильну державу."⁵⁰

Михайло Грушевський, не погоджуючись із Костомаровим, уважав, що його погляди були "виразним пережитком старої історіографії".⁵¹ Одначе, як слушно завважив Д. Дорошенко, "не зважаючи на ці хиби ідеології Костомарова, його твори мали величезне значення для пробудження інтересу до рідної історії і розвитку національної свідомости на Україні і в Галичині".⁵²

Хоч Костомаров умів відтворювати побут і життя певної доби, пишучи детальну монографію про Мазепу, однак він показав гетьмана в негативному світлі. Костомаров схарактеризував його як польського пана, кар'єриста, еґоїста, що в першу чергу керувався своїми особистими інтересами, а не добром України, яку хотів віддати Польщі; тому український нарід не пішов слідами гетьмана.⁵³ Костомаров називає Мазепу "злочасним зрадником", що вже навіть

після битви під Полтавою допомагав шведам утекти до Туреччини.⁵⁴ Він із притиском підкреслює, що "зраду Мазепи ніяк не можна ідентифікувати з українським (в оригіналі "малоросійським") народом, який протягом двадцяти років не любив гетьмана, якого особу охороняли російські "стрельці" й солдати⁵⁵ У народніх піснях нарід зображав Мазепу навіть не як людину, але як якусь "погану істоту чи прокляту силу", писав Костомаров.⁵⁶

Така негативна оцінка Мазепи тим більше дивна і незрозуміла, бо Костомаров був свідомий того, що джерела з російського архіву однобічні й непевні. У своєму листі до Олександра Лазаревського з 23 вересня 1877 р., Костомаров писав: "...з якого роду джерелами я маю діло? З реляціями гетьманів, їх висланців, московських урядників... Щирости тут буває мало, а часто й свідомо брехня або ігноранція".⁵⁷ Більше того, Костомаров користувався історією України вже згадуваного угорсько-німецького історика Й. Хр. фон Енгеля, який позитивно схарактеризував Мазепу: "Коли взяти під увагу взаємини Мазепи й Петра та як останній з ним обходився, коли це все буде належно висвітлене, то тоді майбутній історик зможе лекше вирішити, — на гробі Мазепи має бути напис Юди чи Помпея...тому шведські історики не єдині, що виправдали похід Мазепи проти Росії."⁵⁸

Негативна оцінка Мазепи впливає з історично-політичної філософії Костомарова, який писав свою монографію не для доказу своєї вірності царському урядові та ради примирення російського уряду з сучасним українським рухом, як це твердить радянський історик А. Козаченко,⁵⁹ але як дослідник-народник, що давав перевагу етнографічним матеріалам над документальними джерелами. Будучи під впливом російської історіографії, яка представляла Мазепу як польського шляхтича та "зрадника", Костомаров не охопив усіх аспектів діяльності гетьмана, напр, культурної, що багато заважила на його політиці.

Тому треба прийняти погляд Бориса Крупницького (1894-1956), що причиною такої негативної оцінки Мазепи було те, що Костомаров був під впливом т. зв. старшої школи у шведській історіографії, якої представником був А. Фріксель, що вперше оцінив негативно свого короля Карла XII й Мазепу.⁶⁰ У свою чергу, під впливом Костомарова, негативно про Мазепу написав Е. Карлсон. Інший шведський історик, А. Єнсен, автор монографії про Мазепу (1909), представив гетьмана як великого егоїста. Слід відзначити, що представники т. зв. нової школи, К. Галлендорф, А. Шілле та інші, опираючись на історичні факти, писали про події того часу об'єктивно, отже і про Мазепу, але згадували його діяльність побіжно.

Хоч дивно це звучить, але перший, хто виступив в обороні Мазепи після появи монографії Костомарова, був...російський єзуїт, о. Мартинов. Він написав знамениту рецензію, що була надрукована у французькому науковому історичному журналі, — вона ще й сьогодні заслуговує на те, щоб її зацитувати:

М. Костомаров осуджує Мазепу без жалости й найкатегоричніше... Але чому властиво Костомаров думає, що Мазепа хотів піддатися Польщі, безсилля якої він знав й яка була ненависна українцям? Що він міг зробити польському королеві такі обіцянки, це цілком імовірно, але він міг їх зробити, щоби краще заховати свою гру. Це був із боку Мазепи політичний хід, дипломатичний підступ... Ні, подібно Богданові Хмельницькому, Мазепа в дійсності мав амбіцію зробити Україну незалежною державою і він вибрав для цього момент якнайсприятливіший. Росія конала під ударами ворожих армій, Швеція тріумфувала, Польща була в агонії. Союз із Швецією не представляв жадної небезпеки для політичної свободи України... Спроба Мазепи знищити всяке чужинецьке панування на Україні дійсна й щира.⁶¹

Хоч немає сумніву, що монографія Костомарова сьогодні вже перестаріла, але свого часу він немало причинився до негативного погляду не тільки серед тодішнього українського громадянства, але передусім у Західній Європі, тому що його монографія була перекладена на французьку та англійську мови.⁶²

До речі, щойно Федір Уманець (1841-1908) своєю монографією "Гетьман Мазепа", СПб, 1897, започаткував зміну оцінки діяльності Мазепи. Використавши доступні йому джерела, Уманець на основі історичних фактів показав, що Мазепа був українським патріотом і перейшов на шведську сторону не задля особистих мотивів, але щоб поліпшити долю України, яка за Петра I зазнавала особливого гніту, що стверджують чужинці у своїх листах, звітах та споминах. (там же, с. 455).

І. Борщак і Р. Мартель написали 1931 р. книжку про життя Мазепи,⁶³ що скоріше нагадує історичну повість, ніж монографію. Натомість на увагу заслуговує його вже згадана розвідка про життя й діяльність Мазепи, як також праця "Україна в західноєвропейській літературі".⁶⁴

З черги, на увагу заслуговує німецькомовна монографія Б. Крупницького⁶⁵ в якій, крім досі опублікованих джерел, використано німецькі та шведські. Рівно ж його розвідки про Мазепу, опубліковані у двох ювілейних томах — *Мазепа*, ПУНІ, 1938-39, теж заслуговують на окрему увагу — для нашої праці були вони цінними джерелами.

Англійською мовою про життя Мазепи написав Клеренс А. Менінг⁶⁶ радше історичну повість, що відзначається гарним стилем.

Докладну біографію та критичну аналізу внутрішньої як і зовнішньої політики Мазепи зробив у найновішій праці визначний дослідник цієї доби, Олександр Оглоблин (1899—), у вже згаданій нами монографії *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, ЗНТШ, т. 170. Ця монографія тим цінніша, що автор використав не тільки досі опубліковану чужинецьку бібліографію та джерела, але й досі ніде не опубліковані матеріали з Державної Публічної Бібліотеки УРСР та "Государственного Архиву феодально-Крепостнической епохи" (ГАФК).

Досить велику монографію шведською мовою написав Богдан Кентржинський — *Мазепа*, Стокгольм, 1962. Тут використано дуже багато архівного матеріалу.

Цінним вкладом у вивчення доби Мазепи є дві праці Ореста Субтельного,⁶⁷ професора Йоркського університету в Канаді. У першій книжці він опрацював п'ятдесят чотири листи Мазепи до Адама Миколи Сенявського, белзького воєводи й коронного польського гетьмана, 1704-1708. Вони допомагають краще розуміти українсько-польські взаємини того часу. Використавши значну історичну літературу, зокрема французькі й турецькі документи, Субтельний написав у другій книжці про діяльність мазепинців на еміграції, зокрема про гетьмана Пилипа Орлика та його сина Григора, генерала у французькій армії.

З праць англійською мовою треба згадати контroversійний есеї англійського історика з Кембріджу Л. Р. Левітерр-а,⁶⁸ дуже добру монографію про Карла XII англійської дослідниці з Лондону Р. М. Гаттон, яка присвятила багато уваги особі Мазепи й позитивно оцінила його діяльність,⁶⁹ та простору працю про Петра I американського історика Роберта Массі, який підкреслив, що цар погано поводився з козаками та українським цивільним населенням і що метою політики Мазепи було визволити Україну; одначе він таки назвав гетьмана "зрадником".⁷⁰

Для кращого розуміння взаємин Мазепи з польськими міро дайними колами надається працю визначного польського історика Збігнева Вуйціка *Історія польської дипломатії*.⁷¹

П Р И М І Т К И

¹ Докладніше про матеріали, що їх зібрав Костомаров, див. Іван К р и п'я к е в и ч, *Археографічні праці Миколи Костомарова, ЗНТШ*, (1918), тт. 126—127.

² М а с к і в, Т. "Mazepas Fürstentitel im Lichte seines Briefes an Kaiser Josef I.," *Archiv für Kulturgeschichte*, Vol. XLIC, No. 3, (1962), pp. 354—356.

³ Докладніше про це див. Ю. Р. К л о к м а н, "Неизданный том истории царствования Петра Великого," Н. Г. У с т р я л о в а, *Полтава*, сборник статей, издательство Академии Наук СССР, Москва 1959, с. 311—322.

⁴ Q u e n n e r s t e d t, A. *Karolinska Krigares Dagböcker*, Lund 1900—1918, Vol. III, у слід за К. Г а л л е н д о р ф о м (С. Hallendorf, *Karl XII, och Lewenhaupt 1708*, Upsala 1902), Н. V i l l i u s, (*Karl XII: s ryska fälttag, Källstudier*, Kund 1951) і G. T. W e s t i n, (*Dagböcker som källor för Karl:s ryska fälttag, Karolinska Förbundets Arsbok*, 1953), дійшли до висновку, що "Щоденники Каролінських Вояків," за винятком пруського та англійського представників, не завжди об'єктивні і залежно від обставин показують тенденційність; докладніше див. О. Н а і н т з, *König Karl XII, von Schweden*, Berlin 1958, Vol. I, p. 219.

⁵ *ЗНТШ.*, 1909, т. 92, с. 66—92.

⁶ Докладніше про життя Вітворта див.: Charles Lord W h i t w o r t h, *An Account of Russia as it was in the Year 1710*, Strawberry Hill 1758, pp. 1—20; *Dictionary of National Biography*, Vol. XXI, pp. 161—2.

^{6а} *Historisket Magasin*, Vol. 35, No. 1, (1953), pp. 8—27.

⁷ *Dictionaire de Biographie Française*, Paris, 1941, Vol. IV, pp. 1266—8.

^{7а} *Dictionaire de Biographie Française*, (дали D.B.F.), Paris, 1951, Vol. V, pp. 26—28.

⁸ D. B. F., Vol. VI, pp. 968—969.

^{8а} D. B. F., Vol. VII, pp. 1006—7.

⁹ D. B. F. Vol. VI, pp. 308—9.

^{9а} W ó j c i k, Z. *Historia dyplomacji polskiej, 1572—1795*, Warszawa 1982, Vol. II, pp. 422—435.

¹⁰ J ö c h e r, G. Chr., *Allgemeines Gelehrten Lexikon*, Leipzig 1750, Vol. I, p. 784.

^{10а} A d e l f e l t, G., *op. cit.*, Vol. I, p. XI.

¹¹ A d e l f e l t, G., *The Military History of Charles XII, King of Sweden, written by the expres Order of his Majesty... To which is added an exact Account of the Battle of Pultowa, with a Journal of the King's Retreat to Bender*, London, 1740, Vol. III, pp. 227—342.

¹² О л я н ч и н, Д., "Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Георга Нордберга та Густава Адлерфельда," *Християнський голос*, 20 липня 1958 р., ч. 29, (стаття ч. 3).

^{12а} v o n G l ü m e r, H., "Heinrich Huyssen, ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peters des Grossen," *Beitrage zur Geschichte von Stadt und Stift Essen*, 1911, Heft No. 33. У с т р я л о в, там же т. IV, ч. I, ч. 183; *Письма и бумагу императора Петра Великого*, т. III, с. 879.

¹³ Ці спогади, що хибно вийшли під іменем Басмана, перевидано п. н. *Die Reisen Christoph Gassmans, 1702—1724. Zusammengetragen von Beat Werdmüller. Neu herausgegeben und erläutert von Michel Jeremijev*, Bern: Jahring der Paul Haupt, 1966. Єремїїв у своїй статті "Нове про гетьмана Мазепу" хибно подав українській і німецькій транскрипції "Гасман — Hassman," *Український історик*, т. IV, ч. 1—2 (1967), с. 64.

^{13а} K l i n g s p o r, Carl, *Gustafson, Charles the Twelfth, King of Sweden*, translated from the manuscript by John A. Gade, Boston — New York 1916.

¹⁴ *Remarques d'un seigneur Polonais sur l'histoire de Charles XII*, The Hague 1741; я користувався англійським перекладом: S. P o n i a t o w s k i, *Remarks on M. de Voltaire's History of Charles XII*, London 1741.

^{14а} l e L o n g, Izaak, *Het Leven van den Helhaften Carel den XII, Koning der Sweden...*, Amsterdam 1721, 6 vols.

¹⁵ *Tagebuch des Generals Patrick Gordon während seiner Kriegsdienste unter den Schweden und Polen vom Jahre 1655 bis 1660 und seines Aufenthaltes in Russland vom Jahre 1661—1699* zum ersten vollständig veröffentlicht durch Fürst M. A. Obolensky und Dr. M. C. Posselt, Vol. I, Moskau 1849, Vols. II i III, St. Petersburg 1851—53. На основі цього нім. перекладу видав шотський діяч Joseph R o b e r t s o n *Passages from the Diary of General Patrick Gordon*, Aberdeen 1859.

¹⁶ G o r d o n, A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia*, Aberdeen 1755, 2 vols.

¹⁷ P e r r y, John, Captain, *The State of Russia under the present Czar*, London 1716.

¹⁸ *Memoirs of Peter Henry Bruce, a Military Officer in the Service of Prussia, Russia, and Great Britain*, Dublin 1783.

¹⁸ (D e f o e, Daniel), *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz, the Present Czar of Muscovy; From his Birth down to this present time, written by a British Officer in the Service of the Czar*, London 1728.

²⁰ I s e l i n, Jacob, Christian, *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexikon...*, Basel 1726, 4 vols.

²¹ Z e d l e r, J. H., *Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste...*, Halle u. Leipzig 1739, vol. XIX.

²² Тодішні видавці нарікали на плагіаторів. Для характеристики наведемо жаль і скаргу видавця норберзького журналу *Neu-Eröffneter Historischer Bilder-Saal*, Vol. V.: "... Das einzige was man hier noch anzufügen vor nöthig erachtet, ist eine Ermahnung an die unchristlich und gewinnsüchtige Buchführer und Buch-Verleger, die da vermeyenen ihren Vortheil zu suchen, wann sie anderer Werke entweder ganz bloss und platt nachdrucken oder doch in andere Wege durch Uebersetzung derselben in andere Sprachen, Bezeichnung mit andern Tituln, auch wol mit Herausgebung einiger neuer Schriften auf eben solchen Schlag den Verschleiss derselben hemmen und stocken."

²³ B i n g e l, H., *Das Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des XVII. u. XVIII. Jahrhunderts*, (Dissertation), Berlin 1909; E. C o n s e n t i u s, *Die Berliner Zeitungen*, Berlin 1904; J. K i r c h n e r, *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftwesens*, Leipzig 1928, Vol. I, ; L. S a l o m o n, *Geschichte des deutschen Zeitungswesens*, Oldenburg — Leipzig 1900; R. E. P r u t z, *Geschichte des deutschen Journalismus*, Hannover 1845, Vol. I.; A. A n d r e w s, *The History of British Journalism*, London 1859, Vol. I.; J. G r a n t, *The Newspaper: Its Origin, Progress and Present Position*, London 1871, Vol. I.; S. M o r i s o n, *The English Newspaper, some account of the Physical Development of Journals Printed in London between 1622 and the Present Day*, Cambridge 1932; F. L. M o t t, *American Journalism*, New York 1950; C. S. B r i d h a m, *History and Bibliography of American Newspapers 1690—1820*, Worchester 1947; E. V. Z e n k e r, *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848*, Wien u. Leipzig 1892.

²⁴ "Mit Römisch. Kays. Majest. Allerhöchsten Special-Privilegio ist der *Post-tägliche Mercurius*, oder eine besondere Post-tägliche Relation, von den wichtigsten in Europa vorgehenden Affairen und Actionen..."

²⁵ *Wienerisches Diarium, Welches alles, was von Tag zu Tag so wohl in dieser Residentz Stadt Wienn, als in der gantzen Welt remarquables und neues...*

²⁶ *Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denkwürdiger Geschichten...*, Frankfurt a. M. 1617—1738, 21 vols.

²⁷ v o n M o n z a m b a n o - P u f e n d o r f, Severinus, *Die Verfassung des Deutschen Reiches*, Berlin 1922, p. 3; cf., Hermann B i n g e l, *Das Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des XVIII. Jahrhunderts*, Berlin 1909, (Dissertation).

²⁸ *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal; kurtze deutliche und unpassionierte Beschreibung der Historiae Universalis*, Nürnberg 1699—1765, 17 vols., (далі "Більдерзал").

²⁹ *Allgemeine Deutsche Biographie*, Vol. XIV, pp. 43—44.

¹⁰ *Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der europäischen Höfe entdeckt*, Leipzig 1702—1729, 64 vols.

³¹ B ü s c h i n g, Fr., *op. cit.*, p. 319; cf., Fr. D u c k m e y e r, "Korbs Diarium Itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen", *Historische Studien*, Berlin 1910, No. 10, p. 82.

³² *Einleitung zur heutigen Historie*, Leipzig 1710.

³³ *Historische Remarques über die neuesten Sachen in Europa*, Hamburg 1699—1708.

³⁴ *Leipziger Post-Zeitung, Berliner Dienstag Fama, Wöchentliche Relationen*.

³⁵ *Modern History, or the Monthly Account of all Considerable Occurrences, Civil, Ecclesiastical, and Military; with all Natural, and Philosophical Productions and Transactions, with Allowance*, London 1687—1688.

³⁶ *The Monthly Register, or Memoirs of the Affairs of Europe*, London 1704.

³⁷ *A General View of the World, or the Marrow of History*, London 1700.

³⁸ *The London Gazette*, published by Authority.

³⁹ *The Daily Courant*.

⁴⁰ *The Post-Man; and the Historical Account*.

⁴¹ *The Post-Boy, i. e., An Historical Account with the Freshest Advices, Foreign and Domestick*.

⁴² *The Flying-Post: or the Post-Master*.

⁴³ *The British Apollo: or Curious Amusements for the Ingenious. To which are added the most Material Occurrences Foreign and Domestick*.

⁴⁴ *The Boston News-Letter*.

⁴⁵ в о п Е н г е л, J. Chr., *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken...*, Halle 1796.

⁴⁶ К а м е н с ь к и й, Бантиш, Д., *История Малой России*, Москва 1822 (перевидано 1830, 1842, 1903).

⁴⁷ А н т о н о в и ч, В., "Костомаров как историк," *Киевская старина* (1885), т. У, XXX—XXXI.

⁴⁸ Д о р о ш е н к о, Д., *Микола Іванович Костомаров*, Ляйпціг 1924, ч. 84—5.

⁴⁹ Там же, с. 86—7.

⁵⁰ Г р у ш е в с ь к и й, М., "Українська історіографія і М. Костомаров," *Літературно-науковий вісник*, 1910, т. У, с. 223.

⁵¹ Д о р о ш е н к о, там же, с. 87.

⁵² К о с т о м а р о в, там же, с. 640.

⁵³ К о с т о м а р о в, там же, с. 706.

⁵⁴ К о с т о м а р о в, там же с. 714.

⁵⁵ К о с т о м а р о в, там же с. 715.

⁵⁶ Л а з а р е в с ь к и й, О., *Очерки...*, Київ 1872, т. I, с. 104, цит. Б о р щ а к, "Мазепа," с. 3.

⁵⁷ Е н г е л, *op. cit.*, p. 322.

⁵⁸ К о з а ч е н к о, А. И., "Полтава в украинской дворянско-буржуазной исторно-графіи," *Полтава. Сборник статей*. Москва: Академия Наук СССР, 1959, с. 335.

⁵⁹ К р у п н и ц ь к и й, Б., "Мазепа у світлі шведської історіографії," *ПУНІ*, т. 46, с. 84.

⁶⁰ *Revue des Questions Historiques*, Paris 1884, Vol. 35, No. 1—2, пор. Б о р щ а к, там же, с. 3.

⁶¹ d e V o g ü é, Melchior, E., "Mazeppa: La légende et l'Histoire," *Revue des Deux Mondes*, (1881), Vol. 48, pp. 320—351; з французького перекладу на англійську мову: J. M i l l i n g t o n, *The True Story of Mazeppa*, London 1884, і С. M. A n d e r s o n, "Mazeppa as known in Legend and History," *A Czarevitch of the Eighteenth Century*, London 1923, pp. 169—239.

⁶² В о р щ а к, Е. — R. M a r t e l, *La Vie de Mazeppa*, Paris 1931.

⁶³ В о р щ а к, Е., "L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale," *Le Monde Slave*, 1933—1935.

- ⁶⁴ K r u p n y c k y j, B., *Hetman Mazepa und seine Zeit, 1687—1709*, Leipzig 1942.
- ⁶⁵ M a n n i n g, C. A., *Hetman of Ukraine: Ivan Mazepa*, New York 1957.
- ⁶⁶ S u b t e l n y, O., *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708*, New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, 1975; *The Mazepists*, New York: East European Monographs, Boulder distributed by Columbia University Press, 1981.
- ⁶⁷ L e w i t t e r, L. R., "Mazeppa," *History Today*, Vol. VII, No. 9, (1957), pp. 590—6.
- ⁶⁸ H a t t o n, R. M., *Charles XII of Sweden*, New York 1968, p. 240.
- ⁶⁹ M a s s i e, R. K., *Peter the Great, His Life and World*, New York 1980, p. 459.
- ⁷⁰ W ó j c i k, Z., *Historia Dyplomacji Polskiej, 1572—1795*, Warszawa 1982, Vol. II.

Розділ третій

МАЗЕПА У НІМЕЦЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

1. Мазепа в німецькій пресі до 1708 р.

Навіть по славній перемозі під Віднем 1683 р., мусулманський світ ще все був пострахом для християнської Європи. Кожна вістка про Туреччину ставала свого роду сенсацією. Війна з Туреччиною була темою дня, їй присвячували дуже багато уваги. Ще більше цікавилась цим Австрія, безпосередній сусід, що так недавно пережив грізну облогу Відня, де насправді вирішувалась доля не тільки "Св. Римської імперії німецького народу", але й всього християнського світу.

Приступлення Московії, у склад якої входила Козацька Гетьманська Держава, до війни з Туреччиною у рямцях "святої Ліги", мусіло теж звертати увагу Західньої Європи. Перед тим на Заході цікавилися Сходом, зокрема Москвою, дуже мало, спорадично, уважаючи її за "варварську країну". Одначе постать молодого царя Петра I, його поведінка під час подорожі по Західній Європі, викликала зрозуміле зацікавлення. Відтоді починають цікавитися московським царством, його життям, звичаями та обрядами його мешканців. Ще за батька Петра I, Алексея Михайловича, постає т. зв. "німецька слобода", куди з'їжджається з Західньої Європи, особливо з Німеччини, багато всяких авантюриків і шукачів щастя. Для багатьох людей на Заході Москва — це своєрідне "Ельдорадо", екзотична країна. "На чолі цієї країни, що тоді, так би сказати, була гостем при столі творення історії, — пише Ричард Прутц, автор історії німецького журналізму, — стояв такий чоловік, що другого не можна було знайти на троні у всій тодішній Європі: комбінація генія та бестії в одній особі, оригінальний, жадібний до науки, колосальний у своїй хтивості, як і в чеснотах, веселої вдачі, людина близька до народу, що працювала як звичайний моряк, любить упиватися і в п'яному стані підносить наймичок до гідности цариць, а вуличників до гідности міністрів".¹ До Москви їхали не тільки авантюрики, але також різного роду ремісники і висококваліфіковані фахівці. Очевидно, між ними були й високоосвічені люди, що у своїх листах, кореспонденціях та спогадах описували не тільки Московщину, але й Україну, козаків та самого гетьмана.

Ще більше до спопуляризування прізвища Мазепи на Заході спричинився його тайний союз зі шведським королем (1708) та катастрофа під Полтавою (1709) що стали сенсацією дня для тодішнього світу й давали багатий матеріал дипломатам для їхніх дипломатичних звітів, очевидцям — для їхніх спогадів, а кореспондентам — для їхніх звідомлень до своєї преси.

Без сумніву, Мазепа був незвичайною людиною не тільки в анналах української історії, але звертав на себе увагу багатьох письменників, мистців і дослідників ускладненням та різноманітністю як свого життя так і політичної діяльності. Висока освіта, товариська культура, відвага, вроджена енергія, дипломатичний хист — оце прикмети динамічної особовости Мазепи, що застала не тільки своїх його слухати й цінити, але теж і противників його шанувати. Зокрема Мазепа, як державний муж, маючи завжди перед очима добро України, умів знайти компроміс і вихід у незвичайно складних умовах, увійшов на історичну арену не як випадкова людина, але як політик європейського масштабу.

Однак мета цієї праці — не точна біографія чи оцінка діяльності гетьмана Мазепи, навіть не повне зібрання усіх тогочасних чужинецьких джерел про нього, але радше віддзеркалення постаті гетьмана й деякі контроверсійні, особливо цікаві моменти з його життя й політичної діяльності в тогочасних дипломатичних актах, звітах і споминах очевидців, та сучасній йому пресі Західньої Європи. Зокрема безсторонні свідчення чужинців того часу для нас цікаві й цінні, тому що вони кидають яскраве світло не лише на постать самого гетьмана, але й на тодішнє культурне, суспільне й політичне життя в Україні.

Тодішня німецька публічна opinio була немало зацікавлена сходом Європи. Турецька небезпека все ще загрожувала не тільки Австрії, але фактично всьому християнському світові. Тож не диво, що після перемоги під Віднем, уже наступного року (1684) цісар Леопольд I організує антитурецьку коаліцію — "Святу Лігу", в склад якої посередньо входила й Гетьманщина. Слідкуючи за розвитком воєнних подій, європейська преса не могла поминути й козаків і гетьмана, що брали в рамках тієї коаліції активну участь (обидва Кримські походи, 1687-1689).

Зацікавлення Україною в Німеччині збільшив вибір саксонського курфюрста Августа II на короля Польщі (1697), в склад якої входило Правобережжя, до того ступеня, що навіть перекладено з англійської мови історію Польщі й литовського князівства колишнього придворного англійського лікаря Яна III Собеського, д-ра Бернарда О'Коннора, на німецьку мову.² До речі, це була компіляція відомого опису України Бопляна.³

Тогочасні німецькі джерела для нас особливо цікаві, тому що відомості про Україну, козаків та Мазепу приходили безпосередньо з України або з Москви від численних німецьких учасників чи очевидців тих подій, що були на службі гетьмана або царя. Напр., комендантом Білої Церкви довгі роки був німецький полковник Раппе, якого 1680 р. заступив полковник Гребен. Обидва вони постійно дописували до газет у Берліні та Ляйпцігу.^{3а} На українській службі були ще й інші німецькі старшини, напр., військовий інженер Фрідріх фон Кенігсек, із Саксонії, що служив у Батурині як осаул артилерії аж до своєї смерті в 1708 р. Багато більше німецьких старшин, учених, дипломатів та інших фахівців служило в Москві, звідки вони дописували до тодішньої німецької преси, що служила подекуди джерелом інформації для преси в інших західноєвропейських країнах. Окрім приватних дописів, чи спогадів, царський уряд доручав їм виготовляти офіційні комунікати переважно німецькою мовою, їх офіційно розсилано до чужинецьких урядів, як і до західної європейської преси. Слід згадати, що крім таких інформаційних центрів, зокрема Берліну, Відня, Гданську й Кенігсбергу, були ще й інші, голландські міста Амстердам, Гага, Ляйден тощо.

Перші згадки про Мазепу зустрічаємо в західноєвропейських джерелах, у зв'язку з його вибором на гетьмана підчас першого Кримського походу (25 липня ст. с., 4 серпня н. с. 1687 р.)

Тримаючись хронологічного порядку, почнемо з німецької преси, що перша писала про розвиток воєнних подій не тільки німецьких військ, але й інших союзників на основі безпосередніх офіційних комунікатів чи звітів власних кореспондентів. Як відомо, у склад експедиції першого Кримського походу входила козацька армія під проводом гетьмана Івана Самойловича. Ця експедиція під загальним командуванням кн. Василя Голіцина закінчилася повною невдачею. Голіцин, хочаби виправдатися в Москві, вигадав не без сугестії козацької старшини та самого Мазепи, що похід не вдався тому, що Самойлович, який відраджував іти на Крим, порадив татарам запалити в степу траву. Через те не стало досить поживи для коней, які гинули з голоду й таким чином унеможливили дальший похід. За наказом московського уряду Самойловича арештовано (23 липня ст. с.), а два дні пізніше обрано Мазепу на нового гетьмана. Про це пишуть німецькі кореспонденти найчастіше з Москви до своїх газет.⁴

Причини відвороту Голіцина, як слушно зауважує Оглоблин, були звичайно далеко складніші, ніж це він сам подавав до Москви, чи як писали тогочасні німецькі газети. То татари підпалили в степу траву, до речі, без порозуміння з Самойловичем.⁵ Навіть тогочасні німецькі кореспонденти з Москви підкреслювали це у своїх зві-

домленнях до газет. Напр., безіменний дописувач 8 липня 1687 р. писав із Москви: "...Виглядає мені, що головне командування не може нікого робити відповідальним за невдачу цього походу, тому що кримські татари підпалили траву, а їм у тому допоміг вітер..."⁶

Ця історія "зради" українського гетьмана й підпалу татарами степової трави була дуже вигідною для московського уряду, що намагався виправдати свою невдачу в очах західноєвропейської публічної opinio. Її не тільки поширювали, але й сприяли в поширюванні; німецька преса ще довго про все те писала.⁷

У перших вістках німецька преса розписується більше про причини цього походу, в тодішніх дописах мало або й зовсім не згадується Мазепа. Для Заходу він був "гомо новус", тому не диво, що *Театрум Европеум*, пишучи про вибір нового гетьмана, перекрутив його на "Манзей"⁸ *Більдерзаль* на "Мареппа",⁹ а *Газетт де Франс* на "Муссапа".¹⁰

Однак з розвитком подій на Україні, у зв'язку з несподіваним арештом Самойловича і вибором Мазепа, подекуди навіть сильними заворушеннями козаків проти нового гетьмана, німецькі кореспонденти згадують Мазепу частіше у своїх дописах.¹¹ 1688 р. вони пишуть, що його становище в Москві ще не дуже певне,¹² у деяких дописах підкреслюють стриманість козацької старшини¹³ та неприхильне ставлення запорожців, які хоч прийняли гетьманські подарунки, питають "хто вибрав Мазепу гетьманом".¹⁴

Однак із бігом часу, пишуть німецькі кореспонденти, умовини в Україні устійнилися, Мазепа завів лад і порядок, а його становище скріпилося,¹⁵ та що хоч другий Кримський похід 1689 р. теж закінчився повною невдачею, німецька преса вже не обвинувачує за це Мазепу, але Голіцина, якому закидають, що його підкупили французи і тому він наказав відступити.¹⁶

Підчас російсько-турецької війни подибуємо в тодішній німецькій пресі тільки короткі вістки про Мазепу, напр., 1695 р. "...Шереметьєв і Мазепа завзято стараються здобути фортеці на обидвох берегах Дніпра".¹⁷ Докладніше про це пише у своєму звіті з 4 січня 1696 р. австрійський посол у Москві, О. Плеєр: "...гетьманські козаки 17 миль від Перекопу здобули там фортецю Мустрін-Кермен (сьогоднішній Таванськ) і ще три інші 18 серпня 1695 штурмом за допомогою козаків".¹⁸

Про ці події пише також *Газетте де Франс* і чисельна англійська тогочасна преса. З уваги на її специфічний характер, вважаємо за відповідне обговорити зміст відомостей та коментарів про Мазепу в окремих розділах.

Закінчивши війну з Туреччиною мирним договором у Константинополі 3 липня 1700 р., цар вивів уже 8 серпня того ж самого

року війну Швеції, постійно вимагаючи від Мазепи козацького війська. Від 1700 р. Мазепа був примушений висилати козаків проти шведів або проти прихильників короля Станислава Лещинського, ставленика Карла XII. Уже на самому початку війни гетьман висилає Полтавський, Чернігівський, а згодом і Ніженський полки під командою наказного гетьмана, полковника І. Обидовського. До цієї експедиції були додані ще два сердюцькі полки, однак вони прибули шойно по битві під Нарвою (20 листопада 1700 р.) і їх повернено до м. Печери (недалеко Пскова), а опісля ці сердюцькі полки й частина Чернігівського полку під командою полковника Я. Лизогуба були послані до Гдова над Чудським озером, де успішно воювали зі шведами. На початку січня 1701 р. несподівано помер полковник Обидовський і козацьке військо повернуло на Україну. У лютому цар підписав з Августом II формальний договір, обіцяючи йому значну суму грошей (100.000 рублів) та 15 тисяч війська. У тому ж році козацьке військо було примушене брати ще більшу участь у військових операціях проти шведів. На наказ царя, гетьман розділив свою армію на дві частини: одну меншу під проводом гадяцького полковника, М. Бороховича, вислав до Пскова, який, з'єднавшись із московським військом під командуванням кн. Рєпніна, вирушив звідти під Риґу на допомогу польсько-саксонським військам. З головними ж силами Мазепа вирушив у напрямі Пскова, але по дорозі одержав повідомлення затриматися в Могилеві і звідти вислати аванґард (20.000 козацького війська) під командуванням наказного гетьмана, миргородського полковника Д. Апостола який злучився (26 червня 1701) з російською армією генерала Шереметьєва. Спочатку його розбили шведи під Риґою, однак пізніше (29 грудня 1701 р.) він побив шведський відділ Шліппенбаха. 1702 р. Апостол одержав наказ залишити два компанійські полки для охорони Пскова, а самому повернутися на Україну.

Розбивши остаточно польсько-саксонські війська під Риґою, шведи захопили всю Литву й велику частину Польщі з її столицею. У Польщі, що до цього часу вважала війну зі Швецією приватною справою Августа II, виникає загальне замішання, яке збільшується наслідком сильного протипольського козацького повстання під проводом хвастівського полковника Семена Палія (Гурка) у 1702-1704 рр. У тодішніх польських політичних кругах виринула думка погодитися зі шведським королем і з його допомогою відзискати Лівобережжя. Отже Україна стає предметом польських комбінацій у відношенні до Швеції та Москви, при чому Мазепа теж відіграє тут немалу роль.

Однак не всі поляки були згодні з цим пляном, зокрема ті, що злякалися козацького повстання на Правобережжі й воліли трима-

тися Августа й союзу з Москвою, щоб дістати допомогу проти Палія. Шведські воєнні успіхи ще більше посилили замішання й боротьбу між прихильниками Августа (Огінські) та шведів (Сапега), що зосередилася в литовсько-білоруській фортеці Старий Бихів. На наказ царя, Мазепа висилає спочатку 2.500 козаків під командою "знатного військового товариша" Т. Радича, а опісля ще 10.000-ний загін під командуванням стародубівського полковника М. Миклашевського, який остаточно 12 жовтня 1702 р. здобув Бихів.

Тим часом 1704 р. Варшавський Сейм, при сильній шведській підтримці здетронізував Августа II і вибрав познанського воєводу, Станіслава Лещинського польським королем. Проти цього вибору виступила на зібранні чи пак "конфедерації" в Сандомирі частина польської шляхти, залишаючись вірною Августові II. Тепер становище Августа погіршилося до того ступеня, що в квітні 1704 р. Мазепа дістає від царя нові директиви вирушити 40.000-ною козацькою армією на допомогу царському союзникові. Того ж місяця гетьман вирушив у похід, перейшов Дніпро й поступово почав займати Правобережжя, де домінував Палій — речник програми "без хлопа і без пана", якого підтримували запорожці, серед яких Мазепа не тішився симпатіями (повстання Петрика). Компроміс між Мазепою та Палієм, хоч останній до такого був згідний, як пише Оглоблин, був неможливий і конфлікт назрів скоріше, ніж можна було цього сподіватися. Він закінчився арештом і засланням Палія спочатку до Москви, а від 1705 р. до Тобольська, де заарештований перебував до 1708 р. Позбувшись Палія, Мазепа став гетьманом об'єднаної України.¹⁹

Про активну участь Палія в боротьбі з турками й татарами деякі газети згадують спорадично, без коментарів. Трохи більше місця присвячують на своїх сторінках повстанню Палія проти Польщі, що його детально описує франкфуртський журнал *Театрум Європеум*, неясно згадуючи про зв'язки білоцерківського полковника з Мазепою.²⁰ Що тодішня німецька преса не визнавалася у тогочасних українських справах, прикладом може послужити гамбурзький тижневник *Гісторіше Ремаркс*. Пишучи про "повстання козаків та селян проти Польщі", підкреслює, що "за посередництвом Москви Палій мусив віддати Польщі Білу Церкву".²¹ Ця вістка, ясна річ, не відповідає правді. Навпаки, на всі поради й накази Москви припинити дальшу боротьбу з поляками, Палій відповідав рішучою відмовою "ні ляхам, ні нікому іншому я не здам Білої Церкви, хіба що мене звідти витягнуть за ноги", — казав він.²²

Поза тим не знаходимо багато вісток про Мазепу, щойно зовсім несподівано з початком 1704 р. німецька преса присвячує особі гетьмана багато уваги. Згадуваний нами історично-популярний

тижневик *Гісторіше Ремаркс* з 22 січня 1704 р. поміщує довгу кореспонденцію з Москви за 27 листопада 1703 р. Автор пише, що з нагоди воєнних успіхів цар урядив прийняття для різних достойників, "підчас якого довго і приязно розмовляв з Мазепою, який подарував цареві дорогу, діамантами прикрашену шаблю". У зв'язку з цим кореспондент подає аж до подробиць дуже докладну біографію гетьмана, що починається: "Йоганнес Мазепа — начальний вождь козаків — польський шляхтич з України,²³ що народився у своїй посілості Мазепинці, недалеко Білої Церкви ." Далі пише, що Мазепа був пажем при дворі польського короля Яна Казимира, та що пішов звідти підчас війни Дорошенка проти Москви, щоб зайнятися господарством у своєму селі. Будучи в Україні він вступив на службу до гетьмана Петра Дорошенка, який вислав його як посла до кримського хана, однак по дорозі до Криму його піймали запорожці й як полоненого послали до Батурина гетьманові Іванові Самойловичу. Мазепа справив на гетьмана добре враження, здобув собі його довір'я і завдяки своїм здібностям скоро добився високих почестей. Спочатку Самойлович іменував його почесним званням "знатного військового товариша", а згодом "генерал-поручником", так порівняв кореспондент звання генерального осаула. Мазепа "був такий спритний, що — на його скаргу — усунено Самойловича з гетьманства²⁴ і за наказом царя заслано на Сибір, де він і помер,²⁵ (як відомо, вожді або гетьмани підлягають московському цареві)", зауважує автор. "Козацька армія одногосно вибрала Мазепу гетьманом у 1685 р. [1687]. На другому році свого гетьманування, Мазепа, будучи під кн. Голіциним, (який невдало командував об'єднаними арміями під Перекопом), закинув йому підкупство й відверто всю вину скинув на Голіцина, якого цар заслав на Сибір, де він і досі перебуває.²⁶ У 1695 р. Мазепа щасливо здобув сильно укріплену твердиню Газі-Керман. По здобутті тієї твердині, Мазепа того ж року здобув ще інші фортеці, тобто Тавань, Шінгерей, і Ослам-городок [Іслам-Керман і Шах-Керман]. 1697 р. гетьман розбудував і ще більше укріпив Тавань, а 1698 те саме зробив із твердиною Газі-Керман і меншими фортецями, які однак після підписання договору між Москвою і Туреччиною знищено й повернено туркам", пише автор. Далі автор згадує, що Мазепа був одружений із багатою вдовою з козацького роду; вона померла 1702 р.²⁷ З цього подружжя була тільки одна дочка, яка теж незабаром померла. Автор згадує матір Мазепа, називає її ім'я — Магдаліна Марина Мокієвська. І далі: "...його єдина сестра була тричі одружена і перший чоловік називався Обидовський, син якого був Ніженським полковником і царським 'стольником', другий муж — Витуславський, а третій Войнаровський, або Венаровський.²⁸ Син

із цього подружжя, Н. Войнаровський, студіює філософію в Києві, він буде спадкоємцем.²⁹ Його двоюрідна сестра Мартіяна Витуславська живе в монастирі у Києві“,³⁰ — так закінчує кореспондент біографію Мазепи.³¹ Хоч автор ознайомлений із життям Мазепи в подробицях, однак жодним словом не згадує про любовну аферу з п. Фальбовською, про що мова йтиме в розділі “Легенда й правда про Мазепу”, с. 174—9.

Цей життєпис Мазепи з *Гісторіше Ремаркс* став опісля основним джерелом для біографічних нарисів тодішніх і пізніших газет, журналів, енциклопедій, що у той час писали про Велику Північну Війну, або про життя Карла XII чи Петра I. Винятки з тогочасних джерел та порівняння текстів додано на кінці цієї праці.³²

Ідентичний текст цієї самої кореспонденції з гамбурзького тижневника помістила віденська газета *Вінерішес Діяріум* як допис із Москви за 1 грудня 1703 р.³³

1704 р. інший почитний журнал у Ляйпцігу, *Ді Европείше Фама* поміщує дуже прихильно написану біографію Мазепи: “Козаки знаходяться під командуванням свого вождя Мазепи, що мудрою політикою та воєнним досвідом уже тепер здобув собі у світі велику славу” — так починає автор цей життєпис. Далі говориться, що Мазепа, польський шляхтич з України, був пажем при дворі польського короля Яна Казимира, де як “мудра голова мав нагоду пригланутися до державних справ і навчитися політичного й дипломатичного мистецтва, що так йому пізніше стало в пригоді”. Далі автор подає дуже загально вже відомі відомості про успіхи Мазепи серед козаків, які, завдяки його здібностям та знанням навіть вибрали його на гетьмана в 1687 р. Життєпис кінчається твердженням, що новий гетьман відзначається хоробрістю та знанням, воєнної штуки, якою відзначився підчас турецької війни. “Є надія, що він знову своїми прикметами спричиниться для добра справи Його Королівського Маєстату в Польщі”.³⁴

Стосовно цих обох біографій Мазепи, що появились в *Гісторіше Ремаркс* та *Европείше Фама*, дослідник доби Мазепи Б. Крупницький вважає, що вони були надруковані там за посередництвом німецького дипломата на російській службі, барона Гайнріха фон Гуйссена, що був знайомий із редактором цього гамбурзького тижневника Павлом Легманом.³⁵

Як я вже звернув увагу у моїй праці про Мазепу у тогочасних німецьких джерелах, Гуйссен щойно в 1705 р. наладнує зв'язки з видавцями й редакторами тодішніх німецьких газет і журналів.³⁶ Що ж відноситься до особи П. Легмана, то Гуйссен увійшов з ним у зв'язки щойно в 1710 р., коли останній був секретарем польського

посольства в Гамбурзі³⁷ До речі, Гісторіше Ремаркс писали прихильні московські вістки та статті, починаючи вже від 1699 р.³⁸

Г. фон Гуйссен відіграв у той час немалу роллю на московській службі, його особа заслуговує на окрему увагу, з окрема його посередництво у зв'язку з наданням Мазепі княжого титулу "Св. Римської Імперії" від цісаря Йосифа I.

Треба тут пригадати, що ситуація Петра I після програної битви під Нарвою (20 листопада 1700 р.) була дуже погана. Шведський король спершу не вважав за конечне йти походом на Москву. Добачуючи більше набезпеки зі сторони польського короля, ніж зі сторони царя, він вирішив продовжувати свій похід через Польщу на Саксонію. Петро I, якого в Москві вважали за "антихриста", зустрівся не тільки з сильною внутрішньою опозицією, до якої прилучився навіть його рідний син Олексій, але й ворожою проти-московською публічною опінією в Західній Європі.

На це склалося багато різних причин. Без сумніву, що однією з причин була поява 1704 р. голосної тоді брошури колишнього вчителя царевича Олексія, німецького професора Мартина Нойгебавера із Гданська. Нойгебавер, із яким дуже погано поводитися при царському дворі, та який сам мав нагоду бачити, як зле поведуться з іншими чужинцями в Москві, вирішив потайки втекти, за що йому грозила дуже сувора кара на випадок, якби його зловили. Утікши щасливо до Німеччини, він написав брошуру, в якій описав невідрадні умови життя й жахливе відношення до чужинців на московській службі, їх суворо карали навіть за незначні провини, деколи навіть карою смерти. Опис очевидця зробив таке велике враження не тільки в Німеччині, але теж і в інших західньо-європейських країнах,³⁹ що царський уряд уважав за відповідне робити заходи в Німеччині, щоб німецька преса заперечила закиди Нойгебавера. Але німецькі редактори, боячися шведів, що тоді перебували в Саксонії, відмовилися це зробити.⁴⁰

Не менше враження зробила в Німеччині святочна промова у Франкфурті на честь пруського короля, сказана німецьким професором із нагоди перемоги шведів над московським військом. У ній він підкреслив, що коли Москва здобуде Прибалтику й Польщу, тоді стане великою загрозою для існування самої Пруссії.⁴¹

Тодішня німецька преса, як наголошує вже згаданий дослідник історії німецького журналізму, Р. Прутц, писала антимосковські статті,⁴² а деякі часописи писали про Москву як "барбаріше націон".⁴³

Це було зовсім не на руку Петрові I, що намагався увести реформи, передусім реорганізувати армію та розбудувати флоту, яка була тільки в зародку. Для цього він потребував фахівців, яких не мав.

Очевидно, під впливом вище згаданих публікацій серед загального протимосковського настрою та невідомого висліду війни, навіть за добрі гроші ніхто з чужинців не спішився їхати до Москви.

Петро I добре розумів, що в таких умовах ледви чи знайде він охочих чужинців-фахівців, яких дуже потребував. Тому докладає всіх зусиль, щоб змінити західноєвропейську опінію на свою користь.

Петро I не тільки добився дипломатичним шляхом того, що пруський та саксонський уряди заборонили друкувати якінебудь проти московські публікації,⁴⁴ але поробив усі старання, щоб зискати на свою сторону німецькі інтелектуальні кола. З тією метою він посилає до Німеччини відомого тоді курляндського авантюриста Йоганна Р. Паткуля, якому вдається 1702 р. завербувати на московську службу відомого тоді німецького правника та адміністратора маєтків і земель князя Вальдека, д-ра Йоганна барона фон Гуйссена.⁴⁵

Вступивши на московську службу, Гуйссен, що вже перед тим мав симпатії до царя,⁴⁶ відразу дістав від Паткуля відповідні фонди та інструкції, щоб вербувати військових старшин, учених, мистців, фабричних фахівців, усяких ремісників до Московії. Рівно ж завданням Гуйссена було скріпити зв'язки з інтелектуальними колами не тільки в Німеччині, але теж в інших західноєвропейських країнах, щоб вони прихильно писали про Москву. Наладнувалося справу швидкого та справного поштового сполучення між Заходом і Московією.⁴⁷

Для виконання того завдання, Гуйссен веде не лише часту кореспонденцію з відповідними людьми, але теж їздить до Відня, Берліну, Бреслава, Женеви, Праги, Парижу, Ляйпцігу та інших міст.

З кінцем 1703 р. Гуйссен виїжджає до Москви, де стає виховником сина Петра, Олексія, та дорадником міністерства закордонних справ. 1705 р. цар висилає його як свого офіційного посла до Німеччини, де Гуйссен виконує дипломатичну діяльність до 1707 р. Йому вдається налагодити зв'язки з деякими видавцями німецької тогочасної преси та з'єднати до себе часописи — *Гісторіше Ремаркс*, нюрнберзький *Більдерзаль*, авґсбурзький *Монатліхер Штаатсшпігелъ*, що присвячував свою увагу більше еспанській спадковій війні 1701-1714 і тільки зрідка згадував про козаків, *Ной-ереффнетер Вельт-унд Штаатсшпігелъ* у Кельні, *Европеіше Фама* та інші.⁴⁸

Зокрема Гуйсен зумів притягнути до співпраці інтелектуальні кола в Ляйпцігу, що погодилися писати прихильні до Москви статті не тільки для *Европеіше Фама*, але теж і для інших журналів.⁴⁹

Тож не диво, що в майбутньому в *Европеіше Фама* з'являються москвофільські статті й матеріяли і від Гуйссена, що потверджує навіть сама редакція журналу.⁵⁰

Отже тепер не може бути сумніву, що далішні матеріали про Мазепу та козаків *Европеїше Фама* одержувала від Гуйссена.

Досліджуючи постать Мазепи в тогочасних німецьких джерелах,⁵¹ автор цих рядків звернув увагу на те, що портрет-гравюра Мазепи не був поміщений у першому виданні *Европеїше Фама* з 1704 року, але у наступному виданні, себто з 1706 року.⁵²

Цей портрет Мазепи досить відомий в історичній літературі. О. Лазаревський, дослідник української минувшини, хибно подав у своїй статті про портрети Мазепи, що ця гравюра вперше була надрукована в *Европеїше Фама* 1704 р.⁵³ За Лазаревським інші дослідники доби Мазепи, зокрема Б. Крупницький та І. Борщак, уважали, що цей портрет уперше появився в цьому німецькому журналі 1704 р.⁵⁴

Одначе Січинський у своїй розвідці про гравюри Мазепи висловив слушний сумнів, кажучи, що він бачив видання *Европеїше Фама* з 1704 р. в університетській бібліотеці у Празі, але портрета Мазепи там не було.⁵⁵ Автор цих рядків бачив це, сьогодні рідкісне, видання з 1704 р. в університетській бібліотеці в Упсалі, але теж не було там портрета Мазепи. У цьому виданні з 1704 року був поміщений тільки життепис Гетьмана.⁵⁶ Портрет-гравюра Мазепи, як і його життепис, були надруковані в дальших виданнях *Европеїше Фама*, себто 1706, 1708 та 1712 роках. Примірники цих видань автор цих рядків бачив у бібліотеках Відня, Гайдельбергу, Мюнхену та Стокгольму.

Гравюра Мазепи з *Европеїше Фама* була репродукована багато разів, починаючи з польського журналу *Przyjaciel Ludu*, 1835, Nr. 22.⁵⁷ 1909 р. шведський славіст, А. Єнсен, умістив її у своїй праці про Мазепу.⁵⁸ Здебільшого ці репродукції роблені не з оригінальної гравюри в *Европеїше Фама*, а радше з різних передруків, іноді дуже незадовільних. Автор цих рядків зробив репродукцію цієї гравюри з оригінального видання *Европеїше Фама* з 1706 р. й помістив її в кількох своїх працях.⁵⁹

Відносно авторства цієї гравюри Мазепи існують фантастичні твердження. Автори Загальної німецької енциклопедії, У. Тгіме та Ф. Бекер, помилково подали, що "...С. Фалька нарисував портрет Мазепи, а Д. Беель виконав гравюру".⁶⁰ Спираючись на ці твердження, В. Січинський пише у своєму реєстрі гравірованих портретів гетьмана Мазепи: "Погруддя в овалі, у лицарському панцирі. У правій руці тримає булаву, з лівого плеча звисає плащ. Обличчя з малою борідкою і вусами. Підпис: Johannes Mazepa, Saccorum Zaporoviensium Supremus Belli Dux. Daniel Bayel 1796 р., виконана з рисунку Samuel Falka Підпис: Sam. Falka de Bikfalva, delin. 1796. Мідерит 19x15 см."⁶¹

Рівнож і Сидорук пише у своїй вже згаданій статті, що "гравюра Мазепи роботи Де Бееля (sic) в ляйпцігському журналі *Европейше Фама* (1704, 1706), що, як думає Р. Млиновецький (Бжеський), відзеркалює нехить польського короля Августа II до Мазепи.⁶² До речі, це твердження, мовляв, гравюра Мазепи, поміщена в *Европейше Фама*, відзеркалює нехить Августа II до Гетьмана дуже неправдоподібна, бо як тоді пояснити, що польський король відзначив Мазепу в 1703 р. найвищим тодішнім польським орденом "Білого Орла"?⁶³

Твердження, що С. Фалька нарисував цей портрет Мазепи, а Д. Беель виконав із нього гравюру безперечно хибне! Ні С. Фалька (нар. 4 травня 1766 р., помер 20 січня 1826 р.)⁶⁴ не міг нарисувати портрет Мазепи, гравюра з якого була надрукована в 1706 р., ані Д. Беель, (нар. 27 вересня 1760 р., помер 4 липня 1823 р.)⁶⁵ не міг був зробити тієї гравюри! Річ у тому, що С. Фалька в 1796 р. зробив лише копію гравюри Мазепи з *Европейше Фама* з 1706 р., яка була поміщена мадярсько-німецьким істориком, Йоганном Християном фон Енгелем у його Історії України 1796 р.⁶⁶ Звідси й рік 1796, зазначений на копії, що її виконав Фалька. Погруддя Мазепи, що його скопіював Фалька, є в овалі і це єдине чим різниться воно від того, що в *Европейше Фама*.

Справжнім виконавцем гравюри Мазепи, що вперше була опублікована в *Европейше Фама*, (1706) є німецький ритівник Мартин Бернінгротг, який народився 1670 р. в Рамельсбургу, а помер 1733 р. в Ляйпцігу.⁶⁷

Можливо, що гравюра з 1706 року не дає справжнього портрета Мазепи, але всеж таки її треба вважати за достовірну. По-перше, вона була виконана за життя Мазепи, а по-друге, вигляд гетьмана на гравюрі з 1706 року подібний до деяких інших його портретів (от хочби до портрета у шведській королівській Гріпсгольмській галерії), а також відповідає описові його особи, що його подав, напр. німецький очевидець Йоганн Вендель Барділі. Будучи військовим капеляном вюртемберзького принца Максиміліяна Емануеля, він перебував у головній шведській квартирі, бачив Мазепу на власні очі, у своїх споминах так описує гетьмана: "...Мазепа своєю особою не звертав на себе уваги, на тілі худорлявий, не високого росту, на голові мав багато зачісок, або польських кучерів..."^{67а}

Рівно ж Густав Адлерфельт, що теж бачив Мазепу, так описує його постать: "...Мазепа у віці 64-ьох літ, середнього зросту і дуже стрункий, із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами. Говорить із достоїнстю і завжди до речі; високо освічений, розмовляє латинською мовою дуже добре".⁶⁸

Подібно описує і другий шведський очевидець Георг А. Нордберг, що теж бачив гетьмана у шведській головній квартирі.^{68а}

Згаданий шведський полковник, Карл Густавсон Клінгспор (1665-1742) теж описує Мазепу як майже 65-ти літнього, сернього зросту чоловіка з суворим поглядом; говорить латинською мовою.⁶⁹

Як подає Борщак, серед неопублікованих рукописів Вольтера в Національній Бібліотеці в Парижі знаходяться нотатки ближче невідомого, мабуть шведського старшини, свідка зустрічі Мазепи з Карлом XII, що так описує постать гетьмана: "...Мазепа був вельми негарний на обличчі і виглядав приблизно так, як малюють у римській історії великого Манлія. Але наші очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його горда голова з білими буклями, довгі обвислі вуси, а понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елеганція".⁷⁰

Хоч після битви під Полтавою багато портретів Мазепи знищено, однак можна ствердити, що, не зважаючи на анатему⁷¹ та переслідування царського уряду, портрети гетьмана були популярні й розповсюджені по Україні. Цей факт треба розуміти за вияв своєрідного патріотизму тих українських політичних кіл, що, поділяючи мазепинські ідеї та не маючи змоги активно, чи найменше пасивно, діяти, демонстрували проти насильства царату. Крім уже згаданих авторів статтей про портрети Мазепи — Єнсена, Борщака, Січинського — треба згадати статтю М. Грушевського.⁷² До речі, Січинський подає список п'ятнадцяти гравірованих портретів Мазепи.⁷³

Повертаючись до біографії Мазепи, можна думати, що її поява на початку 1704 р. рівночасно в *Гісторіше Ремаркс, Вінерішес Діяріум*, та *Европеіше Фама* мала на меті ближче познайомити західний світ із постаттю гетьмана напередодні його походу до Польщі на допомогу польському королеві. Як тільки стало відомо, що гетьман вирушає до Польщі зі всією 40.000-ною армією,⁷⁴ про цей похід розписувалася майже вся тодішня європейська, а найбільше віденська преса.

Німецька преса писала про цей похід Мазепи не так часто, як віденські газети. Гамбурзький тижневник, на основі відомостей зі Львова, сповіщає, що "козацький вождь Мазепа наближається сюди (до Львова) з 60.000-ною армією", щоб допомогти Августові. У зв'язку з тим редакція *Гісторіше Ремаркс* старається з допомогою етимології в'яснити походження слова "козак" і пише, що воно походить від слова "коза". Крім цього, подає також короткий історичний нарис розвитку козацтва.⁷⁵

Про деякі подробиці щодо участі Мазепи у військових операціях чи інших подій того часу подають також інші німецькі часописи.

Напр., нюрнберзький *Більдерзаль* з приводу подій 1705 р. пише, що "Князь Мазепа як начальний вождь Запорозьких Козаків наближається до польського кордону, щоб на випадок потреби допомогти королеві Августові проти ворогів".⁷⁶

Згадуючи події з 1707 р., не тільки *Більдерзаль* але й інші часописи зазначають, що, "Мазепі був даний царський наказ віддати твердиню Білу Церкву Речіпосполитій".⁷⁷

2. Мазепа у німецькій пресі по 1708 р.

Після переходу Мазепа до шведського короля, тон німецької преси різко змінюється. Передтим вона писала прихильно, друкувала у прихильному світлі його біографію, а *Европеїше Фама* помістила, як згадано, на першій сторінці 1706 р. портрет Мазепа. Тепер німецька преса зайняла до гетьмана вороже становище, називаючи його "зрадником", людиною без честі й тому подібними епітетами.

Однією з перших німецьких газет, що подала вістку про "зраду" Мазепа — це нам уже відома *Пост унд Орд. Цайтунг* (у Ляйпцігу) в 52-гому числі за 1708 рік.¹ Цей тижневник, як видно зі змісту й насвітлення цієї вістки, користувався московськими джерелами. Користуючись тими самими джерелами, згадав про "зраду" Мазепа інший німецький тижневник *Вохентліхе Реляціонен*, у Галле з 7 січня 1709 р.² У зв'язку з переходом гетьмана Мазепа на сторону Карла XII в 1708 р., німецька преса знову присвячує йому багато уваги, але вже в іншому світлі. *Европеїше Фама* інформуючи своїх читачів про цю подію, стримується від будь-яких коментарів, згадує тільки, що вже в 1704 та в 1706 роках редакція помістила його біографію та портрет.³

Европеїше Фама не знаючи хто буде переможцем, не хотючи наражуватись на евентуальні прикrostі зі сторони шведів та покликуючись на свою об'єктивність, пише за шведськими джерелами, "що в цій війні Карло XII має перевагу, бо отримав по свою сторону Мазепу", а з другого боку, цитуючи московські джерела, подає, що несподіваний перехід гетьмана до шведів хоч зробив велике враження, однак багато козаків повернулось назад до царя, який наказав негайно вибрати в Глухові полковника Івана Скоропадського на нового гетьмана, так що ситуація багато не змінилася.⁴

Будучи певною, що шведський король дійсно програв битву під Полтавою і що від нього не загрожує ніяка небезпека, щойно тоді *Европеїше Фама* не дотримується вже більше своєї "неутральности",

відновлює вихвалювання царя, не щадить злорадісних та іронічних завваг на адресу Карла XII, а Мазепу називає "зрадником, що не побоявся Бога".⁵ Яке вороже наставлення з боку *Европеїше Фама* було до Мазепи, свідчить той факт, що редакція з задоволенням коментує вістку про видачу Туреччиною гетьмана та Войнаровського цареві.⁶ Коли ж виявилось, що ця вістка не відповідає правді, редакція не приховує з цього приводу свого жалю, стверджуючи помилку в попередньому числі й додаючи, що цар визначив нагороду у сумі 300.000 талярів за голову Мазепи.⁷

У подібному тоні пише тижневник *Вохентліхе Реляціонен* у Галле з 14 вересня 1709 р. (ч. 37) та 17 жовтня 1711 р. (ч. 42), переписуючи майже дослівно з *Европеїше Фама*. На окрему увагу заслуговує таке характеристичне речення: "...відомий уже нам Мазепа, вождь козаків, плянував звільнити Україну з-під московського ярма, щоб володіти як суверенний володар під шведською протекцією".⁸

Нюрнберзький журнал *Більдерзаль*, згадуючи в 1708 р. про перехід Мазепи до шведів, обмежився лише до лаконічного ствердження самого факту, без ніяких коментарів. Додано, що причиною, чому шведський король змінив свій первісний плян, було те, що цар, відступаючи перед шведами, все за собою нищив. Саме тому Карло XII був змушений силою обставин повернути війська на Україну.⁹

Щойно в наступному числі за 1709 р. *Більдерзаль*, коментуючи українсько-шведський союз, пише, що шведський король, опинившись у невідрадному стані, знаючи невдоволення гетьмана з царського уряду, сам запропонував Мазепі союз, а цей погодився на шведську протекцію. Переходові Мазепи до шведів *Більдерзаль* не надає великого значення, мовляв, що це не допомогло багатому шведському королеві, ані не пошкодило цареві. Крім того, *Більдерзаль*, користуючись *Европеїше Фама* (т. 25), помістив досить довгу біографію Мазепи.¹⁰ Для пропагандивного ефекту, в *Більдерзаль* додано ілюстрацію, на якій показано тих козаків, що покинули гетьмана й повернулися в боєвому порядку на сторону царя.

Дуже систематично, по діловому та в подробицях описує франкфуртський журнал *Театрум Європеум* у 1720 р. перехід Мазепи до шведів, аналізує причину його переходу, подає довгий, але радше негативний життєпис Мазепи, повне знищення Батурина, погане ставлення шведського війська до українського населення, гостру зиму в 1708 р. та її згубні наслідки для шведів і прихід запорожців у березні 1708 р. до шведського короля. Тут же дано детальний опис битви під Полтавою, втечу Карла й Мазепи до Туреччини й заходи царя в султана, щоб дістати гетьмана у його руки.¹¹

Майже після 12 років *Театрум Європеум* розповідає про події з 1708-09 років гарною літературною мовою, починаючи від вияснення, чому шведський король, ідучи походом по дорозі Смоленськ-Москва, несподівано змінив свій плян, і повернув у напрямі на південь.

З цього вияснення довідуємося, що Мазепа, використовуючи нестерпні утиски царя по Україні, ображений грубим поведженням Меншикова, з Волині (в листопаді 1705 р.) наладнав зв'язки через пол. короля Ст. Лещинського зі шведським королем, якого просив узяти його під свою протекцію. У той час Карло XII мав інші пляни й не пішов на Україну, але 1708 р., особливо по втраті корпусу Левенгаупта (29 вересня 1708 р.) він радо згодився на пропозицію українського гетьмана. Будучи в таємних зв'язках із Мазепою, пише *Театрум Європеум*, Карло XII, як тільки наблизився з півночі до кордону України, наказав ген. майорові Лягеркрону, щоб він із добрим 6.000-ним військом зайняв деякі місцевості на шляху Брянськ-Калуга-Москва, зокрема ключову твердиню Стародуб. Лягеркронна збившись із дороги, вислав гінця із запитом, що йому даліше робити. Розсерджений Карло наказав негайно зайняти Стародуб. Коли шведський генерал нарешті прибув під Стародуб, було вже запізно, бо в міжчасі царський генерал Іффлянд зайняв Стародуб без бою, тому що Мазепа, будучи певним, що шведи прийдуть скоріше, наказав полк. Скоропадському впустити те військо, яке прибуде перше. Так то, без бою, дістався росіянам не тільки Стародуб, але й інші міста — як Новгородок і Батурин, який Меншиков зруйнував до основ ще до прибуття шведів. Насправді, як це подає Б. Крупницький за свідоцтвом польського представника при Карлові XII ген. С. Понятовського, Скоропадський впустив Лягеркрону, вітаючи його хлібом і сіллю. Одначе швед зробив тактичну помилку: замість обсадити й забезпечити місто, подався пів милі даліше, щоб зайняти місто Почеп, а в міжчасі вночі Стародуб зайняв рос. генерал Іффлянд.¹²

Далі йде опис прийняття Мазепи в головній квартирі Карла XII, а потім довгий життєпис Мазепи, в якому попри позитивні прикмети, як "високоосвічений, хоробрий," *Театрум Європеум* тепер додає такі прикмети: "честолюбивість, жадоба грошей і влади, егоїзм, скупість". Показує гетьмана в негативному світлі, дарма що протирічить своїм власним попереднім інформаціям. Ще перед 1708 р. *Театрум Європеум* писав, що Самойловича усунено через його зраду,¹³ тепер він пише, що його скинено на донос Мазепи.¹⁴ Раніше підкреслював, що виключним винувником за неуспіх другого походу на Крим у 1689 р. був сам князь Голіцин,¹⁵ тепер приписує цю невдачу Мазепі.¹⁶ Тенденційність франкфуртського журналу очевидна.

Дальше *Театрум Європеум* описує погане, вороже відношення шведів до місцевого українського населення, з яким обходилося не як з союзником, але як із ворогом, тож не диво, що наставлення цього населення змінилося на вороже.¹⁷

Театрум Європеум теж аналізує союз Мазепи зі шведським королем і приходять до висновку, що з уваги на невелике число, бо 8.000 козаків, навіть пізніше доповнене запорожцями, теж 8.000 тисяч у березні 1709 р., Мазепа не допоміг багато Карлові XII, а найбільше пошкодив сам собі.¹⁸ Своє твердження *Театрум Європеум* підтверджує таким роздумуванням: якби Карло XII не брав поважно допомоги Мазепи, то не міняв би пляну і міг би був врятувати корпус Левенгавпта; втративши його, силою обставин мусив би відступити назад до Литви або до Польщі, бо дальший похід був би безглуздя. Отже причиною програної під Полтавою битви була надія шведського короля на допомогу Мазепи, якої він не дістав.¹⁹

У дійсності причиною, чому Карло несподівано вирушив на Україну, було не запрошення Мазепи, але те, що Петро, відступаючи, наказав за собою все нищити. Це однозгідно стверджують учасники походу — німецький капелян Й. В. Барділі та військовий капелян шведського короля, Георг А. Нордберг.²⁰ Більше того, згідно з записками Нордберга, дорадник Карла XII граф К. Піпер старався переконати короля, щоб він не тільки не йшов на Україну, але радше повернувся й забезпечив корпус ген. Левенгавпта, що був саме в дорозі з Риги до головної армії.²¹

Шведський король гадав, що росіяни не наважаться заатакувати корпус Левенгавпта, який, маючи 11.000 війська й великий запас боєприпасів, міг сам оборонитися. Тим часом король не знав, що ген. Лібекер, згідно з первісним пляном, мав вести диверсійну війну в Інгрії (в Естонії) та в околиці Петербургу, відступив до Риги і дав цареві вільну руку у воєнних опереціях. Цар не тільки заатакував, але й розгромив корпус Левенгавпта, якому вдалося втекти 3.000 вояків, про що Карло довідався щойно тоді, коли звернув зі шляху Смоленськ-Москва на Україну. У своїх споминах Понятовський гірко докоряє не тільки генералові Лягеркрони, але й іншим, серед яких згадані Лібекер, Левенгавпт, Росс та Реншельд. Останньому Понятовський закидає, що підчас битви під Полтавою ген. Реншельд розгубився й не знав, що робити, хіба що бігати з одного кінця до другого, не давши ні одного розумного наказу.²² Як відомо, шведський король кілька днів перед битвою, виставивши себе на небезпеку, був ранений у п'яту і не міг особисто командувати армією, передав командування ген. Реншельдові.

До речі, чи не найбільшу помилку вчинив ген. Лібекер, командуючи шведською армією на півночі. Він "хоч мав досить війська, щоб

зайняти околиці Новгороду і Пскова та взагалі тримати армію царя в шаху", без попереднього порозуміння з Карлом XII, навіть не повідомивши свого начального вождя, через вибух якоїсь недуги, відступив до Риги, даючи вільну руку цареві. У той час зі Швеції через Ригу поволі посувався корпус ген. Левенгавпта, везучи на 5.000 возах воєнне добро — артилерію, боєві й харчові припаси для головної армії. Цар, маючи вільні руки, напав 29 вересня 1709 р. на корпус ген. Левенгавпта під Лісною, повністю розбив його (з 11.000 врятувалося тільки 3.000) і забрав велику здобич. Оскільки росіяни, відступаючи все за собою нищили, шведська армія опинилася під маревом голоду. У цьому була причина, чому шведський король був приневолений змінити свій плян і замість іти по дорозі Смоленськ-Москва, повернув на Україну. Довідавшись про це, Мазепа сказав П. Орликові: "Чорт його сюди несе. Він зруйнував усі мої пляни і наведе сюди російське військо. Тепер Україна буде зруйнована — і все пропало."²³

Насправді, Мазепа, не покладаючись на власні сили та боячись зради із власних рядів, (от хочби недавній донос ген. судді Кочубея та полк. Іскри), договорюючись зі шведським королем, обіцяв йому тільки допомогу в харчах без активної воєнної участі. Мазепа, надіючись на шведську перемогу, слушно волів зайняти нейтральне становище. Карло, наступаючи на Москву, був би відрізав російську армію від України, і тим самим гетьман міг би стати по стороні переможця, рятуючи тим свою ситуацію. Щоправда, 1707 р. Мазепа, будучи зі всією армією на Волині, пропонував шведському королеві свою допомогу, але тоді, як вже згадано, король дипломатично відкинув українську пропозицію.

Як одну з причин катастрофи під Полтавою, *Театрум Європеум* подає катастрофічні наслідки надзвичайно гострої зими в 1708-9 р., що своїм холодом "здивувала всю Європу", та під час якої від сильного морозу "багато вояків відморозило ноги, руки, носи та інші частини тіла, а багато зовсім замерзло, зокрема ті, що пили багато горілки... За одну ніч Шведи втратили три тисячі вояків".²⁴

19 березня (правильно 4 квітня) 1709 р. *Театрум Європеум* згадує про "прибуття козаків з Запоріжжя", щоб з'єднатися з Мазепою та прийняти шведську протекцію. Поки прибули запорожці до шведського табору, вони "розбили три московські полки коло міста Горшина, з яких урятувалося всього 400 людей. Об'єднавшись із Мазепою, вони створять 15.000-тисячну армію."²⁵ Звичайно ця цифра перебільшена. Згідна з даними сучасників, на шведську сторону прибуло 8.000 запорожців, а сам Мазепа не мав тоді більш як 4.000 козаків.

Хоч генерал Реншельд та граф Піпер відраджували своєму королеві продовжувати облогу Полтави, — пише *Театрум Європеум*

— Карло послухав Мазепу, що мав на нього великий вплив.²⁶ Зовсім слушно, бо, як пише Оглоблин, "Полтава мала велике стратегічне значення, стояла на схрещенні важливих шляхів на Запоріжжя, й Крим та Туреччину, на Правобережжя й Польщу, на Слобожанщину й Москву та на Дін. Володіння Полтавою забезпечувало панування над усією південною частиною Лівобережжя. Нарешті, в Полтаві були запаси провіанту та фуражу, а також сукна, потрібного для війська".²⁷

Дальше йде детальний опис битви під Полтавою, який *Театрум Європеум* закінчує драматичною розмовою, під час якої Карло XII мав сказати до гетьмана: "Мазепа, Мазепа, ви нас завели! Коли б ми були послушали нашого вірного генерала Реншельда".²⁸

Втеча до Туреччини вдалася, завдяки Мазепі й козакам, пише *Театрум Європеум*. Вони "знали всі долини, ріки й потічки, як найкращий моряк без компасу знає свою дорогу на морі"; це взято дослівно від Барділі, який переписав це зі шведського "докладного денного реєстра".²⁹

Далі *Театрум Європеум* пише, що цар робив усі заходи дістати Мазепу, але турецький уряд кожного разу відмовляв московським посланцям. Свій нарис про Мазепу *Театрум Європеум* закінчує так: "З листопада 1709 р. помер старий Мазепа в Бендерах, вірний, але дуже нещасливий союзник шведського короля. Був це чоловік глибокого розуму, з великим воєнним досвідом і, хоч мав велике майно та владу серед козаків, шукав собі чогось вищого; може через бажання помсти, знайшов нещастя. Він помер, проживши 77 років, саме тоді, коли росіяни дуже сильно домагались його видачі. Були поголоски, що турки, бажаючи позбутись, отруїли його, однак тяжко в це повірити, бо вони кожного разу категорично відмовлялись його видати".³⁰

Побіч періодичної преси того часу, треба ще згадати тодішню енциклопедію Якова Христофа Ізеліна, в якій на основі тогочасних німецьких журналів (*Европеїше Фама*, т. XXV та *Театрум Європеум* т. XV), зредаговано біографію Мазепи у неутрально-прихильному світлі; Мазепа походив зі шляхетського роду, був при польському королівському дворі, але через збіг обставин опинився спершу в Дорошенка, а опісля в Самойловича. Завдяки своїм здібностям Мазепа не тільки вибився поміж козаками, але став навіть вибраним гетьманом. Він віддано служив цареві 20 років, але, хочачи бути сувереном, об'єднався з Карлом XII. Однак це не вийшло Мазепі на добро, бо шведи програли, по битві під Полтавою Мазепа мусів шукати захисту в Туреччині, де й помер 3 вересня 1709 р. в Бендерах і був похований у катедрі св. Юра в Яссах.³¹ Майже однаково подав Й. Г. Зедлер біографію Мазепи у своїй енциклопедії.³²

Відносно дати смерти Мазепи в українській історіографії триває розбіжність. Одні історики (М. Костомаров, М. Грушевський) приймають за дату смерти Мазепи день 22 серпня (ст. стилю), тобто 2 вересня (нов. стилю) 1709 р., інші історики (М. Андрусак, Б. Крупницький) вважають за правильну дату 22 вересня (ст. ст.), тобто 2 жовтня.

Зацікавлення Мазепою та його союзом зі шведським королем знаходимо навіть у *Меркюр гісторік енд політік*, що рівночано виходив теж німецькою мовою, присвячуючи свою увагу майже виключно подіям у Західній Європі. Принагідно згадував козаків, напр., про участь "вірних козаків" під час першого Кримського походу,³³ чи про похід козацького війська до Польщі в 1704 р.³⁴ Однак у своєму виданні за січень 1709 р. *Гісторішер — унд політішер Меркуріюс* користуючись "листами" з царської головної квартири над Десною з 16 листопада 1708 р., подає докладний опис цієї історичної події: Сімдесятилітній "генерал" Мазепа поставив всю свою козацьку армію у бойовому порядку і під претекстом наступу проти шведів вирушив у похід. Одначе, коли розповів козакам про свої наміри перейти на сторону шведського короля, головні сили козацької армії, за винятком трьох полковників із їхніми полками, повернули назад. На вістку про це, цар вислав Меншикова зруйнувати Батурин і звелів вибрати нового гетьмана в особі полковника Скоропадського.³⁵ У виданні за вересень 1709 р. *Гісторішер унд Політішер Меркуріюс* згадує про втечу Карла XII до Очакова, а звідти до Бендер. Під час цього захоплено в полон небажа гетьмана та інших визначних старшин, яких доставлено до Києва.³⁶

Як уже згадувано, ця відомість не відповідає історичній правді.

Інший журнал, *Ной-ерефнетер Вельт— унд Штаатшпігель*,³⁷ що також присвячував свою увагу західноєвропейським справам, у своєму виданні за 1709 р. дав багато місця докладному описові битви під Полтавою, користуючись виключно московськими джерелами. Подано негативну характеристику Мазепи.³⁸

3. Мазепа в німецьких мемуарах.

У шведських мемуарах є більше відомостей про Мазепу після його переходу на шведську сторону, але у спогадах німецьких учасників походу є більше відомостей із часу до 1708 р.¹ Вже згаданий Барділі описує у своїх спогадах етапи походу Карла XII з Саксонії аж до битви під Полтавою, однак нас цікавлять ті розділи, в яких іде мова про Україну й Мазепу.

25 жовтня 1708 р. Барділі записує, що "причиною насподіваного звороту шведського короля з наміченого маршруту у напрямі Смо-

ленська на Україну був Мазепа. Козацький вождь, дуже невдоволений царем, постановив перейти зі всім своїм народом під протекцію Карла XII. Щоправда, — пише далі Барділі, — вже давніше Мазепа говорив про це через польського короля Станислава, але як тоді шведський король не надавав цьому значення, так тепер дуже бажав скористати з послуг гетьмана, зокрема з уваги на велике число козаків, що були добре ознайомлені з тереном“.²

5 листопада (н. ст.) 1708 р. Барділі записує, що від гетьмана прибули посланці, наступного дня прибув сам Мазепа з 1.500 козаками до шведів, хоч король сподівався, що він прибуде зі всім військом. Довідавшись про правдиві наміри гетьмана, багато козаків повернулося назад, але все ж таки шведи радо повітали гетьмана, якого Барділі називає “Старим“.³ Відносно дня, коли прибув Мазепа до шведів, є різні записи в учасників. Шведський хорунжий Петре подає 2 листопада н. ст. (23 жовтня с. ст.); ляйбгвардійський полковник, барон Поссе, згадує про прибуття гетьмана 5 листопада (26 жовтня с. ст.); військовий канцелярист Нордберг подає 4 листопада (22 жовтня с. ст.); підполковник фон Зільтманн подає 5 листопада; лейтенант Вейге падає 8 листопада (29 жовтня с. ст.) Обидві дати, зазначає Томашівський, правдиві, тільки дата 5 листопада відноситься до зустрічі Мазепа з першим шведським відділом під командуванням полковника Гіельма, а дата 8 листопада стосується особистої зустрічі гетьмана зі шведським королем.⁴

У зв'язку з прийняттям Мазепа в головній квартирі короля в Горках, Барділі, що бачив гетьмана, описав його особу, як чоловіка середнього росту і худорлявої постави, даючи йому понад 60 років (гетьман мав тоді 69 років). Барділі підкреслив при тому його велику енергію, швидку орієнтацію, бистроту думки та знамените знання латинської мови.⁵ Як виглядає зі змісту, Барділі користувався біографією з *Історіше Ремаркс*.

При тій нагоді Барділі подає коротку історію України та розвиток козаків. “Україна або Козакія, — пише Барділі, — це край, у якому давніше жили скити, а їх наслідники є козаки, нарід вільний, що не хоче бути ні під Польщею, ані під Москвою“. Як уродженець гористої Вюртембергії, автор із подивом описує природні багатства України, яку називає “молоком і медом текучою“ країною, що має стільки збіжжя, якого сама не може зжити, і тому виробляють горілку, і то у великій кількості. Трава дуже товста й висока і в такій великій кількості, що трудно проходити. Надмір цього всього полягає в тому, що країна з природи дуже багата, але мешканців мало. Автор дивується, чому козаки не могли створити добробуту, але зараз пояснює собі це тим, що “нарід цього краю займався грабежем, від чого походить саме слово козак“. Автор відрізняє козаків

запорозьких від гетьманських. Запорожці живуть над Дніпром, займаються ловами, рибальством і нападами на татар та турків. Запорожці не мають жінок, живуть у наметах і є суміш людей із різних націй, що часто мусіли втікати перед законом. Гетьманські козаки живуть по селах і містах.⁶

Барділі стверджує, що часом відношення шведського війська до українського населення було відкрито вороже."...Підполковник Функ наказав у містечку Терни убити тисячу ворожих козаків, саме містечко спалити, щоб викликати в населення страх, так він поступив у Недригайлові", — пише Барділі.⁷ Палення сіл і містечок, убивання полонених козаків, а то й місцевого населення, замість страху й пошани, викликало партизанку проти шведів. Тому автор не дивується, що відозва (маніфест) Карла XII з 27 листопада 1708 р. до козаків, щоб переходили на шведську сторону, не дала сподіваних наслідків. Це теж потверджує у своїх спогадах Г. Адлерфельт.⁸

Дальше Барділі описує страшні наслідки суворої зими 1708 р. для шведської армії в Гадячі. Він пише: "Небіжчиків, що замерзали перед брамою, звожено на санях до міста. Кіннотчики на конях і піхотинці замерзали на стійках. У Гадячі не було ні одного дому, що не виглядав би як шпиталь, по хатах було так багато недужих на лавках і під лавками, що годі було просунутися ногою...були такі великі втрати, неначе б то програно битву...тисячі, які не замерзли, не могли сповняти своєї служби, не було майже нікого, хто б не мав відмороження на носі, руках, вухах, пальцях на ногах або на інших частинах тіла".⁹

На окрему увагу заслуговує його цінна замітка, що 28 березня 1709 р. прибуло до Мазепи 8.000 запорожців під проводом кошового Костя Гордієнка.¹⁰ Це ще один доказ із достовірних і об'єктивних свідків-чужинців про те, що не зважаючи на настрашування й переслідування з царського боку, та ворожого відношення шведів до місцевого українського населення, Мазепа мав підтримку не тільки серед широкого українського загалу, але навіть серед неприхильних до нього запорожців, приєднання яких до українсько-шведського союзу Оглоблин слушно називає "справжнім тріумфом політики Мазепи.¹¹ Тепер під зверхністю гетьмана було з'єднане Лівобережжя, Правобережжя й Запоріжжя. Особливо приєднання останнього мало велике значення, бо відкривало й забезпечувало безпосередній зв'язок з Туреччиною та Кримом.

Про участь козаків під час облоги Полтави Барділі записав досить цікаву вістку, а саме: Полтаву, що не відзначалася великим укріпленням, запропонували козаки королеві здобути штурмом, але під певними умовами. Король, очікуючи на ліпшу нагоду, хотів її сам здобути, щоб бути паном багатства та щоб слава не припала

козакам. "Ніхто не сумнівався, що козаки були б здобули цю фортецю, коли б їм було це дозволено".¹² Однак, як подає Оглоблін, шведи, що підійшли до Полтави на початку квітня 1709 р. не могли здобути цієї стратегічно важливої фортеці, на схрещенні головних шляхів, що була потрібна як опірний пункт для дальших воєнних операцій проти Москви, не могли це зробити ні переговорами, ані штурмом і від 1 травня були змушені розпочати її облогу.¹³ До речі, про участь козаків під Полтавою маємо згадки у щоденниках та інших записах очевидців. Запорожці брали участь не тільки в боях та інших воєнних операціях, але теж виконували досить важку й небезпечну фізичну працю при копанні шанців. "Запорожці працювали дуже пильно" записав пруський підполковник Зільтман 12 травня. Щоправда, їм платили, але з часом та робота ставала їм противною, бо багато з них при тому платило життям. До того причинялося і те, що ворог жорстоко розправлявся зі всіма полоненими козаками, яким москалі обрізували вуха, носи, руки, а то саджали на палі для застрашування інших, зазначає у своєму щоденнику лейтенант Вейге. Видко, що настрої серед запорожців мусив бути погані, коли частина з них виявила охоту відійти від шведів, так що сам гетьман мусів інтервенювати у кошового, просячи його, щоб зостався вірним шведському королеві, який оцінить їх працю та шкоду, якої вони зазнали від москалів, і відповідно пізніше винагородить — так занотував Зільтман у своєму щоденнику 20 червня 1709 р.¹⁴ Про участь гетьманських козаків мало згадок, хоч і вони мали деякі успіхи, напр., одним із перших їх було взяття в полон московського генерал-а'д'ютанта в Прилуках, що віз листи Августа.¹⁵

Потім прийшов нещасний день 7 липня н. ст., — пише Барділі, — "коли добре обладнана російська армія виступила проти змученої та виголодженої шведської армії, воякам якої навіть не вистачало амуніції та які з мечем в руках мусили йти в атаку". Далі Барділі описує перебіг битви та втечу Карла XII й Мазепи до Бендер, що своїм змістом, навіть добром висловів нагадує шведський "докладний денний реєстер".¹⁶

Після прибуття Карла XII й Мазепи до Бендер цар вислав окреме посольство до Царгороду, що б поробити заходи в турецького уряду, аби дістати гетьмана та його небожа А. Войнаровського. Однак султан, пише Барділі, покликуючись на коран, пошанував старовинний звичай азилію і не хотів видати "такого чоловіка, який так щиро боровся за волю, свободу та права свого народу, що зазнав стільки переслідувань за те, щоб тільки зберегти свій нарід від упокорення під московським ярмом, і через те мусів шукати захисту спершу в шведського короля, а тепер у Туреччині".¹⁷ Життєвий шлях

гетьмана закінчує Барділі окремою згадкою про його смерть у жовтні 1709 р.¹⁸

Хоча книжка *Життя й подвиги Петра I* невідомого німецького автора має виразно москвофільський та панегіричний характер на адресу царя, все ж таки годиться згадати, що автор немало присвятив уваги Мазепі та Україні. Треба визнати, що автор добре орієнтувався в українських справах. Він уміє відрізнити українських гетьманських і запорозьких козаків від донських, які здавна підлягають московському цареві.¹⁹ Київ для нього "чудове місто", в якому є осідок єпископа [митрополита] та "грецький університет".²⁰ Більше того, автор згадує, які країни входять у склад російської імперії, докладно відрізняє Україну.

У другому томі автор пише, що підчас першого походу на Крим (1687) Мазепу вибрано на гетьмана, а потім подає його докладний життєпис,²¹ який, на мою думку, взято з уже згаданого гамбурзького тижневика *Гісторіше Ремаркс* (22 січня 1704).

Аналізуючи, чому Мазепа перейшов до шведів, автор як причину "зради 83-літнього гетьмана" подає жадобу влади, тобто бажання стати самостійним володарем України.²²

Анонімний автор, правдоподібно користуючись першоджерелами, (якщо сам не був очевидцем бою), докладно передає перебіг бою та капітуляцію решти шведської армії під командуванням генерала Левенгавпта під Переволочною. Передаємо зміст: 20 червня 1709 р. с. ст. цар переправився через ріку Ворсклу і приблизно на милі від шведського табору почав укріплюватись. 24 червня цар наблизився до шведів на чверть милі й наказав поробити застави між корчами, що там недалеко росли. Застави обсадили військом і гарматами під командуванням бригадира Августова. 25 і 26 червня цар в супроводі генералів особисто ознайомився з положенням і наказав 27 червня почати наступ на шведів. Однак шведський король, довідавшись про ці приготування царя, вирішив його випередити й наказав зробити наступ на московський табір. Тоді у шведів було 12 полків піхоти й 22 полки кінноти, якими, через поранення Карла XII (16 червня) командували генерал-фельдмаршал граф Реншельд та генерал граф Левенгавпт. У царя було 15 полків піхоти, 3 полки гренадирів, 17 полків кінноти. Усе військо було під особистим командуванням царя. Рано в ранці 27 червня шведи, випереджуючи москалів, нагло заатакували московську кінноту, яка, не витримавши несподіваного шведського наступу, подалася назад, — її переслідували шведи. Вони здобули дві застави. Однак шість батальйонів шведської піхоти й кілька ескадронів кінноти на правому крилі відокремилися від головних сил і подалися до лісу. Тоді виступили головні московські сили до наступу. Шведи, запримітивши

це, пішли в наступ (о 9-тій год. ранку), однак не подолали московського опору й почали безладно відступати. Тоді на полі бою згинув 8.619 шведів, а до полону попало 2.978. Бій тривав усього дві години. Шведи почали зараз же після поразки відступати, їм на п'яти наступала царська гвардія під командуванням генерал-поручника Голіцина та кілька полків кінноти під командуванням генерал-поручника Бауера. Наступного дня, 28 червня, їм на допомогу поспішив дев'ятитисячний корпус під командуванням Меншикова. Оскільки шведи відступали з великим поспіхом, Меншиков наздогнав їх щойно 30 червня під Переволочною. Тут від полонених шведів Меншиков довідався, що — три години перед його приходом — шведський король і гетьман уже переправилися на другий беріг Дніпра. Тоді Меншиков, наблизившись до шведського війська, зажадав від генерала Левенгавпта в ультимативній формі піддатися. Щоб скористати на часі, Левенгавпт вислав для переговорів із Меншиковим генерал-майора Кройтца, полковника Дюкера, підполковника Травтфаттера й генерал-ад'ютанта Дюкласа. Однак Меншиков не захотів довго переговорювати й передав шведським представникам ультиматум із п'яти пунктів для капітуляції. Левенгавпт, не маючи досить бойових припасів, чи може гадав, що дальша боротьба з переважаючим ворогом безцінна, погодився на капітуляцію,²³ якої Карло XII ніколи не міг йому простити.

У п'ятому пункті говориться про козаків: "Усі запорожці та інші ворохобники, що знаходяться у шведській армії, мають бути негайно видані Його Царській Величності".²⁴ Костомаров подає, що коло Переволочної Меншиков захопив від шведів 220 запорожців, їх заковано в кайдани, більше винних відразу вбито, а інших заслано до кінця життя в Сибір.²⁵

По капітуляції Левенгавпта, Меншиков наказав, щоб кілька тисяч драгунів і козаків переплили Дніпро й намагалися наздогнати шведського короля та гетьмана. Їм удалося спіймати лише кілька шведських вояків з королівського оточення, бо Мазепі були відомі дороги в степу — і вони встигли втекти перед погонею. Перейшовши Бог біля Очакова, король і гетьман подалися в напрямі Бендер, де їх прийняв паша. "Як тільки цар про те довідався, — пише невідомий автор своїх спогадів про подвиги царя, — відразу вислав до Царгороду посла переговорювати з Портою, обіцяючи велику нагороду за видачу короля та його оточення, особливо ж настоював на видачу Мазепи та його сестрінки Войнаровського. Однак на пораду муфті султан не погодився на те, бо згідно з приписами корану турки зобов'язані не видавати втікачів, які б вони не були їхніми поганими ворогами."²⁶

На цю тему шведський дослідник доби Карла XII Йоганнес Кольмодін помістив у *Свенска Дагблядет* (16 січня 1925 р.) цікаву статтю "Мазепа в Туреччині". Кольмодін, будучи довголітнім радником шведського посольства в Туреччині та досліджуючи часи Карла XII в турецькому архіві, натрапив на турецькі матеріали, що стосуються Мазепа. Щодо азилу для шведського короля, не було ніяких питань у турецького уряду. Відносно ж Мазепа були деякі ускладнення.

Як виходить із листів Петра I до московського посла гр. Толстого, цар настоював на видачі Мазепа та його оточення. Покликуючись на обопільний договір із 1700 р., в якому обидві сторони були погодилися видавати взаємно політичних утікачів, Толстой вказував, що султан, видаючи Мазепа, покаже добру волю у відношенні до царського уряду. Поруч із офіційними заходами, Толстой старався робити натиск на Юсифа Пашу, та зробив у нього такий демарш:

Ззнавши від нас поразки, наш ворог швед і зрадливий бунтівник Мазепа втекли до Високої Імперії, а Ви прийняли їх до себе і взяли їх під свою опіку, замість того, щоб — як ми мали право сподіватися на підставі мирного договору — прогнати їх і заборонити їм доступ до Вашого краю. Тож принаймі забороніть їм на далі залишитися, а прогнанням їх потвердіть наново приязнь, що панує між нами. Зважте добре, що протилежне поступовання з Вашої сторони може привести до поважних наслідків.

Очаківський паша, керуючись інструкціями з Царгороду, відразу не дав на цей демарш відповіді, але звернувся до Царгороду по відповідні вказівки. Як можна довідатися із записок офіційного турецького історика Рашіда, великий візир відписав, мовляв, не можливо заперечити, що Мазепа "властиво московський підданий, але було б дуже невігідно та образливо для султанського маєстату" гетьмана видавати. Щоб вийти з "честю" з цього клопітливого становища, великий візир порадив очаківському паші вислати Мазепа до татарського хана. Однак Юсиф Паша мав на цю справу мабуть свій власний погляд. Закликавши до себе московських послів, дав їм таку відповідь:

Наш посланець повернувся щойно з відповіддю від імперії. Хоч Ви не зважаючи на те, що між нами панує мир, по-розбійницькому, з гарматами й мушкетами, переслідували шведів 36 годин на нашій території, через кордон, встановлений між нами, хоч Ви таким чином відважились напасти на таку територію на князя, який прибув до нас як гість, щоб піддатися під нашу охорону, ми покищо не вжили заходів проти цього нахабства і цього порушення миру з Вашого боку. І в додаток до цього, щоб затушувати Вашу власну провину свідомими софізмами і тим самим випередити наші правдиві реклімації,

Ви ще й дозволяєте собі вимагати від нас видачі осіб короля і гетьмана? По-перше, відносно короля Швеції — хто міг прийти раніше на думку, що він так, як це сталося, проб'ється до цих сторін? Чи може це найменшим натяком предбачене у мировому договорі так, що можна б покликатися на таку постанову при подібних (ваших) домаганнях? Ні, адже ж тут виразно йде про випадок, що стався тільки тепер і що випадає зовсім поза рамки постанов мирового договору; якщо Ви настоюєте на цьому домаганні й доведете з цього приводу до війни, то ви являєтеся порушниками миру. Що ж відноситься до гетьмана Мазепа, то він можливо й стояв колись на службі у Вашого царя, але, як він пізніше покинув його й прибув до нашого краю в характері підданого шведського короля, ми не вважаємо його більше Вашим гетьманом, а він являється для нас шведом і тільки. Коли король Швеції і гетьман колись покинуть нашу територію, подавшись назад до свого краю, тоді — але не раніше! — Ваша справа припилювати, що Ви їм хочете зробити.²⁷

Як записав Рашід у своїх офіційних записах, що знаходяться в турецькому архіві, звіт про цю справу й відповідь царському послові був схвалений великим візиром.²⁸

Цар не обмежувався до заходів на царгородському дворі, але також робив старання у Відні, щоб на випадок прибуття гетьмана разом зі шведськими королем, Мазепу заарештувати й видати Москві. У своєму листі з 8 липня с. ст. 1709 р. до цісаря Йосифа I, цар пише: "Якщо Мазепа буде на території Вашої Цісарської Величності, то просимо Вашу Величність по-дружньо-братському наказати схопити його і як зрадника заарештувати, а нас про це повідомити; в таких випадках ми не занегаємо Вашій Величності зі свого боку подібне зробити".²⁹

Рівно ж через свого посла у Відні, барона Йоганна Хр. фон Урбіха, цар просив цісаря видати Мазепу, якщо б він з'явився на Угорщині.³⁰

Ідучи назустріч царському проханню, цісарський уряд на своїй конференції з 26 вересня 1709 р. вирішив був заарештувати й видати Мазепу цареві. В інструкції для генерала барона фон Кріхбавма говориться, що на випадок коли б шведський король повертався через Семигород до Польщі, "а при ньому знаходився Мазепа та інші московські ворохобники, то Його Цісарське Величство вже шість тижнів тому обіцяло видати гетьмана цареві взамін за угорських або інших ворохобників..." Далі йде мова про те, що "принаближенні шведського короля, належить потаємно поінформувати шведського короля, не називаючи при тому Мазепу по імені, щоб він затримав і видав усіх московських ворохобників. Якщо б не було співдіяння, генерал Кріхбаум повинен почекати на дальші накази..."³¹

"Гофкрігсрат" (міністерство війни) приготувало для генерала Кріхбавма відповідний наказ 2 жовтня 1709 р. в якому зазначено,

що "Його Цісарський Маєстат пообіцяв видати цареві Мазепу та інших ворохобників, що знаходяться при шведському королеві, з умовою, що Його Царський Маєстат видасть Його Цісарському Маєстатові угорських та інших ворохобників",³²

Цар гадав, що Мазепу можна дістати через обмін полоненими, а саме: він запропонував, щоб обміняти гетьмана за шведського канцлера, графа К. Піпера, який так записав про це у своєму щоденнику 2 (12) липня 1708 р.: "Того дня сказано мені в імені Й. Ц. В., щоб я склав лист до Й. К. В. і в ньому звернув увагу, що якби мав бути дозволений будь який обмін бранців, то моя особа за нікого іншого не може бути обмінена, тільки за гетьмана Мазепу. Якщо б за той час нічого не сталося, нехай Мазепа зостанеться в безпечному нагляді, бо інакше підчас мирових переговорів, якщо вони дійдуть до кінця, було б багато труднощів щодо видачі листів та реєстратури..."³³ Коли Піпер відмовився написати такого листа, цар погрозив йому шантажем. Піпер записав 16 (26) серпня: "Якраз перед моїм поворотом на квартиру, прийшов до мене канцелярист із царської канцелярії з чудацьким листом і гострою доганою, що в меморіалі канцлера Меллера що до мене має бути вжите неповажне місце з наказом, щоб я це послав Й. Королівській Величності. У ньому було, між іншим, додано, що якщо Й. К. В. ніяк не схоче видати Мазепу, ані не схоче його зловити, то Й. Ц. В. має наказати щоб, піддати мене такій самій екзекуції, якій був переданий Паткуль".³⁴ Правдоподібно цареві було відомо, що Піпер бажав повалити Петра, а на його місце посадити його сина Олексія. Коли цар повівся з іншими полоненими менш-більш по людському, то наказав Піпера в 1714 р. перевезти з Москви до Шлісельбургу, де його запроторено до Петро-Павлівської фортеці на хліб і воду, де він у травні 1716 р. й помер. Короткі згадки про втечу Мазепи знаходимо ще в спогадах Вейге, Зільтмана та шведського підстаршини Крафорда. 2 липня 1709 р. Вейге записує, що під Переволочною "кого тільки піймано з козаків і запорожців, які були по нашому боці, позганяно як худобу й наказано перерізати без милосердя за бунтівництво, не пожаліли навіть жінок, ані дітей".³⁵

Підполковник фон Зільтман пише під Переволочною: "над вечір запорожці вислідили кілька суден і поромів уздовж ріки; з їхньою допомогою та з великим трудом dokonano малого перевозу".³⁶

У подробицях описав утечу через Дике поле шведський підстаршина Крафорд: "1 липня рушили Й. К. В. і гетьман Мазепа з кількома драбантами, однокінними возами та іншими призначеними вояками і йшли через велику пустиню яких 60 козацьких миль...13 (має бути 8) липня о 3 год. пополудні перейшов Й. К. В. із Мазепою через р. Бог. Була якраз третя година, коли показалаь ворожа

передня сторожа, що складалася з регулярного війська й козаків, піднято зараз алярм. Наші передні відділи пішли проти нього, однак ворог завернув і сховався під горою, де спокійно стояв до ночі, так що наші вояки, які були по цьому боці, могли в більшості перейти в ночі через ріку. Рештки наших людей зібрались над рікою, де запорожці відразу обкопалися, щоб боронитися хоробро до смерті, бо знали, що вони не будуть просити миру. 11 (липня) вранці прийшов російський бригадир [Кропотов] з 7.000 людей і заатакував наших. Шведів усіх помилювали але всіх запорожців повбивали. У полон забрали приблизно 300 шведів...11 т. м. зупинились ми дві милі від турецького містечка Очакова і тут не далеко Чорного Моря стали обозом, коли в ночі підняли алярм, тому що запорожці хотіли зловити гетьмана Мазепу й передати його в руки росіянам, однак їх задум не вдався".³⁷

Докладний опис утечі Карла XII й Мазепи з-під Полтави до Бендер подано в уже згаданому шведському "докладному реєстрі", зміст якого тут коротко передаємо:

Прибувши з-під Полтави під Переволочну, що цілковито була спалена, козаки та шведи опинилися в клопітливому стані, бо не було для переправи ні достатнього числа човнів, ані дерева, щоб поробити пороми. На щастя, "козаки зробили велику прислугу; будучи самі добрими плавцями, заохотили й допомогли іншим переправитись на другий бік". Мазепа зі своєю старшиною та їхніми родинами переправилися о 6-тій год. вечора, король же того самого дня опівночі. Переправившись на другий бік Дніпра, король наказав понищити всі човни й пороми, щоб не попалися ворогові. Утруднивши тим ворогові погоню, наступного дня 12 липня всі приготувалися у дорогу. Король та його поранений генерал Герд їхали на малому татарському возі, гетьман і жінки козацької старшини їхали в кареті. Всі інші їхали верхи. За королем слідував шведський, за гетьманом ішов козацько-валаський супровід. Дорога вела через Дике поле. Спека вдень, холод уночі, спрага й голод усім дуже докучали. Завдяки козакам і самому гетьманові, що добре знали степ, вони не блудили, пробиваючись далі від ворога на південь. Відпочивали тільки тоді, коли знаходили по дорозі воду. Автор, що користувався історією Карла XII з-під пера Вольтера, справляє його в одному місці (с. 253): не генерал Понятовський, а козаки "знайшли джерело зі знаменитою водою". 16 липня валка прибула над ріку Бог, тобто п'ять або шість миль від Очакова. На другому боці очікували їх турецькі купці з різним крамом — рибою, хлібом, сухарями, винами, курми, вівцями, навіть волами та іншим добром. 17 липня були вже під Очаковом. Того ж дня всі знатні шведи переправилися на другий бік. Для інших переправа дещо затяглася тому,

що турки поставилися з підозрінням до козаків, до яких мали нехіть. Не зважаючи на це, переправа інших шведів відбувалася, хоч із різними перешкодами. Тому пополудні 18 липня ворогові вдалося захопити деяку частину шведського війська в полон, чим король був дуже розчарований. Козаки, побачивши ворога, метнулися в степ і так урятувалися від певної смерті. На другий бік ріки перейшло 500-600, не рахуючи козаків. 20 липня козаки та шведи вже знаходились у трьох милях від Очакова, де вони відпочивали кілька днів. Звідси король вислав професора Нойгебавера до Царгороду з листом до султана. 23 липня прибув до шведського табору турецький старшина від сераскира в Бендерах і приніс різні подарунки, що дуже припалися королеві, особливо шатро. 25 липня табір вирушив у дорогу, так що 27 липня опинилися на побережжі Чорного моря. Продовжуючи дорогу уздовж Дністра від 31-го липня, наступного дня сягнули на одну милю від Бендер. У півмилі від міста зустрів короля комендант Бендер, сераскир Юсиф паша з численним почетом і повідомив його, що з наказу султана він приготував для нього та його війська табір недалеко від Дністра. Потім він супроводив короля до табору. Коли ж валка наближалася, короля привітали пострілами з гармат. Король увійшов до табору, де на нього чекав гарний намет із двома сотнями яничар, почесною сторожею, що ставилися по обох боках намету. Побачивши короля, вони привітали його своєю військовою музикою. Після цієї церемонії, Юсиф паша попрощався з королем і від'їхав до міста, а яничари залишилися.³⁸ До речі, 1 серпня в дорозі до Бендер, Карло дістав вістку, що цар поробив заходи перед турецьким урядом, щоб Мазепу не брати під охорону, але видати Москві, на що султан відповів відмовно, "чим зробив шведському королеві велику приємність".³⁹

4. Мазепа у звітах пруського посла в Москві.

Значно більше уваги присвячує Мазепі та українським справам, у звітах до пруського короля, його посол у Москві, Георг Йоганн фрайгер фон Кайзерлінг, що перебував на тому посту від 1701 до 1711 р.¹ Кайзерлінг був гнучким та еластичним дипломатом, жив із царем майже на приятельській стопі. Мав широкі знайомства, використовував для своїх цілей присутність на московському дворі німецьких генералів Бавера, Беллінга, Галларда, Гольца, Ренцеля та інших німецьких достойників, що давали йому потрібні інформації про московську політику. Кайзерлінг умів добре спостерігати, звертаючи увагу на події, тому його звіти точні й цінні. Особливо важливі його завваги щодо Мазепи та його політики.

У своєму звіті з 21 листопада 1708 р. Кайзерлінг присвячує велику частину переходові Мазепи на шведську сторону та можливим наслідкам цієї несподіваної події на дальший розвиток воєнних і політичних справ підчас війни. Наприкінці звіту шифром, подає дуже характеристичну оцінку Мазепи та його значення в Україні такими словами: "не треба думати, що цей чоловік, якого нарід так дуже любить як і шанує, не мав би своїх прихильників. Тим більше, що козаки дуже невдоволені цим урядом, який жорстоко з ними поводитьсь й часто порушує їх вольності. Тому треба думати, — якщо не весь нарід, то принаймні велика частина піде за прикладом свого шефа".²

У звіті з 28 листопада 1708 р. Кайзерлінг пише, — цар відразу вжив заходів, щоб "цей вогонь у зародку знищити" і тому наказав Меншикову здобути Батурин, який той у варварський спосіб знищив не щадячи ні жінок ні дітей. Крім цього, підкреслює Кайзерлінг, цар уживає подвійної тактики, з одного боку хоче застрашити населення, а з другого боку хоче прихилити його до себе обіцянками. Знищення міста й масакра в Батурині мусили зробити велике враження на широкі маси в Україні. Цар дозволяє вибрати на гетьмана стародубівського полковника Івана Скоропадського у Глухові, при тому наказує кинути анатему на Мазепу, що зробило теж не мале враження на населення. Все те робиться, щоб з одного боку відстрашити широкі маси від Мазепи та його політики, а з другого — запевнити, що цар хоче зберегти дотеперішні вольності та привілеї. Свій звіт Кайзерлінг закінчує заввагою, що якраз він отримав офіційний московський комунікат відносно переходу Мазепи до шведів; він додає його до свого звіту.³ У цьому комунікаті згадується, що московський уряд згідний за посередництвом пруського уряду переговорювати в справі миру, якщо шведський король запропонує прийняти умови для переговорів.

У звіті з 5 грудня 1708 р. Кайзерлінг коротко згадує про те, що шведський король, не одержавши того всього, що обіцяв йому Мазепа, дуже невдоволений та що гетьмана тримають під арештом.⁴

Кайзерлінг не завжди згадував про Мазепу. Напр., у звіті з 8 грудня 1708 р. висловлює свої сумніви щодо позитивного полагання конфлікту між Москвою та Швецією за посередництвом Прусії.⁵

Однак у звіті з 15 грудня 1708 р., Кайзерлінг повідомляє свого короля про воєнні операції обох армій і приходять до висновку, що взимку не буде вирішального бою. Обидві армії будуть жити в зимових кватирах, однак три важливі події стали некорисні для шведів: (1) Поразка корпусу генерала Левенгаупта під Лісною (29 вересня 1708); (2) Шведи не зуміли зайняти Северію та Батурин —

фактори, що заважили на воєнних успіхах в Україні, тому то через цю невдачу населення не пішло за прикладом свого провідника Мазепи; (3) Навдача генерала Любекера в Інгрії. Якщо б ці події закінчились успішно, Москва опинилася б у дуже критичному стані. До цього звіту Кайзерлінг додав скорочену копію листа Шафірова, царського підканцлера з Лебедина, датованого 15 грудня 1708 р., в якому зазначено, що Мазепа має дуже мало війська, бо решта перейшла на сторону царя.⁶

У додатку до звіту з 2 січня 1709 р. Кайзерлінг згадує про великі втрати шведської армії в людях, так що її теперішній стан не перевищує 20 до 21 тисячі війська. При тому зазначає, що допомога, яку Мазепа обіцяв шведському королеві, дуже мала та що властиво багато від нього втекло і залишилося в нього не більш як 500 — 600 людей. У тому самому додатку, спираючись на лист "одного доброго приятеля" з московської квартири, подано, що козаки не хочуть слухати ні короля, ні Мазепи, а сам гетьман під домашнім арештом шведів.⁷

У звіті з 16 січня 1709 р. Кайзерлінг інформує свого короля, що настрої у російській армії дуже погані, одна добра поразка може привести до несподіваних наслідків для царя.⁸

У звіті з 30 квітня 1709 р. до свого короля Кайзерлінг описує "революту" проти царя тих козаків, що перейшли на шведську сторону; царські війська під командуванням генерала Ренне мали з ними коло м. Чиркова битву.⁹

У звіті з 15 травня 1709 р. Кайзерлінг описує участь козаків у будіванні моста на Дніпрі й напад на московський відділ під командуванням полковника Ф. Фекловича.¹⁰

У звітах з 17 липня та 31 липня 1709 р. Кайзерлінг описує перебіг полтавської битви. В останньому звіті пруський посол підкреслює, що не припускає, щоб шведська армія була порівняльно ще така сильна і боєздатна, однак, він довідався від пруського представника, підполковника Н. фон Зільтмана, що попав під Полтавою в московський полон, шведська армія нараховувала 24.000 вояків. Причину капітуляції під Переволочною Кайзерлінг пояснює недостачею амуніції та харчів; відносно шведського короля подає, що він "далеко віддалився від своїх кордонів" і його місце перебування невідоме.¹¹

П Р И М І Т К И

До підрозділу: 1. Мазепа в німецькій пресі до 1708 р.

¹ P r u t z, R. E. *Die Geschichte des deutschen Journalismus*, Hannover 1845, Vol. I, p. 153—4. ("...endlich an der Spitze dieses Reiches ein Mann, wie das damalige Europa unter den Inhabern seiner Throne keinen zweiten aufzuweisen hatte: ein Zwitter von Genie und Bestie, ursprünglich, lernbegierig, kolossal in seinen Lastern, wie in seinen Tugenden, von gutem Humor, ein Mann für das Volk... wie der gemeinste Matrose auf den Werften von Saardam arbeitete, oder wenn er sich berauschte, wiederum wie der gemeinste Matrose hundert Köpfe mit eigener Hand abhackte, zur Verdauung, nach dem Essen! Aus einem solchen Reiche verlohnte sich noch Relationen zu schreiben and zu lesen. Da gab es Dienstmägde (und Schlimmeres als Dienstmägde), die zu Kaiserinnen wurden, Minister, die gestern noch Gassenbuben waren...") Замітка Пруцца кидає не тільки світло на обставини в тодішній Москві, але теж свідчить про дипломатичний хист Мазепи у зв'язках із царем.

² O ' C o n n o r, Bernard, Dr., *History of Poland...*, London 1690, 1698; *Beschreibung des Königreiches Pohlen und Gross-Herzogtums Litthauen*, Leipzig 1700.

³ de B e a u p l a n, Guilhome le Vaseur, *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne...*, Rouen 1651, 1660, 1661, Paris 1861; англ. перекл.: *A Description of the Ukraine, in Collection of Voyages and Travels*, London 1704, 1752; New York 1959.

⁴а К р у п н и ц ь к и й, Б. "Гетьман Мазепа в освітленні німецької літератури його часу," *Записки чина св. Василя Великого*, Жовква, Т. ІУ, ч. 1—2; я користувався окремою відбиткою, 1932, с. 6—7. До речі, Крупницький узгяднив у цій розвідці тільки тогочасну німецьку пресу, не згадуючи віденської, що тут уперше опрацьована.

⁵ *Leipziger Post- u. Ordin. Zeitung*, No. 38, 1687, Aus Moscau vom 13. Augustii. *Berliner Dienstag. Fama*, No. 37, 1687 Lemberg vom 28 Augustii. *Berliner Dienstag. Mercurius*, No. 38, 1687. Aus Jaslowiecz vom 28 Augustii. *Berliner Sonntag Postilion*, No. 38, 1687, Moscau vom 13 Augustii.

⁶ О г л о б л и н, там же, с. 24—26.

⁷ *Leipziger Post- und Zeitung*, Das II. St. der XLIII. Woche 1687; Подібно пише інший кореспондент з Москви до Берлінської газети *Berliner Dienstag Mercurius*, 11. September 1687, No. 42.

⁸ *Theatrum Europaicum* (1687), Vol XIII, pp. 66—67; *Neu-eröffneter Historischer Bildersaal*, (1687), Vol. V, p. 853. К о с т о м а р о в, там же, с. 710.

⁹ *Theatrum Europaicum*, XIII, p. 66.

¹⁰ *Bildersaal*, V, p. 853.

¹¹ *Gazette de France* за 6 грудня 1687, ч. 38.

¹² *Leipziger Post. -und Ord. Zeitung*, Das IV St. der XLIX Woche, 1687; *Berliner Dienstag Mercurius*, XLIX- L Woche, 1687; в обидвох газетах поміщена кореспонденція з Польщі, з 24 листопада 1687.

¹³ *Leipziger Post. -und Ord. Zeitung*, Das II. St. der VI. Woche 1688, Lemberg vom 22 Januar 1688.

¹⁴ *Leipziger Post. -und Ord. Zeitung*, Das II. St. der LII Woche 1687; Lemberg vom 11 Dezember: "Aus der Ukraine hat man zur Zeit auch nichts, stündlich aber erwarten wir zu vernehmen, wie die Cosacken mit ihrem neuen Feldherrn zufrieden sind, denn sie haben doch einen innerlichen Hass auff die Polen und gehet ihnen nahe weil dieser Feldherr in Polen erzogen und viele fremde Länder auff Ihr. Kön. Majest. Johann Kasimirs Unkosten besucht."

¹⁵ *Leipz. Post. -u. Ord. Zeitung*, Das II. St. der VI. Woche 1688; *Theatrum Europaicum*, XIII, p. 301, (1688).

¹⁶ "... Aus der Ukraine wird berichtet, dass daselbst alles in guter Ruhe sei, weil der Mazeppa als Kosakischer Feldherr alle Streitigkeiten beygelegt, und jetzt in gutem Ansehen ist," *Leipzig Post .u. Ord. Zeitung*, Das III. St. Woche 1691, Lemberg vom 28 Dezember 1690.

- ¹⁶ *Theatrum Europaeum* (1689), XIII, p. 652; *Bildersaal*, V, p. 854.
- ¹⁷ *Leipz. Post.-u. Ord. Zeitung*, Das II. St. der 34. Woche 1695; Warschau vom 17 August 1695. *Theatrum Europaeum* (1695), XIV, p. 747.
- ¹⁸ *HNS*, “Руссика 1—20: пор Устрялов, т. IУ, ч. 2, ч. 451.
- ¹⁹ Докладніше: *О г л о б л и н*, там же, с. 196—257.
- ²⁰ *Theatrum Europaeum*, Vol. XIV, pp. 414, 415, 444, 1043.
- ²¹ *Historische Remarques*, No. 39, 25. September 1703, p. 309, (“... Durch Vermittlung Moscaus musste Paley Bialocerkiew an Polen abgeben...”).
- ²² *О г л о б л и н*, с. 232.
- ²³ Вже сучасник Мазепи, французький дипломат, Фой де ля Невіль писав, що Мазепа “козацького роду“, там же, с. 81; I. de Long, *op. cit.*, Vol IV, p. 352, (“... Deese Johannes Mazzerpa was een Edelaman uyt de Ukraine geboortig...”).
- ²⁴ Як відомо, перший кримський похід 1687 р. закінчився невдало. Головнокомандуючий об’єднаними арміями, кн. Василь Голіцин, несподівано наказав відступ і щоб оминати відповідальність за невдачу, зорганізував виступ козацької старшини проти Самойловича. Старшина, яка так із різних причин не долюблювала Самойловича, подала 7 липня 1687 р. донос на гетьмана, обвинувачуючи його в різних зловживаннях, а передусім у таємних зносинах із кримським ханом і просила Голіцина усунути Самойловича з гетьманства. Хоч підпису Мазепи на доносі нема, однак він сам у 1693 р. признався, що брав участь у змові проти Самойловича, див. *О г л о б л и н*, там же, с. 25—28, 37.
- ²⁵ Гетьман Іван Самойлович помер у 1690 р. в Тобольську.
- ²⁶ Цар заслав кн. Голіцина на Сибір за те, що він незаконно проголосив царівну Софію регенткою (“верховною правительницею“), розтрачував державні гроші й безцільно зробив два невдалі походи на Крим.
- ²⁷ Мазепа одружився між 1668 і 1669 роками з дійсно багатою вдовою Ганною Фридрикевич. Її перший чоловік, шляхтич Самійло Фридрикевич був спершу полковником у польській армії, перейшов на козацьку сторону і від 1664 був Білоцерківським полковником.
- ²⁸ Автор кореспонденції був добре поінформований щодо родинних справ Мазепи. Справді, гетьманова єдина сестра Олександра була тричі одружена. Уперше вона вийшла заміж за шляхтича Павла Обидовського. З цього подружжя народився син Іван (1676—1701), пізніший Ніжинський полковник. Після смерти першого чоловіка Олександра одружилася зі шляхтичем Витуславським, який також скоро помер. У третє Олександра вийшла заміж за вдівця, волинського шляхтича Яна Войнаровського, з яким через релігійні непорозуміння (він був католиком) розійшлася.
- ²⁹ Андрій-Станислав (нар. 1689 або 1690 р., помер 1740 в Якутії), закінчив Києво-Могилянську Академію. В Україні та за кордоном говорилося про те, що Войнаровський буде спадкоємцем не тільки Мазепиною майна, але й гетьманської булави. Щоправда, Мазепа заперечував це перед старшиною у вересні 1707 р., але вона не вірила його запевненням і надалі підозрювала гетьмана в династичних намірах, до яких ставилася зовсім вороже, детальніше див. *О г л о б л и н*, там же, с. 291.
- ³⁰ Маріянна Витуславська, у черництві Марта, була монахинєю в Київському Вознесенському монастирі, де ігуменою була її бабуся Марія Магдалина Мазепа.
- ³¹ *Historische Remarques*, No. 4, 22. Januar 1704, pp. 26—27. Текст у додатку ч. I.
- ³² У додатку ч. 2.
- ³³ *Wienerisches Diarium*, No. 52, 2 лютого 1704 р.
- ³⁴ *Die Europäische Fata...*, Leipzig, 1704, Vol. XXV, pp. 57—60.
- ³⁵ *К р у п н и ц ь к и й*, Б., *Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу*, с. 17.
- ³⁶ В ü s c h i n g, А., *op. cit.*, p. 319, F. Duckmeyer, *op. cit.*, p. 82; *Письма и бумаги Императора Петра Великого*, Ст. Петербург 1893, т. III, с. 879; П е к а р с к и й,

П., *Наука и литература при Петре Великом*, СПб 1862, т. I, с. 62—107: див. мою працю: *Mazepa im Lichte...*, с. 32.

³⁷ B ü s c h i n g, A. *op. cit.*, p. 323—4.

³⁸ D u c k m e y e r, F. *op. cit.*, p. 81.

³⁹ D u c k m e y e r, F. *op. cit.*, pp. 2—4.

⁴⁰ *Письма и бумаги Императора Петра Великого*, СПб, 1893, т. III, с. 879.

⁴¹ С о л о в ь е в, *История России с древнейших времен*, т. XV, с. 1354.

⁴² P r u t z, R. E., *op. cit.*, Vol. I, p. 153.

⁴³ *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, Vol. IV, pp. 427, 596, Vol. V, p. 205.

⁴⁴ D u c k m e y e r, F., *op. cit.*, pp. 13—14, С о л о в ь е в, т. XV, с. 101.

⁴⁵ Діяльність Гуйссена на московській службі описав Н. von Glümer, "Heinrich Huyszen, ein Essener Stadtkind als Gelehrter und Diplomat im Dienste Peters des Großen," *Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen*, 1911, Heft No. 33; D u c k m e y e r, *op. cit.*, pp. 79, 81; B ü s c h i n g, *op. cit.*, pp. 317—320.

⁴⁶ B ü s c h i n g, *op. cit.*, p. 317, ("... weil er schon damals von den vortrefflichen Eigenschaften dieses Monarchen hohe Gedanken hatte.")

⁴⁷ B ü s c h i n g, *op. cit.*, pp. 317—8.

⁴⁸ B ü s c h i n g, *op. cit.*, p. 319; D u c k m e y e r, *op. cit.*, p. 82.

⁴⁹ B ü s c h i n g, *op. cit.*, p. 319, ("Er überredete auch die leipziger Gelehrten zum Vortheil Russlands in der *Europäische Fama...* zu schreiben...")

⁵⁰ *Europäische Fama*, Vol. 38, p. 793.

⁵¹ М а с к і в, Т. *Das ukrainische Kosakentum im Lichte der deutschen Literatur in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts*, (Dissertation), Frankfurt a. M. 1950; (cf., *Sachverzeichnis der deutschen Hochschulschriften 1950*, Leipzig 1953, Vol. 66, p. 149.)

⁵² *Die Europäische Fama, welche den gegenwärtigen Zustand der vornehmsten Höfe entdeckt*, Leipzig 1706, Vol. 25, p. 1.

⁵³ Л а з а р е в с ь к и й, А. "Заметки о портретах Мазепы," *Киевская Старина*, (1899), т. 64, с. 455. (Б. Крупницький у своїй розвідці "Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу," чомусь зазначив, що Лазаревський подав 1709 рік.)

⁵⁴ Б о р щ а к, "Мазепа. Людина й історичний діяч," *ЗНТШ*, т. 152, с. 14; Б. К р у п н и ц ь к и й, там же, с. 302. Рівно ж у ювілейному мазепинському році (1959) у календарі *Українського Народнього Союзу (УНС)* на третій сторінці поміщено портрет Мазепи з хибною датою, *Европейше Фамма* 1704 року. У цьому ж самому календарі на с. 77 І. Сидорук у своїй статті "Мазепа в чужій літературі", згадуючи цю гравюру, також хибно подав 1704 р.

⁵⁵ С і ч и н с ь к и й, В., "Гравюри на честь Мазепи і гравюровані портрети Гетьмана," *ЛУНІ*, (1938), т. 46, с. 154.

⁵⁶ *Europäische Fama*, 1704, Vol. 25, pp. 57—60.

⁵⁷ *Przyjacieli Ludu*, 1835, Nr. 22.

⁵⁸ J e n s e n, A. *Historiska bilder fran Ukraina och Karl XII:s dagar*, Lund 1909, p. 204; пор. К р у п н и ц ь к и й, *Гетьман Мазепа в освітленню...*, с. 302.

⁵⁹ М а с к і в, Т., *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, München 1963, *ЗНТШ*, т. 174, с. 26; "A Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639—1709)," *The Ukrainian Review*, Vol. XII, No. 4, (1965), p. 64; "Reports on Mazepa in Colonial America," *The New Review*, Vol. VI, No. 1, (1966), p. 15; *Prince Mazepa Hetman of Ukraine, in Contemporary English Publications, 1687—1709*, Chicago 1967, p. 1; "Перед пам'ятником Мазепи," *Українське православне слово*, т. XIX, ч. II, (1968), с. 13. Слід згадати, що В. Жила помістив репродукцію цієї гравюри у своїй рецензії "Українське козацтво у світлі німецької літератури у першій половині 18-го століття, дисертація Т. Мацькова," *Новий Шлях*, 22 квітня 1953 р. ч. 32. З черги цю репродукцію вмістив д-р В. Луців у своїй дисертації *Гетьман Іван Мазепа*, Торонто, 1954, с. 45.

⁶⁰ Th i e m e, U. und B e s k e r, F., *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig 1908, Vol. XI, p. 231; (“... Nach Samuel Falkas Zeichnung strach Daniel Beyel ein Mazeppa Bildnis.”)

⁶¹ С і ч и н с ь к и й, В., там же, с. 160.

⁶² С и д о р у к, І., там же, с. 77.

⁶³ К о с т о м а р о в, М., там же, с. 523.

⁶⁴ Th i e m e, U., und B e s k e r, F., *op. cit.*, Vol. III, p. 564.

⁶⁵ Th i e m e, U., und B e s k e r, F., *op. cit.* Vol XI, p. 231; (у Січинського помилково подано: т. II, с. 231, пор., його працю про гравюри, с. 154).

⁶⁶ Фотокопії гравюр Мазепи з *Европеїше Фама* та з J. Chr., von E n g e l, *Geschichte der Ukraine...*, p. 1. Автор цих рядків додав їх до своєї статті “Гравюра І. Мазепи з 1706 р.,” *Український Історик*, т. III, ч. 1—2, (1966), с. 69—72. До речі, Фалька копіював для історії Енгеля більше гравюр, на яких підписувався згадати хоч би його гравюри гетьмана Богдана Хмельницького, яку виконав В. Гондіус, (1651), і яка була між іншим надрукована в німецькому журналі *Theatrum Europaеum...*, Frankfurt a. M. 1685, Vol. VII, p. 226. Копія цієї гравюри на загал відомо, згадати хоч би *Люстровану історію України* М. Грушевського, Вінніпер 1918, с. 455, P o l o n s k a - V a s y l e n k o, N., *Two Conceptions of the History of Ukraine and Russia*, London 1968, (appendix).

⁶⁷ Н e i n e s k e n, K. H., *Dictionaire des Artistes*, Leipzig 1788, Vol. II, p. 601, (“Johannes Mazeppa, Cosacor, Dux”); *Allgemeiner Portrait Katalog*, Hamburg 1931, p. 497, (“16 570 Mazeppa, Ivan. Kosakenhetman. 1644—1709 Bender Berningeroth cs.”). Д. Олячнин у своїй статті “Портрет Мазепи. Який з досі відомих мальованих портретів є до нього подібний,” *Шлях Перемоги*, (1961), ч. 1—2 (358—359) і ч. 4 (361), подає ще лексикон Г. К. Наглера, (G. K. N a g l e r, *Neues Allgemeines Künstler Lexicon*, München 1835, Vol. I, p. 452), одначе у цьому лексиконі немає згадки про гравюру Мазепи.

^{67a} В a r d i l i, J. W., *Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels... Reisen und Campagen...*, p. 418, (“... Mazeppa war übrigens der Person nach von keinem Ansehen, hagern Leibs, nicht hoch, und hatte einen Kopf voller Morlocken, oder Pohnlischen Zöpfen...”).

⁶⁸ A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, pp. 66—67, (“... Mazeppa is a man of 64 years of age, of a middle stature and thin, with a stern look and wearing mustaches after the Polish manner, he is nevertheless of a very pleasant temper, and delights much in making jests. He speaks very properly and there is much good sence in all he says; he hath studied formerly, and speaks the Latin tongue very well.”)

^{68a} N o r d b e r g, G., *op. cit.*, Vol. I, p. 873.

⁶⁹ G a d e, J. *op. cit.*, p. 240.

⁷⁰ Б о р щ а к, там же, с. 15.

⁷¹ Докладніше про анатему та її неправосильність відносно Мазепи в розвідці В. Біднова, “Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу”, *ПУНІ*, т. 47, с. 38—56, та О. Лотоцького, “Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи”, *ПУНІ*, т. 47, с. 69—87, як також статтю укр.-кат. митрополита Канади Максима Германюка “За що Москва виклинала Мазепу”, *Поступ*, Вінніпер 17 травня 1959, ч. 12.

⁷² Г р у ш е в с ь к и й, М., “До портрета Мазепи”, *ЗНТШ*, т. 92, с. 246—248.

⁷³ С і ч и н с ь к и й, В., “Реєстр гравірованих портретів гетьмана І. Мазепи”, *ПУНІ*, т. 46, с. 160—161.

⁷⁴ К о с т о м а р о в, М., с. 526—7.

⁷⁵ *Historische Remarques*, No. 31, 29 липня 1704, с. 244; текст цього нарису опублікував Б. Крупницький у *Записках НТШ*, т. 157, с. 165—166.

⁷⁶ *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, Vo. V, pp. 25, 752; *Europäische Fama*, Vol. 40, p. 238.

⁷⁷ *Bildersaal*, Vol. VI, p. 96; *Europäische Fama*, Vol. 45, pp. 548—9; *Posttäglicher Mercurius*, 3. Dezember 1707. До речі, у Шведському Державному Архіві в Стокгольмі, під *Cosacica* знаходиться німецький переклад листа царя до Мазепи, в якому цар доручає гетьманові віддати Білу Церкву Польщі.

- ¹ *Leipziger Post -und Ord.- Zeitung*, Anhang zur 52, Woche 1708.
- ² *Wöchentliche Relationen*, 7 Januar 1709.
- ³ *Europäische Fama*, Vol. 83, p. 837.
- ⁴ *Europäische Fama*, Vol. 85, pp. 38—39.
- ⁵ *Europäische Fama*, Vol. 91, pp. 561—566.
- ⁶ *Europäische Fama*, Vol. 92, p. 642.
- ⁷ *Europäische Fama*, Vol. 93, p. 723.
- ⁸ *Ibidem*.
- ⁹ *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, Vol. VI, pp. 135—136.
- ¹⁰ *Ibidem*, pp. 256—258.
- ¹¹ *Theatrum Europaeum*, 1720, p. 262—350.
- ¹² К р у п н ы к у я, Б., *Hetman Mazepa und seine Zeit, 1687—1709*, Leipzig 1942, p. 214.
- ¹³ *Theatrum Europaeum*, Vol. XIII, pp. 66—7; "... dass Samuelowiz in Arrest eingezogen und in Eisen gefaesselt sey, weil er mit seinen Leuten Verraetherey vorgehabt..."
- ¹⁴ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 273; "... auff Anstifften dieses untreuen Mazeppa, Samuelowiz abgedanckt und nach Seberien geschicket wurde..."
- ¹⁵ *Theatrum Europaeum*, Vol. XIII, p. 652; "... diese unglueckliche Niederlage wurde einzig und allein dem moscovitischen Feldherrn Gollyzin beygemessen und derselbe beschuldiget, dass er allein dem Befehl des Czaaren nicht nachgelebet, sondern auch von Frankreich grosses Geld empfangen habe..."
- ¹⁶ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 273; "... der schlaue Mazeppa schob dazumal die Schuld dieses Ungluecks auf den Printzen Gollyzin, ungeachtet er vielleicht selbst bey dieser Sache der groesste Verraether gewesen..."
- ¹⁷ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 275
- ¹⁸ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 274.
- ¹⁹ *Ibidem*.
- ²⁰ B a r d i l i, J. W., *op. cit.*, pp. 404—406. N o r d b e r g, G. A., *op. cit.*, Vol. I, pp. 868—9; cf., A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, pp. 42—44.
- ²¹ N o r d b e r g, G., *op. cit.*, Vol. I, p. 868.
- ²² P o n i a t o w s k i, S., *op. cit.*, pp. 17, 18, 22.
- ²³ К о с т о м а р о в, М., с. 615.
- ²⁴ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 291.
- ²⁵ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 294.
- ²⁶ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, pp. 295—6.
- ²⁷ О г л о б л и н, там же с. 352—3.
- ²⁸ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 300, ("... Mazeppa, Mazeppa! Ihr habt uns verführt..."). Крупницький уважає це за вигадку, *Hetman Mazepa und seine Zeit*, p. 244.
- ²⁹ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 307; cf., B a r d i l i, *op. cit.*, p. 484.
- ³⁰ *Theatrum Europaeum*, Vol. XVIII, p. 350.
- ³¹ I s e l i n, J. Chr. *Neu-vermehrtes Historisch- und Geographisches Lexikon*, Basel 1726, Vol. III, p. 444.
- ³² Z e d l e r, J. H., *Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste...*, Halle und Leipzig 1739, Vol. XIX, pp. 2464—2465.
- ³³ *Historisch- und Politischer Mercurius anzeigend denitzigen Zustand Europas...*, übersetzt aus *Mercurie Historique et Politique*, Köln 1687, p. 112.
- ³⁴ *Historisch- und Politischer Mercurius*, Juli 1704, Vol. 37, pp. 66, 74; August 1704, p. 193.
- ³⁵ *Historisch- und Politischer Mercurius*, Januar 1709, Vol. 46, pp. 61—52.
- ³⁶ *Historisch- und Politischer Mercurius*, September 1709, p. 264.

¹⁷ *Neu-eröffneter Welt- und Staats- Spiegel, worinnen die in Europa, wie auch denen andern Theilen der Welt vornehmlich aber in Teutschland vorfallende merckwürdigen Begebenheiten kürztlich voguestellet*, Haag 1709. Цей журнал видавав Йоганн Е. Зшаквітц (1699—1744) від 1705 р. у Ляйпцігу, однак зі страху перед шведами подавав Гагу як місце видавання, докладніше див.: К і р с h n e r, *Das deutsche Zeitschriftwesen, seine Geschichte und seine Probleme*, Wiesbaden 1958, Vol. I, pp. 39—40.

¹⁸ *Neu-eröffneter Welt- und Staats- Spiegel*, pp. 127—140, 797—813.

До підрозділу: 3. Мазепа в німецьких мемуарах

¹ Докладніше див. розділ п. н. "Мазепа у світлі шведських очевидців."

² B a r d i l i, J. W., *Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Württemberg u. Obristen über ein Schwedisch Dragoner Regiment, Reisen und Campagnen...*, Stuttgart 1730, ("... Die Ursache hierzu gabe Mazeppa, der Cosackische Feld-Herr. Dieser ware schon eine geraume Zeit über seinen Schutz-Herrn den Czaaren sehr ungehalten, und daher entschlossen sich von Ihme völlig los zu machen, und samt seinen Leuten zu Carolo überzugehen, mithin Stanislausische Parthey anzunehmen... So wenig man nun vormahls die Offerten dieses Feldherrn in Consideration gezogen, oder Dienste verlanget, so favorabel schiene damahls die Gelegenheit, sich deren bedienen zu können, indem man sich flattiren konnte, es würde dardurch nicht allein die Schwedische Armee... verstärckt werden...")

³ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 417.

⁴ Т о м а щ і в с ь к и й, "Із записок Каролінців" с. 73—4.

⁵ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 418.

⁶ B a r d i l i, *op. cit.*, pp. 420—424. Текст див. у додатку ч. 4.

⁷ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 426, ("... Obrist-Lieutenant Funck gienge dessentwegen mit 500 Pferden weiter in des Feinds Land, machte alles was sich opponirte, nieder, schlug in Tercy 1000 der feindliche Cossacken todt, zündete das Städtchen das an, um denen Leuten eine Furcht einzujaden, und so machte er es auch mit Drihalovv...")

⁸ A d e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, p. 85—6, 98—9.

⁹ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 427, pp. 428—9, ("... So geschah allein hierdurch ein so großer Verlust, als wenn man eine Bataille verlohren, indem viele 1000 wo nicht erfrohren, doch so bald wieder zu dienen untüchtig gemacht wurden: dann es ware fast niemand, der nicht an der Nasen, Hände, Ohren, Zähnen, oder andern Gliedern des Leibs beschädigt wurde... Die Todten, so vor dem Thor erfrohren, wurden Schlitten-weiß voll in die Stadt geführt. Die Schild-wachen wurden auf denen Pferdten sitzend, auch stehend todt angetroffen: kein Haus war in gantz Hadiaz, das nicht einen veritablen Hospital gleich sahe, indem sowohl auf dened Bäncken als unter denenselben alles voller Patienten lag, so daß man kaum einen Fuß in denen Gemächern setzen konnte...").

¹⁰ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 438.

¹¹ О г л о б л и н, там же, с. 346.

¹² B a r d i l i, *op. cit.*, pp. 444, ("... Wie sich dann bald Anfangs die Cossacken unter gewissen Conditionen anerboten, mit Sturm denselbigen einzunehmen: so zweifelte auch fast niemand, es würden dieselbige reußirt haben, wann es ihnen wäre erlaubt worden. Aber man wollte den besten Vortheil, und auch den Ruhm diesen Leuten nicht lassen, sondern harrete auf bessere Gelegenheit, des Orts, und des darinnen verwahrten Reichthums sich Meister zu machen...").

¹³ О г д о б л и н, там же, с. 352—4.

¹⁴ Докладніше про це: Т о м а ш і в с ь к и й, "Із записок Каролінців," с. 81—86.

¹⁵ Т о м а ш і в с ь к и й, там же, с. 82.

¹⁶ B a r d i l i, *op. cit.*, pp. 487. ("... Es zeigte sich zwar erstlich ein Weg, welcher nach denen Braclausischen Grentzen führet, man schlugte sich aber bald anfangte von demselbigen ab,

und zoge auf ungebährnten Wege, so, daß auch der geringste Fuß-Pfad, oder Fußstapffen, daß jemahls ein Mensch daselbst gewandelt, nicht zu sehen war. Man hatte aber Leute, nemlich die Cossacken, die der Gegend so gut als der beste Schiffman des Wegs zur See, doch ohne Compass, kundig waren, und alle Thäler und Bäche, oder Pfützen durch dasselbige wußten. Ja dem Mazeppa selbstn war in diesem Lande nichts verborgen...”) cf., A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. VIII, P. 247, “However, our Cossacks conducted us like pilots in an open sea, knew all the vales and rivulets, and all the morasse which lay in our way. Mazepa himself was not ignorant of any part of this desert...”

¹⁷ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 553—4: “... so fand es doch an dem Türckischen Hof keinen Beyfall, indeme man die Raisons nicht von der Wichtigkeit zu seyn erachtete, eine solche Person zu extradiren, die vor die Freyheit, Sitten und Recht ihres Volcks so eyferig sich bemühet, und so viele Persecutiones und Torturen nur darum erlitten, daß sie sich samt ihren Untergebenen nicht unter das Moscowitische Joch gedemüthiget, sondern solchen zu entgehen erstlich Königlichen Schwedischen und jetzo Türckischen Schutz suchen müssen...”

¹⁸ B a r d i l i, *op. cit.*, p. 625.

¹⁹ *Des Grossen Herrens, Czaars...*, Vol. I, pp. 308—9.

²⁰ *Ibidem*, p. 303.

²¹ *Ibidem*, Vol. II, pp. 474—7.

²² *Des Grossen Herrens, Czaars...*, Vol. II, p. 477.

²³ *Ibidem*, Vol. II, pp. 507—523.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ К о с т о м а р о в, там же, с. 430.

²⁶ *Des Grossen Herrens, Czaars...*, Vol. II, p. 528.

²⁷ Переклад цієї статті зі своїми заввагами подав Б. Кентржинський, що був надрукований вперше в тижневику *Наш клуч* (Буенос Айрес), а опісля передрукований в *Америці* ч. 144, з 31 липня 1959. Подаємо його тут у кращій редакції.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *HNS*, Руссика I—20.

³⁰ *HNS*, Руссика I—20; пор. Т о м а ш і в с ь к и й, “Мазепа й австрійська політика,” *ЗНТШ*, т. 92, с. 245, (“... sondern den Mazeppa, wan er sich in Hungarn retiren würde, dem Tzar aushändigen lassen mögten.”)

³¹ Kriegsarchiv, Wien, Heeresarchiv, VII, Stftfg., 2 Reichskanzlei: “Instruction für den General Baron Krichbaum auf den Fall dass der König von Schweden durch Siebenbürgen nach Pohlen zurückkehren wollte. Bereits vor sechs Wochen hat der Kaiser vorsprochen den Mazeppa und andere bei dem schwedischen König sich etwa befindliche moscowitsche Rebellen auszuhändigen. In der Conferenz under dem fünfundzwanzigsten Septembris allergnädigst resolvirt... an den General Krichbaum... den befehl ergehen zu lassen, dass derselbe bey verspürender Annäherung des Königs von Schweden S. Mayst. in aller geheimb beibringen soll, welcher gestalten er alle Moscowitische Rebellen, ohne den Mazeppa insonderlich zu benennen anzuhalten befiehlt seie und dahero S. Mayst. habe ersuchen wollen, dergleichen leuthe zu Verhütung eines weiteren impregno zurücklassen...” пор. Т о м а ш і в с ь к и й, “Мазепа й австрійська політика,” с. 245.

³² Heeresarchiv, VII, Stftfg., 2, “... Weilen Ihro Kays. Majest. den Mazzeppa und andere bei gedachtem König sich vielleicht befindliche rebellen dem Czar auszuhändigen unter der Bedingung bereits versprochen haben, das derentgegen auch Seine Czarische Majst. hungarische oder andere rebellen und meineidige Unterthanen nit schützen, sondern zu verfolgen auszuliefern verbunden seyn...” пор. Т о м а ш і в с ь к и й, “Мазепа й австрійська політика,” с. 245. Факсіміле цього документа публікується тут вперше.

³³ Т о м а ш і в с ь к и й, “Із записок Каролинців,” с. 89—90.

³⁴ Т о м а ш і в с ь к и й, “Із записок Каролинців,” с. 90.

³⁵ Т о м а ш і в с ь к и й, “Із записок Каролинців,” с. 89.

³⁶ Там же, с.88.

¹⁷ Там же, с.88.

¹⁸ A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, pp. 238—280.

¹⁹ A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, vol. III, p. 278.

До підрозділу: 4. Мазела у звітах пруського посла в Москві

¹ D u c k m e u e r, *op. cit.*, Vol. I, pp. 409, 411, 451. Також К р у п н и ц ь к и й, "З д о н е с е н ь К а й з е р л і н г а 1708—1709 рр.," *ПУНІ*, т. 47, с. 24—25.

² "... Jedemnoch ist nicht woll zu glauben, dass dieser Mann, der bey seiner Nation ebenso sehr geliebet als geehret gewesen, nicht einen groesseren Anhang gehabt haben sollte. Zumahlen da die Cosaken sondern dem mit dieser Regierung, von welcher sie sehr hart und mit oeffterer Verletzung ihrer Freyheiten tractieret worden zufrieden seyen. Dahero ist vielmehr zu besorgen, dass entweder diese gantze Nation oder doch wenigstens der groesste Theil derselben dem Exempel ihres Chefs folgen werde..." Звіти Кайзерлінга знаходяться: Preussisches Geheim-Staatsarchiv, Berlin-Dahlem, Rep. XI, Russland. Ці звіти опрацював та важливіші й цікаві винятки з них уперше опублікував Б. Крупницький у *Працях Українського Наукового Інституту*, т. 47, с. 24—35.

³ К р у п н и ц ь к и й, "З д о н е с е н ь К а й з е р л і н г а...", с. 27—30.

⁴ К р у п н и ц ь к и й, там же, с. 30.

⁵ К р у п н и ц ь к и й, там же, с. 30.

⁶ К р у п н и ц ь к и й, там же, с. 30—31.

⁷ К р у п н и ц ь к и й, там же, с. 31—32.

⁸ Там же, с. 32.

⁹ Там же, с. 34.

¹⁰ Там же, с. 34.

¹¹ Там же, с. 35.

Розділ четвертий

МАЗЕПА В АВСТРІЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

1. Мазепа в австрійській пресі.

Багато уваги присвячують Мазепі два віденські двотижневники, а саме *Пост-тегліхер Меркуріюс*¹ та *Вінерішес Діяріюм*.² Як уже згадано, у *Вінерішес Діяріюм* за 2 лютого 1704 р. поміщено кореспонденцію з Москви, в якій, між іншим, є таке: "Москва, 27 листопада 1703 р. З нагоди успішної кампанії цар пішки увійшов до Москви... і по дорозі довго розмовляв із паном Мазепою, який подарував йому діамантами прикрашену шаблю та уфундував напої для всього товариства".³

Не менше уваги присвячує теж другий віденський часопис. *Пост-тегліхер Меркуріюс* 17 травня 1704 р. пише, що "Мазепа йде з 60.000 армією на допомогу Августові і незабаром отже почнеться танець". Покликаючись на інформації з Сандомира за 6 липня 1704 р., *Вінерішес Діяріюм* подає цікаву вістку, а саме, що "до Його Королівської Милости в Польщі прибули представники від козацького гетьмана Мазепа, як також від козацького полковника Палія. Перший поспішає з 70.000 армією і 100 гарматами до Польщі, а другий стоїть напоготові з 30.000 армією.⁴ Ця вістка не відповідає правді, числа значно перебільшені, а Палій, що був заарештований з кінцем липня, не міг іти в рахубу, оскільки він ще недавно керував повстанням проти Польщі. Вірніше пише *Пост-тегліхер Меркуріюс* за 2 серпня 1704 р., опираючись на відомості за 17 липня 1704 р., до Августа прибув представник [Д. Максимович, полк. писар, пізніше ген. осаул] гетьмана Мазепа (в оригіналі "Мазеппата") у справі допомоги для короля. Такі й подібні вістки подає *П. Т. Меркуріюс* досить часто, вони відносяться до постою Мазепа чи його маршруту.⁵

На увагу заслуговують дві кореспонденції з Москви, що їх помістив *П. Т. Меркуріюс*. У дописі з 11 лютого та з 25 березня 1705 р. він пише, що Мазепа, вождь запорозьких козаків, брав тут [у Москві] участь на конференціях із міністрами та іншими високими урядовцями й тепер повертається до своїх військ. Ту саму кореспонденцію *Пост-тегліхер Меркуріюс* ще раз передруковує у виданні за 4 квітня 1705 р.: "Москва 11 лютого. Вчора Їх Екселенція, Пан Герман [Іван] Мазеппа, генерал або Начальний Вождь Запорозьких

Козаків, по відбутті багатьох конференцій із Його Екселенцією, паном губернатором графом Майншіофф [Меншиковим] та іншими міністрами, повертається до Барудіна [Батурина] — своєї резиденції в Україні...⁶

Покликуючись на інформації з Кракова за 12 липня 1705 р., *Пост-тегліхер Меркуріюс* 22 липня 1705 р. вірно подає, що "козацький генерал Мазепа наближається до Львова, а звідти піде в напрямі Сандомира".⁷ На увагу заслуговує вістка про те (як пише цей самий часопис за 28 березня 1708 р., опираючись на інформації з Варшави за 12 березня того ж року), що до Мазепи прибув турецький посол.⁸

Не менше пильно слідкує за воєнними діями козацького війська *Віннерішес Діяріум*, подаючи місця постою Мазепи та його маршрут.⁹ До речі, пишучи про Мазепу, *Віннерішес Діяріум* за 13-16 березня 1706 р. називає його "полевим маршалом" ("Фельдмаршал").¹⁰

До переходу Мазепи на шведську сторону, як ми бачили, німецькі, а передусім австрійські часописи, пишучи про гетьмана, називали його "Його Екселенція", "Князь", "Фельдмаршал" і т. д. Тепер, після переходу гетьмана на сторону шведів тон австрійської преси цілковито змінився. Пишучи про воєнні події того часу, вже нема тих ентузіастичних чи прихильних заміток чи високих титулів на адресу Мазепи. Його згадується тільки як "дер Мазеппа", не щадячи при тому таких епітетів як "зрадник", "кривоприсяжник", "егоїст", і т. д.

Про перехід Мазепи до шведів пише *Віннерішес Діяріум* (ч. 563), за 22-25 грудня 1708 р., що гетьман хотів перейти на сторону шведського короля зі всім своїм військом, але його намір "вчасно викрито" і з ним перейшло тільки близько тисячі козаків.^{10а}

Цю саму вістку *Віннерішес Діяріум* уважало за відповідне ще раз надрукувати у виданні за 26-28 грудня 1708 р.¹¹

У виданні за 2-4 січня 1709 р. (ч. 566) *Віннерішес Діяріум* пише, що москвини сплюндрували та до тла знищили Батурина, а самого Мазепу "ін абсенція" за "зраду" засуджено на смерть і повішено манекена, що мав би нагадувати особу гетьмана.¹²

Інша віденська газета, *Пост-тегліхер Меркуріюс* за 26 грудня 1708 р. й за 29 грудня 1708 р. описала перехід Мазепи на шведську сторону подібно до *Віннерішес Діяріум*.

У виданні з 15 червня 1709 р. *Пост-тегліхер Меркуріюс* пише, що під впливом Мазепи Запорозьке Військо перейшло на сторону шведів і вже воюють проти армії під командуванням Шереметьєва.

10 липня 1709 р., на основі інформації із Кракова за 29 червня, *Пост-тегліхер Меркуріюс* подає, що московський полковник "Яковелл" [Яковлев] здобув і цілковито знищив Запорозьку Січ та здобув 150 гармат.¹³

У виданні за 13 липня 1709 р. *Пост-тегліхер Меркуріюс* згадує, що шведський король робить старання запросити запорожців, щоб вони даліше атакували Полтаву. (На початку частина запорожців виявила охоту відійти від шведів, тоді Мазепа робив заходи як у Гордієнка так і в шведського короля, щоб заспокоїти їх нагородою після перемоги. Про це записав шведський лейтенант Вейге та пруський підполковник Зільтман.¹⁴)

На основі вісток із Кракова за 13 липня, *Пост-тегліхер Меркуріюс* у виданні з 24 липня 1709 р подає інформацію, що триста запорожців, яких Яковлев узяв до полону, "для прикладу, посаджено на палі".¹⁵ Цифра, що її падає віденська газета згідна з тією, що її подав Меншиков у звідомленні цареві за 19 травня 1709 р. Як відомо, тільки завдяки зраді нашого земляка, полковника Г. Галаґана, що добре знав топографію та укріплення Січі, московське військо 14 травня 1709 р. могло її здобути.

Далі знаходимо опис полтавської битви, на основі московських джерел, що її широко подав *Пост-тегліхер Меркуріюс* у виданні за 3 серпня 1709 р.

21 серпня 1709 р. цей часопис, покликуючись на інформації з Троппау за 12 серпня 1709 р., інформує своїх читачів, що Мазепа зі своїм почетом переправився на другий берег Дніпра.

2. Мазепа в мемуарах секретаря австрійського посольства в Москві

Підчас російсько-турецької війни, Мазепа брав участь у походах на Крим та Очаків. Про останній етап цієї війни згадує у своєму щоденнику секретар австрійського посольства в Москві, Йоган Георг Корб (1698-1699).

Саме в тому часі, тобто у травні 1698 р., Мазепа вирушив з шістьма козацькими полками [чотири були вислані раніше до Таванська] у напрямі ріки Коломак, де на нього вже чекав російський кн. Яків Долгорукий з 80.000-тисячним військом. З'єднавшись, обидві армії вирушили в липні того року степом на Перекоп, однак через нестачу води й харчів мусили повернутися до Таванська, де зайнялися укріпленням фортець самого міста та Газі-Кермана. Спроба добратися водним шляхом до Очакова не вдалася, обидві армії повернулись на Лівобережну Україну.¹

Про участь Мазепи в цих воєнних подіях згадує теж Корб у своєму щоденнику. І так 24 травня 1698 р. він пише: "... у полі знаходяться дві армії, одна під командуванням генерала Салтикова коло Озова, друга під командуванням кн. Долгорукого й козацького гетьмана Мазепи, який стоїть зі своїм табором над Дніпром близько Очакова".²

14 червня того самого року Корб описує розмову в хаті російського таємного радника Е. І. Українцева з австрійським послом: "...коли пан посол запитав про розвиток воєнних дій у полі, слідувала така відповідь: кн. Долгорукий і козацький гетьман Мазепа 25 травня відступили з Білгороду, атакуючи ворога на суші й на морі, що непокоїть усю околицю поза Очаковом."³

Наступну розмову між австрійським послом та Українцевим занотовує Корб 8-9 серпня 1698 р.: "Долгорукий і Мазепа маршують зі своїми військами вниз по Дніпру в напрямі Аслану й Перекопу".⁴ На початку вересня того ж року знову відбулася розмова між австрійським послом та Українцевим, про яку пише Корб: "...коли зайшла мова про військо, таємний радник сказав, що Долгорукий і Мазепа наступають на Білгородських і Кримських татар, які з'єдналися з турками під командуванням Сераскірського паші".⁵ Наприкінці щоденника Корб згадує ще раз Мазепу: "...Борис Петрович Шереметьєв, боярин і генерал білгородського війська. Він разом із гетьманом Мазепою в 1695 р. облягав острів Тамань і татарське місто Кірікермен".⁶

3. Мазепа у звітах австрійського посла в Москві

Як уже згадано, австрійський посол у Москві, Отто Плеєр, пише у своїх звітах теж про участь Мазепи в російсько-турецькій війні, (напр. звіт за січень 1696 р.) Багато уваги присвячує Плеєр Мазепі та його армії підчас Великої Північної Війни. Уже на самому початку війни, у звіті за 27 серпня 1700 р. пише про зосередження війська між Смоленськом і Литвою.¹ (Видно Плеєр тоді ще не знав, що тут ішла мова про висилку козаків під Нарву, про що згадує у своєму звіті за 12 вересня 1700 р.² ("...там очікується 4.000 гетьманських козаків..."))

Загально кажучи, Плеєр усе ж таки добре поінформований, у своїх звітах за 20 травня та 19 серпня 1701 р. подає досить точні відомості про оперативні плани та дещо переборщене число козацьких військ.³ До речі, збільшення війська тоді було повсякчасним явищем, що знаходимо теж у західноєвропейських джерелах. напр., про англійську чи французьку армії.

У своєму звіті за 8 лютого 1702 р. Плеєр присвячує багато уваги козакам, згадуючи про деяких козацьких старшин, що воліють воювати проти турків і татар, ніж проти шведів, та про Мазепу, що якраз тоді перебував у Москві.⁴

У наступних звітах до Відня, Плеєр не забуває згадати теж і про козаків та Мазепу. Напр., у звіті за 25 грудня 1702 р. пише, що

"вислано мазепинських козаків проти шведів".⁵ У звідомленні 10 травня 1703 р. подає таке: "...Попередньої неділі спішно прибув вершник від козацького гетьмана Мазепи з України до головного табору царського маєстату. Він привіз листи, що до нього (Мазепи) писали Огінський і Вишневецький, які радили йому як перехитрити царя...та зі всім козацьким військом виступити проти Москви: Крім того, він (вершник) приніс вістку, що до гетьмана прибуло турецьке посольство..."⁶

У зв'язку з походом Мазепи в 1704 р., Плеєр загальниково згадує про це у звіті за 12 травня 1704 р., та дещо докладніше у звіті за 25 липня 1704 р., в якому підкреслює нарікання Мазепи на те, що він даремно чекав три місяці на директиви польського короля Августа...⁷

Про Мазепу й козаків знаходимо цікаву згадку у звіті Плеєра за 15 липня 1706 р., що кидає характеристичне світло на тодішні взаємини між козацьким і московським військами. Австрійський посол підкреслює, що "козаки були дуже невдоволені, тому що Александер Меншиков забрав від них 6.000 коней: в Україні забирається до Москви з церков гроші й дорогоцінності, так що Великий Вождь Мазеппа навіть скаржився на це цареві..."⁸

У своєму звіті за 5 липня 1708 р., Плеєр згадує, між іншим, про активну участь запорожців при облозі Полтави.^{8а}

Перехід Мазепи на шведську сторону був великою несподіванкою для царя (гетьман Мазепа "безвістно пропав") та для ширшого українського загалу. Союз Мазепи зі шведським королем був темою політичних розмов серед дипломатичних кругів у Москві та при головній шведській квартирі і матеріалом для звітування до своїх монархів. Загалом українсько-шведський союз та перехід гетьмана до шведського короля викликав велику сензацію в тодішньому політичному світі на Заході.

Одним із перших, що писали про перехід Мазепи до шведів, був австрійський посол у Москві. У своєму звіті з 16 листопада 1708 р. Плеєр пише: "Потім прийшла несподівана вістка, що престарий і білосивий, завжди щиро відданий цареві та його улюбленець, козацький вождь Мазепа перейшов до ворога з триста старшинами та деякими полками козаків, допомагаючи тим кроком голодуючій шведській армії".⁹ До цього звіту Плеєр долучив переклад офіційного московського комунікату з Глухова за 12 листопада 1708 р., в якому у подробицях описана "зрада" Мазепи.¹⁰

У звіті за 22 грудня 1708 р. Плеєр між іншим писав, що цар обіцяв "Мазепі та його прихильникам амнестію, якщо вони повернуться назад. Він шукав нагоди втекти від шведів, одного разу вже втік був від них на сім миль, але знову його спіймали й поставили під вартою..."¹¹ Звичайно, це не відповідає правді. Навпаки, як пише

Оглоблин, Мазепа, не зважаючи на поганий стан свого здоров'я, "робив усе можливе, щоб забезпечити успішну українсько-шведську кампанію проти Москви... Він забезпечив загальний лад і порядок на території, зайнятій шведською армією... і коли шведська армія, не зважаючи на всі труднощі й нестачі, пережила важку зиму на Україні¹² і збереглася як поважна бойова сила, здатна до дальших операцій і генерального бою, то це сталося, великою мірою завдяки гетьманові Мазепі".¹³ Мазепа добре знав царя, щоб йому повірити. Він добре знав що вороття немає, одинокою розв'язкою для нього могла бути перемога, а не йти на ласку чи неласку царя. Зрештою, навіть коли б гетьман і хотів повернутися назад, то це було неможливим, бо до цього не допустили б шведи. Таку поголоску для пропагандивних цілей розпускав на Україні царський уряд, щоб паралізувати заклики гетьмана та шведського короля до боротьби з Москвою, яка старалася позискати не тільки старшину, але й широкі маси. У своєму маніфесті з 6 листопада 1708 р. цар писав: "...никоторий народ под солнцем такими свободами и привиліями и легкостію похвалиться не может, как по нашей, царского величества, милости Малороссийский..."¹⁴ У той же час обидві сторони поширюють скрізь свої проклямації, маніфести, універсали, словом ведуть дуже сильну пропаганду, яку Крупницький слушно назвав "війною маніфестів".

У звіті за 28 квітня 1709 р. Плеєр згадує про "запорозьких козаків, що через постійне підбурювання Мазепою нарешті збунтувалися проти царя. Будучи посилені трьома шведськими полками під командуванням бригадира Крузе, поки цар устиг послати підмогу в силі 10 полків під командуванням генерал-поручника Рена, напали вони на російський полк, що був розквартирований недалеко Дніпра, та всіх повбивали..."¹⁵ Далі Плеєр пише, що шведський король мав заявити готовість цареві видати Мазепу, що звичайно не відповідає правді, бо Карло XII від особистої зустрічі з гетьманом відносився до нього з великою пошаною.

Після битви під Полтавою у звіті з 5 липня с. ст. 1709 р., Плеєр посвячує більше уваги козакам під командуванням гетьмана І. Скоропадського, але згадує теж незавидну долю полонених запорожців та Мазепиних козаків. Про Мазепу пише: "деякі хочуть знати, що шведський король разом з Мазепою два дні перед битвою потаємно з відділом кінноти віддалилися"¹⁶ (втекли), що як відомо не відповідає правді.

Говорячи про австрійські джерела, слід ще додати, що в бюрі для шляхетських справ ("Райхссадельсамт") знаходиться лист Мазепи до цісаря Йосифа І. На останній сторінці цього листа є офіційна замітка, що цісар 1 вересня 1707 р. надав Мазепі титул "Князя св. Римської Імперії", про що докладніше у наступному розділі.

4. *Справа надання Мазепі титулу "Князя св. Римської імперії"*

Ще до офіційного надання гетьманові титулу "Князя св. Римської імперії", сучасники-чужинці пишучи про нього, називали його принцем, або князем. Сам же Мазепа підписуючи свій лист до царя Йосифа I, ужив титулу "Запорозьких Козаків Князь і Вождь".¹

Немає сумніву, що Мазепа був відомою постаттю далеко поза межами України. У Москві високо цінили особу гетьмана Мазепа. За свої успіхи й заслуги гетьман, як другий із черги, був нагороджений у Москві в 1700 р. тодішнім найвищим орденом св. Андрея, а 1703 р. отримав від Августа II теж найвище тодішнє польське відзначення — орден "Білого Орла".

Хотячи показати своє признание для деяких своїх полководців та співробітників, цар доручив німецькому дипломатові на московській службі, баронові Гайнріхові фон Гуйссенові, вистаратися від "римського царя німецького народу" різні титули, у тому числі й для Мазепа титул "Князя св. Римської імперії" (Reichsfürst).

Гуйссен згадує у своїх споминах, які через несподівану смерть на кораблі під час повороту з Росії до Німеччини залишились данському вченому, Петрові ван Гавен, професорові університету у Сорое. Там іде мова про те, що на доручення царя він вистарався на віденському дворі титул графа для царського канцлера Ф. Головкіна, титул князя для відомого фаворита царя Александра Меншикова та гетьмана Мазепа. При тому Гуйссен зазначив, що через нестачу грошей, він не міг викупити княжої грамоти для гетьмана Мазепа.²

Може бути, що Гуйссенові забракло грошей, однак, як це виходить зі свідчень генеральних старшин та сестрінка гетьмана, Андрія Войнаровського³ (після смерті Мазепа в Бендерах), гетьман передав був Меншикову на цю ціль суму у висоті 3.000 дукатів.⁴ Що Мазепа дійсно був дав гроші Меншикову на видатки у зв'язку з цією княжою грамотою, знаходимо потвердження в листі самого Гуйссена з дня 8 червня 1707 р. до царського міністра закордонних справ, кн. Шенборна, в якому він зазначає, що Меншиков негайно вишле до Відня належну суму, як тільки буде готова княжа грамота для Мазепа.⁵

Дещо більше світла кидає на справу цієї княжої грамоти лист Мазепа до царя Йосифа I, що знаходиться в "Райхссадельсамт" Австрійського Державного Архіву у Відні.⁶ У ньому, без дати, але правдоподібно в 1707 р. по-німецькому написаному листі до царя, Мазепа згадує на вступі про свої заслуги у війнах проти турків, зокрема про участь по стороні "Святої Ліги", яку то в 1684 р. був організував його батько Леопольд I, проти Оттоманської Порти.

Дальше, Мазепа пише про своє становище та владу яку він виконує як гетьман України, покликуючись на факт, що "Його Цісарський Маєстат", зволивши надати княжий титул Меншикову, не відмовить у проханні також його наділити княжим титулом. З уваги на це, пише дальше Мазепа, що в нього немає дітей, він просить рівно ж наділити княжим титулом його сестрінка, Андрія Войнаровського, як його наслідника на Гетьмана України.⁷

Згідно з урядовими замітками на останній сторінці Мазепа листа, на зарядження цісаря та за підписом кн. Шенборна, 1 вересня 1707 р. тільки Мазепі наділено титул "Князя св. Римської Імперії", що теж зазначено у реєстраційній книзі про наділення шляхетських титулів (том XII). На тій же самій сторінці листа Мазепа рівнож знаходиться дописка "1 Sept. 1707, Nulla expeditio." На нашу думку, ця дописка походить з пізнішого часу, на що вказує інший почерк письма. Ця дописка є також доказом, що Мазепі не послано цієї грамоти, однак її сьогодні в Австрійському Державному Архіві немає, хоч її там бачив ще в 1887 р. німецький дослідник, М. Грітцнер, дальша доля її невідома.⁸ Всеж таки збереглася кольорова копія княжого гербу Мазепа, що її зробив і помістив у своїй статті кн. А. В. Дабижа, нащадок по матері Дмитра Горленка, прилуцького полковника за часів Мазепа, російський дипломат і член російської амбасад у Відні.⁹

Хоча княжий титул міг імпонувати Мазепі, однак, як це слушно завважує С. Томашівський, гетьман "дивився на цю почесність підозорливо, добачуючи в сім інтригу Меншикова, по пляну: "promoveatur ut amoveatur".¹⁰ Про інтриги Меншикова довідався Мазепа з листа кн. Анни Дольської. У тому листі вона остерігала його перед тим москалем, який "копає під ним яму і усунувши його, сам хоче стати гетьманом".¹¹ Видно Мазепа був того свідомий, бо, прочитавши цього листа, сказав Пилипові Орликові: "Я сам добре знаю, що вони задумують робити зі мною та зі всіма вами: мене хочуть задовольнити гідністю князя римської імперії, всю старшину викорінити, наші міста забрати під свою владу, поставити в них своїх начальників та губернаторів...іншим разом князь Олександр Данилович просив у царя для себе чернігівське князівство, через яке він пробиває собі дорогу до гетьманства".¹²

Вже згаданий лист Гуйссена за 8 червня 1707 р. ще більше потверджує інтригу Меншикова, який не з великої любови до Мазепа старався через Гуйссена приспішити у Відні надання княжої гідности гетьманові. Тому, на нашу думку, хоч Мазепа міг бути зацікавлений цією гідністю, хочби з уваги на свого сестрінка, і хоч Мазепа дав Меншикову на заплату за виготовлення княжої грамоти суму 3.000 дукатів (які мабуть "прилипли" до рук грошолюбця кн. Меншикова), маючи явні докази інтриги останнього, гетьман не з причини нестачі

грошей, як це за Гуйссеном пише ван Гавен, але просто не спішився, щоб отримати цю княжу грамоту. Відомо, що Мазепа був дуже багатим і напевно без допомоги Меншикова міг подбати, щоб йому своєчасно прислано з Відня цю княжу грамоту.

До речі, твердження С. Томашівського, а за ним Б. Крупницького та О. Оглоблина,¹³ що Мазепа не отримав своєї княжої грамоти з причини заходів царя через свого посла у Відні, барона Й. Кр. фон Урбіха, який просив цісаря не видавати цієї грамоти гетьманові,¹⁴ відповідає правді; однак ці заходи цар поробив уже після переходу гетьмана на шведську сторону (24 або 26 жовтня 1708 р.). Не може бути сумніву, що в тих критичних воєнних роках 1708-1709 Мазепі й в голову не приходило старатися про цей княжий титул. Крім того, немає ніяких доказів на те, щоб гетьман дійсно робив які-небудь старання у Відні, аби цю грамоту одержати. Нарешті, раз надана княжа гідність Мазепі зоставалася правосильною без огляду на те, чи йому доручено чи не доручено його княжу грамоту.

Надання княжої гідності Мазепі було в Європі загально відоме. Популярний німецький журнал *Ной ерефнетер Більдерзаль* у виданні з 1710 р., згадуючи Мазепу, пише: "Князь Мазепа, як начальний вождь Запорозьських Козаків..."¹⁵ Урядовий англійський часопис *Лондонська газета*, згадуючи про перехід Мазепи до шведів, пише: "Ми маємо відомості з російського табору на Україні, що князь Мазепа, генерал козаків, перейшов на сторону шведського короля...Цар ще раніше вистарався для генерала Мазепи почесть князя імперії."¹⁶

П Р И М І Т К И

До підрозділу: 1. Мазепа в австрійській пресі

¹ Повний заголовок: "Mit Roemis. Kays. Mejest. Allergnaedigsten Special-Privilegio ist der Post-taegliche Mercurius, oder eine besondere Post-taegliche Relation, von den wichtigsten in Europa vorgehenden Affairen und Actionen, mit curiosen Raisonements, und Politischen Reflexionen untermengel, den Neu-Begierigen zur beliebten Vergnügung zusammen getragen und verlegt in der Kayserl. Residentz-Stadt Wienn. Durch Johann Paul Sedlmayr, Universitaetischen Buchhandlern, das Gewoelb in der Kaernerstrass, in grossen Haafen-Haus."

² Повний заголовок: "Wienerisches Diarium, Welches alles, was von Tag zu Tag so wohl in dieser Residentz-Stadt Wienn, als in der gantzen Welt remarquables and neues mit der Experientz wahr wordenes sich zugetragen, mit dem Anhang jedesmahliger Lista, wie viel Leuth allhier taeglich gestorben und von Vornehmen gebohren, auch copulirt worden, nicht weniger, wer von Frembden her- und wieder hinweg gereyst, enthaltet. Mit Ihro Roemischen Kayserlichen Majestaet allergnaedigsten Privilegio."

³ *Wienerisches Diarium*, 2. Februar 1704, No. 52; ("...Moskau. Den 27. Novembris 1703 hielten Ihre Czaarische Majestaet aus der Campagne einen solennen Einzug zu Fusse in die Stadt Moscau... Im Vorbeyziehen hielten Ihr. Maj. ein langes Gespräch mit dem Herrn Mazeppa,

welcher Deroselben einen mit Diamanten besetzten Degen, und allerley Getränck an die gantze Suite praesentirte.”)

⁴ *Wiennersches Diarium*, 12—16. Juli 1704, No. 99.

⁵ *Der Post-tägliche Mercurius*, 10 September 1704; 13 September 1704; 24 September 1704; 27 September 1704; 1 October 1704; 6 Juni 1705; 11 Juli 1705; 15 Juli 1705; 22 Juli 1705; 5 August 1705; 29 August 1705; 5 September 1705; 7 October 1705; 24 October 1705; 28 October 1705; 28 November 1705; 16 Dezember 1705; 3 März 1706; 17 März 1706; 3 April 1706; 14 April 1706; 23 Juni 1706; 2 März 1707; 4 Juni 1707; 8 Juni 1707; 3 September 1707; 23 November 1707; 3 Dezember 1707; 14 Dezember 1707; 8 Februar 1708; 28 März 1708; 13 October 1708; 27 October 1708; 28 November 1708; 1 Dezember 1708.

⁶ *Der Post-tägliche Mercurius*, den 4 April 1705, “Moscau, den 11 Februar (1705)... Gestern seynd Ihr Excell. der Hr. Hetmann Mazeppa, General oder Feld-Herr der unter Ihr Czaarischen Majestät stehenden Zaporowischen Cosacken, nachdem er viel Conferentzen mit Sr. Excell. dem Hrn. Gubernator Grafen Mainschickoff und anderen Ministris gehalten, wieder nach seiner Residentz Barudin in der Ukraine verreiset...”

⁷ *Post-täglicher Mercurius*, 22. Juli 1705, (“... der Cosackische General Mazeppa auch schon mit 40.000 Mann in Marsch gegen Lemberg begriffen ist, von denen er gerade gegen Sendomir zu marschieren wird.”)

⁸ *Post-täglicher Mercurius*, den 28 März 1708, (“... von Batwyn (sic!) hat man dahier die Nachricht erhalten, dass ein Türkischer Gesandter von dem Seraskier bey dem Mazeppa gewesen...”)

⁹ *Wiennersches Diarium*, 24—27. Oktober 1705, No. 233; 4—6 November 1705, No. 236; 7—10. November 1705, No. 237; 28. November — 1. Dezember 1705, No. 243; 6—9. Februar 1706, No. 263; 24—26. Februar 1706, No. 268; 27. Februar — 2. März 1706, No. 269; 10—13. April 1706, No. 283; 17—20. April 1706, No. 283; 30. März — 1. April 1707, No. 382.

¹⁰ *Wiennersches Diarium*, No. 273, v. 13—16. März 1706, (“... Auss Pohlen v. 3 März: Die Konzentrierung der schwed. u. russ. Truppen bei der Stadt Grodno... Hingegen wäre der Feld-Marschall Mazeppa, nach erhaltenem Befehl von Dobno [Dubno] aufgebrochen und marschierte seine Armee graden Weegs nach Littauen...”)

^{10a} *Wiennersches Diarium*, 22—25. Dezember 1708, Текст див. у додатку ч. 5.

¹¹ *Wiennersches Diarium*, 26—28. Dezember 1708, No. 564. Текст див. у додатку ч. 6.

¹² *Wiennersches Diarium*, 2—4. Januar 1709. Цю огидну церемонію про заочне “покарання” Мазепи описав у листі за 9 листопада 1708 царський канцлер Ф. І. Головкін до московського посла в Царгороді П. А. Толстого, уривки з того подав Оглоблін, с. 329—330.

¹³ Докладніше про взяття Січі: О г л о б л и н, с. 349—352.

¹⁴ Пор. С. Т о м а ш і в с ь к и й, “Із записок Каролінців,” ч. 85—86.

¹⁵ *Post-täglicher Mercurius...*, 24. Juli 1709, “... Cosacken in ihrem alten Nest von den Moscowitern attaquiret und allesamt bis auff 300 der Vornehmsten, welche man nach und nach zu einer Exemplar-Straffe auff die Pfähle schlaget, massacriert...”

До підрозділу: 2. Мазепа в мемуарах секретаря австрійського посольства в Москві

¹ Докладніше див. у О г л о б л и н а, там же, с. 55. Австрійський посол був зацікавлений у розвитку війни, бо Австрія брала участь в рамках т. зв. “Священної Ліги” проти Туреччини.

² К о р б , J. G., *Darium Itineris in Moscoviam*, Wien 1700, p. 53. (“... Expediit autem duos exercitus, hunc sub Belliduce Soltikow agere ad Azow; illum sub Principe Dolgoruga [Dolgorukij], et Cossaccorum Duce Maseppa ad Borysthenem prope Oczakow castrametatum.”)

³ *Ibidem*, p. 58, (“Domino Abligato deinde de expeditorum exercituum progressibus quaerenti sequentia manifestavit. Principem Dolgoruka et Cossaccorum Campi-Ducem Maseppam 25-ta.

Mai Bialogrodio discussisse, et contra hostem retro Oczakow iam omnia infestantem terra, marique in occursum properasse.”)

⁴ *Ibidem*, p. 68, (“... Sequens discursus materia erat, quod Dolgoruga et Maseppa cum exercitibus suis in anteriori Borysthenis ripa ad Aslan, et Perecopp proficiscantur.”)

⁵ *Ibidem*, p. 72, (“... Ubi autem ad exercitum sermo delecteret, Dumnius sic orsus est dicere Dolgoruga et Maseppa ad Borysthenem retro Oczakow ex parte inimica in Bialogrodenses, et Crimenses Tartaros cum Turcis sub Seraskiero Bassa conjuctos, se moverunt.”)

⁶ *Ibidem*, p. 223, (“Borisius Petrowiicz Sceremetow, Bojarinus, et exercitus Bialogrodensis Generalis. Hic anno 1695 cum Joanne Maseppa Cossacorum Duce Tawan Insulam et Kirikerminium Tartorum civitatem obsidione cinxit.”)

До підрозділу: 3. *Мазепа у звітах
австрійського посла в Москві*

¹ Moskau den 27. August 1700 “... Die kasakische macht welche wegen der Zeitung der starken turkischen Convoye, sich bey Kiow zu versambeln, ordre hatten, ist nach erhaltenen anderen Bericht wider beordert worden nacher Smolenzco allbald zu rücken, und denen lithauischen granzen zu stehen, und einige in luthauen etwa einreisende Unruhe zu verhuethen, auch auf ereigneten nothfall der russischen armee zu succuriren...” *HHS*, Руссика 1—20; пор. У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 540.

² Moskau den 12 September 1700, “... Die Hettmanische Kosaccische armee in die 4000 mann bestehend wird des nechsten all hier erwartet...,” *HHS*, Руссика 1—20, пор. У с т р я л о в, IY, ч. 2, с. 541.

³ Moskau den 20 Mai 1701: “... dass nemblich zwischen der Zeit 14—20. Mai ein Befehl an die okreinische kosakische arme geschickt worden, damit sich alles was sich selbiger orten befindet, solte marche fertig machen, und an die gegen Pohlen und Lithauen liegende gränzstatter verfügen, und aldar den Sommer über Campiren;...” *HHS*, Руссика 1—20, пор., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 567.

Moskau den 19 August 1701: “... Es ist der kosakische Hettman Maseppa in Novigrod mit 40,000 bis 50,000 man kosaken ankommen, darunter 10,000 man Companschicken, so dass ausserlesenste, wolmundirtes und standhafteste Volk alhier ist, und nur allein aufsitzet wann er Hettman selbst zu feld gehet, auch ist der Obrist Palay mit seinen 8,000 man kosaken sambst noch andern 18,000 so be denen Sachsen waren zurueckankommen...” *HHS*, Руссика 1—20, пор., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 567.

⁴ Moskau den 8 Februar 1702: “...Die kosakische macht sollte diese Campagne biss 40,000 verstärkt, bey der russischen Armen stehen... Von diesen kosakischen Völkern seind vor einigen Wochen etliche fürneme officier alhier gefanglich gesetzt worden, weilen sie sich des Czaren befehl, sich nacher Pleskow marschfertig zu halten, widerwertig erzeugten, indeme sie sageten, sie wollten woll wider die Türcken und Tartaren streiten, dan von dort ware iene Auslesung zu hoffen, und wan sie einen bekometen, oder nidermacheten, so hetten sie dennoch einen gueten Rock, und woll auch Geld, aber die Schweden wollten Sie nicht gehen, weilen sie wie die hund von ihnen mussten todtschiessen lassen, und wan sie einen schweden bekometen, funden sie keine Beute bei ihm, ihr Rock were ihnen zu einem paar hosen tauglich, weilen die französische kleider (also nennen sie die teutschen kleider) alle zerschnitten und durchlöchert waren. Derowegen sie keinen Gebrauch davon heten... Nun wollte man sie in ihrem Land mit gewalt nicht greifen, weilen man einen Aufstand des kosakischen Volk beförchte, dan sie ihr eigen recht haben, und stark darauf halten, also berufete man sie hieher nacher Moscau und ihren Jahrlichen Sold allhier zu empfangen, als sie aber ankometen nahme man ihnen das gewehr ab, und setzte sie auf den gesandten hoff, da sie mit einer Campagnie Soldaten bewachtet werden, was weiteres man mit sie thun wird, weiss man noch nicht, doch sie fragen wenig darnach, uns seind lustig. Ihr Feldherr

Masseppa ist auch allhier, und wird sehr herrlich tractiret, auch von dem Czaren sehr respectiret, und geehrt..." *HHS*, Руссика 1—20, поп., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 572—3.

⁵ "Mazeppische Kosaken...", *HHS*, Руссика 1—20, поп., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 597.

⁶ "...Vergangene wochen aber passirte ein Expresser von dem kosakischen Hettman Masseppa auch der Ukraine allhier durch nach der lager ihrer Czarischen Matt. Welcher gewisse briefe an ihn bringt, welche von den Oginski und Wesneweky geschrieben, solen auch briefe seyndt worinnen Sie sich berathschlagen, wie sie den Czaren betreigen wollen, mit dem Geldt und denen Türcken correspondiren, dass er mit seiner Macht gegen Moscouiter solle aufbrechen; Ferners bringet er nachricht, das bey dem feldherrn eine türkische gesandschaft angelanget...", *HHS*, Руссика 1—20, поп., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 608.

⁷ "Dass der könig in Pohlen Augustus für dene Schweden yberall weichet, ungeachtet er von Moscouitern und kosaken allein 30,000 mann, und die übrige gantze kosakische Arme und den Feldherrn Maseppa selbst zu seinen Befehl bereit hat, ist man allhier schlecht mit diesen zufrieden, und scheineth, man besorge sich, dass das ihm zugeschickte Geld und Volk vergebens angewendet werde. Der Palley ist von denen Russen gefangen. Der Feldherr Maseppa beschwert sich sehr über den König in Pohlen, dass er seine Kosackische armee bey die 3 monath lang auf seine ordre umbsonst warten lasse, und gegen Schweden nichts damit tentiret, sondern villmehr ihnen Zeit biebt ihre desseine aufzuführen, und er könne die armee länger nicht woll beysamb erhalten, weiln die kosaken lieber fechten, und beute suchen, alls also faulenzten wollen." *HHS*, Руссика 1—20, поп., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 636—7.

⁸ *HHS*, Руссика 1—20, поп., У с т р я л о в, т. IY, ч. 2, с. 655; ("Die macht wurde noch vill grösser seyn, wenn die kosaken nicht so sehr irritirt weren von dem Alexander, dann er hat ihnen mehr alls 6,000 pferde mit gewalt abgenommen; auss einer kirchen, dahinn aus der gantzen Ukrain die opfer gebracht werden und ein grösser schatz als einer Kirchen in Rusland ware, das Geld hereusgenohmen, darüber sie also erzörnet, dass auch der Grossfeldherr Maseppa sich zu den Czaren retirirte, und sie ihn auch nicht mehr annehmen wollten...")

^{8a} *HHS*, Руссика 1—20.

⁹ *HHS*, Руссика 1—20, "... Dan es kame die unverhoffte nachricht, dass der steinalte, eissgraue, und dem czaren sonst so getreue, derowegen von ihn so beliebte kosakische Feldherr Masseppa mit 300 man seiner besten edelleut und etlichen regimentern kosaken zu dem feind übergangen wäre, wodurch dem feind von selbiger seiten zimblich lufft und der fast schon vor hunger zu grund gehenden schwedischen armee vill zu gueten komen ist..." Повний текст цього звіту Плеєра, *Мазепа im Lichte der zeitgenossischen deutschen Quellen*, pp. 77—79.

¹⁰ Повний текст був поміщений у моїй вже згаданій праці, с. 83—83 (Копія "В")

¹¹ *HHS*, Руссика 1—20, "Indessen hat man dem Masseppa sambt seinen anhang generalpardon offerirte, wan er mit allen wolle wiederumb auss der schwed. hände zu komen, und albereit schon 7 meilen wegs fortgwern, aber von denen ihn nachsezenden feinde wiederumb eingehollet und gefänglich zuruckgebracht und alsobald unter festen verhaftt genomen..."

¹² В а р д і л і, *op. cit.*, pp. 427—430.

¹³ О г л о б л и н, с. 336—340.

¹⁴ О г л о б л и н, с. 332.

¹⁵ *HHS*, Руссика 1—20, "... Es haben zwar die meisten saporvischen kosaken durch bestätigtes anstifften des Masseppa sich endlich auch wieder den czaren empöret und sind von Schweden mit dreyen regimentern unter den brigadier Kruse verstörcket worden, allein der czar hat alsobald 10 starke regimenter unter dem generaleut. Rhen wieder sie geschickt; eher er aber ankom, hatten sie ein gantzes regiment Russen in den quartieren anweit den Dnieper überfahlen und niedergemacht..." поп. Т о м а ш і в с ь к и й, "З донесень австрійського посла...", с. 243—4.

¹⁶ *HHS*, Руссика 1—20, ("... Allein es wollen einige indessen allhier schon so vill umbstände wissen, dass der König von Schweden mit dem Masseppa zwey tag vor der schlacht mit einiger

reutterey heimmblich sich absentiret habe...”); повний текст див. у нашій згаданій праці про Мазепу, с. 84—85.

До підрозділу: 4. *Справа надання Мазепі титулу "Князя св. Римської Імперії"*

⁶ “Johannes Mazepa, Ihro Zaarischen Mayestät geheimber Rath und General, Ritter des Musskowitischen Ordens S. Andreae, der Zaporowischen Cosacken, Fürst und Feldherr.”

² Büsching, A., *op. cit.*, p. 319.

³ Про життя та діяльність А. Войнаровського див. цікаву працю Любомира Винара, *Андрій Войнаровський*, Мюнхен-Клівленд 1962.

⁴ Докладніше про це: В о з н я к, Михайло, “Бендерська комісія по смерті Мазепи.” *ПУНІ*, (1938), т. 46, с. 127, 131.

⁵ *HNS*, Руссіка 1—20: “...Comme ils m’ont envoyé la dite lettre, et que V. Excellence a bien voulu se charger de la présenter à Sa Maj. Imp. je ne saurois recourir en cela qu’à Votre Excellence, laquelle je supplie aussi en cas que l’occasion se presente d’écrire à S. A. Mr. le Prince de Menzikow, de luy marquer, que S. M. J. est disposée de conférer très gracieusement la dignité du Prince de l’Empire au General Mazepa. Sa de Alte de Menzikow m’a écrit il y a quelque temps, vouloir m’envoyer l’argent pour cet effet, aussitost qu’il verroit par la main de Votre Excellence, que Sa. Maj. Imp. ne refuseroit point cette grace au dit Prince Mazepa...” Частину цього листа опублікував Томашівський, “Мазепа та австрійська політика,” *ЗНТШ*, т. 92, с. 244—5. Повний текст див. мою працю *Mazepa im Lichte der zeitgeössischen Quellen*, p. 101.

⁶ Повний текст листа Мазепи до царя був уперше надрукований у моїй статті “Mazepas Fürstentitel im Lichte seines Briefes an Kaiser Josef I.,” *Archiv für Kulturgeschichte*, Vol. 44, No. 3, (1962), pp. 354—356.

⁷ Див: Текст листа Мазепи в додатку ч. 8.

⁸ S i e b m a s h e r, F., *Grosses und allgemeines Wappenbuch, bearbeitet von M. Gritzner*, Nürnberg 1887, Vol. I, p. 161; пор. Я. Т о к а ж е в с ь к и й-К а р а ш е в и ч, “Походження і герб Гетьмана Мазепи,” *ПУНІ*, (1938), т. 46, с. 53—63.

⁹ “Мазепа — князь и его шляхотскій и княжескій гербы,” *Кіевская старина*, Київ, 1885, т. XIII, с. 716. Цю статтю в перекладі на українську мову помістив Богдан Барвінський п.н. “Князь Мазепа і його шляхотський та князівський герб” у журналі *Руслан*, Львів, 1909, ч. 140.

¹⁰ Т о м а ш і в с ь к и й, “Мазепа та австрійська політика,” с. 245.

¹¹ К о с т о м а р о в, там же, с. 550. Також С о л о в і о в, там же, т. XV, с. 1490.

¹² *Ibid.*

¹³ Т о м а ш і в с ь к и й, *op. cit.*, 245; В. К р у п н у с к у j, *Hetman Mazepa und seine Zeit, 1687—1709*, Leipzig 1942, p. 159; О г л о б л и н, *op. cit.*, p. 201.

¹⁴ *HNS*, Russica 1—20; (“...dass E.R.M. nachdem der Mazeppa dem Tzar meinydig worden und in schwedische Dienst übergangen ist, das über die ihm ehedessen zudedachte reichsfürstenwürde gewöhnliche Diploma nit expedieren, sondern den Mazeppa, wan er sich in Hungaren retiriren würde, dem Tzar aushändigen lassen mögten...” Пор. Т о м а ш і в с ь к и й, *op. cit.*, p. 245.

¹⁵ *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal...*, Nürnberg 1710, Vol. V, pp. 25, 170.

¹⁶ *The London Gazette*, No. 4502, December 30, 1708 — January 3, 1709, (“...We have Advices from the Russian Camp in Ukrainia that Count Mazeppa, General of the Cossacks was gone over to the King of Sweden... The Czar had been endeavoring, for some time past to procure to General Mazeppa the Dignity of a Prince of the Empire...”

Розділ п'ятий

МАЗЕПА У СПОГАДАХ ШВАЙЦАРСЬКОГО ОЧЕВИДЦЯ

Хоч у спогадах Христофора Гасмана, в сутті речі, нема нічого нового про Мазепу, однак вони заслуговують на увагу, тому що автор як очевидець і безсторонній спостерігач, представляє людей та події, так, як він їх бачив і пережив.

Для нас цікаві його завваги стосовно Мазепи, про якого Гасман пише:

Цей чоловік за походженням польський шляхтич, був поважаний у козавів за свою мудрість за те, що з секретаря в Самойловича, по його усуненні був вибраний гетьманом. Він справно виконував свій уряд і багато прислужився для російської імперії, зокрема при здобутті відомої турецької твердині Азова в 1696 р. Однак не знаю, чи він був розчарований росіянами, чи хотів потайки з допомогою шведів здобути незалежність. Коротко кажучи, він присягнув шведському королеві на вірність та обіцяв допомогти йому, з його козаками в поході на Москву. Король думав, що цей 84-літній чоловік¹ не діяв віроломно, радо прийняв його пропозицію і гадав, що він знайшов розв'язку всіх своїх труднощів, які виринули підчас походу. Однак замість 40.000 з Мазепою перейшло близько 4.000 козаків, решта повернулася до царя. Ті козаки стали його великими ворогами. Вони штурмом здобули його резиденцію Батурин² і вибрали нового гетьмана на ім'я Скоропадський.³

З черги Гасман описує страхіття зими з кінцем 1708-9 р.:

Нас навістила відома зима з кінцем 1708 й на початку 1709 р. Зима, що своїм страшним холодом у порівнянні з іншими, заслужила собі назву "лютої зими". Я не можу описати тієї нужди, в якій ми опинились. Ми прийшли до знищеної країни, де не було ні однієї хати, ми не мали де загіртіся, хіба що від того вогню, що самі розпалювали з дерева, що його знаходили на полі, при тому часто терпіли голод і нестачу всього. За вказівками Мазепи, ми заатакували одну місцевість Веприк, який завзято оборонявся, і щойно по довшому часі ми з трудом його здобули. Його воєнну залогу, що складалася з козаків, Мазепа потрактував як ворохобників і наказав замкнути їх у льохи, де вони з голоду й холоду погинули.⁴

Далі автор описує Полтаву та її стратегічне положення. Відносно облоги міста, Гасман робить Мазепі докір, що через нього шведський король не заатакував міста. Він пише:

...Наша армія облягала місто три місяці й була можливість здобути місто, але Мазепа переконав короля, щоб він сильно не атакував, ані не вживав артилерійського вогню, тому що там знаходиться сестра Мазепи з великим скарбом.⁵

У зв'язку з закидом Гасмана на адресу гетьмана, вийшло велике непорозуміння; автор мав помилкові інформації. По-перше, сестра Мазепи Олександра ще 1694 р. переїхала до своєї матері, ігумені у Вознесенському монастирі у Києві, де незабаром померла.⁶ По-друге, як пише у своїх споминах німецький очевидець Йоган В. Барділі, самі козаки запропонували шведському королеві штурмом здобути Полтаву, але під певними умовами, на що Карло XII не згодився, чекаючи на ліпшу нагоду, щоб самому її здобути, стаючи паном багатства.⁷

Проволока з облогою міста прискіпила наближення головної російської армії під командуванням самого царя, що прибула на відсіч обложеному місту, пише Гасман.⁸ "Були поголоски, що царська армія нараховувала 200.000 війська, але в цій армії було тільки 120.000 добре вишколених вояків, серед яких і "велика кількість бравих німців", зазначає автор.⁹

Далі Гасман описує нещасливий для шведів перебіг битви, при чому закидує графові Піперові, що "він після битви не йшов за нами, але з іншими міністрами під Полтавою здався у полон"¹⁰ Востаннє Гасман згадує Мазепу у зв'язку з переправою через ріку до Бендер, де король і гетьман "були прихильно прийняті і провели там багато часу".¹¹ Відносно себе, він пише: "Ледве король віддалився від нас, як нас заатакував російський генерал Бавер, що гнав за нами. Що ж нам залишалось? Ми мусили здатися в полон".¹² Як уже згадано, Гасман пробув у московському полоні 16 років. У той час він побував у Петербурзі, два рази у Москві, об'їхав довкола Каспійське море, брав участь при руйнуванні Озова, прожив півроку в Ісфгані, тодішній столиці Персії та сім років серед калмиків. Безстороння оцінка подій і людей у спогадах Гасмана — це достовірне історичне джерело гідне уваги дослідників.

П Р И М І Т К И

¹ Здогад Гасмана щодо віку Мазепи звичайно помилковий. Хоч дата народження спірна, однак найбільш авторитетним джерелом у цьому питанні є лист Пилипа Орлика з 22 серпня 1709 р., який писав: "мені вже 70 років, стільки мав небіжчик Мазепа у Бендерах", див. *О г л о б л и н*, там же, с. 21. Отже гетьман мав у 1708 р. 69 років. Твердження М. Еремїва, що Гасман, "який бачив Мазепу на власні очі і який твердить, що він (Мазепа) мав у час Полтавського бою 82 роки, датує його народження 1626 р., що можна прийняти, як справжню дату, якої досі точно ніхто не міг подати," помилкове. *Український історик*, т. ІУ, ч. 1—2, (1967), с. 66.

² Батурин здобув і знищив А. Меншиков, при чому йому допоміг зрадник, козацький сотник Іван Ніс, який показав Меншикову таємний вхід до міста. Докладніше див. *О г л о б л и н*, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 322, 365.

³ *Curiose Nachricht von den Reisen Christoph Gassmann...*, pp. 26—8.

⁴ *Ibidem*, p. 29. Треба згадати що пише шведський очевидець Георг Нордберг: Мазепа часто старався злагіднювати становище українського населення, що опинилося поміж "російським ковадлом і шведським молотом," cf., G. N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 125—6.

⁵ *Curiose Nachricht von den Reisen...*, p. 31.

⁶ *О г л о б л и н*, там же, с. 21.

⁷ V a r d i l i, J. W., *op. cit.*, pp. 433—34.

⁸ *Curiose Nachricht von den Reisen...*, p. 31.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*. pp. 32—34.

¹¹ *Ibidem*. pp. 36—7.

¹² *Ibidem*. pp. 37—8.

Розділ шостий

МАЗЕПА У ФРАНЦУЗЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

і. Мазепа у французькій пресі

Про вибір Мазепи на нового гетьмана писала західньо-європейська преса, у тому числі й французька. Офіціоз французького уряду *Газет де Франс* постійно цікавився особою гетьмана. На основі "паризької газети цілий ітінарарій Мазепи, навіть з коментарями", пише І. Борщак у своїй вже згаданій розвідці "Мазепа", (с. 32).

Газет де Франс за 6 грудня 1687 р., ч. 38, пише: "Варшава, 7 листопада 1687...З Москви надійшли відомости, що царі затвердили начальним вождем Запорозьких козаків пана Муссапу, після того як заарештували генерала Самойловича".¹

20 грудня 1687 р. на основі інформацій з Варшави, *Газет де Франс* подає: "...кружляють чутки, що гетьман Самойлович, якого привезли до Москви, отруївся. Однак за іншими відомостями його взяли на тортури, щоб довідатися подробиці його зносин із татарами й дізнатися імена його співзмовників".²

14 лютого 1688 р.: "Москвини основно розшукують співзмовників гетьмана Самойловича. Кажуть, що гетьман Мазепа, який його заступив, також арештований і має бути взятий на тортури, бо його теж обвинувачують у зносинах з татарами".

Однак два тижні пізніше, на основі допису з Варшави, *Газет де Франс* за 28 лютого 1688 р. пише: "...Козаки обрали гетьманом полковника (sic) Мазепу, що колись належав до почету королеви". Далі *Газет де Франс* подає відомості за такими датами: 19 червня 1688 р.: "Козаки відмовилися слухати гетьмана Мазепу, який з уваги на це просив царів звільнити його з цього уряду".

5 листопада 1689 р.: На основі допису з Варшави "кружляють чутки, що москвини вирушили на Крим і що гетьмана Мазепу заарештували й відвезли до Москви, бо він не виконав свого обов'язку".

9 листопада 1689 р. на основі допису з Варшави, *Газет де Франс* подає: "князь Голіцин, князівна Софія, кілька бояр та Мазепа, гетьман козаків, покарані на горло". День пізніше поправляє себе кореспондент із Варшави, що "Мазепу позбавили лише гетьманського уряду, який повернули Самойловичеві".

Спорадичні згадки про гетьмана відновляються у зв'язку з повстанням Петрика, якого *Газет де Франс* помилково назвала Мазепою. 13 вересня 1692 р. газета пише: "у Варшаві кружляють чутки, що гетьман Мазепа з частиною своїх козаків приєднався до татар". 6 грудня 1692 газета не згадує імени Петрика, але подає, що "один із козацьких старшин підняв велике число людей зі своєї нації, приєднався до татар, напав на Московію, де спалив і знищив велику частину цієї країни".

23 березня 1702 р. *Газет де Франс* пише: "листи з України принесли відомості, що козаки повстали проти царя під впливом кримських татар тому, що цар ув'язнив гетьмана Мазепу, володаря козаків. Повстанці захопили та знищили фортеці, які мав цар на Дніпрі. Козаки спільно з татарами мають намір вирушити на Москву, що може причинитися до важливих наслідків у теперішній ситуації".

22 квітня 1702 р. *Газет де Франс* пише, "що останні вістки з України підтверджують повстання козаків... Зовсім певні вістки надійшли з України про повстання козаків проти царя, це дуже перешкоджає плянам царя щодо Лівонії".

10 квітня 1706 р. *Газет де Франс*, повідомляє: "гетьман Мазепа продовжує свій похід, але цей вождь такий таємничий, що не можна дізнатися, що саме він думає".

9 лютого 1708 р.: "гетьман Мазепа нарешті прибув 17 квітня до Білої Церкви, де його зустріли з великою урочистістю та гарматними сальвами".

25 жовтня 1708 р. *Газет де Франс*, покликаючись на інформації з Данцігу, пише, що одиноке правильне рішення, яке шведський король у тих обставинах міг зробити, це вирушити на Україну.

У зв'язку зі знищенням Батурина та масакрою цивільного населення без різниці статі й віку, у французьких часописах *Gazette de France*, *Paris Gazette*, *Mercure Historique et Politique*, *Lettres Historique*, *La Chef du Cabinet* та інших на першій сторінці видніли такі наголовки як "страшна масакра", "руїна України", "морд жінок і дітей мечем" "усі мешканці Батурина без різниці статі й віку вимордовані", "так поступають нелюдяні москвини", "уся Україна в крові, Меншиков показав страхіття московського варварства".³

Після битви під Полтавою, *Газет де Франс* за 29 вересня 1709 р., між іншим, пише: "страшний цар жадібний крові в Україні".⁴ *Mercure historique* 1709 р. згадує, що Мазепа піддався під протекцію шведського короля і просить його обороняти Україну.⁵

2. Мазепа у споминах французького дипломата.

Фой де ля Невіль був одним із перших чужинецьких дипломатів, що особисто знав Мазепу і, пишучи про нього у прихильному тоні у своїх спогадах, які з'явилися рівночасно французькою та англійською мовами, "представляв" гетьмана публіці Західньої Європи.

У передмові до своїх спогадів, де ля Невіль пише, що коли французький посол Франсуа Гастон Бетгун¹ довідався, що в липні 1689 р. послы Швеції і Бранденбургу поїхали до Москви, то вважав за відповідне теж послати туди когось із французької амбасади. Він запропонував де ля Невілеві поїхати до Москви, на що цей згодився. Про свій вибір Бетгун повідомив теж польського короля, який приязно наставлений до де ля Невіля і через посланця повідомив його, що подорож до Москви без відповідних паперів буде небезпечна, тому що міністри на царському дворі не будуть уважати його за дипломата, а за шпигуна і зашлють його на Сибір, де він закінчить життя. Король, ще раз обговоривши справу з Бетгуном, дав де ля Невілеві паспорт і порученого листа до царя. Маючи ці документи, де ля Невіль щасливо прибув до Москви, де дістав 150 метрів поза містом приміщення й дозвіл бачитися з чужинецькими дипломатами.²

Далі у своїх спогадах де ля Невіль згадує про перший Кримський похід і про арешт та заслання гетьмана Івана Самойловича на Сибір.³ Автор згадує також про "козацьку раду, на якій козаки радісними вигуками вибрали певного собі Мазепу, писаря або державного секретаря, на нового гетьмана. Цей принц не гарний, але дуже інтелегентний і досконало говорить латинською мовою. Родом він козак, був пажем та офіцером гвардії при дворі короля Казимира і тому прихильно наставлений до Польщі".⁴

Слід згадати, як пише Борщак, Польща ніколи не хотіла зрезигнувати з України. Ян Собєські, даючи паспорт та порученого листа до царя, просив, щоб де ля Невіль переконав Мазепу прийняти протекцію польського короля.⁵ Очевидна річ, де ля Невіль не міг відверто писати тоді про свою таємну місію, але таки згадав її: "не зважаючи на небезпеку, я декілька разів старався його [Мазепу] стрінуги. Я переодягнувся і в товаристві надвірного німецького лікаря зустрів його вночі й запропонував йому протекцію польського короля".⁶ Як відомо, Мазепа не прийняв цієї пропозиції.

3. Мазепа у звітах французьких дипломатів

Підчас війни за еспанський трон, французький король хотів прихилити на свою сторону Москву та Швецію. З тією метою французький посол запропонував 1703 р. російському послові кн. В. Л. Долгорукому у Копенгазі нав'язати приятельські взаємини з Францією, вивісти англійцям і голляндцям торговельний союз, а закордонну торгівлю передати французьким купцям та вибрати Людовика ХІУ як єдиного посередника для мирних переговорів зі шведським королем.

Рівночасно французький король пише до царя листа (18 вересня 1702 р.), в якому повідомляє, що висилає до Москви свого надзвичайного посла в особі Жана де Балюза. З кінцем 1703 р. Балюз прибув до столиці Московії. Його місія полягала в тому, щоб переконати царя підписати з Францією торговельний союз, узяти французького короля як посередника для мирних переговорів зі шведським королем, з умовою, що цар мав би тримати здобуту ним Лівонію. За все те цар мав би виступити проти Австрії.

Однак цар не згодився на французькі пропозиції і через свого канцлера Головкина відповів Балюзові, що відмова англійцям і голляндцям означала б значну шкоду для російського скарбу. Щоправда цар годиться дати французьким купцям добрі умови у російських торговельних портах і доручає провадити торгівлю через Чорне та Озівське море; якщо ж переконається про успіх французької торгівлі, то тоді обіцяє фаворизувати французьких замість англійських та голляндських купців.¹

Отже місія Балюза не увінчалася успіхом. Повертаючись із Москви, Балюз свідомо вибрав поворотну дорогу через Батурина, де відвідав гетьмана з надією, що зможе вивідати пляни царя. Про ці відвідини й розмови з Мазепою до свого кривого написав листа, без дати, але з кінця 1704 р. Цей лист знаходиться в Національній Бібліотеці в Парижі (Bibliothèque Nationale, Fonds Baluze, Vol. CCCLI):

...з Московщини я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем принца Мазепа, що виконує найвищу владу в цій країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини, На границі мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію принц Мазепа.

Колись він, (хоч козак, але знатного шляхетського роду), мав надвірну рангу при королеві Казимирові. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив п. Мазепу, гарного і стрункого на дворі.

Знаючи добре, що найвищі почесті міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їхню молодість, я, при-

бувши до Батурина, привітав принца якнайчемніше, належно його становищу, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи я не син Антуана Балюза. Отримавши від мене позитивну відповідь, принц Мазепа виявив найприхильнішим способом своє задоволення, що його Прехристиянська Величність має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене нераз у Кракові, а потім зідхнувши, процитував "Eheu, fugaces labuntur anni".

Загально кажучи він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а щодо перфектного і досконалого знання цієї мови може ревалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; правда, коли розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовою, бо він запевняв мене, що не добре володіє французькою, хоч у молодих літах відвідав Париж і південну Францію, був на прийнятті в Люврі, коли святкували піренейський мир [1659 р.]. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Принц Мазепа вже поважного віку, на яких десять років старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, вершник з нього знаменитий. Він дуже поважаний у козацькій країні, де нарід, загалом свободолюбний і гордий, мало шанує тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою та розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком одного прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим принцом дуже приємна; має він великий досвід у політиці; у протилежність до москвинів, слідує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юктуру, але мушу признатися, що нічого певного від цього принца не міг витягнути. Належить він до тих людей, що воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Всеж таки гадаю, що ледве чи любить масковського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Однак щодо корони польської п. Мазепа сказав, що вона, мовляв, іде, як у стародавньому Римі, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, хоч уважає його за надто молодого. Що особливо було мені приємне — це почуття пошани, що принц Мазепа виявив до особи Його Величності [Людовика XIV], про якого багато розпитував мене та якому просив засвідчити свою пошану й відданість. Це була не тільки звичайна куртуазія, питома п. Мазепі, вона відповідає, видно, дійсності: у залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на найвиднішому місці знаходиться гарний портрет його Величності. Там же, але на менше видному місці, я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів.²

У зв'язку з відвідинами Балюза в Батурині, французький історіолог граф Филип Маркіз де Данжу (1638-1720),³ записав 7 листопада 1705 р. у своєму щоденнику: "немає сумніву, що генерал Мазепа є у порозумінні зі шведським королем".⁴

Що Балюз був добре поінформований в українських справах, свідчить факт, що у зв'язку з плянами козацької старшини щодо відновлення Великого Князівства Руського на засадах Гадяцької унії (1658), він повідомляв про це свій уряд у звіті з 19 серпня 1708., згадуючи при тому, що свого часу, Франція підтримувала ідею Гадяцької унії. У цьому звіті, він згадує, що "сюди доходять деякі чутки, що існують зв'язки між козаками в особі їх гетьмана, із шведами".⁵ Французький посол у Стокгольмі, Жак де Кампредон, у своєму звіті з 13 червня 1708 р. інформував свій уряд, що шведи не мають причини боятися гетьмана України, бо "є відомості зі шведської армії, про що я ще точно не знаю, що 50.000 татар під командою Мазепа з'єднаються з армією, однак я певний, що вони будуть до диспозиції короля Швеції".⁶

У звіті за 24 жовтня 1708 р., Кампредон пише, що шведська армія не має досить поживи як для війська так і для коней і тому шведи будуть змушені шукати поживи в Україні.⁷ Кампредон у звіті за 14 листопада 1708 р. ще раз пригадує, що "рішення йти в Україну — це єдиний рятунок для шведської армії, щоб не згинуть з голоду".⁸

Подібно завважує французький дипломат Жан Віктор барон де Безенваль (якого французький король вислав як надзвичайного посла до Карла XII), у своєму звіті за 25 вересня 1708 р. Між іншим, він пише:

Становище шведського короля в країні козаків буде залежати від того, як йому там поведеться. Якщо козаки вирішать перейти на його сторону та якщо він отримає від них прохарчування для війська, тоді вони не тільки без труднощів, але навіть із приємністю, можуть дати все потрібне. Україна така багата на поживу всякого роду, що населення само не може всього спожити, звідти немає експорту, так що населення має всього в запасі на багато років.⁹

Филип Гроффей, французький агент, секретар литовського підскарбія Венедикта Сапіги, у своєму листі за 22 жовтня 1708 р. до Безенваля пише: "Московський цар приказав Мазепі все спалити на терені, де шведи будуть проходити, але козаки на це не погодилися, навпаки, вони прийняли до відома маніфест шведського короля з умовою, що не буде більше реквізицій і що вони самі будуть приносити харчі на призначені місця".¹⁰

Жан Люї де Бонак, французький посол у Швеції й Польщі, у своєму звідомленні за 15 листопада 1708 р. зі Стокгольму повідомляє:

...Генерал Мазепа таємно пропонував Палятинові [А. Сенявському], що якщо він із польською армією схоче з'єднатися, то він [Мазепа] дасть йому до диспозиції 60.000 козаків, щодо яких він певний, — вони підуть за ним і зараз вони докладають усі зусилля здобути Україну й піддатися під протекцію Польщі. Варварство москвинів так озлобило козаків, що вони готові зробити повстання, тільки потрібно їм цю справу відповідно представити, яка це була б слава для нього та яка користь для Польщі та України.¹¹

О. Субтельний у своїй праці "Листи Мазепа до Адама Сенявського, 1704-1708" висловив погляд, що, хоч Мазепа й Сенявський на початку 1708 р. наблизились до Станіслава Лещинського й Карла XII, однак із цього нічого не вийшло, бо обидва не мали до себе взаємного довір'я і боялися зробити остаточне рішення — спільно виступити проти царя по стороні Лещинського.¹²

До речі, Лещинський у своєму листі з 10 грудня 1708 р. похвалився Безенвалеві, що це його заслуга, що Мазепа зі своїм військом перейшов на сторону шведського короля.¹³

Жак Марон, французький агент, секретар коронного гетьмана А. Сенявського, у своєму листі з 26 жовтня 1708 р. користуючись правдоподібно інформаціями "воєводи белзької", як звикли тоді називати дружину гетьмана, Єлисавету Сенявську, пише про в'їзд Мазепа і шведів до зруйнованого Батурина [8 листопада], де гетьман віднайшов свої скарби, що їх був закопав. Марон рівнож хибно подає, що полковник Апостол, приятель Мазепа окопався в Чигирині. Марон дослівно пише:

... Відносно генерала Мазепа, ми одержали відомости про знищення Батурина, з якого Москвини відступили. Мазепа разом зі шведами ввійшли в руїни цього міста. Тут він віднайшов свої скарби, які перед тим казав закопати. Маю рівнож відомости з України, що козаки машерують в напрямі долішнього Дніпра й є по стороні Мазепа. Полковник Апостол, добрий приятель Мазепа окопався з багатьма тисячами козаків у Чигирині. Також в околиці Пороніч [Порятин?] козаки мають верх над москвинами.¹⁴

Французький король ставився скептично стосовно переходу Мазепа до шведського короля, у своїх листах за 14 і 24 січня 1709 р. до Безенвала він висловлює погляд, "що згідно з відомостями з Голландії, перехід Мазепа на сторону шведського короля втратив значення, тому що велика частина його армії не пішла за ним, як тільки він оголосив своє рішення об'єднатися... Перехід Мазепа до шведського короля не принесе йому великої користі..."¹⁵ Коментуючи дальші наміри Мазепа, Людовик XIV уважає, що гетьман поповнив велику помилку, тому що не забезпечив як слід Батурина

перед москвинами, заки перейшов до шведів. У листі за 31 січня 1709 р. король між іншим пише до Безенваля: "Мені здається, що Мазепа не зробив відповідних заходів, щоб забезпечити свої багатства, коли переходив до шведського короля. Кажуть, що виїжджаючи, він не повинен був залишити москвинам так багато добра й поживи".¹⁶ Людовик XIV стежив за розвитком подій на Сході. У своєму листі за 21 червня 1709 р. до Безенваля, французький король пише, що шведська армія зазнала великих втрат. Єдина його надія — це козаки й татари.¹⁷

Та не тільки король, але теж французькі дипломати цікавилися розвитком воєнних подій на Сході і часто згадували про це у своїх звітах. Наприклад, Кампредон у звіті за 11 січня 1709 р. з Гданська повідомляє Людовика XIV, що шведський король представив Мазепі шляхтича щоб заключити з ним договір. "Він [шляхтич] інформує, що шведський король на чолі з 10.000 шведів і 4.000 козаків під команду Войнаровського, небожа Мазепи, вирушить завтра в похід."¹⁸

Гроффей у своєму звідомленні за 24 квітня 1709 р. зі Львова до Безенваля пише, що була сувора зима і що "шведи мають труднощі жити в країні козаків і не вдоволені."¹⁹

Безенваль пише у звіті за 14 жовтня 1709 р. з Варшави до Людовика XIV: погана погода ("распутіца") навесні 1709 р. спричинила сповільнення воєнних дій між військами, зате збільшилась політична й дипломатична акція між росіянами і шведами. Мазепа пробував переконати татар приступити до війни. Його взаємини з кримським ханом ніколи не переривалися; Карло XII, за його порадою, натискав на татар і турків заатакувати Москву.²⁰

Марон у своєму звідомленні зі Львова з 31 липня 1709 р. до Бонака згадує між іншим, що "шведський король з [генералом] Лягеркраною переправився через Дніпро... вслід за ним їде Мазепа, за яким пустився з погоною Палій з 300 кіннотчиками."²¹

Про утечу Карла XII і Мазепи згадує теж Бонак у своєму звіті за 14 серпня 1709 р.: "... Шведському королеві пощастилося вчас переправитися через Дніпро, його супрважав Мазепа. Мені здається, що вони хочуть спершу дістатися до Туреччини, а звідти через Угорщину вернутися до Польщі."²²

Шведський король і гетьман з рештками союзного війська прибули до Очакова 6 липня 1709 р. У зв'язку з тим, французький амбасадор у Константинополі, Ферріол, у своєму звіті з 27 серпня 1709 р. до міністра заграничних справ де-Торсі, писав що паша Очакова, хоч давніше був заприятельований з Мазепою, не погодився дати кораблі до переїзду. Ферріол дослівно пише: "... Шведський король після битви на Україні подався до Очакова, турецької твер-

дині над Дніпром, під командою паші Абд ур Амман. Разом з королем прибуло мало людей, одначе пізніше прибули татари, молдавани, поляки й шведи. Коли б паша був вислав більше кораблів на море, 2.000 або 3.000 людей були б урятовані.²³

Звіт подібного змісту з 11 вересня 1709 р. вислав теж Безенваль Людовикові ХІУ.²⁴

У дальших своїх звітах з 24 серпня 1709 р. і 14 вересня 1709 р. до Людовика ХІУ, Бонак пише, що цар настарливо домагається видачі Мазепи. У звіті з 14 вересня, Бонак так, між іншим, пише: "... Відколи він [шведський король] прибув до Бендер, цар запропонував йому нові умови миру. Одначе король не міг їх прийняти, тому що цар спеціально домагався видачі Мазепи."²⁵

Марон у листі з 9 жовтня 1709 до Бонака згадує, що Мазепа знеможений старістю і недугою помер в Бендерах.²⁶

Слід підкреслити, що французькі дипломати згадували про Мазепу у своїх звітах прихильно (Балюз), або дуже об'єктивно обмежуючись до засвідчення тогочасних подій, так як вони оцінювали.

П Р И М І Т К И

До підрозділу: 1. Мазепа у французькій пресі

¹ *Gazette de France* за 6 грудня 1687 р., No. 38: "De Varsovie, le 7 Novembre 1687... Il y a des lettres de Moscou qui portent que les Czars ont donné le commandement des Cosaques Zaporogues au sieur Mussapa, après avoir fait arrester le Général Samuelowitz".

² Цю і дальші інформації з *Газет де Франс* до 1708 р. подав Боршак як додаток до вище згаданої розвідки "Мазепа", с. 30—32, а від 26 вересня 1708 р. до смерти Мазепи, цебто 22 жовтня 1709 р., у статті "Шведчина в тогочасній французькій пресі", *Українські вісті*, Париж, 1927 р., ч. 36.

³ "Massacre terrible," "La ruine de l'Ukraine," "Des femmes et des enfants passés au fil de l'épée," "Touts les habitants de Batourine, sans distinction d'âge et de sexe ont été massacrés et c'est dans les moeurs des Moscovites inhumains," "Toute l'Ukraine est baignée de sang. Menshikov y a introduit les horreurs de la barbarie moscovite," cf., E. B o r s c h a k e t R. M a r t e l, *Vie de Mazeppa*, Paris 1931, p. 120.

⁴ *Gazette de France*, 21.IX.1709, "...L'implacable Zsar avat soif du sang de l'Ukraine..." cf., B o r s c h a k e t M a r t e l, *op. cit.*, p. 162.

⁵ Cf., N o r d m a n n, *op. cit.*, p. 38.

До підрозділу: 2. Мазепа у споминах французького дипломата

¹ François Gaston de Béthune, 13.V.1638 — 4.X.1693, французький посол у Варшаві з 1675 до 1680 р., через поодинок мусів виїхати, але повенувся 1685 р. до Варшави і був послом до 1693 р. Докладніше D. B. F., Vol, VI, pp. 348—9.

² Foy de la N e u v i l l e, *Relation curieuse et nouvelle de la Moscovie*, Paris 1698; я користувався другим виданням, 1699 р., с. 2—4.

³ *Ibidem*, pp. 76—81.

³ *Ibidem*, pp. 80—81; (“...On assembla les Cosaques pour l’Election & un nommé Mazeppa *Pistarz* (sic!) ou Secrétaire d’Etat fut proclamé Hettman avec joye. Ce Prince n’est pas bel homme mais fort sçavant, il parle la Lanque Latine en perfection. Il est Cosaque de nation a été élevé Page du Roy Casimir, & Officier de ses Gardes, aussi est il fort affectionné à la Pologne.”)

⁵ E. B o r s c h a k & R. M a r t e l, *op. cit.*, p. 29.

⁶ de la N e u v i l l e, *op. cit.*, pp. 112—113, (“...Je hazarday plusieurs fois d’aller chez luy la nuit déguisé, accompagnant le Médecin Allemand des Czars, qui le traitoit pour l’assurer de la protection du Roy de Pologne.”)

До підрозділу: 3. Мазепа у звітах французьких дипломатів

¹ *Сборник*, т. 34, с. 27—28, 32.

² Цього листа у перекладі на українську мову помістив І. Борщак як додаток до своєї розвідки *Мазепа. Людина й історичний діяч*, ЗНТШ, т. 152, 1933, с. 28—30. Подано його тут у стилістично кращій редакції. К. Нордман у своїй дисертації пише, що Балюз інформував Мазепу про пляни свого короля, себто інтервенцію проти Австрії. Одначе гетьман не мав причини інтервенювати проти Леопольда I, який надав йому гідність князя св. Римської Імперії. Claude J. N o r d m a n n, *Charles XII et l’Ukraine de Mazepa*, Paris 1958, 22, (“...De fait, l’hetman n’avait aucune raison d’intervenir contre l’empereur; Léopold Ier l’avait même élevé à la dignité de prince du Saint-Empire.”) Це твердження Нордмана помилкове, бо не Леопольд I, але Йосиф I надав гідність Мазепі 1 вересня 1707 р., докладніше про це згадано вище.

³ de D a n g e n a u, (1638—1720) посвятився військовій кар’єрі, 1657 був капітаном кавалерії, 1665 полковником, писав щоденник відомий як *Mémoires du Philippe de Dangenau*, *Journal de la cour de Louis XIV*, докладніше: D.B.V., Vol. X, pp. 97—8.

⁴ *Journal du Marquis de Dangenau*, Paris 1859, Vol. X, p. 466, (“...On ne doute pas que le général Mazeppa qui commande les Cosaques ne se soit accommodé avec le roi de Suède,” Cf., Nordmann, *op. cit.*, p. 22.

⁵ О г л о б л и н, там же, с. 283.

⁶ *Affaires étrangères, Correspondence Politique* (у дальшому “АЕ СР”), Suède, Vol. CXIV, p. 231, (“... Les lettres de l’armée suédoise sont du 23 May. Elles portent qu’on ne savait pas encore si les 50.000 Tartares qui sont sous le commandement de Mazeppa se joindront à l’armée, mais il était certain qu’ils étaient à la disposition du roi de Suède.”)

⁷ АЕ СР Суède, Vol, CXV, p. 29, (“Les vivres et les fourrages sont très rares à l’armée, et qu’on sera peut-être contraint de retourner pour aller en chercher en Ukraine.”)

⁸ АЕ СР Суède Vol. CXV, p. 38, (“... qu’elle passent en Ukraine... est le seul parti qu’elle ayt à prendre l’armée du roi de Suède pour ne pas périr faute de subsistance.”)

⁹ (“La situation du roi de Suède dans le pays des Cosaques dépendra de la façon dont il se conduira avec eux. S’ils se prononcent pour eux, ou s’il se contente de leur demander du fourrage, ils le lui fourniront, non seulement sans difficulté mais même avec plaisir. L’Ukraine est si riche en ressources alimentaires de toute sorte que, ne pouvant les consommer seule ni les exporter par son commerce, sa population a toujours des réserves pour plusieurs années.” cf., B o r s c h a k & M a r t e l, *op. cit.*, p. 98.)

¹⁰ АЕ СР Pologne, Vol. CXXI, p. 457,, (“Le tsar de Moscovie avait donné ordre à Mazeppa de brûler le terrain par où les Suédois devaient passer, mais les Cosaques n’ont pas voulu y consentir. Au contraire, ils ont embrassé l’ordre de Sa Majesté suédoise, à condition qu’ils ne souffrent plus d’exécutions, mais qu’ils aient la liberté d’emmener toutes leurs provisions dans un endroit déterminé,” cf., N o r d m a n n, *op. cit.*, p. 41).

¹¹ АЕ СР Суède, Vol. CXIX, pp. 239—240. (“Le général Mazeppa a fait proposer au Palatin, par une voie secrète, que s’il voulait se joindre à lui avec l’armée polonoise, il lui donnerait le commandement sur 60.000 Cosaques dont il était sûr d’être suivi, et d’agir ensuite pour conquérir

l'Ukraine et des Moscovites avait tellement rebutté les Cosaques qu'ils étaient entièrement disposés à se soulever, que c'était une affaire pour laquelle il ne fallait que se présenter, qu'elle serait glorieuse pour lui, avantageuse à la République et à luy en Ukraine.)

¹² S u b t e l n y, Orest, *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708*, New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA, 1975, p. 23, ("... The question now arises that if the two men were so well informed about each other's plans, why did they not make common cause? Apparently, the reason was that, even as late as the first part of 1708 when Mazepa and, very briefly, Sieniawski committed themselves to Leszczynski and Charles XII, neither of the Hetmans felt that he could trust the other. Only a few months before, both had raised doubts about each other's loyalty to Peter I, probably in an attempt to turn suspicion away from themselves...")

¹³ AE RP Pologne, Vol. CXX, p. 530, ("... Les dernières nouvelles que nous avons de l'armée du roi de Suède portent que le roi était encore en Ukraine dans toute l'abondance possible, que Mazeppa s'était rendu dans les quartiers du roi de Suède avec les principaux officiers du pays, se soumettant sous sa protection et offrant cent mille Cosaques qui se tenaient prêts pour donner sur les Moscovites... Voilà la meilleure situation des affaires en Moscovie qu'on pouvait souhaiter, et à quoi j'ai travaillé avec Mazeppa depuis cinq ans.")

¹⁴AE CP Suède, Vol. CXIX, p. 282, ("... Quant à ce qui regarde M. le Général Mazeppa, nous avons avis qu'après la destruction de Baturin, les Moscovites se sont retirés. Et que M. Mazeppa étant entré dans cette ville ruinée avec les Suédois. Il y a retrouvé les trésors qu'il y avait fait enterrer. J'ai eu aussi avis de l'Ukraine, que les Cosaques marchent vers le bas Boristene, qu'ils tiennent le parti de M. Mazeppa, et que, le Colonel Apostol, très affectionné avec Mazeppa, s'est enfermé dans Czehyrin avec plusieurs milliers de Cosaques. Il s'assemble aussi beaucoup de Cosaques dans les Poronis ayant en exécration la domination Moscovite.")

¹⁵ AE CP Pologne, Vol. CXIX, p. 239, ("Il me semble que Mazeppa n'a pas bien pris ses mesures s'il a voulu sauver ses richesses en se retirant auprès du roi de Suède, il ne devait pas laisser aux Moscovites autant de facilités de piller, comme on prétend qu'ils ont fait depuis sa retraite.")

AE CP Pologne, Vol. CXIX, p. 241, ("... La nouvelle de la soumission de Mazepa paraît fort diminuée par les nouvelles de Hollande, car elles assurent que ce général a été abandonné des siens lorsqu'il avait pris de se joindre au roi de Suède... La soumission du général Mazepa au roi de Suède lui sera peu fructueuse.")

¹⁶ AE CP Pologne, Vol. CXIX, p. 245, поданий той самий текст ще раз як у звіті з 14 січня 1709 р., але не шифрований.

¹⁷ AE CP Pologne, Vol. CXXI, p. 274, ("L'armée du roi de Suède en est réduite à fonder sa principale espérance sur les secours des Cosaques et des Tartares." cf, Nordmann, p. 39).

¹⁸ AE CP Suède, Vol. CXXII, p. 20, ("Sa Mté Suédoise à Tykoscin présenter un gentilhomme à Mazeppa pour conclure son traité et rapporte que la veille sa Mté est à la tête de 10.000 Suédois et de 4.000 Cosaques commandés par Voynarowsky, neveu de Mazeppa.")

¹⁹ AE CP Pologne, Vol. CXXI, P. 150, ("Les Suédois ont beaucoup de peine à subsister en Ukraine dans le pays des Cosaques dont ils n'ont pas sujets d'être contents.")

²⁰ AE CP Pologne, Vol. CXXII, pp. 16—17, cf., N o r d m a n n, *op. cit.*, p. 45.

²¹ AE CP Suède, Vol. CXX, p. 207, ("... le Roy de Suède a passé le Borysthène avec Lagercroon... et que ce Prince avait été suivi par Mazeppa et Palei ayant été à la poursuite, il luy offrai 300 chevaux.")

²² AE CP Suède, Vol. CXX, pp. 212—213, ("... mais que le Roy de Suède avait entretemps dépassé le Boristhène avec Milchenauer que conduit apart Mazepa, je laitroit de gagner les terres de Turcs pour rentrer en Pologne par la Hongrie.")

²³AE CP Turquie, Vol. XLVI, p. 168, ("... Le Roy de Suède, après la bataille perdue en Ukraine, s'est retiré à Oczakow, forteresse turque en deçà du Borysthène où commande Abd ur

Amman pacha. Peu de gens l'avaient suivi, plusieurs ont rejoint depuis, au nombre de trois ou quatre mille de toutes sortes nations, Tartares, Moldaves, Polonais, ou Suédois. Si Abd ur Amman pasha eût envoyé à la mer des bateaux on aurait pu en sauver encore deux ou trois mille," cf., *N o r d m a n n*, p. 52.)

²⁴ AE CP Suède, Vol. CXV, p. 330.

²⁵ AE CP Suède, Vol. CXX, p. 221—2, ("... depuis qu'il [Roy de Suède] était arrivé à Bender, le Czar luy avait fait faire des nouvelles propositions de paix mais que le Prince n'avait pas pû les accepter, parce que le Czar demandait principalement qu'il luy livrait Mazepa.")

²⁶ AE CP Suède, Vol. CXX, p. 345.

Розділ сьомий

МАЗЕПА В АНГЛІЙСЬКИХ ДЖЕРЕЛАХ

1. Мазепа в тогочасній англійській пресі.

На згадку про Мазепу в англійському світі мимоволі приходять легендарний герой із поеми Байрона, хоч ім'я гетьмана було відоме в Англії, навіть у Новому Світі, ще за його життя.

Безумовно, що до цього причинилась його участь по стороні анти-турецької т. зв. "Святої Ліги", яку як згадано вже вище, організував цар у 1684 р. Вона мала міжнародний характер, тому зрозуміло, що за розвитком воєнних подій слідувала теж і англійська преса. Окрім того, участь Мазепи у т. зв. Великій Північній Війні, зокрема перехід гетьмана на сторону шведського короля, був сенсацією тодішнього дня й давав багато матеріалу для повідомлень, звітів і т.п.

Тогочасну англійську пресу не можна вважати за першоджерело. Все ж таки вона була своєрідним "барометром" тогочасної публічної opinio та одночасно свідчила про популярність Мазепи в тодішньому політичному світі. Ім'я Мазепи згадувалось в англійській пресі вже у зв'язку з вибором його на гетьмана під час першого Кримського походу (1687).

Лондон Газетте — офіціоз англійського уряду, — 3-6 жовтня 1687 р. користуючись інформацією з Гамбургу за 30 вересня, подає, що згідно з вістками з Києва кн. Голіцин наказав арештувати гетьмана Самойловича та його сина за те, що вони "мали змову" з ворогом, а на його місце вибрано "пана Мареппу, людину великої репутації та відому зі своєї хоробрости".¹

Про вибір Мазепи докладніше згадав лондонський місячник *Модерн Гісторі...* (за грудень 1687 р.), в якому подано, що кн. Голіцин вернувся додому без ніяких успіхів та щоб себе виправдати, оскаржив Самойловича та його сина в "зраді". Обидва вони були на його наказ арештовані, а на місце Самойловича назначено "Мареппу — славного вояка".² За травень 1688 р. *Модерн Гісторі* подає, що козаки збунтувалися, тому що Мазепу не вибрано, але назначено, а тим самим порушено "старовинний звичай вибирати собі гетьмана з власної нації".³

Відносно ж другого Кримського походу *Лондон Газетте* загально згадує про участь козаків у боротьбі з татарами (у виданнях за 19-22 липня та 21-24 жовтня 1689 р.)

Під час московсько-турецької війни ця сама *Лондон Газетте* за 16-19 серпня 1695 р. пише, що згідно з відомостями з Гамбургу козаки здобули деякі фортеці від турків. На основі царського листа за 7 січня 1696 р., *Лондон Газетте* 13-16 січня 1696 р. повідомляє, що козаки брали участь у здобутті Озова, якого однак не здобули.

Хоча в Європі завжди цікавились війнами з Туреччиною та багато про них писали, Велика Північна Війна викликала зрозуміле зацікавлення, хоч би в особі молодого шведського короля, що своїм умілим стратегічним прагненням здивував увесь світ. Тоді йому було всього 18 років. Тож не диво, що європейська преса пильно стежила за всіма воєнними й політичними подіями.

Уже на самому початку тієї війни, у зв'язку з обороною Нарви, лондонський місячник *Дженерал Вью* ... за листопад 1700 р. згадує, що "Мазесппа" (sic) зближається зі своєю 50.000 армією на поміч Нарви". (На ділі Мазепа вислав 12.000 козаків під командуванням полковника І. Обидовського, який, на жаль прибув після здобуття Нарви шведами, 20 листопада).⁴

Про участь козаків у боях зі шведами в Лівонії (Латвії), згадує інший лондонський часопис, *Пост-бой* за 5-7 грудня 1700 р. Цю саму вістку подав лондонський тижневик *Інглїш Пост*...⁵

Хоч у 1702 р. козаки брали активну участь у війні, у тодішній англійській пресі надibuємо тільки поодинокі вістки. Перший англійський щоденник, *Дейлі Курант* (ч. 132) за 19 вересня 1702 р. згадує, що 27 липня 1702 р. Мазепа вислав козаків воювати проти тих польських магнатів, які прилучилися до шведського короля. *Дейлі Курант* писав про перемогу полковника Миклашевського над кн. Сапігою, від якого здобув Бихів, за що Август надав Мазепі найвище польське тодішнє відзначення — орден Білого Орла.

15 грудня 1702 р., опираючись на інформація із Варшави за 17 листопада 1702 р. *Дейлі Курант* пише, що "козаки, здобувши Немирів та фортецю Біла Церква, перемогли відділи старости з Хмельника" (Я. Потоцького).

У 1703 р. Мазепа майже не брав діяльної участі у воєнних діях, тому не диво, що про нього майже немає згадок в англійській пресі. Багато згадок про гетьмана та інформацій про козацьке військо знаходимо з 1704 р. Тоді, як відомо, становище Августа II в Польщі значно погіршилось і він попросив у царя негайної допомоги. Цар прислав гетьманові інструкції виступити зі всією своєю армією на допомогу польському королеві Августові. Цього ж самого місяця гетьман вирушив зі всім своїм військом і, перейшовши Дніпро, затримався недалеко Перепитихи, звідки послав відразу три тисячі козаків під командуванням полковника Апостола, а тисячу козаків прилучилося до армії кн. Д. Голіцина. З

Перепитихи Мазепа вирушив до Паволочу, звідки вислав генерального бунчужного Д. Максимовича до головної квартири польського короля в Сандомирі по інструкції. 10 серпня Максимович повернувся від Августа з проханням дати йому до диспозиції 30.000 козаків. Мазепа повідомив, що він не може дати стільки козаків, але вислав йому 10.000 під командуванням переяславського полковника Івана Мировича, який з'єднався з Августом у Яворові, а сам Мазепа вирушив на Волинь для нищення маєтностей кн. Любомирського, що перейшов на сторону шведського короля.

У зв'язку з тими подіями, *Дейлі Курант* (ч. 643) за 8 травня 1704 р., користуючись інформаціями з Варшави, пише, що "наспіли вістки, згідно з якими 4.000 козаків разом з московським військом спішать назустріч Августові, щоб з'єднатися з його армією". 1 липня 1704 р. *Дейлі Курант* (ч.690) покликуючись на вістки з головної квартири польського короля в Сандомирі, потверджує вістки, що козаки в дорозі на допомогу Августові.

14 серпня 1704 р., за інформаціями з 5 серпня *Дейлі Курант* (ч. 727) повідомляє, що "генерал Мазепа, вождь 20.000(!)-ної козацької армії, вислав своїх представників до його королівської милости" (Августа II).

Рівно ж і офіціоз англійського уряду, *Лондон Газетте* (ч. 4045), за 14-17 серпня, покликуючись на інформації з Берліна за 12 серпня, пише, що п'ять або шість тисяч козаків є в дорозі до Сандомира, щоб з'єднатися з армією Августа II. 24-28 серпня 1704 р. *Лондон Газетте* (ч. 4048) на основі інформації з Гамбургу за 12 серпня повідомляє, що Август II зробив перегляд частини козацького війська, яке прибуло до Сандомиру.

Лондонський місячник *Монслі Реджістер...* за серпень згадує, що на прикінці липня "кн. Голіцин і три тисячі козаків прибуло до армії Августа".⁶ Цю вістку подав теж *Дейлі Курант* (ч. 748) за 7 вересня 1704 р.

Інша лондонська газета *Флаїнг-пост* (ч. 1447) за 10-12 серпня 1704 р., покликаючись на інформації з Варшави за 23 липня, повідомляє, що "до короля Августа прибули представники від генерала Мазепи й повідомили його, що козаки вже в дорозі до Польщі, після чого Август вирішив вийти їм на зустріч".

Подібна до *Флаїнг-пост*, лондонська газета *Пост-ман* (ч. 1306) за 15 серпня 1704 р., на основі вістки з Гамбургу, пише, що "козаки під командуванням славного Мазеппи, (в числі 19.000 вибраного війська з обозом артилерії з 36 гармат) з'єдналися з королем Августом надалеко Яворова".⁷

Цю вістку дослівно передрукував один із найстарших американських часописів, *Бостон Ньюс-Леттер* (ч. 41) за 22-29 січня

1705 р.,⁸ не подаючи джерела, а покликуючись на інформації з Гамбургу.

Про похід Мазепи до Польщі на допомогу Августові, згадував *Бостон Ньюс-Леттер* (ч.27) за 15 серпня 1705 р.: "4.000 козаків під командуванням генерала Мазепи перейшло Дніпро 21-го травня щоб з'єднатися з армією Августа коло Сандомиру". Цю інформацію *Бостон Ньюс-Леттер* передрукував правдоподібно з *Лондон Газетте* (ч. 4045) за 17 серпня 1704 р.

24-26 серпня 1704 р. *Пост-ман* (ч. 1309), покликаючись на інформації з Варшави за 8 серпня, пише: "генерал Мазеппа прибув в околиці Збаража на Волині з 80.000 (!) козаків, що разом із 20.000 москвинами прямують на поміч польському королеві".

Лондон Газетте за 18-21 вересня 1704 р., на основі інформації з Берліна за 16 вересня, повідомляє, що Август вислав козаків до Сокаля та очікує на нові відділи козацького війська.

Лондонський тижневник *Мастер Меркюри...* за 25 вересня 1704 р. згадує, що Август має 20.000 козаків, окрім тих, що залишилися біля Львова.⁹

Дейлі Курант (ч. 760) за 21 вересня 1704 р., покликуючись на інформації з Варшави за 6 вересня, подає що саксонський генерал Брандт, під командуванням якого знаходився козацький тритисячний корпус на чолі з полковником Апостолом, прибув 31 серпня 1704 р. в околицю Сокаля щоб оточити корпус шведського генерала Гордона. З вересня генерал Брандт вислав своїх відпоручників до генерала Гордона з домаганням піддатися, бо в противному випадку "з ними станеться те, що сталося під Лятовіцями," де козаки вбили 300 шведів. Про цю подію були суперечливі відомості. За одними джерелами, Апостол допомагав Брандтові розгромити шведський відділ під командуванням майора Леєнгельма. Під час битви козаки вбили 460 шведів, і взяли 300 в полон. Г. Нордберг подає, що шведи здалися Брандтові, але козаки вбили 3.000 шведських вояків.¹⁰

У 1704 р. не тільки англійська, а й інша європейська преса, писала багато про козаків; при тому, як правило, згадувала Мазепу, без огляду на те, чи він у той час ними командував, чи були вони під командуванням наказних гетьманів або своїх полковників. Прикладом цього може послужити довша згадка в лондонському місячнику *Монтслі Реджістер* за вересень 1704 р. У цій згадці зазначено, що "польський генерал, що знаходиться недалеко Львова, очікує значного відділу козацького війська під проводом Масеппи". На ділі, Мазепа в той час перебував на Волині, тільки його полковник Миревич на чолі 10.000-ного корпусу, відступаючи від Львова, який

26 серпня здався шведам, прилучився до корпусу польського генерала Ржевуського.¹¹

Про полковника Мировича згадує *Дейлі Курант* (ч. 783) за 18 жовтня 1704 р., покликуючись на інформації зі Львова (за *Амстердам Газетте* за 24 вересня), пише, що "15.000 (!) козаків під командуванням полковника Мироновича (!)знищивши околицю між Золочевом та Олеськом, прямує в напрямі Бродів, щоб з'єднатися з 30.000-ним козацьким корпусом армії Мазепи, який сам із рештою своєї армії знаходиться на Волині, в Україні". Ця сама вістка ще раз, як потвердження попередньої відомости, *Дейлі Курант* (ч. 791) за 31 жовтня 1704 р., покликуючись на інформації зі Львова, надруковані в *Амстердам Газетте* за 8 жовтня, подає, що полковник Мирович робить відворот, щоб з'єднатися з головними силами Мазепи.

Про самого гетьмана *Дейлі Курант* (ч. 821) за 1 грудня 1704 р., покликуючись на інформації зі Львова за 5 листопада в *Амстердам Газетте*, пише, що "Мазеппа, генерал козаків, розмістив їх у Любарі, Паволочі, П'ятках та інших місцях, а сам іде у напрямі Дніпра".

Закінчуючи свої вістки про козаків у 1704 р. *Дейлі Курант* (ч. 833) за 15 грудня 1704 р. на основі інформації з королівської шведської головної кватири в Травстав на Шлезьку за 22 листопада, пише, що шведи заатакували 2.000 козаків під командуванням полковника Апостола та всіх їх повбивали. Насправді в Апостола було тоді 1.700 козаків, з яких шведи забили там 1620 і тільки 80 козаків з Апостолом повернулися додому.¹²

Лондон Газетте за 9-12 жовтня 1704 р., користуючись інформаціями з Берліну за 14 жовтня 1704 р. повідомляє, що військові частини, серед яких знаходяться козаки, облягають Познань. Рівнож і *Монтслі Реджістер* за жовтень 1704 р. потверджує, що козаки знаходяться під командуванням генерала Паткуля,¹³ який до речі, дуже погано з ними поводився, наказуючи їх навіть бити.¹⁴

Навесні 1705 р. гетьман дістав інструкції від царя вислати до Гродна 4.500 козаків під командуванням полковника Горленка, а самому вирушити на поміч Августові II та з'єднатися з його військом у Сандомирі. Гетьман вирушив на Волинь, а звідтісіля попрямував на Львів, однак на прохання міської ради,¹⁵ Мазепа оминув місто й пішов далі в напрямі Сандомиру.

У зв'язку з тими воєнними операціями, *Дейлі Курант* (ч. 953) за 5 травня 1705 р., покликуючись на інформації зі Львова, пише, що "Мазеппа, генерал козаків, концентрує свої війська над Дніпром, щоб іти на допомогу Августові, що має для останнього велике значення".

Лондон Газетте (ч. 4126) за 24-28 травня 1705 р., пише, що "генерал Мазеппа, який командує козаками коло Києва, перепра-

вився через Дніпро та йде в напрямі Берестя, щоб з'єднатися з саксонським корпусом під командуванням генерала Шуленберга.“

Узимі 1705-1706 р. воєнне щастя сприяло шведам, які з успіхом атакували свого ворога, так що цар прислав Мазепі наказ піти на відсіч Гродна, куди гетьман прибув щойно по капітуляції того міста.

У зв'язку з тим, *Лондон Газетте* (ч. 4202) за 21-25 лютого 1706 р., покликуючись на інформації з Варшави за 16 лютого, пише, що "польський король має свою головну квартиру в Новоградку на Литві, звідки вислав своїх посланців до Мазепи, що знаходиться в Гродні, де командує московськими військами“.

Згідно з відомостями з Гданська за 23 липня 1706 р., *Бостон Ньюз-Леттер* за 2 лютого 1707 р. (ч. 198) пише, що "козаки під командою Войнаровського, небожа генерала Мазепи, прибули в околицю Люблина, а звідси будуть продовжувати свій похід у глибину центральної Польщі“.

По капітуляції Гродна, шведський король, замість того щоб іти на Москву, розпустив тільки вістки, що йде на Україну, а сам пішов до Саксонії, де примусив Августа до абдикації (14 вересня 1706 р.). З уваги на це, цар скликав до Жовкви воєнну нараду (квітень 1707 р.).

Про це пише *Пост-ман* (ч. 1780) за 15 травня 1707 р. Згідно з інформаціями зі Львова за 27 квітня 1704 р., повідомлено, що цар прибув до Жовкви, де має відбутися "велика воєнна нарада“, на яку прибули генерали Шереметьєв і Мазеппа . Цю вістку надрукував на першій сторінці *Дейлі Курант* (ч. 1645) за 23 травня 1707 р.: "Львів, 27 квітня. Цар урочисто відсвяткував Великодні Свята у Жовкві, де відбулась воєнна нарада, в якій взяли участь генерали Шереметьєв, Мазепа та інші...“

Пізніше не знаходимо більше згадок про Мазепу. Шойно після його переходу на шведську сторону *Дейлі Курант* за 29 грудня 1708 р. (ч. 2239) посвятив багато місця на першій сторінці про об'єднання Мазепи зі шведським королем. Як джерело своєї інформації вище згаданий лондонський щоденник подає за *Амстердамським Кур'єром* повідомлення царської головної квартири над Десною за 16 листопада 1708 р.¹⁶

Згідно з цим повідомленням, Мазепа, (якого *Дейлі Курант* називає генералом і головним вождем козаків) у віці 70 років, перейшов на шведську сторону. Давши козакам наказ іти походом проти шведів (пояснює далі лондонський щоденник), Мазепа у бойовому порядку перейшов Десну; щойно тоді з'ясував козакам своє рішення перейти на шведську сторону. Почувши це, більшість

козаків, які вже довгий час були невдоволені Мазепою, не згодилися з пляном свого гетьмана і повернулись назад, за винятком трьох полковників, а саме миргородського, прилуцького та любнянського, що силою були змушені йти за Мазепою. На вістку про перехід Мазепи до шведів (продовжує лондонський щоденник), цар видав маніфест до українських православних владик і козацької старшини прибути до Глухова на вибір нового гетьмана; там одногослоно вибрали І. Скоропадського. З черги цар наказав Меншикову здобути та знищити місто Батурин, столицю Мазепи, яке він узяв приступом, а по здобутті наказав вирубати 5-6 тисяч козаків, команданта столиці [полк. Чечеля] наказав замучити на тортурах. Із самого ж Батурина москалі забрали поважне число артилерії, амуніції та харчів, а що не могли забрати, знищили; саме місто до тла зруйнували.

Наприкінці цього повідомлення пишеться, що Скоропадський зі своїм військом долучився до царської армії та що шведський король не зразився цією невдачею, але продовжував свій похід у райони Стародуб-Чернігів.¹⁷ *Дейлі Курант* за 18 січня 1709 р. подає за *Паріс Газетте* (5 січня 1709 р.) умови українсько-шведського договору.¹⁸ Далше немає згадок про Мазепу. Щойно аж по битві під Полтавою *Дейлі Курант* (ч. 2437) за 16 серпня 1709 р. коментуючи долю шведської армії, згадує, що Мазепі вдалося оминати московського полону і що він утік. Як джерело цієї інформації подає *Дейлі Курант Амстердам Газетте*, яка у свою чергу, покликуючись на лист із датою 13 серпня 1709 р. від де Лейгта, (M. de Leith) московського посла в Берліні.¹⁹

Рівночасно в цьому самому числі, але на іншому місці, *Дейлі Курант*, покликуючись на інформації з Дрездену від 14 серпня 1709 р. подає, що "генерал Мазепа та шведський король вибрали інший шлях перед московською погонєю".

Далі не зустрічаємо вже більше нічого про Мазепу в *Дейлі Курант*. Можна б ще згадати, що *Дейлі Курант* за 22 серпня 1709 р. (ч. 2442), подаючи умови капітуляції ген. Левенгаупта після битви під Полтавою, згадує, що в точці ч. 5., москалі домагалися "негайно видати запорожців та всіх інших бунтівників, що знаходяться в рядах шведської армії",²⁰ [як відомо, їх жорстоко покарано].

Дейлі Курант не був єдиним тодішнім англійським часописом, що писав про Мазепу. Про нього знаходимо теж і на сторінках урядової газети, що виходила двічі на тиждень, а саме *Лондон Газетте*.

Покликуючись на інформації з Відня від 26 грудня 1708 р., що наспіли туди з московського табору в Україні, *Лондон Газетте* за 3 січня 1709 р. (ч. 4502), пише на першій сторінці, що "князь Мазепа,

генерал козаків, перейшов на сторону короля шведів“, але тільки з трьома полковниками та незначним числом війська, тому що більшість козаків вирішила повернутись до царя.²¹ Декілька днів пізніше, як пише *Лондон Газетте*, Меншиков здобув Батурин, столицю Мазепи, залогу якої в числі 6 тисяч наказав вирубати. Рівночасно цар дозволив вибрати нового гетьмана, І. Скоропадського, шляхетського походження. У минулому, додає лондонська гезета, "цар вистарався для Мазепи гідність князя 'римської імперії', як рекомпенсату за його заслуги". Наприкінці повідомлення *Лондон Газетте* пише, що згідно з російськими джерелами шведський король отаборився під Стародубом і Черниговом, однак уже від довшого часу немає ніяких відомостей від шведів.²²

На вістку про битву під Полтавою (7 липня 1709 р.) *Лондон Газетте* з 13-16 серпня 1709 р. (ч. 4574) на основі інформації з Відня від 7 серпня 1709 р., пише з великою резервою про московську перемогу над шведами.²³ Щойно два тижні пізніше, тобто 27-30 серпня 1709 р., на основі офіційного повідомлення з Москви від 17 липня 1709 р., яке привіз окремий посланець до Лондону, *Лондон Газетте* (ч. 4580), після опису битви під Полтавою та потверджуючи перемогу Петра над шведським королем, подає що Мазепі вдалося з його військом утекти, до якого по дорозі долучився Карло з двома тисячами війська.²⁴

3-6 вересня 1709 р. *Лондон Газетте* (ч. 4583), опираючись на інформаціях з Гаги від 10 вересня 1709 р. (н. ст.) пише, що шведський король щасливо прибув до Очакова, "але небіж гетьмана Мазепи [А. Войнаровський] та декілька шведських міністрів попало в московський полон". (Це не згідне з правдою, бо Войнаровського схопили московські агенти щойно 1716 р. в Гамбурзі.²⁵)

За московськими джерелами *Лондон Газетте* (ч. 4585) за 8-10 вересня 1709 р. повідомляє, що москалі захопили Мазепу й доставили його цареві до Києва. Як відомо, москалі не взяли Мазепу в полон, ані не дістали його від турецького уряду, дарма що цар і просив, і грозив, пропонуючи велику суму грошей — 300.000 дукатів. Мазепа, у віці 70 років, помер 2 жовтня 1709 р. (н. ст.) у селі Варниця, недалеко від Бендер.

Зрештою в пізнішому виданні сама *Лондон Газетте* (ч. 4590) за 20-22 вересня 1709 р., виправила цю помилку й писала, що генерал Мазепа зі своїми однодумцями перейшов Дніпро.

Як бачимо, тогочасна англійська преса присвячувала багато уваги козакам, Мазепі та його союзові зі шведським королем. На відміну від німецької преси, що не щадила Мазепі по його переходові на шведську сторону таких епітетів як "зрадник""кривоприсяжник, що не боїться Бога", "бунтар", "егоїст" і тому подібних, англійська

преса, хоч користувалася переважно російськими звідомленнями, які надходили до Англії через німецькі або голландські канали, писала про гетьмана та Україну у виразно невтральному тоні.

До речі, англійська преса почала писати про козаків уже 1621 р.²⁶ а не від часів гетьмана Дорошенка, як пише О. П. Маркова, покликуючись на статтю І. Борщака,²⁷ у її рецензії на нашу працю про Мазепу в тогочасних англійських джерелах.²⁸ Рівно ж автор цих рядків, згадуючи працю англійського лікаря д-ра Б. О'Коннора,²⁹ що був особистим лікарем короля Яна Собеського, не писав, що це перше англійське джерело про козаків, але підкреслив, що зацікавлення Україною в Німеччині було таке велике, що навіть ту працю перекладено на німецьку мову в 1700 р., хоч д-р О'Коннор цілі розділи переписав з *Опису України* Бопляна.³⁰

2. Мазепа у тогочасних англійських мемуарах.

Одним із перших західноєвропейських авторів, що у своїх спогадах познайомив із Мазепою англійського читача, як уже згадано, був французький дипломат Фой де ля Невіль. Його спогади були надруковані французькою мовою 1699 р., того самого року перекладені й видані англійською мовою.¹

Шотландський генерал на російській службі Патрік Гордон (1635-1699), учасник першого кримського походу (1687), згадує у своєму щоденнику козаків і Мазепу. Він відрізняє українських козаків від московських (дінців) та підкреслює, що не козаки, а татари підпалили траву у степу. Це причинилося великою мірою до невдачі того походу. Гордон був свідком вибору Мазепи на нового гетьмана 25 липня (ст. ст.) 1687 р. він пише:

Визначні козаки потаємно розвідалися, кого генералісімус хотів би мати за гетьмана. Коли вони довідалися, що Мазепа є тим чоловіком, тоді ще того самого вечора написали потайки в тому дусі листа. Рівночасно провідники цієї партії поділили між собою полковництва та інші значні уряди й вирішили усунути тих, що були в ласці попереднього гетьмана. Ще того самого вечора назначено бояр, яким наказано вдатися до Батурина та інших місцевостей, де гетьман і його родина мали маєток, щоб списати інвентар. Рівночасно назначено трьох інших, які з відповідними листами мали виїхати до Москви, а саме: один від генералісімуса, другий від Олексія Семеновича Штайна, а третій від кн. Володимира Дмитровича Долгорукого. Боярин кн. Константин Осипович Шербатов теж хотів послати від свого імени, але не дістав на це дозволу.

25-го виступили на рівнину недалеко від козацького табору вибрані полки та стрільці, які попереднього вечора одержали для цього наказ.

Кіннота теж виїхала туди, але у значному віддаленні від них. Близько 10-ої години з великого табору прибув генералісімус із боярами й визначними людьми перед військо. Вони перейшли через сторожу, подалися до шатра, де була уряджена каплиця, наказав принести всі інсигнії гетьманської гідності й покласти на малий стіл, накритий дорогим килимом. Довкола столу поставлено крісла й лавки. На рівнині вже годину стояло близько 800 козаків на конях і 1200 без коней. Усім наказано зробити колесо. Як тільки вони це зробили, визначні з них подалися разом із боярами до шатра-каплиці, до якої теж занесено гетьманські інсигнії. Після молитов, що тривали приблизно чверть години, всі вийшли з шатра, як також винесено інсигнії і знову покладено на стіл. З черги генералісімус вийшов на лавку і сказав козакам що царі, згідно зі старим звичаєм, дозволили їм вибрати вільними голосами гетьмана. Він зажадав, щоб вони зробили рішення. Спочатку запанувала коротка тишина, але згодом почулися голоси, що хочуть вибрати Мазепу. Це скоро поширилось і всі почали кричати, що хочуть Мазепу на гетьмана. Деякі назвали якогось Борковського, але згодом вони затихли. Генералісімус запитав визначних козаків, кого вони хотіли б мати за гетьмана. Усі одногосно відповіли, що хочуть Мазепу. Після того на лавку став думний дяк і голосно прочитав текст присяги, на яку всі присягнули. Рівночасно принесено книжку зі статтями, які вони обіцяли підписати. Як тільки гетьман склав присягу, яку повторяв за дяком, принесено книжку зі статтями, під якими гетьман і визначні козаки підписалися. Цю книжку зі статтями возили до більших міст, де духовенство, міський уряд і козацька старшина підписувались. Після присяги боярин узяв булаву, бунчук і царські корогви, що були ознакою гетьманської гідності, і передав новому гетьманові, який передав усе те старшим, що стояли поряд нього. Після поздоровлень усі сіли на коней і поїхали назад до табору, а гетьман відпровадив боярина на половину дороги.²

Далі Гордон згадує про участь Мазепи в російсько-турецькій війні, зокрема в роки 1695-6. Гордон високо цинив гетьмана, у своїх листах до нього ставився з великою пошаною.³

Про участь Мазепи у війні проти турків і польських магнатів, що були на стороні Станіслава Лещинського, та перехід на сторону шведського короля написав багато зять Патріка Гордона, Александер Гордон. На увагу заслуговує його замітка з 1705 р., в якій А. Гордон пише, що коли б Мазепа в той час був з'єднався разом із своєю армією зі шведським королем, "вони моглиб маршувати прямо на Москву, не стрічаючи ніякої поважної перешкоди". А. Гордон подає докладну біографію Мазепи,⁴ що своїм змістом нагадує ту, яка була надрукована в *Гісторіше Ремаркс* за 22 січня 1704 р.

Хоч англійський інженер у ранзі капітана, Джон Перрі, не знав особисто Мазепи, будучи на московській службі між 1698 до 1714 р.,

він загально добре ознайомлений із розвитком воєнних і політичних подій того часу. На думку Перрі, шведський король пішов на Україну тому, що його запросив Мазепа, бо московський уряд дуже погано поводився з козаками, так що не тільки козаки, а й "усе населення в Росії було готове до повстання". Перрі підкреслює що Меншиков по-варварському знищив Батурин, але й це "не відстрашило козаків та українське населення допомагати Мазепі".⁵ Перрі видно був добре поінформований про українсько-шведський союз, очевидно на основі російських тодішніх джерел, коли згадує, що Мазепа був зобов'язався підпорядкувати Україну Польщі, як це було перед тим, поки Україна прийняла московську протекцію. Перрі не подає опису битви під Полтавою, тому що "це загально відоме в Європі", але зазначає, що шведський король міг утекти з-під Полтави завдяки Мазепі та його козакам.⁶

Капітан Генрі Брус теж не знав особисто Мазепи, бо вступив на московську службу щойно в 1711 р., однак він передає у своїх спогадах перебіг воєнної наради з дня 14 червня 1711 р., що відбулася в шатрі іншого англійського старшини, генерал-лейтенанта Якова Бруса, над Дністром. Підчас цієї наради обговорювали пропозицію молдавського господаря Дмитра Кантемира, який, будучи головою автономної держави під турецькою зверхністю, просив царя допомогти скинути турецьке ярмо. Усі генерали згодилися, добачуючи у цьому патріотизм Кантемира, крім німецького генерала на московській службі Н. фон Галлярда, що спротивився, мотивуючи це тим, щоб "царя не спіткала така сама доля в Молдавії, яка спіткала шведського короля в Україні, якого запросив зрадник Мазепа".⁷

З черги англійський посол у Москві (1704-1711), Лорд Чарлс Вітворт, описуючи у своїх спогадах взаємини в Москві 1710 р., подав докладну історію козаків. Автор, розрізняє донських козаків, що беззастережно підлягають цареві, від українських гетьманських та запорозьких козаків, гетьман яких, будучи у поганому стані у війні з Польщею, 1654 р. піддався під царську протекцію". Однак московські урядники й царські військові залоги своєю поведінкою викликали таке загальне невдоволення в Україні, яке довело до відкритого повстання. Мазепа, шукаючи виходу, постановив піти під шведську протекцію й тому приєднався до шведського короля, за що цар наказав зруйнувати Батурин, а його населення без різниці віку чи статі у числі понад 6.000 вирубати мечем. "І хоча страшне зруйнування, — пише Вітворт, — викликало на Україні великий страх, запорожці одногolosно приєднались до Мазепи й ділили його долю й недолю до самого кінця".⁸

Описуючи церкви, релігійні обряди, народне мистецтво, звичаї та обряди в Москві, автор наголошує великий примітивізм і некуль-

турність, зокрема неграмотність серед московського духовенства, відзначаючи що виняток становлять ті, які студіювали в Києві.⁹

3. Мазепа у звітах англійських дипломатів.

Хоч Англія до 1709 р. не брала активної участі у Великій Північній Війні, англійський уряд пильно слідкував за розвитком воєнних дій. Про події в Польщі, Росії та Україні звітував не тільки вже згаданий англійський надзвичайний посол, лорд Чарлс Вітворт, але також інші англійські дипломати. І так д-р Джон Робінсон (1650-1723) у Польщі,¹ капітан Джеймс Джефрейс (1689-1718) у головній шведській ставці,^{1а} навіть сер Филип Медовс (1626-1717) у Відні.²

Робінсон спорадично подає інформації про козаків та Мазепу у своїх звідомленнях 1704 р., 7 червня, 6 і 29 серпня, 3 і 10 вересня, 19 листопада й 19 серпня 1705 р. Між іншим, він пише, що "ген. Мазепа підійшов аж до Львова з 40.000 козаками й поспішає в напрямі Висли, щоб злучитися з царем або королем."^{2а}

Особливо точно Вітворт інформував англійський уряд у своїх звітах не лише про російські справи, але також про події в Україні.³ У зв'язку з активною участю козаків у воєнних діях, він цікавиться не лише географічним положенням України й козаків, але передусім особою гетьмана Мазепи, якому присвячує багато уваги.

У своєму звіті за 14 березня 1705 року Вітворт, подаючи короткий огляд царських збройних сил та їх розташування, згадує при тому, що "Генерал Мазепа з 15.000 або 20.000-тисячним козацьким військом має з'єднатися з царською армією в околиці Києва. Однак дотепер ще не вирішено, чи царська армія злучиться з польським королем, як це було вирішено з кінцем останньої кампанії, тобто чи буде облягати Ригу, але думаю, що це останнє дуже правдоподібне, хоч не зовсім певне". Далі англійський посол обговорюючи роди царських військ, пише: "козаки — це щось в роді царських гусарів, що радше надаються до несподіваних нападів та герців ніж до регулярної воєнної служби. Деякі з них озброєні короткими самопалами інші луками. Вони зобов'язані з'являтися в такому числі, якого цар зажадає".^{3а}

З'ясовуючи розташування царського війська, згадує він теж, що "Генерал Мазепа з 15.000 козаками наближається в околицю Львова. Їхнє завдання — руйнувати маєтки тієї польської шляхти, що перейшла на сторону новообраного короля."⁴

Вітворт ще раз згадує у своєму звіті з головної ставки в Гродні за 6 (17 н.ст.) жовтня 1705 р., що "львівська провінція висловилася за польського короля, сам же Львів добровільно піддався під опіку

генерала Мазепи, який згодом подався зі своїми козаками в напрямі Сандомиру".⁵

У звіті за 15 (26) грудня 1705 р. з головної ставки в Гродні, Вітворт згадує 3.000 козаків, що знаходяться на передній лінії фронту в околиці Тикочина. Наприкінці цього ж звіту, він, між іншим, пише, що "відомий польський партизан Смігельський напав несподівано на Краків, узяв у полон 200 поляків та 96 шведських старшин, які переводили там мобілізацію. Генерал-поручник Бравзе, маючи до диспозиції 6.000 козаків з армії Мазепи, та тисячний відділ з московсько-саксонської кавалерії, дістав наказ зайняти це місто".⁶

Хоч у своєму звіті з 18 (29) квітня 1706 р. Вітворт нарікає на непевність і суперечність вісток із Литви, однак подає, що "за відомостями, які сюди наспіли, Мазепа зі своєю козацькою армією все ще перебуває в Мінську".^{6а}

Що Вітворт був добре поінформований не тільки про справи в Москві, але теж і в Україні, свідчить факт, що він у своєму звіті за 24 липня (4 серпня) 1706 р. допускає різні причини прибуття царя з його головною армією до Києва: "Не можу докладно сказати, чи це сталося тому що Карло маневрує на Волині, чи через невдоволення козаків, чи може через обидві ті причини", — закінчує Вітворт.⁷

Цар думав, що Карло піде на Київ, і тому відступив зі своїми головними силами до Києва, де наказав будувати фортифікації на терені Печерського монастиря. Будову фортифікацій не тільки в Україні, але теж далеко поза її межами, напр., у Прибалтиці, мусило виконувати українське військо. Царські офіцери жорстоко поводитися з козаками та їхніми старшинами, московське ж військо не тільки безоглядно вело себе, з безборонним населенням в Україні, але допускалося грабунків, ґвалтів і підпалів, так що навіть цар був змушений видати відповідний наказ, загрожуючи винним суворими карами, включно з карою смерті.⁸ Про це знав не тільки англійський посол, але теж інші дипломати, напр. австрійський посол Отто Плеєр, який у своєму звіті за 15 липня 1706 р. писав, що "козаки дуже невдоволені, так що Мазепа скаржився в царя".⁹

У дописці до свого звіту за 31 липня (11 серпня) 1706 р. Вітворт, згадуючи донських козаків, підданих цареві, підкреслює, що вони "цілковито різняться від козацької нації під проводом Мазепи".¹⁰

Вітворт згадує ще раз донських козаків у своєму звіті з 7 (18) серпня 1706 р. й нотує, що "Мазепа зі своєю всією козацькою армією вже в дорозі до Польщі; при наближенні якого князь Любомирський відступив на Волинь".¹¹

У звіті за 21 травня (1 червня) Вітворт пишучи про настрої між донськими козаками, подає причини їхнього повстання проти царя.

Він пише: "при допиті один чи два повстанці зізнали, що метою повстання — усунути теперішній уряд і тим самим зберегти цю країну від погибелі через введення нових порядків, які усувають із життя старовинні звичаї та обряди".^{11а}

Пишучи про розвиток воєнних дій, Вітворт згадує у своєму звіті за 28 травня (8 червня) 1707 р., що "оборону Волині доручено Мазепі" та що "козаки приготувляються до походу, бо думають, що Литва буде тереном воєнних подій".¹²

Хоча шведи ще не вирушили з Саксонії, — пише Вітворт у своєму звіті за 23 липня (2 серпня) 1707 р., — прийшов наказ вислати, крім відділу кінноти генерал-майора Генскена, також 12.000 козаків під командуванням небожа генерала Мазепи¹³ на розвідку вздовж ріки Висли. Він отримав інструкції підійти аж до кордонів Шлезька, а у випадку зустрічі з ворогом відступити, знищивши всі харчові запаси на шляху аж до Варшави".¹⁴

У звіті з 17 (28) грудня 1707 р. Вітворт пише, що "повстання донських козаків ще не зліквідоване, близько чотири тисячі їх знову підняли зброю, тут у Воронежі збирають військо для здавлення повстання з допомогою інших козаків, які залишились вірними цареві. Пан Кікін, молодий шляхтич, улюбленець царя, був спішно посланий до п. Мазепи, генерала тих інших козаків, які свого часу зробили повстання проти Польщі, одначе не знаю, яка ціль того посольства".¹⁵ Як відомо, Мазепа допомагав цареві здушити повстання донських козаків.

Цікаву інформацію подає Вітворт наприкінці свого звіту з 24 грудня 1707 р. (4 січня 1708), в якому пише: "Я довідався з достовірного джерела, що до представника князя Ракочого в Мінську прибув кур'єр, який має доручення повідомити царя про те, що султан хоче йому виповісти війну, при чому показав автентичні документи, які зробили тут значне враження, тим більше що турецький посол мав довшу розмову з королем Станиславом. З цією справою пов'язана поїздка пана Кікіна до Мазепи".¹⁶

Поїздка Кікіна до Мазепи не була без причини. Підчас Великої Північної Війни в українських політичних колах дискутувалося питання визволення України. У той час в Україні були популярні дві політичні концепції: ідея Великого Руського Князівства у федеративній системі Речі Посполитої та ідея союзу України з Кримом, а посередньо також із Туреччиною. Кримська концепція мала свою традицію і була популярна особливо серед козацької старшини на Запорозжі. Ця концепція була відома не тільки Мазепі, але й цареві, бо вже 1703 р. гетьман писав Петрові про те, що полковник Іскра вів таємну кореспонденцію з Кримським ханом.¹⁷ Тож не диво, що на вістку про можливість війни з Туреччиною цар вислав до Мазепи

довіреного чоловіка в особі А. В. Кікіна довідатися відносно настроїв на Запорозжжі, щоб як виникне потреба, поробити своєчасно відповідні заходи.

Не менш цікаві інформації про українського гетьмана подає Вітворт у своєму звіті за 31 грудня 1707 р. (11 січня 1708), в якому присвячує йому багато уваги. "Генерал Мазепа знову повідомив царя, що турки мають намір зірвати з Москвою", — пише англійський посол, — а "польський король Станислав робить усе можливе й великими обіцянками намагається намовити козаків перейти на його сторону і з цією метою посилає до них довірених емісарів. Один із королівських емісарів попав у руки гетьмана. Ці обіцянки зробили велике враження на козацьких старшин, однак гетьман не хоче вживати супроти них репресій з уваги на їхні впливи серед козацького війська. Гетьман буде докладати всіх зусиль щоб вони були пояльними у своїй службі цареві".¹⁸

Правдоподібно Вітворт має на думці універсал Станислава Лещинського з 22 листопада 1707 р., що польський король переслав Мазепі через єзуїта о. Заленського з табору під Светною над Вислою. У цьому універсалі Лещинський закликає "преславний козацький народ" скинути з себе чуже й несправедливе ярмо та повернутися під "найвищу опіку дідичних українських панів, найясніших польських королів". У нагороду за це Лещинський обіцяв не лише зберегти козаків у "їх колишніх оздобах і багатствах", й забезпечити їх "досконалыми й більшими гараздами та, як синів одної й нероздільної вітчизни, пригорнути до спільної матері Річипосполитої в правах, наданнях, ужитках, безпеках і всіх вольностях навіки ствердити". На особистій авдієнції, о. Заленський поінформував гетьмана, що Карло має намір іти в похід на Москву через Литву, а Лещинський має прямувати на Київ із татарською ордою, яка згідно з обіцянкою турецького посла має з'єднатися з польським військом на шляху до Києва.¹⁹

У дальших своїх звітах за 21 квітня (5 травня) 1708 р. і 5 (16) травня 1708 р. та за 26 (6 червня) 1708 р., Вітворт коротко згадує про повстання донських козаків, яких хибно вважає за українських.²⁰ Подібно у звіті за 2 (13) червня 1708 р. англійський посол хоч детально, але помилково пише про "небезпечне повстання донських козаків під проводом Булавина в Україні..."²¹

Подаючи цікаві подробиці про похід шведів на Москву, Вітворт пише у своєму звіті за 17 (28) вересня 1708 р., що "шведська армія стрічає по дорозі згарища й руїну та примушена продовжувати свій похід у голоді та в холоді. Правда, шведи йдуть на Москву, може, найкоротшою дорогою, але замість міст зустрічають багато рік, болот і непрохідних лісів. Якщо б вони пішли через Україну, де багато

харчів і багатих козацьких міст, у яких живе вільний нарід, що не надто прихильний до теперішнього уряду щоб задля нього терпіти повне знищення, то старий генерал Мазепа мав би багато труду утримувати населення в лояльності й виконуванні своїх обов'язків".²²

Коли в попередніх звітах Вітворт коротко або спорадично згадував Українське Козацьке Військо й гетьмана, то у зв'язку з переходом Мезепи на шведську сторону англійський посол присвятив йому багато уваги у своєму звіті за 10 (21) листопада 1708 р.

"Минає майже місяць, — починає свій звіт Вітворт, — як прийшли відомості про обидві армії, що знаходяться недалеко від Стародуба. Останні листи за 29 жовтня з великого села Погребок, віддаленого на милю від Новгороду Сіверського, де знаходиться головна царська ставка, подають, що туди прибув цар 27-го з віділом, який супроводжав його від самого Смоленська. Шведи знаходилися по той бік Десни й намагалися перейти на другий бік, але їх відбито. Якщо б вони переправилися, то цар мав намір дати їм битву.

"У цих листах не пишеться нічого про розташування військ, що більше, не згадується нічого про подію, що може змінити наслідок усієї війни, яку стверджено окружними дорогами, так що відносно її правдивості не може бути ніякого сумніву. Маю на думці перехід гетьмана Мазепи з усією його родиною та багатствами на сторону шведського короля. Гетьман — людина під сімдесятку, він користувався великою пошаною та довір'ям царя, бездітний, крім одного сестрінка, довго володів цією багатою країною, де він мав владу дещо меншу від суверенного принца і де зібрав значне майно. Беручи це все до уваги, трудно мені зрозуміти, яке розчарування чи які надії спонукали його піти на такий крок у новій стадії війни в такому вже старшому віці.²³ Котрого дня, як, та в яких обставинах відбувся його перехід, я не можу точно сказати. Одні кажуть, що він перейшов з 10.000 війська, зі значними запасами харчів та амуніції. Інші кажуть, що в нього були тільки два полки, з яких один повернувся назад, як тільки довідався про його наміри, а ще інші кажуть, що він забрав із собою тільки рідню та майно. У мене є лист від одного високопоставленого чоловіка, який у загальному пише, що з гетьманом перейшло²⁴ багато високих старшин і деякі частини його найліпшого війська, однак російське військо захопило частину його обозу,²⁵ та що цар наказав вибрати нового гетьмана й відновити козацькі привілеї в надії затримати решту козаків у вірності до себе. Сподіюся, що в наступному листі зможу про це написати дещо більше."²⁶

Більше подробиць про перехід Мазепи до шведів подає Вітворт у своєму звіті за 17 (28) листопада 1708 р., в якому пише:

У цьому самому листі Ви знайдете довгий звіт про перехід гетьмана Мазепи до шведського короля, про розпорядження відносно манекена-гетьмана та вибору нового гетьмана на його місце.²⁷ До цього я додаю кілька нових подробиць, про які я довідався з достовірного джерела. Кілька днів перед переходом до шведів, Мазепа удавав дуже хворого й казав, що не має надії на выздоровлення, чим цар був дуже зажурений: на вимогу гетьмана пороблено заходи, щоб вибрати нового гетьмана на його місце у його ж присутності, але граф Головкін тільки очікував царського наказу їхати на Україну.

У міжчасі князь Меншиков, їдучи з відділом кінноти в тій околиці, хотів відвідати старого гетьмана та в нього пообідати, взявши з собою декілька старшин та прибічну сторожу. Коли ж приїхав до Батурина, то застав там російського полковника²⁸ з двома полками піхотинців, які на наказ царя завжди знаходилися при особі гетьмана, як частина його прибічної сторожі.

Князь негайно вислав полковника до фортеці, обведеної камінним валом, щоб довідатися про здоров'я гетьмана, однак полковник, підїхавши під мури, побачив, що мости були зведені до гори, а на мурах — поставлені гармати й вояки. Полковникові, що був здивований такими незвичайними приготуваннями, сказано, що гетьман Мазепа пішов у похід, залишивши полковника Кенігсека (саксонця, що прийняв православну віру й залишився служити на Україні), як команданта фортеці з наказом нікого не впускати до середини аж до повороту гетьмана, тому командант не може ні переговорювати, ані прийняти княжого посланця. Князь, підозріваючи, що це нерозумні жарти, повернувся до свого війська. Назабаром декілька козаків поінформували його про все, що сталося. Князь негайно вислав гінця до царя, який був дуже заскочений таким нещастям. Цар наказав негайно здобути фортецю й вибрати нового гетьмана, поки інші козаки встигнуть відпасти.

Князь Меншиков, одержавши наказ, узяв три або чотири тисячі війська, прибув під фортецю, що не була достаточо приготована до оборони, наказав негайно атакувати і взяв її скоро штурмом. Несподівана атака заскочила козаків, тим більше, що на самому початку полковник Кенігсек був смертельно поранений, не устигнувши поставити своїх людей у бойовий порядок. Потім між самими козаками прийшло до непорозумінь. Як тільки здобуто замок, московці повісили полковника Кенігсека, а важливіших бранців послали до царя, місто спалили до тла: відносно цього я не маю точних інформацій.

Як виходить, переговори Мазепи зі шведським королем велись уже віддавна. Приблизно рік тому, до головної царської ставки прибули два генеральні казацькі старшини (генеральний писар та генеральний суддя), які обвинувачили свого гетьмана у зв'язках зі шведами, Однак тоді ще не було сумнівів що до вірності гетьмана; тим більше, що обвинувачі не мали ні достовірних свідків, ані не

могли представити автентичних документів, окрім листа, якого мав скласти Мазепа, заохочуючи козаків до повстання, і якого написав власноручно сам генеральний писар, якому грозили тортури. Щоб уникнути мук і неслави, він посвідчив, що його донос фальшивий і зроблений з особистої злоби на гетьмана. Тоді цар наказав відіслати їх на на ласку Мазепи, який негайно велів покарати їх та ще трьох чи чотирьох їхніх спільників карою смерті. Децю пізніше гетьман вислав до шведського короля свого довіреного чоловіка в особі Бистрицького, інформуючи царя, що він бунтівник і втікач. Цим гетьман відвернув від себе підозріння, яке у зв'язку з тим могло постати.

З листа графа Головкина Ви завважите, що шведська армія перейшла Десну, хоч пізно, щоб спасти Батурин; також цар вирішив дати вирішальну битву, як тільки зосередить свої війська. Якщо справді це станеться, то це вирішить долю всієї війни.

Тут почалися морози й випав сніг уже на початку жовтня; як виходить, в околиці, де знаходяться обидві армії, клімат лагідніший, бо навіть 12 листопада Десна ще не замерзла...

Остаюся з найглибшою пошаною, Ваша достоїнство,
Ваш найпокірніший і найпослушніший слуга
Чарлс Вітворт.^{28a}

Треба згадати, що перехід Мазепи до шведів описав не так уже докладно, але широко, англійський посол у Відні, сер Филип Медовс у своєму звіті за 26 грудня 1708 р.²⁹ У цьому звіті Медовс повідомляє що князь Мазепа (титул, який отримав від цісаря за свої заслуги) перейшов до шведів із трьома полками, що кілька днів пізніше Меншиков зруйнував Батурин, а населення наказав вирізати і що козаки вибрали нового гетьмана.

У звіті з Москви за 24 листопада (5 грудня) 1708 р., Вітворт пише:

Ваша Достоїнство! Останні листи з армії в Україні датовані за 18 листопада старого стилю з Путивля над Сеймом, звідки московська армія має намір вирушити на Ромни над Сулою, як найбільш придатної місцевості для оборони України та збереження шляхів комунікації з Києвом і Польщею.

Шведський король розташував своє військо в околиці між Батурином і Ніжином, багатій на харчові запаси, але, як кажуть, відчуває нестачу артилерії та амуніції, сподіваючись на склади, які зібрав гетьман Мазепа в Батурині, тобто ті, що попали в руки московському війську разом із фортецею.³⁰

Вітворт був поінформований і про інші подробиці в головній царській ставці відносно козацьких справ, про які пише у своєму звіті з Москви за 15 (26 грудня) 1708 р.: "Один зі штабових козацьких старшин, що перейшов з Мазепою на сторону шведського короля, повернувся назад і дістав помилування від царя.³¹ Він каже, що два інші полковники також хотіли повернутись, але їх план був

викритий й їх шведи заарештували, так що при Мазепі zostалися два або три важливіші старшини на свободі та три або чотири сотні звичайних козаків, що тільки шукають нагоди втекти. Пан Шафіров запевняє, що решта козаків продовжує зоставатися вірними цареві та служить йому з більшою відданістю, як того можна було очікувати. Козаки всіх шведів, що попадають їм в руки, або убивають, або беруть в полон. Тільки місцевості під юрисдикцією Мазепи переходять на сторону короля, або ті, в яких знаходяться шведи.³²

Відносно козаків у шведів, Вітворт ще раз згадує про них у своєму звіті за 22 грудня (2 січня 1709), в якому пише: "козаки що перейшли з Мазепою, щоденно повертаються назад так, як це вчинив полковник попереднього тижня, повернувшись із 500 кіннотчиками, що були для гетьмана особистою охороною, так що коло нього зостався тільки один полк із не більше як 300 козаків, які тільки чекають нагоди, щоб утекти. Кажуть, що шведи, побачивши це, тримають Мазепу та його одностумців під суворим наглядом, навіть поставили сторожу в спальні гетьмана".³³

У звіті з 5 (16) січня 1709 р. Вітворт, згадуючи козаків, повідомляє: "новий гетьман, п. Скоропадський, на чолі кількох тисяч козаків маршує разом із генералом Гольццем".³⁴ У наступному звіті за 19 (30) червня 1709 р. Вітворт пише: "неначе б то шведський король і Мазепа все ще не вирішили, яким шляхом іти на Москву. Наступна осінь покаже, чи їхній намір сповниться".³⁵

Як докладно Вітворт був поінформований про українські справи, свідчить той факт, що він бачив копію листа Мазепи до Лещинського. Про це Вітворт так пише у своєму звіті за 2 (13) лютого 1709 р. "Я також бачив копію листа Мазепи до короля Станислава, датованого в Ромнах 5-го січня. Як мені сказали, його було переловлено по дорозі. У ньому гетьман від свого імени та від імени всієї Української Республіки визнає короля суверенним зверхником і просить його поспішитися з допомогою, даючи йому надію, що з його приходом не тільки козаки, але й частина росіян приєднаються до повстання. Як я чув, на наказ царя, на цього листа Мазепи була написана відповідь і сподіваюся, що незабаром дістану копію цієї відповіді".³⁶

І справді, у своєму звіті за 9 (20) лютого 1709 р. Вітворт, присв'ячуючи багато уваги листові Мазепи, пише: "У моєму попередньому звіті я мав честь повідомити Вас про перехоплення листа п. Мазепи до короля Станислава, в якому він підтверджує протекцію короля та просить його допомогти. З цієї причини цар видав до козаків відозву, в якій доказує, що насправді п. Мазепа не мав наміру проголосити незалежної республіки, як це він заявляв у своєму першому маніфесті, а хотів передати їх у давнішню польську неволю,

а в нагороду за це король Станислав обіцяв йому сіверське князівство. Цар також подав козакам до відома, що зловлений шпигун твердив, наче б то він приносив листи від Мазепи чернігівському архієпископові, глухівському полковникові, князеві Четвертинському, та отаманові – тобто посадникові міста Глухова. Підчас конфронтації з деякими із згаданих осіб, він, щоправда, стояв при своїх зізнаннях, однак, взятий на тортури, признався, що Мазепа посилав його до Глухова без листів тільки на те, щоб брехливим доносом викликати на тих осіб підозріння й неласку в царя, за що йому обіцяно значну нагороду. З уваги на те, що обидва ці документи були надруковані польською мовою і правдоподібно вже в дорозі до Німеччини, не буду турбувати Вас дослівним перекладом. Зазначу тільки, що в цій відповіді не звернено ніякої уваги на твердження Мазепи, мовляв, у різних місцях Росії йдуть приготування до повстання“.³⁷

У звіті за 31 березня (11 квітня) 1709 р. Вітворт коротко згадує, що "9-го цього місяця в містечку Дескові триста російських кіннотчиків заатакували два козацькі піхотні полки, приналежні Мазепі; кажуть, більшу частину їх перебили, взявши в полон чотирнадцять, яких опісля привели до Богодухова, де знаходиться головна квартира царських військ“.³⁸

Покликуючись на інформації, що наспіли з російської армії за 26 березня, Вітворт згадує у своєму звіті з Москви за 13 (24) квітня 1709 р.; "Запорозькі козаки перейшли на сторону шведського короля. Близько восьми тисяч запорожців підняло зброю, один їхній відділ несподівано напав на полк російських драгунів під командуванням генерал-бригадира Кампбелля, при чому захопили в полон одного майора та п'ятнадцять або шіснадцять рядових. Усі, хто приїхав із Воронежа, твердять, що майже вісім тисяч козаків покарано смертю в різних місцевостях. Того роду кара і приклад запорожців може викликати погані наслідки, особливо коли шведський король буде мати успіхи цього літа“.³⁹

У звіті за 20 квітня (1 травня) 1709 р. Вітворт, згадуючи запорожців, старається бути об'єктивним і, між іншим, пише: "Князь Меншиков каже, що шведи отаборилися в околиці, неначе на острові, так що росіяни оточили їх і висилають щоденно малі відділи, які інколи приводять полонених і дезертирів — як старшин так і рядових. Більшість запорозьких козаків повернулося назад і хоче вибрати собі нового отамана або кошового. Однак в останньому бою козаки вбили понад шістсот москвинів, тож не виглядає, щоб більшість їх повернулась до царя; навпаки, ходять поголоски, що повстання може поширитися на Дону“.⁴⁰ У цьому звіті є ще одна цікава деталь, а саме: Вітворт пише, що цей звіт піде через Київ, а не Вільно-Кенігсберг.⁴¹

Значення Полтави влучно оцінив англійський посол у Москві у своєму звіті за 8 (19) червня 1709 р., в якому дослівно пише: "Ви вже напевно чули, що шведи облягли Полтаву, місто розташоване на невисокому горбі недалеко від ріки Ворскла. Це одне з важливих міст в Україні як з уваги на число мешканців так і на його вигідне положення, бо стоїть воно на перехресті шляхів до запорозьких і до дінських козаків, як також до татар". Далше слідує подрібний опис облоги Полтави та її оборони.

На іншому місці, в тому самому звіті, Вітворт пише, що згідно з отриманими інформаціями, "11 травня полковник Яковлів підійшов до Січі — одного з головних осередків козаків, яких йому по-доброму не вдалося переконати до послуху, та які, навпаки, послали до татар по допомогу. Тоді Яковлів наказав негайно копати окопи, виставив артилерію та штурмував Січ із води й суші, якою оволодів після тригодинного бою. Там він знайшов близько ста гармат, узяв до полону триста важливіших запорожців, а решту наказав повбивати.⁴²

У дальших звітах Вітворт не згадує ні про Мазепу, ані про козаків. Щойно у зв'язку з битвою під Полтавою він присвячує багато уваги особі гетьмана й козакам, У своєму звіті за 6 (17) липня 1709 р. Вітворт, описуючи "несподівану поразку всієї шведської армії", згадує, що "Мазепа зі своїми козаками охороняв табір кілька верстов від місця бою. Шведський король був поранений у ногу кілька днів перед битвою, в герці з генералом Ренне, а в час самої битви його носили на ношах, що були розбиті гарматною кулею, так що всі були переконані, що король був убитий. Однак, згідно з інформаціями, що їх отримано тут 30 червня, він устиг утекти з Мазепою, взявши дві тисячі кінноти. Кажуть, що вони втекли до Дніпра, але сумнівно, чи їм пощастить переправитися через ріку..."

Як знаменито Вітворт був поінформований, може посвідчити така деталь, про яку він згадує в іншому місці того самого звіту, а саме: "бажаючи зберегти своє власне військо, якого залишилося не більше як 19.000, шведський король доручив виконувати роботи в окопах п'ятьом тисячам запорозьких козаків, яким у нагороду обіцяв віддати місто по його здобутті..."

У тому самому звіті на іншому місці, Вітворт згадує, що "новий гетьман Скоропадський із чотирма полками регулярного війська та кількома тисячами козаків атакував відділ генерала Кройца, що знаходився недалеко від шведського табору і протягом кількох годин приневолив його відступити до головної королівської квартири".⁴³

У звіті з 13 (24) липня 1709 р. Вітворт подає подробиці битви під Полтавою на основі реляції, що її приготували граф Головкін

та Шафіров. Свій звіт закінчує Вітворт, так: "відносно короля й решти його армії немає певних відомостей. За одними вістками, — король відступає з трьома або чотирма тисячами шведів, за другими вістками — що при ньому вісім тисяч добірної кінноти й кілька тисяч козаків, що знаходилися з Мазепою при таборі недалеко від місця битви. Кажуть, що шведи окопалися на Дніпрі і стараються відбивати, щонайменше затримати росіян, щоб приготувати човни та інші способи для переправи. Ходять чутки, що вони піддалися росіянам зі всім своїм табором, лише королеві вдалося втекти з п'ятьмастами кіннотчиків..."⁴⁴

У звіті з 20 (31) липня 1709 Вітворт докладно описує капітуляцію генерала Левенгаупта під Переволочною. При тому згадує, що видано багато козаків, які просили помилювання, але "Мазепа зі своїми однодумцями устиг переправитися через Дніпро коротко перед шведським королем. Покищо невідомо, яким шляхом він утік, але тут надіються, що йому не вдасться втекти, бо за ним і за королем вислано погоню з кількох тисяч регулярного й допоміжного війська..."⁴⁵

Далі у своїх звітах Вітворт, продовжуючи детально описувати події після несподіваного наслідку битви під Полтавою, згадує про дальшу долю гетьмана. 27 липня (7 серпня) 1709 р. Вітворт, між іншим, занотовує, що "згідно з достовірними вістками, шведський король і Мазепа прибули до Очакова, татарського міста над Чорним морем, куди поспішив за ними князь Лобанов із відділом царських військ і перетяв їм усі шляхи втечі, надіючись захопити їх у полон. Князеві висилають військову допомогу. Тим часом цар послав окремого кур'єра до Оттоманської Порти з домаганням видачі короля та його почету, погрожуючи на випадок відмови. Це найбільш достовірні відомості, хоч ходять чутки, що король уже втік з Очакова з Мазепою та іншими чотирма або п'ятьма особами, але, коли взяти до уваги важке поранення короля, то ці поголоски не відповідають правді"⁴⁶

У своєму звіті за 29 липня (9 серпня) 1709 р. Вітворт знову пише, що "прийшло потвердження відомостей, що шведський король і Мазепа таки знаходяться в Очакові. Кажуть, що вони перебувають тільки в місті, оскільки місцевий губернатор не дозволяє їм увійти до фортеці, як також без дозволу Порти не дозволяє їм їхати до Константинополя. Тим часом цар послав кур'єра свого посла з інструкціями домагатися їх видачі."⁴⁷

Про перебування Мазепи в Очакові та Бендерах Вітворт пише коротко у своїх звітах: з 3 (14) серпня, 10 (21) серпня (4 вересня) та 1 (12) вересня 1709 р.⁴⁸ 20 (31) жовтня 1709 р. він згадує Мазепу повідомляючи: "тут кажуть, що старий Генерал Мазепа помер у Бендерах на початку вересня..."⁴⁹

Згадка у звіті Вітворта, що "Мазепа помер на початку вересня", заслуговує окрему увагу. Як відомо, в українській історіографії думка відносно точної дати смерті Мазепи поділена. Б. Крупницький, опираючись на шведських джерелах, старався доказати, що датою смерті гетьмана треба уважати 2 жовтня (22 вересня с. ст.) 1709 р.⁵⁰ Але згадка у звіті англійського посла в Москві про смерть Мазепи на початку вересня радше потверджує думку Костомарова, який вважає, що гетьман помер 2 вересня (22 серпня с. ст.) 1709 р.⁵¹

Востаннє Вітворт згадує Мазепу (вже після його смерті) у своєму звіті за 12 (23 січня) 1710 р., пишучи: "Шафіров обіцяв мені показати оригінальн документи та сказав, що їхній амбасадор у Царгороді веде успішно переговори щоб відновити мир із Туреччиною та що труднощі відносно шведського короля та Мазепи майже не існують...".⁵²

На закінчення огляду годиться підкреслити, що Вітворт, маючи добрі зв'язки з високими урядовцями та старшинами, зокрема з англійськими офіцерами в російській армії,⁵³ був не тільки знаменито поінформований про події та людей, що брали участь у тих подіях, але писав про них без пристрастей, об'єктивно. З уваги на об'єктивність і докладність звітів англійського посла в Москві, його звіти мають особливо важливе значення для оцінки подій в Україні, особи гетьмана Мазепи та його політики

П Р И М І Т К И

До підрозділу: 1. Мазепа в тогочасній англійській пресі.

¹ *The London Gazette*, No. 2283, October 3—6, 1687, „Hamburg, Sept. 3., ...They write from Kiovia that Gen. Galitzen carrying with him to Moscow Samuelouitz, the Chief Commander of the Cossacks with his Son, there to answer his Treachery, in holding a Secret Intelligence with the enemy, and discovering to them all that passed in the Army, had in the mean time placed at the Head of those Troops the Sieur Mareppa, a Person of Great Reputation for his Valor and Conduct, ...“

² *Modern History, or a Monthly Account of all Considerable Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military...*, London, December 1687, No. 3, p. 19, Текст див. у додатку ч. 9.

³ *Modern History...*, May 1688, No. 8, pp. 14—15,

⁴ *A General View of the World or the Marrow History*, November 1700, p. 166.

⁵ *The English Post with News Foreign and Domestic*, February 26—28, 1701.

⁶ *The Monthly Register, or Memoirs of the Affairs of Europe*, London August 1704, Vol. II, No. 7, p. 328.

⁷ *The Post-Man*, No. 1306, August 1704; „...and the Cossacks commanded by the famous Mazeppa, consisting of 19.000 Choice men, with Train of Artillery of 36 Pieces have join'd King Augustus near Jaworrow. That Prince has taken 2 strong Castles belonging to Prince Lubomirski.“

⁸ *The Boston News-Letter*, No. 41, January 22—29 1705, „Hamburgh, August 15, 1704, ...and the Cossacks Commanded by the famous Mazeppa, consisting of 19.000 Choice men, with a Train of Artillery of 36 Pieces of Cannon, have join'd King Augustus near Jaworrow.“

⁹ *The Master Mercury: being an Abstract of the Publick News*, London September 25, 1704, No. 15, p. 59.

¹⁰ К о с т о м а р о в, там же, с. 529.

¹¹ *The Monthly Register, or Memoirs of the Affairs of Europe*, 1704, Vol. II, No. 9, p. 367.

¹² Пор. це згадує на своїх сторінках брюссельський журнал *Relations Veritables*, за 16 грудня 1704 р. с. 892.

¹³ *The Monthly Register...*, Vol. II, No. 10, p. 396.

¹⁴ К о с т о м а р о в, там же, с. 529.

¹⁵ Докладніше про це: С т о м а ш і в с ь к и й, “Незвісний лист Мазепи до міста Львова,” *ЗНТШ*, т. 37 (1900), с. 7—8.

¹⁶ Повний текст цього повідомлення з царської головної квартири у моїй праці *Mazeppa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, pp. 82—83.

¹⁷ *Daily Courant*, No. 2239, December 29, 1708. Текст у додатку ч. 10.

¹⁸ Те саме у *British Apollo*, 19.1.1709.

¹⁹ Повний текст див.: М а с к і в, Т., *English Reports on Mazeppa, 1687—1709*, New York-Toronto 1983, pp. 136—137.

²⁰ Текст див. *Ibidem*. pp. 138—142.

²¹ Текст див. *Ibidem*. p. 44.

²² Повний текст у додатку ч. 11.

²³ Повний текст: М а с к і в, *English Reports...*, pp. 145—6.

²⁴ Повний текст *Ibidem*., pp. 147—8.

²⁵ Докладніше: Любомир Винар, *Андрій Войнаровський*, Мюнхен, 1962, с. 68—95.

²⁶ *Newes from Poland*, London 1621, pp. 7—8, 24. Докладніше див: М а ц ь к і в, Т., “Згадки про Україну в англійській пресі 17-го століття,” *Українська думка*, 16 серпня 1962 р. (ч. 23).

²⁷ E. Borschak, “Early Relations between England and Ukraine,” *The Slavonic and East European Review*, Vol. X, No. 28, (1931), pp. 138—160.

²⁸ *История СССР*, Академия Наук СССР, Т. XIII, ч. 4 (1968), с. 202—203.

²⁹ O'Connell, B., *History of Poland*, London 1698.

³⁰ Beauplan, Vasseur de G., *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs Provinces du Royaume de Pologne*, Rouen 1651, 1660, 1661, Paris 1861; англійський переклад з'являвся 1704, 1732 та 1744 рр. В Америці був виданий 1959 р. Крім того, є ще латинський (1761), німецький (1780), польський (1822), та російський (1832, 1896, 1901) переклади.

До підрозділу: 2. Мазепа у тогочасних англійських мемуарах.

¹ de la Neuville, Foy, *An Account of Muscovy as it was in the Year 1689*, London 1698.

² *Tagebuch des Generals Patrick Gordon...*, St. Petersburg 1851, Vol. II, pp. 189—191.

³ У листуванні з гетьманом, Гордон писав: "Illustrissimo et Excellentissimo Praepotenti Domino Johanni Stephanidi Masepae Tzareae Maiestatis Exercituum Zaporoviensium utriusque ripae Boristhenis campiductori meretissimo...", *Tagebuch des Generals Patrick Gordon*, Vol. III, pp. 289—290. Див. також лист Гордона до Мазепа з 21 січня 1692, текст див. у додатку ч. 12.

⁴ Gordon, A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia...*, Aberdeen 1755, Vol. I, pp. 87, 103, 203, 280—5.

⁵ Perry, J., *The State of Russia under the present Czar*, London 1716, pp. 25—7, текст див у додатку ч. 13.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Memoirs of Peter Henry Bruce, a Military Officer in the Service of Prussia, Russia, and Great Britain*, Dublin 1783, p. 48.

⁸ Whiteorth, Lord, Charles, *An Account of Russia as it was in the Year 1710*, Strawberry Hill, 1758, pp. 24—26.

⁹ Whiteorth, Ch., *op. cit.*, pp. 40, 46.

До підрозділу: 3. Мазепа у звітах англійських дипломатів.

¹ Біографія д-ра Джона Робінсона (Dr. John Robinson): *Dictionary of National Biography*, ("DNB"), Vol. XVII, pp. 23—26; Milne, June, "The Diplomacy of Dr. John Robinson at the Court of Sweden, 1697—1709," *Transactions of the Royal Historical Society*, London 1948, Vo. XXX, pp. 76—93. Його звіти знаходяться в *Public Record Office, State Papers* ("PRO", "SP"), Poland, Vol. 16 і 17. Досі його звіти не опубліковані.

^{1а} Біографія Джеймса Джефрейса (James Jeffereyes): R. M. Hatton "Captain James Jeffereyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709," *Historiskit Magasin*, Vol. XXV, No. 1, 1953, pp. 8—27.

² Біографія Філіпа Медовса (Sir Philip Meadows): DNB., Vol. XIII, pp. 192—194. Його звіти ще не опубліковані.

^{2а} PRO, SP 88, Vol. 16, ("...Letters came yesterday say the King of Poland is come with his Army into Poland and that Genl Mazeppa was advanced with 40 M Cossacks as farr as Lemberg and hasting to the Vistula in order to joyn the Czar or the King as shall be most practicable.")

³ Звіти Вітворта знаходяться в Лондоні в *Public Record Office, State Papers, Foreign, Russia* (у дальшому "PRO, SP"). Ці звіти були вперше опубліковані (без подання шифрованих місць) п.н. "Донесения и другия бумаги чрезвычайнаго посла англійскаго при русском дворе, Чарльза Витворта, с 1704 г. по 1708 г., и с 1708 г. по 1711 г.," *Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества*, (у дальшому "Сборник"), Ст. Петербург 1884, 1886, т. 39, 50.

^{3а} PRO, SP. 91—4; "...They also expect to be joyned by General Maseppa with 15,000 or 20,000 Cossacks, who have their rendez-vous appointed at Chiovia; but whether the Czar's

Army will then endeavour to joyn the King of Poland, as was proposed towards the end of last campagne, or whether they will set down before Riga, I believe, is still uncertain, though this last is the most probable.” (Припущення Вітворта показалися мильними, бо на весні 1705 р. гетьман дістав інструкції від царя вирушити на поміч польському королеві, з яким мав получитися у Сандомирі; докладніше див: К о с т о м а р о в, М. *Мазепа и мазепинцы, Полное собрание сочинений*, СПб 1905, т. VI, ч. 534.) “...As to the Cossacks, they are somewhat in the nature of the Emperor’s husars, and fitter for surprise and skirmishes, than any regular action. They are armed some with short rifled guns, and others with bows and arrows, and are obliged to appear, when and in what number the Czar thinks fit to summon them.”

⁴ PRO, SR 91—4; “...and General Mazeppa is advanced to the neighborhood of Lemberg with fifteen thousand Cossacks, but their best use is to amuse the Poles and ruin the estates of those who adhere to the new-elected...”

⁵ PRO, SP 91—4; “...The province of Lemberg has again declared for the King of Poland, and that city has put itself under the protection of General Mazeppa, who is since then advanced with his Cossacks toward Sendomir.” До речі, на прохання магістрату м. Львова, Мазепа оминув місто й подався в напрямі Сандомиру, докладніше про це: Т о м а ш і в с ь к и й, С., “Незвісний лист Мазепа до міста Львова,” *ЗНТШ*, (1909), т. 37, с. 7—8.

⁶PRO, SP 91—4; “...In the meantime the famous Polish partisan Smiegelski has surprised Cracow and taken prisoners two hundred Poles, and ninety-six Swedish officers, who were raising recruits thereabouts. And Lieut.-general Brause has been ordered to take possession of that city with six thousand Cossacks from Mazeppa’s Army, and a thousand Moscovite and Saxon horses.”

^{6a} PRO, SP 91—4; “...What passes in Lithuania is very uncertain; the news that I sent you on the 4/15 inst., though I had it from no less a person than the first minister, being in a great part contradicted; for here is now advice that Mazeppa with his Army Cossacks is still at Minsk.”

⁷ PRO, SP 91—5; “...Whether the King of Sweden’s motions in Volhinia, or the ill humour of the Cossacks or perhaps both be the occasion of this march, I cannot justly tell...”

⁸ *Письма й бумаги Императора Петра Великого*, т. V, с. 334; (“... проходить скромно, не чиня никаких обид и разорения малорусскаго краю жителям под опасением жестокаго нашего гнева и казни.”) Англійський історик Л. Р. Левіттер у своїй праці про Мазепу пише, що “... the treatment meted out to the civilian population of the Ukraine by the Russian Army, with its daily routine of plunder, arson, murder, and rape was more reminiscent of a punitive expedition than of allied movements...” L e w i t t e r, L. R., “Mazeppa,” *History Today*, Vol. VII, No. 9, (1957), pp. 593—4.

⁹ Haus, Hof- und Staatsarchiv, Russland I—20.

¹⁰ PRO, SP 91—5; (“...Cossacks from the Don, who are subjects to the Czar, the same, who routed the rebels of Astrakhan last year. These are very different from the nation of Cossacks, who are under Mazeppa’s command...”)

¹¹ PRO, SP 91—5; (“...whither Mazeppa was already marching with the nation of Cossacks under his command. But on their approach Prince Lubomirsky (one of the great family, who has again changed sides) abandoned that part of Volhinia...”)

^{11a} PRO, SP 91—5; “...that they owned their design was to change the present Government and to prevent the ruine of their country by the innovations in their ancient customs and religion.”

¹² PRO, SP 91—5; (“...but the care of Volhinia will be committed to General Mazeppa and his Cossacks, who are preparing to take the field for it is thought the chief seat of the war will be in Lithuania...”)

¹³ Андрій Войнаровський. (Докладніше про нього у праці Л. В и н а р а, *Андрій Войнаровський*, Мюнхен, 1962.)

¹⁴ PRO, SP 91—5; (“...but besides the detachment of dragons under Major-General Heinsken, sent to get intelligence, General Mazeppa’s nephew was ordered to cross the Weichsel with twelve thousand Cossacks, and advance to the frontiers of Silesia, with directions to retire whenever the enemy marched towards him and destroy all the forrage between that place and Warsaw.”)

¹⁵ PRO, SP 91—5; (“...that the revolt is not yet appeased, near four thousand of that people being again in arms, so that forces are preparing here and at Voronesch to suppress them with help of the other Cossacks, who still continue true to His Majesty. Mr. Kykin, a young gentleman in great favour with the Czar, has been sent in haste to Mr. Mazeppa, General of the Cossacks, who formerly revolted from Poland, but what may have been the occasion of his dispatch I cannot tell.”)

¹⁶ PRO, SP 91—5; (“...I am informed by a good hand that a deputy from Prince Ragoczy, who is at Minsk, has received a courier from his Master and orders to acquaint the Czar, that the Ottoman Porte designed to break with His Majesty, whereof he produced authentic documents, which make the more impression here because the Turkish envoy has been some time with King Stanislaus, and it is probable Mr. Kykin’s journey to Mazeppa was about this affair.”) Н а т т о н, R. M., *Charles XII of Sweden*, London 1968, pp. 224—6.

¹⁷ Докладніше про це див., О г л о б л и н, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, ЗНТШ, (1960), т. 170, с. 265 і даліше.

¹⁸ PRO, SP 91—5; (“...General Mazeppa has again given notice of the Turk’s designing to break with this country and at the same time acquainted His Majesty that King Stanislaus was using all endeavours to draw the Cossacks on his side by great promises and several messengers, one whereof was fallen into the General’s hands, that by this intrigue the Chief officers of the Cossacks had been entirely gained, nor durst the General attempt to secure them by force, their power and interest being so very great in that nation. However he would do his best to regain them by fair means and keep all the rest firm in their duty.”)

¹⁹ Докладніше про це: А н д р у с я к, М., “Зв’язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII,” *ЗНТШ*, (1933), т. 152, с. 35—61.

²⁰ PRO, SP 91—5; (“...Moscow, 21 April (2 May) 1708, ...I had the honour to acquaint you that the Cossacks of the Ukraine were again in rebellion, their numbers are said to increase very considerably, as was confidently reported here, nor been joined by the towns of Kozlow and Tambow...” Moscow, 5 (16) May 1708, “...In the meantime the mutinous Cossacks and other deserters in the Ukraine continue to strengthen themselves. They are headed by one Bulavin, formerly a strelitz and in the rebellion of Astrakhan, from whence he made escape...” Moscow, 26 May (6 June) 1708, “...The rebels in the Ukraine, notwithstanding the loss of their late parties, grow very considerable, having taken Cirky, the chief town of the Cossacks on the Don and residence of the Hetman or General, who also is said to be fallen into their hands...”)

²¹ PRO, SP 91—5; (“...The rebellion in the Ukraine grows dangerous. Bulavin, their head, has put the General of the Cossacks on the Don to death with six of his chief ministers, and has procured himself to be elected to that dignity, of which he has given the Czar notice by letter, excusing himself for having done this piece of justice, as he calls it, without His Majesty’s knowledge, not questioning but it would be approved when his reasons were known.”)

²² PRO, SP 91—5; (“...Besides the land is not so well tilled, the villages few, their wooden houses of little value, and the furniture almost nothing, so that, wherever an enemy approaches, the people are warned away with what they can save, and the Cossacks set fire to the rest, as they have several times already done in sight of the Swedish Army, who find all desolate before them, and as they advance will run further into want and cold. It is also observed they make their attack in the most difficult, though nearest way to Moscow, where the towns are most scattered, and the rivers, marshes, and woods least practicable; whereas had they gone down to the Ukraine, they would have found a noble campaign, plenty of forrage, and many rich towns of the Cossacks, a free people, not so well affected to the present Government as to suffer a total desolation for its sake, the old General Mazeppa having worked enough to keep them steady in their duty as it is.” Подібно пише Джефрейс у звітах з 1, 12 і 18 вересня 1708 р., PRO, SP 95, Vol. 17.

²³ Вітворт пише “retreat” але в російському перекладі цей вислів тенденційно перекладено “этой изменой” — тобто “зрадою,” хоча ніде у своїх звітах не вжив вислову “treachery”. (Російський текст у *Сборнику*, т. 50, с. 108.)

²⁴ Хоча Вітворт не вживає у своєму тексті вислову “treason”, у російському перекладі жито “будто с гетманом изменили многие из старших офицеров...,” (*Сборник*, т. 50, с. 108.)

²⁵ У *Сборник-у*, (т. 50, с. 108) це місце знову перекладено тенденційно: “но будто царские полки успели отбить часть обоза изменников”, хоча у звіті навіть нема натяку про “зрадників”.

²⁶ PRO, SP 91—5; Текст у додатку ч. 14.

²⁷ Царський уряд поспішив повідомити про “зраду” Мазепи всіх акредитованих дипломатів. Для порівняння: текст німецькою мовою до австрійського посла О. Пляєра у моїй праці п. н. *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, ЗНТШ, (1963), т. 174, с. 82—3.

²⁸ Іван Анненков.

^{28а} PRO, SP 91—5. Текст див.: *Укр. історик*, IX, 3—4, (1972), с. 77—78.

²⁹ PRO, SP 91—5; Текст див. додаток ч. 15.

³⁰ PRO, SP 91—5; (“Your Honour, The last letter from the army in the Ukraine are of the 18th inst. o. s. dated from Putiwle on the river Sem, from whence they designed to continue their march to Rummy on the river Sula, as the most convenient post to cover the rest of Circasia and keep open their correspondence with Kiew and Poland. The king of Sweden had cantoned his forces from the neighborhood of Baturin and Nezin, a country abounding with all manner of provisions; but it is said, he was at loss for artillery and amunition, having relied on those stores, which General Mazeppa had gathered in Baturin, and fell into hands of the Moscovites with that castle.”)

³¹ Полковник Данило Апостол.

³² PRO, SP 91—5; “One of the Chief Cossack’s officers, who went over with Mazeppa to the King of Sweden, has since come back, and has obtained his pardon from the Czar. He says two other Colonels hat the same design with him, but, being discovered, were arrested by the Swedes, so that Mazeppa had but two or three persons of any consideration by him, who were at liberty, and not above three or four hundred common soldiers, who only wanted an occasion to desert. Mr. Shafiroff says the rest of the Cossacks continue firmer in their devotion and allegiance to the Czar, than could have been believed, killing or taking prisoners such of the Swedes as fall into their hands, no parts of the country adhering to Mazeppa except those where the King had his quarters.”

³³ PRO, SP 91—6; “...The Cossacks, which Mazeppa had carried over, returning daily to their duty, as a colonel had done that week, with five hundred horse, who served him as a lifeguard; so that he had but one regiment left not above three hundred strong and they only waited for an opportunity to desert, on which it was reported the Swedes had taken all his adherents in arrest and set a guard on Mazeppa himself even in his bedchamber. He adds they had no thoughts of going into winter-quarters, being not willing to allow their enemy such a breathing time.”

³⁴ PRO, SP 91—6; “...the new Hetman, Mr. Scoropadsky, is also gone along with General Goltz at the head of some thousand Cossacks...”

³⁵ PRO, SP 91—6; “...and private letters from the camp say the King of Sweden and Mazeppa continue still in the resolutions of making their way to Moscow. The event will be known by next autumn.”

³⁶ PRO, SP 91—6; “...I have also seen the copy of a letter from Mr Mazeppa to King Stanislaus, dated from Rummy the 5th of January, and said to have been intercepted on the way, wherein this gentleman, in his own name and that of the whole Republic of the Ukraine, acknowledges the King for their proper sovereign and desires he would hasten to their assistance, giving him hopes that on his approach not only the Cossacks, but some parts of Moscovy would break out in rebellion. I am told an answer to this has been published by the Czar’s orders, and hope to procure a copy in a little time.”

³⁷ PRO, SP 91—6; текст див.: *Укр. історик*, IX, 3—4, (1972), с. 79—80.

³⁸ PRO, SP 91—6; “On the 9th three hundred Russians dragons attached two regiments of Cossack-foot belonging to Mazeppa in a place called Descowa; it is said they killed the greatest

part, and took fourteen prisoners, who were afterwards empaled at Bogoduchoff, where the Czar's Army have their head-quarters..."

³⁹ PRO, SP 91—6; "...the Zaporowisch Cossacks have of late declared themselves for the King of Sweden. About eight thousand of them are in arms, and one of their detachments has surprised a regiment of Russian dragons under Brigadier Campbell, and taken the major with fifteen or sixteen prisoners. All who come from Voronsch, affirm that near eight thousand of the Donish Cossacks have been put to death in several places and manners for the late rebellion. Such usage and the example of the Zaporowish may have ill consequences, if the King of Sweden should be able to gain ground this summer..."

⁴⁰ PRO, SP 91—6; "Prince Menschikoff says the Swedes have posted themselves on a sort of island, and that the Moscovite Forces were disposed in the most convenient places about them; small parties were out every day and sometimes brought in prisoners, besides the deserters, both Officers and others, who often came over, and most of the Zaporowisch Cossacks being also returned to their duty, they designed to choose a new Chief or Koszwoy. In the last action the Cossacks killed above six hundred Muscovites and it is not probable the greatest part are come to the Czar, on the contrary, it is much feared the revolt may spread to those of the Don."

⁴¹ PRO, SP 91—6; "This letter will be sent by the way of Kiew, here being yet no news whether those by Wilna and Konigsberg are got through..."

⁴² PRO, SP 91—6; текст див.: *Укр. історик*, IX, 3—4, (1972), с. 80.

⁴³ PRO, SP 91—6; текст див.: *Укр. історик*, IX, 3—4, (1972), с. 81—83.

⁴⁴ PRO, SP 91—6; "As to the King of Sweden and rest of His Army, here is no certain advice either of their numbers or condition. Some say the King made his retreat with three, others with five, and others with eight thousand Swedes, being the flour of His horse, besides several thousand Cossacks, who stood with Mazeppa and the baggage at a little distance from place of action. It is commonly said they have entrenched themselves on the Dnieper, and endeavour to keep back and amuse the Moscovites, while they prepare floats and other conveniencies for passing the river, but some pretended they have already surrendered themselves to the Moscovites with all their baggage, the King only having made His escape with five hundred horse."

⁴⁵ PRO, SP 91—6; "...Most of the Cossacks also came in and begged pardon, but Mazeppa with some few of his accomplices got over the Dnieper a little while before the King of Sweden. It was not then known which way he had taken, but hoped he could not escape, several thousand of regular and irregular troops being sent after him and the King, and all other proper measures taken to intercept them..."

⁴⁶ PRO, SP 91—6; "Here is now certain advice that the King of Sweden and Mazeppa are retired to Oczakow, a Tartarian town on the Euxime, whither they have been followed by Prince Lobanoff with a detachment of the Czar's troops, who have seized on all avenues to hinder their escape, and will be reinforced by others from the army. In the meantime His Czarish Majesty has dispatched a courier to the Ottoman Port, demanding out the King and all his retinue, and, as it is said, with some menaces in case of refusal. This is the best account I can get, though others pretend the King has already made his escape privately out of the place with Mazeppa and four or five others, but this scarce agrees with the account of his being so severely wounded."

⁴⁷ PRO, SP 91—6; "...The King of Sweden's being in Oczakow with Mazeppa is again confirmed, with the circumstance that he is only in the town, the Governor not allowing him to come into the fortress, nor to go to Constantinople without particular orders from the Port. In the meantime the Czar has sent a courier to his ambassador there, with instructions to solicit their surrendry."

⁴⁸ PRO, SP 91—6; Moscow, 3/14 August 1709, "...In a letter of the 17th July General Bauer tells me the King and Mazeppa were still in that town..." Текст звіту за 10 (21) серпня 1709 р. 24th August (4th September) 1709, "...By the best accounts he could learn the King of Sweden and Mazeppa were still in Bender under strict guard, but reports I hear on all hands are so very different, that I cannot tell what to believe..."; Moscow, 1/12 September 1709, "...The King of Sweden and Mazeppa are said to be still in the town of Bender, and now very well entertained by

particular and repeated orders from the Port, so that the hopes of Mazeppa being sent out seem to be vanished, and, it is thought, the King only stays there to be fully cured of his wound.”

⁴⁹ PRO, SP 91—6; “It is said here that the old General Mazeppa died in Bender the beginning of September...”

⁵⁰ К р у п н и ц ь к и й, Б. “Про дату смерті Мазепи,” збірник *Мазепа, Праці Українського Наукового Інституту*, Варшава 1939, т. 47, ч. 2, с. 90’2.

⁵¹ К о с т о м а р о в, М. *op. cit.*, с. 711; пор. Г р у ш е в с ь к и й, М. *Люстрована Історія України*, Вінніпер (1918), с. 370.

⁵² PRO, SP 91—6; “... M-r Schafiroff promises to let me see the letters themselves and tells me their Ambassador at the Port is negotiating the renewing of their last truce, that several difficulties about the King of Sweden and Mazeppa were almost removed...”

⁵³ Згадати б таких високих старшин: генерали Александер Гордон, Георг Б. Огільві, капітани Джон Перрі, Петер Генрі Брус (Alexander Gordon, George B. Ogilvi, John Perry, Peter Henry Bruce) та багато інших. Докладніше про зв’язки Вітворта з британськими офіцерами на російській службі: Н и к и ф о р о в, Л. Н., *Русско-английские отношения при Петре I*, Москва 1950, с. 31.

Розділ восьмий

ЗГАДКИ ПРО ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПУ
в голландській газеті *Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*, 1709

Опрыхте Гарлемсе Сатурдахсе Курант ч. 35,
з датою 31 серпня 1709 р.

Гамбург, 27 серпня (1709 р.). З Польщі повідомляють, що цар (Петро) вже виїхав до своєї резиденції (Петербургу), щоб там відбути свій тріумфальний в'їзд, і що полонені шведські офіцери їдуть за ним.

Московити знайшли у Шведській военній касі (скарбниці) один мільйон "Райксдальдерс" (один райксдальдер „таляр“ вартий два і пів гульдена), які то Мазепа позичив шведам. Він тоді зібрав 10.000.000 грошей у контактах. Він (тобто Мазепа) дав для татарського хана 10.000 дукатів, щоб спонукати його до війни з царем, однак він (хан) гроші взяв і війни не почав.

Генерал Аллярд знаходиться з 25.000 людей в поході до Лівонії, щоб облягти Ригу. Генерал Ронне посувається з кавалерією до Курляндії.

Коли графа Піпера запитали: "Як то міг король із такою малою силою війська знайти відвагу, щоб так далеко запуснитися в ворожий край?" тоді Піпер відповів: "Його Милостивий король не раз уже з меншими силами виконував великі діла і тепер він також зуміє врятуватися". Про полонення графа Левенгавпта, Піпер нічого не міг сказати, як також про те, що генерал Левенгавпт разом з 15.000 війська попав до неволі.

Повідомлення про відступ і поразку шведського короля дуже неясні й різні.

Повідомляють, що король Август II зі своєю армією вже перейшов ріку Одру. На польських кордонах стоять 1.000 людей і 18 магнатів, щоб привітати його.

Опрыхте Гарлемсе Сатурдахсе Курант ч. 36, 7 вересня 1709 р.

"Париж, 2 вересня 1709 р. З квартири генерала Гольца в Ярославі (13) серпня:

цар (Петро) думав цими днями сюди прибути, але затримався в Києві, бо кур'єри донесли йому, що його війська, які переслідували шведського короля аж до Бендер, які лежать на території буджанських татар, захопили небіжа Мазепи Войнаровського і його Мазепи секретаря — писаря Орлюка (Орлика) з деякими визначними особами,

що були причетні до зради; тепер вони знаходяться в дорозі до Києва. Король Швеції оточений в Очакові. Турки й татари, які замешкують це місто, поводяться з ним по-королівському, але вважають також на нього щоб він не втік. В міжчасі послано кур'єра до Отоманської Порти, щоб довідатися, що дальше робити“.

Опрехте Гарлемсе Дінстахсе Курант ч. 37, 10 вересня 1709 р.

“Гамбург, 6 вересня. Говорять, що татарський хан видав Мазепу цареві.“

Опрехте Гарлемсе Дінсдахсе Курант ч. 37-38.

“Ляйпціг, 10 вересня. З армії нашого короля (Августа II) довідуємося, що Мазепу, якого видав татарський хан, перевезено тепер до Києва, де йому підготовляють важкий процес.“ [Це як відомо, не відповідає правді.]

Опрехте Гарлемсе Сатурдахсе Курант, ч. 38

“Відень, 7 вересня (1709 р.). ...Московський міністер починає приготування, щоб гідно відзначити велику перемогу під Полтавою. Він сказав, що турки видали Мазепу цареві. За 14 днів відбудеться святочне відзначення перемоги. Він ще сказав, що цар домагається від турків також видачі шведського короля, бо в противному випадку вивієсть Порті війну“.

МАЗЕПА У СВІТЛІ ШВЕДСЬКИХ ОЧЕВИДЦІВ

Про похід шведського короля в Україну 1708 р. є вже значна література. Ще 1740 р. були видані щоденники шведських очевидців та офіційних історіографів Георга Нордберга й Густава Адлерфельта.¹ На початку ХХ ст. заходами шведського історика Августа Квеннерстедта з'явився *Щоденник каролінських вояків*.² Окрім цього, за редакцією іншого шведського історика Ернста Карлсона видано у видавництві *Історичних Актів* кілька більших щоденників.³ Усе те, що стосується безпосередньо до українських справ шведських очевидців від вересня 1708 р., себто від приходу Карла XII на Україну до його втечі до Бендер (липень, 1709), зібрав та опрацював Степан Томашівський.⁴

Одним з найважливіших моментів у Великій Північній Війні було те, що шведський король вирішив змінити свій план, себто звернув з дороги Мінськ-Смоленськ-Москва на південь у напрямі Стародуб-Полтава-Москва. Наслідки цієї зміни оцінили вже сучасники, але мотиви цього стратегічного плану залишилися по сьогоднішній день докладно недосліджені й контроверсійні. Як у старій так і в новішій історіографії прийнявся погляд, що причиною зміни стратегічного плану було те, що Карло XII послухав Мазепу і звернув похід на Україну.⁵ Насправді немає документальних доказів про зв'язки Мазепи з Карлом XII до жовтня 1708 р.⁶ Опис битви під Полтавою анонімного автора, що був доданий до щоденника Адлерфельта, як пише Томашівський, "має явні позначки апокрифічного джерела".⁷

У щоденниках чи пак записках шведських очевидців не можна знайти певної відповіді на питання, чому Карло XII несподівано повернув на Україну. Деякі учасники цієї війни стояли здалеку від короля, "а вже далеко від його думок, до яких — се знаємо — не мали доступу навіть найблизчі міністри й генерали і ніколи не могли вгадати змін його волі та зрозуміти її проявів", — пише Томашівський.⁸ Тому хоч названі днівники є важливими джерелами, в яких автори подають багато цінних політичних інформацій для вияснення та кращого розуміння воєнних подій, вони (автори) не могли всього знати і висловлювали радше свої здогади.⁹ Однак є дуже авторитетне свідчення дорадника Карла XII, графа Карла Піпера, який у своєму щоденнику, написаному в російській неволі,

занотує 25 липня 1709 р., що цар покликав його на конференцію, підчас якої він (Піпер) на запитання, чи "Мазепа дав причину до того, щоб ми змінили наш марш і повернули в Україну"...він запевнив, "що ми з ним не мали ніякої, ані найменшої переписки до того часу, як ми зайшли так далеко в Україну, що Й. К. В. був примушений завернути на Україну".¹⁰ Немає сумніву, що Піпер говорив правду, бо не мав причини говорити інакше, як було в дійсності, а ще менше, щоб писати неправду у своєму приватному щоденнику.

Відносно запитання, чи Мазепа запросив шведського короля в Україну, не менш авторитетне свідчення подає англійський представник при головній шведській квартирі, капітан Джеймс Джефрейс у своєму звіті за 7 жовтня 1708 р. Він пише, що Карло XII послав до гетьмана посланця з проханням дозволити перезимувати в Україні.^{10а} Може бути, що це була річ куртуазії, бо Карло XII, щоб рятувати армію від голоду однаково був би туди подався. Україна, українське козацьке військо, гетьман Мазепа та його політичні пляни дуже часто згадуються в щоденниках Нордберґа та Адлерфельта, які себе взаємно доповнюють. Нордберґ знав Мазепу особисто, часто бачив його на королівському дворі і тому більше пише про нього як Адлерфельт.

Нордберґ, опрацьовуючи біографію Карла XII, використав не тільки свій щоденник, але також архівні матеріали та спогади інших учасників походу перед і по битві під Полтавою, так що його праця вважається, як дуже достовірне історичне джерело. Нордберґ не тільки присвячує багато уваги особі Мазепи, якого знав особисто, але й аналізує причини переходу гетьмана на сторону шведського короля.

Про Мазепу згадує Нордберґ уперше 6 серпня 1704 р., коли він перебував у Сокалі в короля Августа II.¹¹ Далі Нордберґ реєструє такі короткі вістки як те, що каліський воєвода Зигмунт Галецькі очікував Мазепу у Львові та як шведський король задумував захопити Львів, поки це мав зробити Мазепа, що був у дорозі на Волинь.¹² 30 грудня 1705 р. Нордберґ згадує, що Карло XII, перейшовши Вислу, не був рішений, ударити на військо Мазепи, що перебував недалеко Люблина, чи вирушити проти російської армії на Литві. Король однак пішов у напрямі Станиславова¹³ (сьогоднішнього Івано-Франківського). У березні 1706 р., пише Нордберґ, "цар наказав головному вождеві козаків, Іванові Мазепі, прибути з 40.000 армією в околицю Мінська".¹⁴

У жовтні 1707 р. Нордберґ згадує, що "Іван Мазепа, гетьман або вождь козаків на Україні", післав до польського короля Станислава Лещинського свого емісара з пропозицією перейти на його сторону, "якщо він дістане підтримку й поміч від шведського короля. Шість

чи сім тисяч москвинів, які знаходяться в околиці його постою, він легко зліквідує і тим способом покладе поміст для шведів. "Не було причини сумніватися, що він трактував справу поважно, бо ж було загально відомо, що козаки дуже бажали звільнитися з підданства царя, яке вони називають ярмом і на яке вони свого часу самі добровільно згодилися, оскільки їм обіцяно більше вольностей і привілеїв, як насправді вони мають. Король Карло XII уважав, що було б корисним, коли б козаки переслідували втікаючого ворога, але не вірив, що можна їм довіряти в битві, як це було в минулому. Окрім того, король був переконаний, що на випадок відвертої битви, росіяни будуть прогнані з Польщі, так що її бідні мешканці скоро будуть звільнені з неволі, тож він не бачив причини, щоб Мазепа причинився до визволення цього королівства, а вважав, що буде корисним, якби він бився з росіянами у власному краю. Тому відповідь короля Станислава була така, щоб Мазепа зі своєї сторони тримав усе в найбільшій таємниці, про що ніхто не сумнівався, а решту подається йому до відома листовно, коли на це прийде слушний час".¹⁵

У вересні 1708 р. Нордберґ повторює пропозицію Мазепа пишучи:

Як уже було згадано минулого року, Мазепа запропонував свої послуги в боротьбі проти царя. Щоправда, король зігнував цю оферту, почасти тому, щоб йому не закидували таємні зговорення, а особливо тому, що він не мав довір'я покладатися на такий нарід, що покидає союзників у критичному стані. Однак тепер король усе більше й більше думає над тим, що було б вигідно прийняти пропозицію Мазепа й піти в Україну. Щоправда граф Піпер був свідомий того, що це погляд не самого короля, але, знаючи дуже добре його характер, старався від самого початку переконати його, щоб він покинув цей плян і радив йому не рухатися, а зачекати на прибуття графа Левенгавпта; більше того, радив королеві вирушити йому назустріч. Свою раду мотивував тим, що коли Левенгавпт щасливо прибуде і з'єднається з головною шведською армією, тоді шведське військо буде скріплене не тільки новими вояками, але також воєнним вирядом і харчами. Тоді можна самопевно виступити проти царя, який може нищити свій край стільки, скільки схоче. Коли ж король тепер подається в Україну, тоді він виставить графа Левенгавпта на небезпеку, залишаючи його на ласку цілій ворожій армії. Якщо б сталося нещастя, тоді все, що він везе з собою, пропаде — і король відчує нестачу в підкріпленні новими вояками, воєнним вирядом і харчами, чого він так дуже потребує. Крім того, ворог, який досі відступав, у таких обставинах буде примушений самому наступати...¹⁶

Хоч як була переконуюча думка", пише Нордберґ, — переміг погляд інших дорадників, що дораджували королеві йти в Україну з таких мотивів:

1. В Україні король дістане 20.000 козаків, що будуть готові битися, щоб скинути з себе російське ярмо.
2. Їх можна знаменито використати, тому що вони знають усі дороги та стежки.
3. Козаки на своїх легких конях можуть вести воєнну акцію в російському заїллі і тим самим зліквідувати дальші пожежі.
4. Підчас битви вони можуть заатакувати ворога ззаду.
5. Україна дуже врожайна й багата країна.
6. Звідси відкривається дорога до Росії.
7. Можна мати вільну руку в Польщі.
8. Що ж відноситься до графа Левенгавпта, то це генерал, на якого можна покладатися; він має відважних офіцерів і хоробрих вояків, тому ворог не відважиться його заатакувати".¹⁷

Адлерфельт, що вперше згадав Мазепу у вересні 1705 р.,¹⁸ так пише про похід Карла XII на Схід:

Одною з причин були таємні переговори, які велися від деякого часу з вождем російських козаків, Мазепою. Ці переговори зміцнювали переконання короля в його рішенні, тим більше, що Мазепа вже довгий час мав добру причину нарікати на царя. Гетьман стояв постоєм на прикордонні Волині зі своєю армією в числі 25.000 козаків і вдавав, що хоче з'єднатися з Синявським, а на ділі вів таємну кореспонденцію з королем Станиславом, якому дораджував, щоб він переконав шведського короля прибути на Україну і звільнити її з московського ярма".¹⁹

Крім цього, як пише Адлерфельт, московський генерал Шереметьєв, стараючись утруднювати похід шведів на шляху Смоленськ-Москва, "спалив при відвороті до тла всі міста й села, винищуючи все на просторі десяти — дванадцяти миль, так що сонце було затемнене вогнем і димом". З уваги на це, Карло XII вирішив вибрати інший шлях, а саме через Сіверщину.²⁰ На цей шлях погоджувався й Мазепа, "великий генерал козаків, що були дуже невдоволені з царя, він старався позбутися ярма й піддатися під протекцію шведського короля.²¹ Про умову Мазепа з Карлом XII докладніше в розділі "Мазепа — автор українсько-шведського договору".

Ця пропозиція шведському королеві подобалась і він тільки й чекав на прибуття Левенгавпта, щоб разом вирушити в цей плодючий і гарний край, у якому можна б продовжувати війну зі всією силою і звідти вдертися в серце московської держави" — зазначає Адлерфельт.²²

Про цей план шведського короля рушати в Україну згадує також Нордберг. Ідучи за порадою своїх дорадників, пише автор, король вирішив 15 вересня 1708 р. піти в Україну, маючи надію за кілька

днів злучитися з Левенгавтом. Рівночасно король вислав на Сіверщину генерал-майора Ляґеркрону зі сильним відділом, у склад якого входили частини кавалерії й піхоти з кількома гарматами. Він мав зайняти Стародуб, обсадити дороги та придбати все, що потрібне, коли прибуде головна армія. Треба сказати, що як одне так і друге стало нещасливою предтечею трагічної долі шведів і що ця місія значно до цього причинилася. Коли Ляґеркрона переправився через першу річку, він дозволив на те, щоб один місцевий селянин попровадив його по дорозі на кілька миль від тої, на якій йому було приказано йти. Через те він мусів звернути в бік, щоб вийти на правильну дорогу. У міжчасі противник, дізнавшись про рухи шведського війська та відгадавши плян Карла XII, вирішив його випередити й зайняти місто. Це не сталося б, якби Ляґеркрона не зробив цієї та інших помилок. Шведи прибули до Стародуба о 6-тій годині вечора і без бою могли увійти до міста і, хоч його полковники, а особливо полковник Карл Орнстедт, радили йому це зробити, Ляґеркрона вирішив отаборитися поза містом. Чотири або п'ять годин пізніше з противної сторони прибули росіяни й заволоділи містом, даючи трьома гарматними пострілами зрозуміти, що вони в місті. Росіяни залишили залоги в цьому та в інших містах. І так на самому початку шведи втратили Стародуб, ключову фортецю та єдиний шлях на Україну. Через цю помилку Ляґеркрони король утратив зимові постой та прохарчування для своєї армії.²³

Про місію генерала Ляґеркрони теж пише Адлерфельт, навіть докладніше.²⁴ Адлерфельт детально описує, як Мазепа вислав свого сестрінка А. Войнаровського з листом до Меншикова, що через важку недугу не зможе прибути на нараду. Меншиков, підозрюючи або маючи якісь інформації про заміри гетьмана, хотів приїхати до Мазепа особисто. Войнаровський, будучи остережений ще перед своїм від'їздом до Меншикова, щоб був обережний, не попрашавшись, незабаром від'їхав і про все розповів своєму дятькові. Мазепа, вдаючи, що він невдоволений з поведінки свого сестрінка, попросив постійно при ньому перебуваючого полковника поїхати до Меншикова з його листом. Позбувшись його, Мазепа залишив залогу в Батурині, а сам із військом пішов у напрямі Десни. На другому березі ріки, гетьман звернувся до війська з промовою, в якій виявив правдиву мету свого переходу. Як тільки гетьман це оповістив, пише Адлерфельт, деякі полковники зі своїми частинами відійшли назад і коло нього залишилося усього кілька тисяч.²⁵

Перейшовши Десну, Мазепа подався в напрямі села, де стаціонували два шведські полковники, Гіельм і Гілленстіерна, зі своїми кіннотчиками. Коли Мазепа послав до них своїх представників, тоді полковник Гіельм спочатку не хотів вірити і навіть думав,

що це засідка. В його полку був капітан де Саксі, що раніше служив у російським війську і знав особисто Мазепу. Гієльм послав капітана де Саксі до Мазепи, той потвердив тотожність гетьмана. Полковник прийняв гетьмана з повною, йому належною пошаною і негайно повідомив про все короля. Дальше Адлерфельт у подробицях описує прийняття гетьмана та його штабу на авдієнції у Карла XII.²⁶

25 жовтня 1708 р. записує Нордберг про прибуття Мазепи до шведського короля в с. Гірках. За словами Нордберга, гетьман переправившись зі своїм військом через Десну й відкрив козакам правдивий намір свого переходу через ріку; тоді більшість полковників зі своїми полками повернулися назад, "так що при ньому залишилося не більш як сім тисяч війська".²⁷ Далі Нордберг перераховує різні причини, які приневолити Мазепу перейти до шведів. З яких найважливіша була та, що, на випадок перемоги, цар мав намір анулювати всі договори з Гетьманщиною, а козаків позбавити їхніх привілеїв. Щоб докладно дізнатися про наміри царя відносно Гетьманщини, Мазепа старався приподобатись йому багатими дарунками, чим зискав собі довір'я не тільки Меншикова, але й самого царя, який не таївся з наміром повернути козаків у піхотинців і драгунів. Мазепа поінформував генеральну старшину про пляни царя й радив піти під шведську протекцію з умовою, що Україна має бути окремим князівством. Однак три полковники з тим пляном не згодилися й повідомили царя. Не маючи точних доказів на свій донос, вони були покарані — цар казав двом відтяти голови, а третього заслати в Сибір.²⁸

З черги Нордберг подає біографію Мазепи. Він не наводить багато подробиць із життя гетьмана. На його думку, Мазепа — польський шляхтич, який у молодому віці був пажем на дворі Яна Казимира. Підчас заворушень в Польщі, пише Нордберг, Мазепа покинув королівський двір і подався в Україну, щоб зберегти своє майно, яке все таки забрали запорожці. Сам же він пішов на службу до козацького вождя, у якого був писарем і дорадником. Усі його там любили. По кількох роках його вождь попав у неласку царя — його заслали на Сибір; тоді козаки вибрали Мазепу своїм вождем. Не підлягає ніяким сумнівам, що у своїй молодості він гарно виглядав і був добрягою. Тепер йому понад 70 років, його очі іскрилися вогнем а говорив він із великим розумом і скромністю. Він бував щодня в короля сам або в товаристві графа Піпера. Всі розмови відбувалися латинською мовою.²⁹

Як згадано, Нордберг мав можливість використати різні тогочасні джерела й написати про життя Мазепи більш як Адлерфельт. Як наочний свідок, він так схарактеризував гетьмана: "Мазепа має приблизно 64 роки, середнього росту, худорлявий, очі в нього бистрі,

вуса має на польську моду. Говорить із великим розсудком і до речі, колись він студіював — тепер дуже добре володіє латинською мовою“.³⁰

У зв'язку з дуже суворою зимою 1708 р., Нордберг описує, як то гетьман подарував королеві дороге хутро. Коли Карло XII наступного дня, одягнений у це хутро, появився серед війська і коли його спитали, як це сталося, що він через ніч так "поправився", король зараз роздягнувся і вже більше його не одягав.³¹

11 листопада 1708 р. Нордберг нотує, що росіяни здобули гетьманську столицю Батурин, яку кілька днів перед тим цілковито знищили; що лише могли, пограбували, а бідних безборонних мешканців повбивали, а на сам кінець усе місто спалили. З руїн можна припускати, що це було гарне, з цегли збудоване, місто, яке своїми будівлями перевищувало інші міста в Україні.³²

Адлерфельт так описує знищення Батурина:

Цар, хочачи помститися на Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї 3 листопада і здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та плоти а після нелюдської масакри силоміць вивів жінок, що ще лишилися при житті...Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив все місто та млини. Одна частина залоги перебралася щасливо через Сейм, але її команданта зловили й тортурували. Він був родом з Прус і називався Кенігсек...³³

На основі оповідання очевидця Нордберг описує, як то на наказ царя у Глухові відбулася "екзекуція" над Мазепою. З в'язниці виволочено на зріст подібний до Мазепи манекен під ешафот. Перед "екзекуцією" Меншиков і Головкін, царський канцлер, подерли грамоту на орден св. Андрея, зняли цей орден з манекена, проголосили гетьмана "зрадником", після чого кат повісив манекен. По цій комедії, цар дозволив козакам вибрати нового гетьмана, якого вони й вибрали собі в особі стародубського полковника Івана Скоропадського протягом півгодини.³⁴ Адлерфельт згадує про цю "детронізацію" гетьмана дуже коротко.³⁵

Далі Нордберг описує більші або менші бої між шведським і російськими військами, яких було багато. В одній такій битві шведське військо під команду самого короля несподівано напало на м. Краснокут, здобуло місто, а ворога переслідувало аж до м. Гродно, де вив'язався завзятий бій. Щоб стримати наступаючу шведську кінноту, кілька російських кавалерійських полків завернуло назад до Краснокута й напали на невелику шведську залогу, — яка під навалою переважаючого ворога — почала відступати. Тільки

завдяки вчасно прибувшим іншим шведським полкам удалося прогнати ворога з міста.³⁶ Нордберг зазначає, що в цій битві брало участь і військо Мазепи, підчас того полковник Герцик "сам один убив понад тридцять ворогів".³⁷

У січні 1709 р., пише Нордберг, граф Піпер дораджував королеві йти в напрямі Дніпра, щоб налагодити зв'язок з польським королем, але Карло XII вирішив піти під Полтаву. Від цього пляну відраджував короля також Мазепа.³⁸ У зв'язку з цим Нордберг дає короткий опис Полтави й широко подає історію та звичаї запорожців, зокрема згадує повстання Б. Хмельницького проти Польщі та його зв'язки зі шведським королем Карлом X Густавом.³⁹ Адлерфельт рівнож подає досить докладний опис України, її природних багатств, накреслює історію козаків, їх боротьбу проти Польщі й Москви. При тому він відрізняє українських козаків від російських, описує їхні способи життя. У Києві є університет та осідок митрополита.⁴⁰

Нордберг пише теж про взаємини між гетьманом та українським населенням, наводячи такий епізод:

На початку цього березня [1709 р.] було дуже холодно... Багато селян поверталось до своїх домів із лісів і мочарів, де поховали все своє майно не перед шведами, як це вони оповідали, але зі страху перед москвинами, які грожали їм вогнем і мечем, якщо б вони залишилися у своїх хатах. Ласкаві й переконливі слова Мазепи робили на них велике враження і вони передавали їх іншим. Гетьман оповідав їм, як мирно і приязно шведи поводитися з населенням, так що ніхто не міг на них нарікати. Навпаки, коли вони робили, на їх бажання, якусь прислугу шведам, то за це діставали гроші. Наприкінці гетьман додав, якщо б шведи справді хотіли забрати від них їхні в лісі заховані речі, то могли б це легко зробити, але вони цього уникають".⁴¹

У зв'язку з появою шведського та українського війська у південній Гетьманщині (над ріками Пслон і Ворсклом), запорожці були зацікавлені у плянах шведського короля відносно Запорожжя. Як пише Нордберг, Мазепа написав до запорожців листа, в якому вияснив їм, що він перейшов на шведську сторону тільки тому, щоби звільнити Україну від московського панування. Спочатку запорожці з цим погодилися. Та цар післав "до них когось і їх уконтентував, даючи їм 60.000 тисяч золотих гульденів, за що вони пообіцяли бути наватральними й написали до Мазепи гострого листа, в якому позбавляли Мазепу гетьманського уряду та ще й погрожували, що вони готові звільнити Україну від чужого наїздника. Зокрема вони питалися, з яким наміром наблизився шведський король до українських кордонів... Мазепа відписав запорожцям довгого листа, в якому описав утиск царського режиму в Україні та остерігав їх про небезпеку ліквідації Січі, про яку цар висловився як "гніздо

розбійників“, а їх у майбутньому намірявся цілком викоринити. Тепер запорожці мають нагоду з'єднатися зі шведами, скинути зі себе московське ярмо і здобути волю й безпеку на вічні часи.”⁴²

Чи запорожці, — пише Нордберг, — не були задоволені грішми від царя, чи сталась якась інша причина, на всякий випадок, Мазепа був певний, що вони вороже наставлені до Москвінів. Це можна було відчутти з того, що вони прихильно прийняли посольство від Мазепи і просили йому переказати, що вони тих 60.000 тисяч гульденів не можуть прийняти як дарунок, але грабунок, що його цар пограбував від одного знатного козака в Глухові“.⁴³ У міжчасі, продовжує Нордберг, до Мазепи й до Карла XII у с. Будищах прибуло запорозьке посольство з листом від кошового Костя Гордієнка, якого Нордберг називає Городенські. У листі до короля запорожці запевняли його, що перейдуть на його сторону і просили взяти їх під свою протекцію. 19 березня король прийняв запорозьку делегацію та наказав їх гарно обдарувати і відпустив із листом до Гордієнка. Рівночасно Мазепа післав з ними посольство до кримського хана, до якого граф Піпер з наказу короля написав листа, в якому повідомляв, що Мазепа й запорожці прийняли шведську протекцію.⁴⁴ Адлерфельт теж згадує про запорозьке посольство.⁴⁵

26 березня 1709 р. Нордберг описує зустріч Гордієнка з Мазепою, підчас якої кошовий подякував гетьманові за визволення України з під московського ярма та запевнив його у своїй вірності та співпраці ”для оборони нашої батьківщини“.⁴⁶ Мазепа, дякуючи за довір'я, підкреслив, що він сам, удівець, без дітей, уже в старшому віці міг би поїхати до Польщі або якоїсь іншої країни доживати свої дні у спокою, однак у почутті чести й любови до своєї батьківщини, якою він вірно й чесно керував довгі роки, не хотів покидати її на поталу, а вирішив піти під шведську протекцію.⁴⁷ Наступного дня король прийняв Гордієнка з визначними старшинами. Гордієнко латинською мовою подякував королеві за протекцію й допомогу в боротьбі проти спільного ворога. Від імені короля відповів державний секретар Гермелін, його слова переклав Густав фон Зільдман. Гермелін запевняв про прихильність короля, який”поважно задумує відновити й заневнити козацькі вольності“.⁴⁸ Після авдієнції король і гетьман щедро обдарували запорожців та їх старшину. Крім цього, на прохання гетьмана, король на письмі потвердив, що він ”бере Мазепу й Гордієнка зі всім військом під свою опіку та зобов'язується не підписувати договору або перемир'я без їхньої участі. Ніякий доровір не може бути підписаний, у якому не зазначено, що Україна й запорожці вільні від московської зверхности і що вольності будуть назавжди забезпечені“.⁴⁹ Про

зустріч Гордієнка з Мазепою в Будищах та авдієнцію в короля згадує теж Адлерфельт, але коротше.⁵⁰

Про участь запорожців у воєнних операціях є багато згадок, усупереч тому, що вони мали виконувати тільки земельні роботи під Полтавою, як це занотував лейтенант Вейге в своєму щоденнику.⁵¹

Нордберг описав детально битву під Полтавою.⁵²

П Р И М І Т К И

¹ N o r d b e r g, G.A., *Konung Karl XII's Historia*, Stockholm 1740, 2 Vols., Я користувався німецьким перекладом: *Leben und Thaten Carl des XII. Königs in Schweden*. Hamburg 1745—46, 3 Vols.; A d l e r f e l t, G. *Histoire Militaire de Charles XII, roi de Suède*, Amsterdam 1740, 4 Vols., я користувався англійським перекладом: *The Military History of Charles XII, King of Sweden*, London 1740, 3 Vols.

² Q u e n n e r s t e d t, A., *Karolinska Krigares Dagbocker*, Lund 190, 1903, 1907, 1908, 4 Vols.

³ C a r l s o n, E., *Historiska Handlingar, utgifven af kungl. samfundet for utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens Historia (Karolinerna)*.

⁴ Т о м а ш і в с ь к и й, С. "Із записок Каролінців про 1708—9 р." *ЗНТШ*, 1909, т. 92, с. 66—92.

⁵ R i m s c h a, v o n, H., *Geschichte Russlands*, Darmstadt 1979, p. 289; ("Am Anfang des Jahres 1708 stand Karl — wie 100 Jahre später Napoleon — zum Marsch auf Moskau bereit in Wilna. Zum zweitenmal verzichtete er darauf, den direkten Weg nach Moskau — wie Napoleon über Smolensk — zu gehen, und bog, von Mazepa dazu bewogen nach Süden in die Ukraine ab.")

⁶ H a t t o n, R., *Charles XII of Sweden*, p. 239.

⁷ Т о м а ш і в с ь к и й, там же, с. 68.

⁸ Там же, с. 69.

⁹ Там же, с. 70.

¹⁰ Там же.

^{10a} P R O, SP 95, Vol. 17; cf., R. H a t t o n, "Captain James Jefferyes's letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709," *Historiskt Magasin*, 1953, Vol. 35, No. 1, p. 63, ("...certain is that His Ma:ty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take own party and desire winter quarters in Ukraina...") Повний текст див. у додатку ч. 16.

¹¹ N o r d b e r g, *op.cit.*, Vol. I, p. 545,

¹² *Ibidem*, pp. 546—7.

¹³ *Ibidem*, p. 631.

¹⁴ *Ibidem*, p. 656

¹⁵ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 43—44.

¹⁶ *Ibidem*, Vol. II, pp. 87—88.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. II, p. 157, ("...The Hittman Mazeppa, by the order of that Prince the tsar advanced at the head of his Cosaques amounting to forty thousand men, across the Ukraine...")

¹⁹ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, p. 16, ("...Besides all these considerations, which encouraged His Swedish Majesty to enter Russia, the advices which they had some time since received from Mazeppa, General of the Russian (sic!) Cossacks, were a powerful motive of that firm resolution which this prince took to execute the project he had formed. Mazeppa, who had for a long time a great reason to complain of the Czar, was then on the frontiers of Volhynia

with a body of twenty five thousand Cossacks... at the same time that he carried on a correspondence by letters with King Stanislaus. The purpose of which was to prevail on the King to enter the Ukraine and deliver it from the Muscovite yoke.“)

²⁰ *Ibidem*, Vol. III, pp. 43—44.

²¹ *Ibidem*, Vol. III, p. 63.

²² *Ibidem*, Vol. III, p. 16.

²³ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 88—89.

²⁴ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, 44—46, 60—63.

²⁵ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, p. 64.

²⁶ *Ibidem*, pp. 65—66.

²⁷ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, p. 92.

²⁸ *Ibidem*, Vol. II, pp. 92—93. Ідеться тут про донос генерального судді В. Кочубея та полтавського полковника І. Іскри. Нордберг помилково згадав полковника С. Палія, який не міг брати учвісти в тому доносі, тому що цар наказав його заслати на Сибір ще 1704 р. До речі, Кочубей на доручення севського воєводи Л. Неплюєва й дяка Е. Українцева сповняв роллю шпигуна й донощика на обох гетьманів — Самойловича і Мазепу. Докладніше: У с т р я л о в, там же, т. I, с. 202 і т. II, с. 200—1.

²⁹ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, p. 160.

³⁰ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, pp. 66—67.

³¹ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, p. 93.

³² *Ibidem*.

³³ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, pp. 72—73.

³⁴ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, p. 94.

³⁵ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, p. 75.

³⁶ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 94—95.

³⁷ *Ibidem*, pp. 113—115. Очевидець, шведський лейтенант, Фридрих Хр. Вейге, занотував у своєму щоденнику, що підчас атаки Краснокута російською кіннотою, Мазепа мало що не попав у полон і з цього приводу сказав: “... non putavi suedos fugam dare” — (не думав я, щоб шведи втікали), W e i h e, Chr. Fr., “Dagbok, 1708—1712,” *Historiska Handlinger*, 1902, Vol. 19, No. 1, p. 32, cf. Т о м а ш і в с ь к и й, С. “Із записок каролінців про 1708—9 р.,” *ЗНТШ*, 1909, т. 92, с. 79.

³⁸ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, p. 115.

³⁹ *Ibidem*, Vol. II, pp. 127—129.

⁴⁰ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, pp. 75—78.

⁴¹ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 125—6.

⁴² Неприхильного листа до Мазепи запорожці написали в грудні 1708 р., отже по отриманні грамоти й подарунку від царя, що його привіз їм межигірський архимандрит Іродіон Журахівський. З ним прибув на Запорозжя також представник від гетьмана Івана Скоропадського з подарунками. Тоді на Запорозжжі при владі була прихильна до москвинів партія, тож не диво, що Мазепа отримав неприхильного листа. Становище змінилося, коли кошовим став Кость Гордієнко, непримиренний ворог Москви.

⁴³ N o r d b e r g, *op. cit.*, p. 129.

⁴⁴ *Ibidem*, pp. 129—130.

⁴⁵ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, pp. 105—6.

⁴⁶ N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 130—131.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*, Vol. II, p. 132.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, pp. 106—107.

⁵¹ Пор. Т о м а ш і в с ь к и й, “Із записок Каролінців,” с. 82.

⁵² N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 148—151.

Розділ десятий

МАЗЕПА — ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКОГО СОЮЗУ

Чи не найважливішим твором політики й життя Мазепи був українсько-шведський договір, який мав далекосяглі стратегічні й політичні наслідки, що їх оцінили вже сучасники. Більше того, цей договір ще й сьогодні достатньо не вивчений і ще все належить до контроверсійних питань світової історії. Як відомо, ще й досі панує погляд, що шведський король повернув зі своєї запланованої дороги Мінськ-Смоленськ-Москва на Україну тільки тому, що його туди запросив Мазепа.¹

Це питання належить не тільки в українській, а й у шведській історіографії до "темних місць", бо не збереглися оригінальні документи, в першу чергу українсько-шведський договір між Мазепою та Карлом XII, що цю справу всесторонно висвітлив би.

Доводиться дуже сумніватися, чи українсько-шведський договір 1078 р. буде колись опублікований. Справа в тому, що радник королівської похідної канцелярії, Олаф Гермелін, випусник університету в Упсалі та професор колегії в Дорпаті до війни, автор найважливіших державних актів до битви під Полтавою, отже в тому договорі між гетьманом і запорожцями,² спалив польову канцелярію того ж самого дня, як тільки йому стало ясно, що програ шведів під Полтавою була очевидною. Зроблено це для того, щоб важливі документи не попали в московські руки.³ Тож не диво, що цар, довідавшись про особу Гермеліна, за одними даними, наказав його вбити після битви під Полтавою таки біля його намету; за другими — запроторити до якогось невідомого монастиря, де він помер.⁴

Крім того, зараз же після битви під Полтавою (7 липня н. ст. 1709 р.), шведський король наказав своєму генералові Левенгавптові негайно знищити шведський архів.⁵

Щоправда, Микола Андрусак, висловлює свій сумнів відносно знищення українсько-шведського договору 1708 р., покликаючись на "Дневник военных действий Полтавской битвы", в якому говориться, що царський канцлер Г. Головкин та підканцлер П. Шафіров переписували королівський архів, де знайшли багато листів Мазепи до шведського короля.⁶

Якщо б росіяни справді знайшли цей українсько-шведський та українсько-польський договір 1708 р. у залишках шведського

польового архіву, що їм удалося захопити по битві під Полтавою, то напевно були б уже тоді використали його проти Мазепи. Царський уряд, ще не маючи ніяких документів, але спираючись на усну інформацію Д. Апостола, використовував це в своїх маніфестах, починаючи вже від 1708 р., в яких говорилося, що Мазепа хоче відірвати Україну та "подвести под иго (неволю) польськое"⁷. До речі, в цьому щоденнику виразно говориться про листи Мазепи, а не договори.

Нарешті, коли б цей документ справді був знайдений і збережений, то дивно, що пізніші російські історики Голіков, Устрялов, Солов'єв, Тарле й Шутой, які досліджували цю добу й мали доступ до офіційних джерел (хоч про цей договір згадують і використовують його як оскарження на адресу Мазепи, що хотів "запродати Україну в польську неволю") досі ніде не опублікували тексту того договору. Оглоблин вважає, що саме це звинувачення стало залізною тезою всієї радянської історіографії.⁸

Хоч українсько-шведський договір, мабуть, не зберігся в оригіналі, його можна реконструювати на основі авторитетних джерел. Одним таким авторитетним джерелом є, без сумніву, спогади шведського "анонімного майора", додані до мемуарів офіційного шведського воєнного історіографа, Густава Адлерфельта, які вийшли друком французькою мовою в Амстердамі 1740 р. Згідно з новішими дослідженнями шведських істориків, удалося устійнити автентичність цього шведського "анонімного майора", яким був секретар похідної королівської канцелярії, Петро Шоенстрем (Peter Schoenstroem). Знаючи не одну таємницю й багато різних подробиць, Шоенстрем, після битви під Полтавою, гостро скритикував шведських генералів, яким закидував, що "вони поробили великі помилки, а їхні почини закінчились безуспішно".⁹ Щоб не наражувати себе на неприємності чи навіть кару, він уважав за відповідне не подавати свого прізвища і сховався під криптонімом "анонімного майора". Хоч деякі шведські історики, напр., К. Галлендорф та Г. Віллююс, мають застереження відносно правдивості спогадів цього шведського анонімного майора, інші очевидці стверджують недоліки й помилки шведських генералів. Напр., німецький очевидець, військовий капелян, а пізніше вчитель історії в ліцеї у Штутгарті, Йоган Вендель Барділі, теж підкреслює, що деякі шведські генерали робили поважні помилки.¹⁰

Ще докладніше про ці недоліки й помилки шведських генералів у своїх споминах написав польський генерал Ст. Понятовський, що був не тільки ад'ютантом, але й приятелем шведського короля.¹¹

Беручи під увагу те, що Петро Шоенстрем був секретарем похідної королівської канцелярії, силою обставин він мусів бути ознайомлений із різними документами; немає сумніву, що він знав

зміст шведсько-українського та українсько-польського договорів, яких умови він подав у своїх спогадах ось так:

Статті, що їх подав Мазепа шведському королеві, щоб з'єднати собі його приязність та протекцію були такі:

По перше: він (Мазепа) прийме шведського короля в Сіверщині й передасть йому всі твердині, себто Стародуб, Новгородок або Новгород-Сіверський, Мглин, Брянськ та інші, що перед тим належали до Великого Литовського Князівства, а тепер стали прикордонними фортецями цієї провінції. Тепер ця провінція знаходиться під управлінням Великого генерала Мазепа та військовою адміністрацією полковника Скоропадського, якого полк, як кажуть в Україні, вірний Мазепі.

По друге: шведський король може зробити зимовий постій у тій провінції (Сіверщині), доки Мазепа збере все козацьке військо та прихилить на свій бік білгородських (слобідських) козаків, як також дінських козаків, що також були незадоволені тиранською московською владою, тому що цар поступово позбавив їх їхніх привілеїв.

По третє: Мазепа повинен приєднати до цього союзу калмицького хана на ім'я Аюка.

По-четверте: як тільки Мазепа виконає зазначене вище у трьох статтях, шведський король вирушить у похід прямо на Москву, рівночасно Мазепа прилучиться на його сторону зі всім своїм військом тобто зі слобідськими й дінськими козаками та невдоволеними калмиками. Щодо прохарчування шведської армії, Мазепа зобов'язується доставляти поживу з України та Слобідщини, найбільш родючих у всьому світі. Діючи так, з'єднані шведські і мазепинські війська мають примусити царя відступити з Москви та від р. Волги на північ, де земля не така родюча, як на півдні, й тому його — царська армія — ніяк не зможе прохарчуватися там у такому великому числі; настрашені москалі не зможуть устоятися проти шведів у відкритому полі, як це було досі, дарма що вони в тричі перевищували чисельно шведів; царська армія, будучи невдоволена через нестачу кінечних засобів, здебільшого розійдеться або піддасться переможцеві, в наслідок цього цар буде безсумнівно переможений. Крім того, шведському королеві мали прийти на допомогу польський король Ст. Лещинський та шведський корпус під командуванням генерала Крассав, після того як у Польщі мали навести порядок. Війська Лещинського та Крассав мали йти: польське — через Київ, шведське — через Смоленськ. Шведське військо під командуванням генерала Лібекера мало зайняти Петербург, а потім новгородську та псковську округу; в міру потреби шведські відділи з Риги та Ревеля мали допомагати Лібекерові в його воєнних операціях.

Договір між Мазепою та поляками був підписаний на таких умовах:

По-перше: Мазепа мав точно виконати, що було згадане вище, до чого він зобов'язався, тобто передати Сіверщину шведському королеві зі всіма її фортецями.

По-друге: він обіцяв вирушити зі всією козацькою армією на перший поклик короля.

По-третє: він повинен старатися позискати для цього союзу слобідських, дінських козаків та Аюку, хана калмиків.

По-четверте: він (Мазепа) повинен повернути всю Україну полякам, тобто воевідство київське, чернігівське (сіверське), як також смоленська округа мала повернутись під польське панування. Як винагороду за це, Мазепа мав би дістати титул князя та князівство, утворене з полоцького та вітебського воевідств у Білорусі, на таких самих правах як курляндський герцог. Тоді також означено й день, коли Мазепа мав подати ці умови своїм полковникам та схилити їх до добровільної згоди на них, представляючи їм очевидні користі через повернення давніх вольностей, з яких москвини залишили їм тільки тінь.

Такі були умови того союзу, який так по-мистецькому тримали в таємниці, що ніхто про нього не знав, крім шведського короля, короля Станислава, Мазепа, князя Піпера, одного польського сенатора якого прізвище я забув, та сербського чи болгарського архієпископа, що з невідомих мені причин покинув свою батьківщину.¹²

В імені Мазепа підписав цей подвійний договір ближче невідомий сербський або болгарський архієрей-скиталець в місті Сморгоні у Білорусі між 11 лютого й 18 березня, або в місті Радошковицях близько Вільна між 27 березня і 17 червня 1708 р.¹³

Якщо у шведському договорі говориться тільки про воєнно-стратегічні справи проти Москви, то в договорі з Польщею йде мова і про політичне становище України, яка як об'єднане князівство мала б бути об'єднана з Польщею на таких самих правах як Литва.

Можна мати застереження відносно докладності змісту тих договорів, що їх записав "анонімний" майор у своїх спогадах після повороту з московського полону в 1721 р. Автентичність і докладність цих договорів провірив Андрусак за допомогою інших джерел, щодо автентичності "анонімного" майора не може бути сумніву.¹⁴

Що Україна мала повернутися до Польщі, потвердив у своєму зізнанні після повороту до царя, миргородський полковник, Данило Апостол:

Представив нам... Мазепа привілей короля Станислава, і лист приватний великого канцлера Яблоновського, руського воеводи і Щуки, підканцлера великого князівства литовського. Цей привілей містить у собі вислови запевнення таких вольностей для України як у польській короні, так і у великому литовському князівстві, щоб Україна такими самими правами гордилася. Там же додано, щоб усюди по всій Україні цей привілей був прочитаний та обіцяно, що "сойм вальний після закінчення війни дозволить на все, чого потребуватиме Україна. У згаданих листах канцлера і підканцлера є подяка

для нього ж, Мазепи, за той відгук, який він писав до короля, віддаючи Україну під їх владу, і всяких прав, і вольностей, що їх потребувала б Україна і все запорозьке військо, нічого не відмовити обіцяно.¹⁵

Факт прилучення України до Польщі потвердив Пилип Орлик у своєму листі з Солуня за 5 серпня 1727 р. до генерального асистента езуїтів у Римі.¹⁶

Не з добра Мазепа підписував ці договори! Становище України підчас Великої Північної Війни було, без перебільшення, катастрофічне. Козацьке військо проти своєї волі мусило брати участь у численних боях і не тільки не діставало за це ніякої винагороди, але й мусило зносити всякі невігоди, образи, з побоями включно, від московських і наємних старшин.¹⁷ В Україні московські війська "своїми грабунками, підпалами, побоями та гвалтуванням нагадували радше карну експедицію, ніж союзне військо", — пише кембріджський історик Л. Р. Левіттер.¹⁸

Про ці "воєнні подвиги" московського війська проти безборонного цивільного українського населення знали чужинці й писали у своїх спогадах.¹⁹ Як згадано, писав про це у своєму звіті за 15 липня 1706 р. австрійський посол до Відня. Не затаюють цього й російські дослідники.²⁰ Знав про це й сам цар, який у відповідь на листа Мазепи з 24 червня 1707 р. виправдував ту поведінку московського війська в Україні воєнними обставинами та, в зв'язку з тим, видав наказ своїм військам, щоб в Україні "проходити скромно, не чиня никаких обид и разорения малороссийского краю жителям под опасением жестокого нашего гнева и казни".²¹ Звичайно, на обіцянках і залишалось. Більше того, цар доручив підпорядкуватися Меншикову, який розпоряджався козацькими полками, начеб то своїми власними,²² а московські старшини далі продовжували знущатися над козаками, що підважувало престиж гетьманського авторитету.

"Становище Мазепи було надзвичайно важке"²³ — пише російський історик німецького походження, Олександр Брюкнер (1834—1896). Особливо, коли рознеслися вістки, що цар хоче зліквідувати Гетьманщину,²⁴ "старшина настрашилась не на жарти і збиралась в домі генерального обозного Івана Ломиковського, де провадила наради, як боронити себе дальше, читали також гадяцькі пакти", (Оглоблин).

Хоч Мазепа не брав безпосередньо участі в читанні "гадяцьких пактів", напевно він обережно виявив свої задуми деяким однодумцям щодо прилучення України як князівства до Польщі, гадаючи, що в таких обставинах немає іншої розв'язки. Таку пропозицію висловив гетьман ще в листопаді 1705 р., в розмові з Орликом, коли довідався, що цар хотів вислати прилуцький та київський полки до Прусії, де б мали їх переформувати на драгунські полки.²⁵

Мазепа "як український-патріот державник, глибоко розумів національні державні інтереси України і знаменито орієнтувався в тогочасній міжнародній політичній ситуації", — пише Оглоблин.²⁶ Гетьман ясно бачив, що на випадок перемоги царя та його союзника польського короля, ще раз повторився б Андрусівський мир і розділив би Україну на довгий час. Якщо б війну виграла Швеція, тоді Україна, як союзник Москви, опинилася б у ролі підсудного і була б видана на ласку чи неласку Польщі.

Тому договір Мазепи з Лещинським треба уважати за тактичний маневр, що в першу чергу забезпечував українську територію від воєнної руйни на випадок шведської перемоги з одної сторони, з другої ж давав мінімум прав для України в системі Речі Посполитої. Формулюючи договір зі шведським королем, Мазепа знав, що не міг вимагати від нього повної незалежності для України, що суперечило б шведсько-польському договору з 1703 р. Підписуючи договір із Карлом XII, гетьман отримав шведську гарантію забезпечення політичних прав, що йому давав Лещинський у договорі з Польщею. Це запевнювало Мазепі значні користі як у зовнішній так і в внутрішній політиці.

І перший, і другий договори давали Мазепі відкриту дорогу до безпосередніх переговорів зі шведським королем, які до цього часу провадилися через польських посередників, у першу чергу через Ст. Лещинського, який при тому старався як найбільше витягнути користей для Польщі. Тепер гетьман міг перетрактувати безпосередньо зі шведським королем, який перед тим поставився до пропозицій Мазепи негативно. Як відомо, навесні 1707 р. гетьман вислав через Ст. Лещинського до Карла XII листа, в якому пропонував перейти на його сторону, якщо польський король забезпечить Мазепі у шведського короля протекцію та допомогу. Однак Карло XII не прийняв тоді української пропозиції (жовтень, 1707 р.), і через свого польського протеже просив передати ухильну відповідь, що дасть йому знати, коли прийде відповідна пора, а покищо просив зберегти все в таємниці.²⁷ Тож не даром докоряє шведський історик, А. Фріксель, шведському королеві, що він не послухав гетьмана і не вирушив на Москву 1707 р., коли вигляди на шведську перемогу були більші, ніж рік пізніше.²⁸

Договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією, що почалася за Б. Хмельницького та І. Виговського, він жив іще в пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, під пануванням якої була Україна. Тож не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти, не маючи ніяких

агресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі змісту другого українсько-шведського договору, що був підписаний 8 квітня н. ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи й Карла XII прилучилися запорожці.

Хоч оригінал цього договору не зберігся, його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Г. Нордберг,²⁹ та на основі "Виводу прав України", що їх склав П. Орлик 1712 р.³⁰

У цьому українсько-шведському договорі за 8 квітня 1709 р. ясно з'ясована ціль: повне визволення України з — під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв.³¹

До союзу Мазепи з Карлом XII поставився Михайло Грушевський дуже критично, але не менш об'єктивно.

Деякі історики уважають, що в працях Грушевського на першому місці стоїть нарід та його суспільно-економічні інтереси. Напр., Д. Дорошенко твердив, що Грушевський "мало цінить державні змагання українських князів і гетьманів і осуджує їх постільки ці змагання відбувалися коштом соціально-економічного приборкання народної (сільської) маси".³² Однак Грушевський у своїх поодиноких працях, напр., "Шведсько-український союз 1708 р."³³ та "Виговський і Мазепа",³⁴ підкреслює провідну роль обох гетьманів як державних мужів. Грушевський стоїть на становищі, що шведсько-український договір не був "особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви", щоб визволити Україну з — під російської зверхности.³⁵

Більше того, "Швеція забезпечує Україні повну самостійність і незалежність... При тім Швеція брала на себе обов'язок боронити її свободу і незалежність від всяких можливих ворогів. Се була справді незвичайно корисна для України комбінація", — пише Грушевський,³⁶ але передчасна смерть Карла X, на жаль, перешкодила зреалізувати для України такий корисний план. Навпаки, після його смерті Швеція повела мирну політику, про що свідчать договори з Польщею та Московією 1660 та 1661 років.

Однак підчас Великої Північної Війни історія повторилася. Внук Карла X, молодий та енергійний Карло XII, переміг Польщу, примусив саксонського електора Августа II зрзигнувати з польського престолу, а на його місце наказав вибрати Станіслава Лещинського та вирішив розгромити Москву. В таких обставинах "се не могло не відновити шведсько-українського союзу", — пише Грушевський.³⁷ Козацька старшина, пам'ятаючи українсько-шведські взаємини, мала намір відновити союз зі шведами, як це було п'ятьдесят років тому, тим більше, що всі попередні союзи з Кримом, Московією, Польщею, Туреччиною та Семигородом себе не виправдали. Союз зі шведами підчас Великої Північної Війни мав вигляди на успіх. Український

нарід був дуже обтяжений податками й зазнавав знущань російського війська, так що навіть "найбільш покірливі перед московським панованням люде починали нарікати, що так далі бути не може".³⁸

На початку XVIII століття національна свідомість в Україні була далеко сильніша, як за Хмельницького; українська суспільність, визволившись від польських впливів, не була ще зрусифікована і з допомогою Швеції хотіла визволитися з під російського панування. Більше того, Грушевський покликуючись на листи Пилипа Орлика, вважає, що старшина, усвідомивши, що цар хоче позбавити їх привілеїв, "була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну", щоб відновити союз зі шведами. "Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серіозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздраженні на московське правительство і на вірного царського прислужника, Мазепу, за всі тягарі, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини склалися так, що баянсувати між партією московською і шведською далі вже не було можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи делеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* з огляду на становище старшин, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну".³⁹

Грушевський добачує трагедію Мазепиних плянів у його внутрішній політиці, яку він дуже критикує. На його думку, Мазепа вже від самого початку свого гетьманування (від 4 серпня н. с., 1687 р.) продовжував внутрішню політику свого попередника Івана Самойловича. Грушевський її так характеризує: "...Часи Самойловича і Мазепи, що разом зайняли майже сорок літ часу — многоважного часу, коли рішалася доля вільного ладу, заведеного великим повстанням 1648-9 рр., власне на руїнах недобудованого вільного устрою, будували нову неволю українського народу, що з'їла потім всі останки і початки того вільного ладу. А йшло се двома дорогами — присвоюванням земель і поневолюванням люду. Козацька старшина зайняла місце польської шляхти і вважала себе також за панську верству, що має стати на місце шляхти".⁴⁰ Напр., Мазепа у своєму універсалі 1701 р. легалізував панщину — два дні в тиждень та різні данини на користь старшини.⁴¹

Очевидна річ, селянство й рядове козацтво були дуже невдоволені з цих нових порядків. Це невдоволення рядового козацтва

виявилось в формі кривавого бунту проти старшини після усунення Самойловича в 1687 р. Мазепа і старшина замість шукати причин цього невдоволення та знайти порозуміння з козацтвом, покликали собі на поміч російське військо, щоб здушити бунт. Тих козаків, що брали участь у бунті, суворо покарано, включно з карою смерті. Таке поступовання Мазепи та старшини викликало ще більше невдоволення і створило прірву між народом і старшиною, включно з гетьманом. Тож недаром пише сучасний очевидець Самійло Величко, що після придушення бунту "настала тишина і страх серед населення."⁴² Виявом загального невдоволення політикою Мазепи було невдале повстання Петрика-Іваненка, 1692-96.⁴³

Грушевський нагадує, що Мазепа ніколи не тішився популярністю серед українського загалу. Український нарід уважав його "як панського, старшинського гетьмана і вірного прислужника московського правительства, пильного виконавця царських велінь, що так важко упадали на Україну".⁴⁴ Тому "політику Мазепи стріло повне фіяско", твердить Грушевський. "Трудно навіть сказати, як би поставилися до його автономних змагань ширші круги української суспільности, бо їм властиво не лишалося ніякої можности самоозначення. Було очевидно відразу, що сей останній курс старого гетьмана був пропачий. Його лояльна політика, яку він тягнув до останньої хвили, понищила всі ті опорні точки, на яких міг би опертися український рух проти московської зверхности, а тяжка рука петровського режиму, що налягала зараз на Україну, перегородивши всі дороги для поширення Мазепиної "зради", не лишала місця для ніяких вагань. Крах був неминучий вже наслідком сих чисто зверхніх причин, не кажучи про внутрішній розділ між старшинською верствою автономістів і народньою масою. Се була ахільова п'ята політики української старшини, що, вияснивши і зовсім ясно поставивши чисто політичну програму, не догадувалася обняти нею й соціальні змагання народних мас..."⁴⁵

Однак, як слушно зауважив О. Оглоблин у своїй монографії про гетьмана, "Мазепа не був у засаді ні москофілом, ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин... Він уважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він одержав у спадщину від своїх попередників, і здавалося, це була єдина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини і Криму".⁴⁶

Дальше, на оборону Мазепи треба сказати, що він мусив тримати свої зв'язки зі шведами у таємниці навіть перед своїми співробітниками — членами свого уряду, — бо над його головою все висів

меч Дамокла у виді доносів до Москви, а було їх двадцять. Особливо донос генерального судді Василя Кочубея та полковника Івана Іскри навесні 1708 р. дуже занепокоїв гетьмана, який на деякий час припинив зв'язки зі шведським королем.⁴⁷

Безумовно, що однією з причин трагедії Мазепи було те, що не тільки нарід, але навіть і його військо, яке він провадив до шведського короля, довідалося щойно перед самим переходом через ріку Десну (25 жовтня 1708 р.). Про союз Мазепи з Карлом XII довідався цар скоріше, ніж український загальний. Петро I, своєчасно використовуючи глибоку релігійність українського народу, представив Мазепу у своїх маніфестах "з сього найзазаслуженішого з-поміж гетьманів протектора православної української церкви, української школи і культури як богоотступника, тайного католика, що збирається на Україні завести католицтво чи унію. І українські єрархи з царського наказу пишуть теж послання до народу, оповіщаючи, що всі хто пристає до Мазепи і шведів, а відстає від царя, тим самим відривається від церкви православної" — пише Грушевський.⁴⁸

Варварське знищення Батурина, погроми в містах і селах, переслідування й засилання підозрілих на Сибір, усі засоби фізичного і психічного терору, огидні тортури та екзекуції козацьких старшин і козаків у Лебедині,⁴⁹ — все це "навело такий страх на цілу країну, що не тільки більша частина України, а в тому числі й ті, що з прихильності до шведів рішилися були на повстання, залишилися по своїх домах, але і переважаюча кількість війська, що перейшло до шведів з Мазепою, перейшла до ворога назад", — пише Оглоблин.⁵⁰

Хоч Мазепа робив усі старання щоб прихилити український загальний на свою сторону, український нарід у таких обставинах не міг підтримати шведського короля, бо цар наказав вибрати нового гетьмана в особі стародубського полковника, Івана Скоропадського, який мусів виповняти накази царя, воюючи проти Мазепи та шведів. Грушевський вважає, що задум Мазепи від самого початку не вдався, але гетьман "дурих себе надіями, що справа обернеться на його користь, тому намовив Карла зимувати на Україні, і тим підірвав ще гірше свого союзника".⁵¹

На заході панував погляд, що шведський король програв битву під Полтавою та війну з Москвою, тому що послухав гетьмана і з наміченого шляху Смоленськ-Москва звернув на Україну, а це мало далекосяглі стратегічні й політичні наслідки, що їх оцінили вже сучасники. Однак немає доказів, що Мазепа в 1708 р. запросив Карла XII на Україну. Відносно цього спірного питання англійський представник при головній шведській квартирі, капітан Джеймс Джеферейс писав у своєму звіті за 7 жовтня 1708 р.: "певне, що Його Маєстат післав свого емісара до Батурина, резиденції того

Генерала [Гетьмана], з запрошенням перейти на його сторону і побажанням перезимувати на Україні, однак я ще не певний чи він на це погодиться.”⁵² Навпаки, коли гетьман довідався, що шведський король змінив свій плян і повернув на Україну, сказав до Орлика: ”Диявол несе його сюди. Усі мої пляни зруйнує і потягне за собою російське військо в глиб України, на її руїну й нашу загибель”.⁵³

Шведський король був примушений звернути на Україну попросту тому, що шведській армії загрожував голод: російська армія, відступаючи, застосувала тактику повного знищення. Похід шведського короля міг би мати успіх, якби, за словами деяких шведських учасників, шведські генерали були виконали своєчасно бойові завдання. Однією чи не найбільшою помилкою було те, що шведський король, не доцінивши можливостей царя, вірив у своє воєнне щастя та був переконаний, що російська армія не відважиться ставити поважного опору шведам.

П Р И М І Т К И

¹ Докладніше: дисертація N o r d m a n n, C. J., *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*, Paris 1958.

² C a r l s o n, E., *Die eigenhändigen Briefe König Karls XII*, Berlin 1894, p. 290.

³ F r y x e l l, A., *Lebensgeschichte Karls des XII.*, Braunschweig 1861, Vol. IV, p. 232, R. M. Hatton, *Charles XII of Sweden*, New York 1968, p. 238.

⁴ A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, p. 237.

⁵ A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, pp. 238—245.

⁶ А н д р у с я к, М., ”Зв’язки Мазепи зі Станиславом Лещинським і Карлом XII,” *ЗНТШ*, Т. 152, с. 59.

⁷ О г л о б л и н, О., с. 276.

⁸ Ш у т о й, В. Е., *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII. 1700—1709*, Москва, 1958, с. 63, 251—254; пор. О г л о б л и н, с. 276, Т а р л е е, Е., *Северная война и шведское нашествие на Россию*, Москва, 1958, с. 146, 222.

⁹ A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, p. 198.

¹⁰ В а р д и л и, J. W., *Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuel in Württemberg... Reisen und Campagnen*, Stuttgart 1730, p. 407.

¹¹ Р о н і а т о в с к і, S., *Remarks on M. de Voltaire's History of Charles XII*, London 1741, pp. 18, 21, 22.

¹² A d l e r f e l t, G., *op. cit.*, Vol. III, pp. 193—196 Зміст цих обох договорів Мазепи подали Костомаров, с. 606—7, та Андрусак, с. 47—48. Текст обох цих договорів в англійському перекладі з французького в додатку ч. 17. Цікаво, що помимо засекречення цих договорів, *Paris Gazette* за 5 січня 1709 р. та лондонський *Daily Courant* за 18 січня 1709 р. зуміли подати зміст.

¹³ А н д р у с я к, М., ”Зв’язки Мазепи...”, с. 46—7.

¹⁴ А н д р у с я к, М., там же, с. 49.

¹⁵ Б а н т ы ш-К а м е н с к и й, Д., *Источники малороссийской истории*, Москва, 1859, т. I, с. 214, пор., А н д р у с я к, там же, с. 50—51; О г л о б л и н, там же, с. 276.

¹⁶ П е т р у ш е в и ч, А. С., *Филип Орлик — последний польский гетьман Западной Украины, 1709—1742*, Львів, 1872, с. 3—4; пор. А н д р у с я к, там же, с. 50.

¹⁷ К о с т о м а р о в, там же, с. 476—7, 489—490, 524, 530, 541, 551—554; С о л о в ь е в, там же т. XV, с. 1487, 1489.

¹⁸ L e w i t t e r, L. R., "Mazeppa," *History Today*, London 1957, Vol. VII, No. 9, pp. 593—4.

¹⁹ A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, p. 16; K l i n g s p o r, *op. cit.*, p. 230; d e M i s s y (Nestésuranoi), *op. cit.*, Vol. II, p. 139; B a r d i l i, *op. cit.*, p. 106—7; J. Perry, *op. cit.*, p. 27.

²⁰ С о л о в ь е в, т. XV, с. 1489.

²¹ *Письма и бумаги...*, (1893), т. У, с. 333—335.

²² К о с т о м а р о в, там же, с. 541, 548—550.

²³ B r ü c k n e r, A., *Peter der Grosse, Onckens Allgemeine Geschichte*, Berlin 1879, Vol. VI, p. 404.

²⁴ S t r a h l e n b e r g, von, Ph., *op. cit.* p. 252; К о с т о м а р о в, там же, с. 550. Борщак пише, що вже по битві під Полтавою один шведський достойник у Москві довідався від одного чужинця на московській службі, що ще 1703 р. цар приготував проєкт "раз на завжди знищити огнище ворохобників". Документ цей знаходиться в архіві французького міністерства закордонних справ. Б о р щ а к, там же, с. 26.

²⁵ К о с т о м а р о в, с. 541—2, С о л о в ь е в, т. XV, с. 1489 (Якого ж нам далі сподіватися за нашу вірну службу і хтож би був такий дурний, як я, шоби під цю пору не прихилився до противної сторони на такі пропозиції, які Станислав Лещинський до мене прислав").

²⁶ О г л о б л и н, О., там же, с. 268 і даліше.

²⁷ N o r d b e r g, G. A., *op. cit.*, Vol. I, p. 829.

²⁸ F r y x e l l, A., *op. cit.*, Vol. II, p. 80.

²⁹ N o r d b e r g, G. A., *op. cit.*, Vol. I, pp. 901—905.

³⁰ "Вивід прав України" опублікував Б о р щ а к I., у журналі *Стара Україна*, Львів, 1925, та О л о б л и н, О., у *Віснику* (1954), ч. 5, с. 11—14.

³¹ Докладніше: згадана розвідка М. Андрусяка, "Зв'язки Мазепи зі Станиславом і Карлом XII", *ЗНТШ*, т. 152, с. 35—61; згадана праця О. Огдоблина, *ЗНТШ*, т. 170, с. 258—305, Б. Крупницький, "Карло XII в старій і новій шведській літературі", *ПУНІ*, т. 46, с. 64—82; його ж "Мазепа у світлі шведської історіографії", *ПУНІ*, т. 46, с. 83—93; його "Пляни Мазепи у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів", *ПУНІ*, т. 46, с. 106—133; Krupnytskyj, "The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708—1709," *The Ukrainian Quarterly*, (1956), Vol. XII, No. 1, pp. 47—57; С. J. Nordmann, *Charles XII et l'Ukraine de Mazeppa*, Paris 1958; К. Біда, *Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII*, Вінніпег, 1959.

³² Д о р о ш е н к о, Д., *Огляд української історіографії*, Прага, 1923, с. 185.

³³ *ЗНТШ*, 1909, т. 92, с. 7—20.

³⁴ *Літературно-науковий вістник* (далі ЛНВ), 1909, т. 46, ч. 12, с. 417—427.

³⁵ Г р у ш е в с ь к и й, "Шведсько-український союз", с. 12.

³⁶ Там же, с. 14.

³⁷ Там же.

³⁸ Г р у ш е в с ь к и й, М., *Ілюстрована Історія України*, (Вінніпег, 1918), с. 374; див. також його "Виговський і Мазепа", с. 419—420.

³⁹ Г р у ш е в с ь к и й, "Шведсько-український союз", с. 12; "Виговський і Мазепа", с. 421.

⁴⁰ Г р у ш е в с ь к и й, *Ілюстрована Історія України*, с. 363—4.

⁴¹ Там же, с. 365.

⁴² Там же, с. 369.

⁴³ Докладніше: О г л о б л и н, там же, с. 176, 188, 190—5.

⁴⁴ Г р у ш е в с ь к и й, "Шведсько-український союз", с. 11.

⁴⁵ Г р у ш е в с ь к и й, "Виговський і Мазепа", с. 426.

⁴⁶ О г л о б л и н, там же, с. 5.

⁴⁷ К о с т о м а р о в, там же, с. 587—8; О г л о б л и н, там же, с. 292—8.

⁴⁸ Г р у ш е в с ь к и й, "Шведсько-український союз", с. 8—10.

⁴⁸ Докладніше: Г р у ш е в с ь к и й, О., "Глухів і Лебедин, 1708—1709", ЗНТШ, т. 92, с. 21—55.

⁴⁹ О г л о б л и н, там же, с. 324.

⁵⁰ Г р у ш е в с ь к и й, *Ілюстрована Історія України*, с. 382.

⁵¹ Public Record Office in London, State Papers Foreign ("PRO SP") 95, Vol. 17; ("... certain it is that His Majesty has sent an express with letters to Battaryn that Generalls residence, to invite him to take own pary and disire winter quarters in Ukrainia, but I am not yet assured whether he has complied," cf. R. M. Hatton, "Captain James Jefferye's Letters to the Secretary of State, Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709," *Historiskit Magasin*, Vol. XXV, No. 1, 1953, p. 63.)

⁵² К о с т о м а р о в, там же, с. 615.

⁵³ *Ibidem*.

Розділ одинадцятий

БИТВА ПІД ПОЛТАВОЮ

Найважливіший момент у Великій Північній Війні, себто битва під Полтавою 27 червня (с. ст.) або 9 липня (н. ст.) 1709 р., описана менше або більш докладно у всіх щоденниках.¹

Полтава знаходиться на правому березі Ворскла, до якої впадає Коломак, потім обидві ріки створюють болотистий терен, що дуже утруднював комунікацію з містом на лівому березі Ворскла. У Полтаві стояла московська залога під командуванням полковника А. С. Келіна, що складалася з т. зв. інвалідських сотень (4.273 вояків) та 2.600 українських "добровольців" (мабуть із козаків полтавського полку). Келін мав до диспозиції 90 гармат, саме ж укріплення Полтави було зроблене зі земляного валу з дерев'яною палісадою. Келін, перебравши місто в січні 1709 р., зміцнив оборонну систему фортеці, так що Полтава була підготована до оборони.

Навесні шведський король вирішив здобути Полтаву, що мала стати оперативною базою для дальшого походу на Москву. Як подає офіційний шведський історіограф та очевидець, Георг А. Нордберг, у своєму творі про Карла XII, королівський канцлер, граф Карл Піпер, не радив королеві здобувати це місто, але відступити за Дніпро. Такий маневр уможливив би не тільки зв'язок зі Швецією, але допоміг би поповнити новим військом проріджені шведські ряди. Особливо придалася б польська легка кіннота для побороювання ворога, якого шведська тяжка кавалерія не могла спинити в наступі, ані переслідувати у відступі. Цієї думки був теж гетьман, але король спротивився тій пропозиції, мотивуючи свою думку тим, що відступ шведів за Дніпро заохотив би ворога до більшої активності.

Однак, як подає другий шведський історіограф, Густав Адлерфельт, після переходу запорожців на шведський бік, відпала небезпека, що козаки, які торгували з Полтавою, будуть опонувати, і Мазепа змінив свою думку, порадивши Карлові здобувати місто. 25 квітня 1709 р. під Полтаву прибув шведський відділ генерала Шпарра, а вслід за ним прибули головні сили, що розташувалися у віддалі двох кілометрів від міста. Протягом квітня шведи не могли ні переговорами, ані безуспішними штурмами здобути цієї стратегічно важливої фортеці; від 1 травня були змушені розпочати її систематичну облогу. Карло наказав викопати шанці, щоб голодом примусити залогу до капітуляції. З метою унеможливити будь яку

допомогу ззовні, Карло наказав зайняти містечка Решетелівку над р. Голтвою та Опошню над р. Ворсклом на захід та північний захід від Полтави. Доступ від Переволочної був відтятий запорожцями, що зайняли це місто. До речі, запоржцям доводилось виконувати важкі військово-інженерні праці, зокрема копання шанців, брати участь в розвідчих стежах тощо. Німецький історик та учасник битви під Полтавою, Й. В. Барділі, подає у своїх споминах таку цікаву подробицю: "На початку облоги козаки запропонували королеві на певних умовах здобути Полтаву штурмом, і ніхто не сумнівався в їхньому успіху, коли б їм це було дозволене. Але шведи не хотіли, щоб слава припала не їм, а козакам, як теж, і того щоб фортеця зі здобиччю не дісталася в руки козаків, тому вирішили чекати кращої нагоди".

Від 1 червня шведи почали бомбардувати Полтаву своєю артилерією, так що положення міста почало значно погіршуватись. Зважаючи на стратегічне й політичне значення Полтави, цар прибув із головними силами до місцевости Крутий Берег (недалеко від міста), щоб не допустити до капітуляції залоги. З уваги на грізне становище фортеці (марєво голоду), вирішено на воєнній нараді 12 червня несподівано заатакувати шведів. Задуманий московський наступ не вдавсь. Тоді цар вирішив просунутися ще дальше на південь в околицю села Яківці, щоб ще ближче бути біля Полтави. Розглянувши околицю, Петро I прийшов до висновку, що терен поряд села Яківці знаменито надавався для влаштування воєнного табору. Хоч рівнина була не дуже велика і не давала можности маневрувати військом, зате з лівого боку поле охоронював густий ліс, фронтову смугу забезпечував теж густий ліс, тил був над крутим берегом Ворскла, тільки правий бік залишався відкритим. У додаток віддаль від Яківців до Полтави була всього п'ять кілометрів. З уваги не це, 25 червня цар наказав усьому війську перейти в околицю Яківців, щоб почати укріплення цієї рівнини в формі букви "П". З трьох сторін воєнний табір був оточений оборонним валом з отворами в кількох місцях для виходу війська зі середини. На рогах валу були побудовані бастіони. Уранці 26 червня в укріпленому таборі розмістилося 58 полків, уся артилерія та обоз. Віддаль між обома ворожими таборами, що своїми крилами впиралися в лісові простори (московський від Яківців до Полтави, а шведський від фортеці на південь до Решетелівського масиву), мала п'ять кілометрів. Між обома лісами була на 5-6 км. рівнина, відкрита з півночі і півдня. Тепер було ясно, що тут мусить прийти до вирішальної битви. Цар задумував заатакувати шведів 29 червня (10 липня н. ст.).

До диспозиції цар мав під Полтавою 58 батальйонів піхоти, 17 полків кавалерії, разом 42.500 вояків та 102 гармати. Козацьке військо

під командуванням гетьмана І. Скоропадського перетинало шведам шлях до Дніпра на відтинку Переяслав - Кременчук.

Карло XII виставив до бою 24 батальйони піхоти, 22 полки кавалерії, себто близько 25 тисяч вояків, маючи до диспозиції чотири гармати. Решта шведської армії (близько 6 тисяч) брала участь в облозі фортеці, а також обсадила берег уздовж Ворскла. Українське військо було частинно приділене до охорони обозу, частинно брало участь в облозі фортеці та було на своїх постах на лінії Ворскла, як також у містечках Старі й Нові Санжари, Білики й Кобиляки. Зокрема козаки Мазепи були приділені до резерви біля села Пушкарівки. Хоч козаки не брали безпосередньої участі в битві, вони охороняли шведську армію від можливого обходу московського війська з заходу; беручи участь в облозі Полтави, також унеможливили Келінові зробити випад із фортеці.

Шведський король, підготовляючись до генерального бою, не поробив належних приготувань. Він обмежився до того, що для охорони дороги поміж Полтавою та Переволочною вислав чотири кавалерійські полки, які зайняли позицію вздовж Ворскла, при чому король не подбав про переправу через Дніпро біля самої Переволочної, що було конечне на випадок відступу, тим більше що в травні відділ полковника Яковлева знищив усі козацькі човни. Перед самою ж битвою шведи не вислали стеж для розвідки, вони не тільки не заскочили ворога, який вчасно довідався про плян Карла, але й самі були заскочені оборонною системою царської армії, оборона ж була підготована до бою, тому елемент несподіваности не дав сподіваних наслідків. Карло XII, довідавшись у ночі 26 червня, що 28 червня має прибути до московського табору 40-тисячна армія калмицького хана Аюки (насправді це був 10-тисячний загін), вирішив випередити царя та блискавичним ударом заскочити московське військо. Цього ж самого дня (26 червня) король наказав приготувати військо й розставити їх на північний схід від Полтави, щоб уночі 27 червня бути напоготові до наступу. Напередодні битви, Карло XII був підчас реконесансу важко поранений у ногу. Хоч теоретично він передав командування маршалові Реншильдові, фактично сам давав накази. Його возили на рухомих ношах, запряжених двома кіньми.

О 2-ій годині ночі 27 червня (7 липня н. ст.) король наказав вистроїти піхоту в чотири колони по шість батальйонів у кожній, за нею — кавалерія, складалася також із шістьох колон по шість ескадронів у кожній. О 5-ій годині ранку шведська піхота з успіхом почала атакувати московські редути (земельні укріплення), але цар, своєчасно повідомлений своєю розвідкою про наступ шведів, вислав свою кавалерію, яка відкинула шведську піхоту. Тоді вступила в

бій шведська кавалерія, що спочатку з успіхом боролася з московською кіннотою, але під сильним вогнем ворога мусила відступити. На місце відступаючої шведської кавалерії, в бій кинулася шведська піхота, яка спочатку заволоділа двома московськими редутами, але шведам не вдалося здобути інші редуты і під сильним вогнем ворога вони мусили відступити. Великі втрати шведів приневолити короля зрезигнувати з дальших спроб заволодіти земляними укріпленнями. Карло вирішив їх залишити, щоб обійти їх, однак шведам цей маневр не вдался. Меншиков, помітивши маневр обходу Реншильда з півночі на узліссі Будищенського лісу, оточив його — і шведи мали великі втрати. Коли на лівому крилі продовжувався кривавий бій між частинами Реншильда і Меншикова, на правому крилі 6 батальйонів піхоти під командуванням генерала Росса намагалися здобути земельні укріплення. Втративши багато людей, Росс був приневолений відступити в напрямі Яковецького лісу, куди Реншильд послав на допомогу 10 ескадронів кінноти під командуванням генерала Шліппенбаха. Цар, помітивши це, наказав Меншикову взяти п'ять батальйонів піхоти та п'ять полків кавалерії, щоб заатакувати шведів, які заховаляся в Яковецькому лісі. У тому бою Меншиков зовсім знищив кінноту Шліппенбаха, а піхота Росса зазнавши великих втрат, відступила в напрямі Полтави, Меншиков же повернувся на своє місце. У той час, коли Меншиков бився з частинами Росса та Шліппенбаха, цар наказав генералові Бауерові відступити зі своєю кіннотою за редуты. З цього хотів скористати Карло й наказав зайняти шість поперечних редут, що йому не пощастило. Тоді король наказав продістатися поміж редуты. Шведи пройшли й почали йти за відступаючою кіннотою Бауера. Але курява, що постала наслідком відступаючої кінноти була така густа, що заслонила розташування московського табору, чим урятувала його перед шведським штурмом. Шведська армія, опинившись на 50-70 метрів від московського табору нагло попала під нищівний вогонь московської польової артилерії, що спричинило значні втрати й замішання серед шведського війська, яке відступило в напрямі Будищенського лісу. Тут на узліссі Карлові з труднощами вдалося привести свої частини знову в бойовий порядок. Шведське військо в силі 18 батальйонів стало в одну лінію, маючи до розпорядження чотири гармати, а на обох флангах уставилось 29 ескадронів кінноти. Близько 9 год. ранку цар теж закінчив перегрупування свого війська, яке поволі пішло в наступ. Рівночасно почали наступати шведи. Як тільки вони попали в зону артилерійського вогню, московська артилерія посипала на них картечею. Під час цього бою артилерійське ядро розбило ноші Карла, але король пересів на коня і продовжував командувати. На віддалі 50 метрів

почалася стрілянина з рушниць, а згодом обидві сторони перейшли в рукопашний бій. З уваги на те, що шведській кінноті на правому крилі загрожувало оточення, вона почала відступати. Приблизно тоді забито коня під королем, який упав непритомний на землю. Трабанти забрали його з поля битви. Наступ московської піхоти, а ще гірше, сильний артилерійський вогонь викликав замішання серед шведів, які вже не могли відбити атаки. Потім захитався центр шведської армії та почався безладний відступ до табору, який у міжчасі зайняли інші московські частини.

Близько 11 год. дня битва закінчилась повною поразкою шведів. На полі бою шведи втратили 6.901 убитими, в полон попало 2.760 вояків і старшин, у тому числі польовий маршал Реншильд та прем'єр-міністр граф Піпер.² Московські втрати 1.345 убитих і 3.290 поранених.³ Тим частинам шведської армії, що не попали в полон, пощастило під командуванням генерала Левенгафта пройти вздовж Ворскла аж до Переволочної. Тут, за винятком кількох човнів, на яких переправилися Карло, Мазепа, й Гордієнко з невеликою охороною (близько три тисяч шведів і козаків) на другий берег Дніпра, армія Левенгафта мусіла здатися Меншикову в полон.⁴ Ті козаки, що були в армії Левенгафта, згідно з 5-ою точкою капітуляції, "мали бути негайно видані його царській величності". Багатьох із них на місці покарано смертю, інших заслано на Сибір, дуже мало повернулось додому.⁵

Значення й вагу битви під Полтавою оцінив Ляйбніц. Для України та злочасна битва мала фатальні наслідки на довгі-довгі роки.

П Р И М І Т К И

¹ A d l e r f e l t, Appendix, pp. 226—236; B a r d i l i, *op. cit.*, pp. 449—459; G a s s m a n, *op. cit.*, pp. 32—34; Jeffereyes у своєму звіті з 27. червня 1709 р., PRO, SP Vol, 17, cf., Natton, "Captain James Jeffereyes's letters...", *Historiskit Magasin*, Vol. 35, No, 1, pp. 69—75; N o r d b e r g, *op. cit.*, Vol. II, pp. 148—151. З новіної літератури: К о з а ч е н к о, А. И., *Битва под Полтавой 27 июня 1709 р.*, Москва, 1945; *Петр Великий — сборник статей*, Ленинград-Москва 1947; Б е с к р о в н ы й, Л. Г., "Стратегия и тактика русской армии в Полтавский период Северной Войны", *Полтава — сборник статей*, Москва 1959, с. 21—62; К о л о с о в, Е. Е., "Артиллерия в Полтавском сражении", *Полтава*, с. 91—111; H a t t o n, *Charles XII of Sweden*, pp. 290—306; M a s s i e, *Peter the Great...*, pp. 490—506.

² H a t t o n, *Charles XII of Sweden*, p. 300; радянський історик Л. Г. Безкровний подає, що шведи втратили 9.334 убитими й 2.874 попало в полон, *Полтава*, с. 57.

³ H a t t o n, *Charles XII of Sweden*, p. 300; Б е з к р о в н и й, там же.

⁴ Близько Переволочної здалося в полон 16.264 вояків; Б е з к р о в н и й, там же, с. 58.

⁵ К о с т о м а р о в, *Мазепа...*, с. 705; M a s s i e, *op. cit.*, p. 314.

Розділ дванадцятий

ЛЕГЕНДА Й ПРАВДА ПРО МАЗЕПУ

Постать Мазепи — чи не найвизначніша особа в новій українській, а побіч Богдана Хмельницького, теж у всесвітній історії. Як відомо Мазепа, був предметом надхнення для багатьох поетів, мистців, письменників і дослідників цієї доби. Поетів та мистців заманювала зв'язана з його особою легенда, в якій зображено його як романтичного героя любовних пригод. При згадці імені Мазепи в західньому світі, мають на увазі радше постать любовного героя Вольтера чи Байрона, ніж історичну особистість.

До спопуляризування українського гетьмана в Західній Європі причинився в першу чергу Вольтер у своїй відомій історії про Карла XII, в якій, між іншим, описав, як то один польський шляхтич, із метою помститися за те, що Мазепа "вів романс" із його дружиною, покарав його оригінальним способом, а саме: піймавши Мазепу, наказав роздягнути його, а опісля прив'язати до дикого коня, й пустити його в степи, сподіючись, що Мазепу зустріне неминуча смерть. На щастя, його врятували козаки. Опісля з ними він брав участь у походах проти татар. Завдяки своєму знанню — пише Вольтер, — Мазепа здобув собі на Січі велику пошану, а "цар уважав за кінечне зробити його князем України".¹

Цю любовну історію Мазепи ширше подав у своїх спогадах польський шляхтич Ян Хризистом Пасек (1636—1701). Свої спогади він написав між 1670 і 1690 роками, (точна дата не устійнена), які частинно з'явилися у варшавському літературному журналі *Астреа* 1821 р., а повне видання — 1836 р. Спогади Пасека були популярні в Польщі, їх поширювали усно та у відписах. Доказом цього може служити той факт, що Вольтер, пишучи про цю любовну аферу Мазепи у своїй історії про Карла XII (перше видання з'явилося 1731 р.), розпитував у Парижі польського екзильного короля Станіслава Лещинського, який на письмі потвердив "усі факти" в його книжці, включно з любовною історією Мазепи.² Про аферу Мазепи згадував польський мемуарист Еразм Отвіновський у своїх спогадах 1696—1728 рр.³

Пасек, ворог Мазепи,⁴ служив як паж на дворі польського короля і був замішаний у змові конфедератів проти короля (1661), про що Мазепа випадково довідався й поінформував Яна Казимира. Щоправда, Пасек на суді викрутився з цієї, для нього дуже неприємної

справи, але заприсягнув помститись на Мазепі. Бажаючи його скомпромітувати, записав у своїх спогадах про його любовний романс із дружиною польського шляхтича Станіслава Фальбовського.⁵

Пасек пише, що Мазепа був частим гостем у домі Фальковських. Його подарунки господині дому звернули увагу Фальбовського, який вирішив розслідувати взаємини своєї дружини з Мазепою. Сказавши їй одного дня, що вибирається у довшу подорож, на короткий час затримався недалеко від дому. Його дружина нібито через післанця запросила Мазепу. Погодившись, Мазепа, не передчуваючи нічого поганого, вибрався на відвідини. По дорозі його затримав Фальбовський і на питання куди він їде, той відповів, що прямує до свого сусіда. Коли ж Фальбовський показав йому його листа до своєї дружини, а слуга ще й потвердив, що Мазепа відвідував мадам Фальбовську стільки разів, "скільки він має волосся на голові", Мазепа признався. Розгніваний Фальбовський вирішив покарати Мазепу оригінальним способом:

Роздягнувши його наголо посадив лицем до хвоста, а ногами до кінської голови на його власному коні, заздалегідь знявши з нього сідло. Руки зв'язали за спиною, а ноги підв'язали попід черевом коня. На коня, з природи прудкого, нагукали, вдарили батогами, зірвавши йому з голови ковпак, і стрілили над ним кілька разів. Перестрашений кінь погнався додому, як шалений. А треба було їхати через густі корчі, глід, ліщину, грущину, тернину, не простим шляхом, а стежками. Кінь знав цю дорогу, бо часто туди ходив, як звичайно буває, коли їздять потай манівцями, а не гостинцем. І треба було по дорозі часто схилитися, тримаючи віжки в руках, обминати небезпечні, густі місця. Бувало, що гілка вдарить часом по голові й роздере одягу. Отже, можна собі уявити, скільки дісталось поранень голому вершникові, беручи під увагу, що прудкий і переляканий кінь від страху й болю летів наосліп, куди його несли ноги, поки перебіг через ліс. (Фальковський) затримав двох чи трьох супутників, що їхали разом з Мазепою, щоби не було кому його врятувати. Добравшись до дому увесь поранений Мазепа почав кричати; "Сторожа!" Пізнавши його голос, воротар відчинив ворота, але побачивши опудало, знову зачинив їх і втік. Мазепа кликав усіх, кого знав, з двору. Слуги заглядали у віконця через ворота і хрестилися. Тоді він крикнув, що це він справді їхній пан. Вони не йняли віри, але нарешті його впустили, знеможеного й змерзлого, що майже не міг говорити.⁶

Свою розповідь Пасек кінчає тим, що Фальбовський повертається додому і карає жінку за те, що "тіло в неї свербіло".

У споминах про цю любовну аферу Пасек пише поверховно, не подаючи ні імені мадам Фальбовської, ані назви місцевості, обмежуючись тільки до ствердження, що це мало місце на Волині (Вольтер взагалі не подає імен чи назв місцевостей). Можна при-

пускати, що Пасек будучи у Смоленську, де брав участь у польсько-московських переговорах, чув від когось цю історію, тому в нього так багато вигадок і перекручень. З уваги на це, деякі дослідники, напр., польський історик А. Бельовський, вважає, що конфлікт між Фальбовським і Мазепою мав виключно політичний характер.⁷ Дмитро Дорошенко висловив сумнів щодо автентичності цієї події у спогадах Пасека.⁸

Згідно з польськими джерелами, у той час (1660-ті роки) на Волині дійсно жив Станислав Фальбовський.⁹ Мазепа "справді міг мати роман з пані Фальбовською...слід встановити, скільки правди, а скільки фантазії в цій розповіді про любовну пригоду Мазепи та його їзду на коні" — пише Христина Пеленська у своїй цікавій статті "Польська легенда про Мазепу",¹⁰

До речі, такі любовні історії були на денному порядку в тодішні часи. Подібну історію описує у своїх спогадах французький дипломат у Варшаві, Фой де ля Невіль, розповідаючи про одного шотландського офіцера на службі в польській армії, що був "приятелем дому одного литовського полковника" і мусів назабаром утікати з Польщі.¹¹

Мазепа мав інші любовні пригоди, "тому немає причини думати, що Мазепа обмежив таку шляхетську слабкість однією пригодою" — пише Пеленська.¹² Київський архівіст Іван Каманін описав любовну аферу з Оленою Загоровською, молодою дружиною багатого старшого за неї чоловіка, який подав розводу справу проти неї 1663 р. Ян Загоровський, володимирівський суддя, подав причину розводу те, що він знайшов у своєї дружини багато подарунків від Мазепи. Більше того, в одному з листів до п. Загоровської, Мазепа намовляв її, щоб вона поїхала зі своїм чоловіком до сусіднього села Ревушки. По дорозі Мазепа обіцяв зробити на нього засідку і вбити його, однак цей плян не вдався, а закінчення розводової справи залилось невідомим.¹³

Х. Пеленська, твердить, що "наскільки перша частина пригоди Мазепи, а саме любовна пригода вірогідна, настільки покарання на коні вигадане. Пасек, імовірно, вигадав його, щоб спаллювати Мазепу, помститися за конфлікт між ними".¹⁴ Справді, покарання Мазепи, так як це описав Пасек, треба вважати за вигадку. На це звернув увагу визначний польський літературознавець, Олександр Брюкнер, зазначуючи, що Пасек був "неймовірним брехуном".¹⁵

Питання, чому Пасек вибрав такий незвичний спосіб покарання Мазепи їздою голим на коні, на погляд Пеленської, слід шукати у грецькій мітології. Мотив кари за подружню зраду з'являється вперше у грецькій мітології у зв'язку з особою Іполіта.

Мужній красень Іполіт, син амазонки не визнавав влади Афродити, яка примусила його мачуху Федру, добродішну жінку і матір дітей його батька Фесея залюбитися в нього. Обурений Іполіт відкинув кохання своєї мачухи, що в розпуці поповнила самогубство, але перед цим, хочаби помститися на пасербі, залишила листа, що буцімто він її збещестив. Батько прокляв сина, його проганяють з Атен, саджають на візок, запряжений власними кіньми. Налякані страховищем, яке виринуло з моря, коні полетіли стрілою наперед себе. По дорозі візок розбився на тріски, а Іполіта, заплутаного у віжки, коні волокли аж до його смерті.¹⁶ Доля Іполіта була предметом трагедії Еврипіда (484—406 до Хр.) та писань римського письменника Люція Аннея Сенеки (5 р. до Хр.— 65 р. після Хр.) — "Федра" або "Іполіт".

Твори Сенеки були відомі в Польщі уже в в ХУІ ст. у чужоземних виданнях. Св. письмо та класична література були основними предметами у шкільній програмі того часу. Пасек учився в єзуїтській колегії в Раві і, можна припустити, що він був обізнаний з трагедіями Сенеки. "Можна сміло твердити, що Пасек міг запозичити сюжет для своєї легенди про Мазепу з переказу про Іполіта, зокрема, з мотиву злочину й кари", — твердить Пеленська.¹⁷

Справді, аналогія між грецькою трагедією Іполіта та легендою про Мазепу очевидна. Обидва герої були замішані в незаконну любовну пригоду (Іполіт у вигадану), в обидвох історіях говориться про шалену їзду та в обох випадках для незвичного покарання винних уживають коней.

Що Пасек створив свою власну версію покарання Мазепи, тобто прив'язання його голим до спини його власного коня, може посвідчити такий цікавий тогочасний факт: німецький кореспондент гамбурзького тижневника *Historische Remarques* у своїй кореспонденції з Москви за 27 листопада 1703 р., подаючи біографію Мазепи, згадує такі дуже точні та особисті подробиці з його життя: одружився з дуже багатогою вдовою [Ганною Фридрикевич, 1668 або 1669 р.], яка померла 1702 р.; мав тільки одну доньку, що дуже скоро померла; його сестра була три рази заміж. При тому він знає навіть їх прізвища, тобто: Обидовський, Витуславський і Войнаровський. З останнього подружжя, — пише добре поінформований кореспондент, — був син Андрій, який тепер живе зі своїм вуйком, що посилає його до колегії у Києві, де він студіює філософію. Треба згадати, що автор цієї кореспонденції закидає Мазепі те, що він причинився до арешту гетьмана Івана Самойловича.¹⁸ Отже, якщо б афера з дружиною Фальбовського була йому відома, він напевно не забув би про це згадати. Не згадується того епізоду в німецькій пресі та в спогадах і після переходу Мазепи на сторону шведського

короля, хоч німецька преса не щадила на його адресу таких епітетів, як "зрадник", "грошелюбець", "самолюб", "безбожник", та інші.

Любовна афера, що її описав Пасек, стала неначе невід'ємною частиною біографії та характеристики Мазепи в пересічного читача на Заході. Саме ця романтична постать Мазепи зацікавила не тільки Вольтера, але теж таких поетів: Гордон лорд Байрон ("Мазепа", 1818), Віктор Гюго ("Мазепа", 1829), Кіндрат Рилєєв ("Войнаровський", 1825), Олександр Пушкін ("Полтава", 1829), Богдан Залеський ("Дума про Мазепу"), Бертольд Брехт ("Баллада про Мазепу", 1955) та інші. Романтична легенда про любовну історію Мазепи стала надхненням для славних композиторів — Франц Ліст (симфонічна поема "Мазепа", 1857), Петро Чайковський (опера "Мазепа") та мистців — Теодор Жеріко (олійний образ "Мазепа", 1823), Евген Делякруа¹⁹ (олійний образ "Мазепа", 1824), Орас Вернет (два олійні образи: "Мазепа оточений кіньми", 1825 та "Вовки у погоні за Мазепою", 1826), Люї Буланжер (великі олійні образи: "Покарання Мазепи", 1827; "Смерть Мазепи", дата невідома) та інші²⁰

Якщо, поетів і мистців приманювала постать Мазепи як легендарно-романтичного героя любовних пригод, то ще більше цікавилися історичною постаттю Мазепи як динамічною особистістю, державним мужем і політиком не тільки сучасні йому дипломати, історики, очевидці, а й численні дослідники цієї доби, зокрема т. зв. Великої Північної Війни (1700—1721).

Вольтер, що був відомий зі своєї суб'єктивності, підкреслив у своїй історії Карла XII, що, коли одного разу цар, добре підпивши, почав називати Мазепу зрадником і погрожував зліквідувати гетьманщину, Мазепа вернувшись на Україну, вирішив за допомогою шведської армії досягнути незалежності і створити — на руїнах російської імперії — могутнє українське королівство, бо "Україна завжди прагнула бути вільною ("L'Ukraine a toujours aspiré à être libre...").²¹ Самого ж Мазепу Вольтер характеризує як "хоробру, спроможну, невтомну в праці, хоч уже в похилому віці, людину. ("Mazepa -c'était un homme courageux, enterprenant, et d'un travail infatigable, quoique dans une grande vieillesse").²²

П Р И М І Т К И

¹ V o l t a i r e, *Histoire de Charles XII*, Rouen 1731; я користувався англійським перекладом: F l e m i n g, William, F. *The Works of Voltaire, History of Charles XII*, Paris-London-New York-Chicago 1901, Vol. XX, pp. 158—9.

² H o l u b n y c h y, Lydia, "Mazepa in Byron's Poem and in History," *The Ukrainian Quarterly*, Vol. XV, No. 4, (1950), p. 344. У цій справі Вольтер запитував також французького посла у Константинополі, докладніше: N o r d m a n n, Claude, J., *op. cit.*, p. 10, ("...Voltaire a embelli le récit de Pasek, qui'il tenait du marquis de Bonnac...").

³ O t w i n o w s k i, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II. od roku 1696 do 1728*, Kraków, 1849, p. 169.

⁴ К о с т о м а р о в, там же с. 389.

⁵ P a s e k, Jan, Chryzystom, *Pamiętniki*, Wrocław, 1968, pp. 301—304.

⁶ P a s e k, *op. cit.*, p. 303.

⁷ B i e l o w s k i, A., "Jan Mazepa i jego listy", *Biblioteka Ossolinskich*, 1884, Vol. IV, pp. 154—6.

⁸ Д о р о ш е н к о, Д., "Мазепа в історичній літературі і житті", *ПУНІ*, т. 46, с. 15.

⁹ *Herbarz polski*, 1839, Vol. IV, pp. 12—3.

¹⁰ П е л е н с ь к а, Х., "Польська легенда про Мазепу", *Віднова*, 1985, ч. 3, с. 81.

¹¹ N e u v i l l e, de, la, Foy, *Relation Curieuse et Nouvelle de Moscovie*, Paris 1698, p. 7.

¹² П е л е н с ь к а, там же, с. 82.

¹³ К а м а н і н, І., "Мазепа и его прекрасная Елена", *Киевская старина*, 1886, т. XI, с. 522—535; пор. Д о р о ш е н к о, "Мазепа в історичній літературі і житті", с. 16.

¹⁴ П е л е н с ь к а, там же, с. 82.

¹⁵ B r ü c k n e r, Alexander, *Literatura Polska*, Paryż 1947, p. 101.

¹⁶ П і д л і с н а, Г. Н., Історія античної літератури, Київ: Вища школа, 1972, с. 90—92.

¹⁷ П е л е н с ь к а, там же, с. 85.

¹⁸ *Historische Remarques*, 22. Januar 1704, No. 4, p. 26.

¹⁹ Докладніше про Делякруа: P e l e n s k i, Ch., "Delacroix's 'Mazepa' oil Painting Rediscovered," *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. VII, No. (1983), pp. 507—519.

²⁰ Théodore Géricault, Eugène Delacroix, Horace Vernet, Louis Boulanger, докладніше див.: B a b i n s k i, H. B., *The Mazepa Legend in European Romanticism*, pp. 48—73.

²¹ *Ceuvres Completes de Voltaire, Histoire de Charles XII*, Paris 1878, Vol. XVI, p. 236; cf., F l e m i n g, W., *op. cit.*, pp. 158—9.

²² V o l t a i r e, *op. cit.*, p. 237; cf., F l e m i n g, *op. cit.*, 159—160.

Розділ тринадцятий

ПІДСУМКИ

Як згадано, царський уряд оцінив вагу пропаганди і через своїх агентів зумів зорганізувати, в першу чергу, на терені німецького цесарства інформаційну службу, яка навіть справніше функціонувала, ніж шведська, коли самі шведи нарікали, "що не мають відомостей зі шведської головної квартири".¹ Редактори, не маючи змоги перевірити вісток, опиралися звичайно на офіційні комунікати, що, як правило, були тенденційні. Крім того, частина німецької преси була підкуплена царськими агентами, які доставляли готовий вже до друку матеріал або давали інструкції, як писати.

Читачеві вже відомо, як тогочасна німецька преса писала про Мазепу під впливом чи на замовлення московської пропаганди або вмещувала те, що їй надсилали царські агенти. Тому, коли Мазепа був по стороні царя, згадані журнали не могли нахвалитись Мазепою, але як тільки він перейшов на сторону Карла XII, тоді, не входячи глибоше в мотиви його переходу, почали писати про нього, як зрадника, честолюбивого старця, жадібного влади та грошей. У найліпшому випадку, як причину союзу зі шведами, подавали глибокі непорозуміння з царем і Меншиковим та бажання бути незалежним від них.

На основі зробленої вище аналізи треба ствердити, як це слушно зауважує Крупницький, що образ Мазепи в німецькій тогочасній пресі однобічний і тенденційний. На доказ цього свідчить факт, що навіть такий поважний журнал, як *Театрум Европеум*, переписуючи дослівно останній розділ із першої частини спогадів Барділі, (там же, стор. 553), пропустив те місце, в якому Барділі висловлюється про Мазепу, як патріота, що посвятив себе, для добра України. Більше того, як це зауважує Бінгель у своїй дисертації, наставлення й погляди преси були висловом загальної тодішньої німецької публічної opinio.²

Треба одначе відзначити теж і те, що крім однобічного й тенденційного представлення Мазепи на сторінках тодішньої німецької преси, все ж таки вона саме через публікацію цього матеріалу викликала зацікавлення Україною не тільки в Німеччині, але і в Західній Європі.

Винятком у німецьких джерелах того часу були спогади учасника походу Й. В. Барділі та звіти Й. Ф. Кайзерлінга, без сумніву цінні джерела.

Немає сумніву, також у тому, що французькі джерела про Мазепу дуже цінні. Дипломати, що особисто знали гетьмана, згадували його у своїх споминах чи дипломатичних звітах із подивом та признанням як для його особи так і для його політики.

Мазепа появляється на сторінках урядового часопису *Gazette de France*, починаючи з 6 грудня 1687 р., коли його вибрали на нового гетьмана. Від тоді його ім'я не сходить зі сторінок офіційного органу французького уряду з такою докладністю, що на основі вісток і коментарів "можна б установити цілий ітінерарій Мазепа", пише Борщак.³ Правда, зазначає Борщак, не всі вістки відповідали дійсності хоч вістки у французькому офіціозі звичайно були перевірені, перед тим поки їх опубліковано.

Шведські очевидці у своїх споминах та щоденниках ставились до Мазепа назагал прихильно, звинувачуючи радше своїх генералів, що під час походу на Москву, зокрема під час битви під Полтавою, поробили великі помилки і тим причинились до шведської катастрофи та трагедії України.

Не всі англійські сучасники знали Мазепу особисто, але були досить добре поінформовані й писали про нього в позитивному або неутральному світлі. Вони сумнівались в тому, що сімдесятилітній гетьман перейшов на шведську сторону задля особистих мотивів. Рівнож англійська тогочасна преса не маючи своїх кореспондентів на терені Великої Північної Війни, користувалась у більшості інформаціями з німецьких та голландських джерел (що в свою чергу звичайно опирались на односторонніх російських звідомленнях), тому обмежувалась до подавання самих фактів, а про союз Мазепа зі шведським королем писала в неутральному тоні.

Багато безсторонніх чужинецьких сучасників не тільки не осуджували Мазепу, а й висловлювалися про нього як великого державного мужа та українського патріота, — це можна було бачити в їхніх спогадах чи звітах.

Совісні дослідники тієї доби у своїх висновках радше виправдують, ніж осуджують політику Мазепа. У новіші часи не тільки всі українські дослідники (очевидна річ у діаспорі), але й чужі історики цієї доби прихильно поставились до союзу Мазепа зі шведським королем.

Майже всі російські історики засудили Мазепу як "зрадника". Виходячи з поняття, що Україна є частиною Росії, вони вважають, що обов'язком гетьмана було дбати про добро Росії, а не України. Напр., визначний російський історик С. М. Соловйов у своїй історії Росії присвятив Мазепі дуже багато уваги.⁴ Він визнає, що "становище гетьмана було дуже важке, бо він був між двома вогнями:

між вимогами московської держави з одного боку і вимогами людей, що не звикли підпорядкуватись натискові московської держави. Петро вимагав, щоб Україна (в оригіналі Малоросія) нарівні з Великою Росією брала участь у війні проти шведів. Він наказував гетьманові йти на допомогу польському королеві Августові, вимагав козацьких полків для Інгрії, Ліфляндії, посилав їх Паткулеві у Польщі, вимагав будувати укріплення в Києві. Все це викликало велике невдоволення...“⁵

Соловійов теж визнає, що на воєнній нараді у Жовкві (1707 р.) Мазепа просив царя дати йому до оборони України 10.000 війська, на що цар відповів: "Не тільки 10.000, але навіть десять людей не могу дати; обороняйтеся самі, як можете".⁶ Він навіть визнає, що Мазепа з "допомогою шведського короля хотів поліпшити стан України⁷ (в оригіналі Малоросії), але, уважаючи гетьмана за підданого цареві, Соловійов дорікає Мазепі, що він у "вирішальну годину не зостався вірним Росії".⁸ В його оцінці — Мазепа "зрадник".

Тож не дивно, що учень Соловійова, теж визначний історик В. О. Ключевський також називає Мазепу "зрадником Петра".⁹

Інший відомий російський історик, член Російської Академії Наук, С. Ф. Платонов підійшов до проблеми переходу Мазепи до шведського короля більш об'єктивно. Він пише, що Мазепа прийшов до переконання, що "коли Україна (в оригіналі Малоросія) зостанеться вірною переможеній Москві, то переможці Карло і Станислав Лещинський не пощадять ні Мазепи ані України. Якщо ж Україна вчасно перейде на сторону, де буде перемога, то такий перехід забезпечив би у майбутності самостійність внутрішнього життя України й високе становище гетьмана... Мазепу як зрадника духовенство передало анатемі".¹⁰

Марксистський історик М. Н. Покровський не називає Мазепу "зрадником".¹¹ Навпаки, він закидує Москві, що вона "не гірше Польщі зуміла використати станову різницю між козацьким верхом і козацьким низом, щоб поступово знищити Козацьку Державу і зробити з неї московську провінцію на окремих правах... На початку ХУІІІ ст. такий стан уважався на стільки нормальним, що намагання Івана Мазепи наслідувати Хмельницького відносно союзу козаків зі шведами уважалось справжньою зрадою".¹² Цей погляд не відповідає офіційній російській історичній схемі, тому 1934 р. він був визнаний як "єретичний". Центральний Комітет (ЦК) Комуністичної Партії СРСР засудив Покровського та його учнів як "антимарксистів і антиленінців", що "висловили ненаукові погляди на історію як науку".¹³

Деякі російські історики на еміграції, як напр., С. Пушкарьов, А. Белопольський, Ю. Вернадський та інші підкреслюють "превеликий

всенародний вопль“за часів Петра I не засуджують Мазепу, ані не називають його “зрадником”.¹⁴

Підсоветські історики, напр. Е. В. Тарле, В. Е. Шутой, Б. Г. Безкровний, А. І. Козаченко, В. А. Романовський та інші засудили Мазепу як “зрадника”.¹⁵ Хоч ім'я Мазепи в сучасній советській історіографії не популярне, однак нещодавно (1985 р.) появилася стаття доцента й кандидата історичних наук Люціяна Вишневського “Мазепа: історія життя і зради”.¹⁶ Причиною появи цієї статті, як пише автор, є те, що “час від часу буржуазна пропаганда повертається до особи запроданця українського народу Мазепи, виставляючи його в ролі так званого захисника інтересів України й народу. Але історичні факти - неспростовна річ. Вони засвідчують протилежне”.¹⁷ У цій статті, повній суб'єктивності, послуговуючись односторонніми й у більшості російськими джерелами, автор намагається представити гетьмана як “оусіблення зради та єзуїтської підступності”. Автор завдав собі багато труду повинаходити всякі можливі “гріхи” Мазепи, однак представив тільки “одну сторону медалі”.

І так, Вишневський пише, що 1663 р. “підчас походу польсько-шляхетських каральних військ на Лівобережну Україну Мазепа залишає ставку короля й таємно дістається до рідного села поблизу Білої Церкви”. Якщо Мазепа таємно покинув короля, як це хоче автор, то як тоді пояснити факт, як пише у своїй монографії про Мазепу колишній професор Київського університету, Олександр Оглоблін, що два роки пізніше, себто в 1665 р., король надав йому звання Чернігівського підчашого після смерти свого батька, якого він напевно за згодою короля, пішов доглядати.¹⁸

Вишневський закидує Мазепі, що “спеціальним гетьманським універсалом від 1701 року була узаконена дводенна на тиждень панщина”. “Підданський стан селянства, власне основної його маси — посполитих, визначений був ще до гетьманства Мазепи, переважно за часів Самойловича. Підданські повинності — натуральні данини й різні шарварки, грошові данини (чинш), зародки панщини — усе це було ще до Мазепи, — пише професор Оглоблін.¹⁹ Своім універсалом за 28 листопада 1701 р. Мазепа лише “фіксував звичайний тоді на Гетьманщині мінімальний розмір панщини”, — зазначає Олександр Лазаревський, який, до речі, вперше опублікував цей універсал у своїй праці *Описание Старой Малороссии*.²⁰

У зв'язку з палатним переворотом 1689 р., коли Петро I перебрав владу від своєї сестри Софії, Вишневський закидує Мазепі, що він “виявив єзуїтську спритність — хутко змінив орієнтацію” і здобув прихильність царя. Тим часом, як пише відомий історик, Сергій М.

Соловійов, у колах Петра "були люди, які радили позбутися клієнта Голіцина, але другі думали інакше: дотепер зміна гетьманів наступала наслідком наявної зради, або коли цього домагалися українці (в оригіналі "малоросіяне"). Коли ж цього не було, то тоді треба його ласками притягнути на свою сторону".²¹ Отже, де ж тут ота "єзуїтська спритність", коли доля Мазепи вирішувалась дорадниками молодого царя.

Далі Вишневський пише, що "перші контакти Мазепи з польським королем належать ще до кінця 80-тих років ХУІІІ століття" (там же, стор. 35). Які насправді були перші контакти Мазепи з польським королем, нехай засвідчить уже згаданий російський історик С. М. Соловійов, який пише:

До російського посла у Польщі, стольника Волкова, 16 грудня 1689 р. прийшов по знайомству шляхтич православної віри Подольський, який на королівському дворі був "покоєвим". На цей раз Подольський приніс важливі відомості... Приблизно три тижні тому до короля прибув із Росії через Смоленськ чернець Соломон... Він привіз йому листа від гетьмана Мазепи, написаний ще тоді, коли гетьман був у дорозі з Перекопу до Батурина. Що в листі написано, Подольський сказав, що не знає, тільки що підпис не був гетьмана, а печатка була велика. Король наказав ченцеві перебувати в монастирі близько Жовкви і не знає, як відповісти на цього листа, бо йому відомо, що царі ставляться до Мазепи і старшини прихильно.²²

Що Мазепа не писав ніяких листів до польського короля, засвідчив сам чернець Соломон Гродський, який сам підробляв листи і приносив їх до короля. У зв'язку з цим Соловійов пише:

У березні (1690 р.) чернець Соломон прибув з України до Польщі і, не доїжджаючи півмилі до Варшави, затримався у селі Солка, де найняв студента (Марецького), щоб він написав листи від імені гетьмана Мазепи: один до короля, а другий до гетьмана Яблоновського. В обох листах було написано, що він, Мазепа, зі всім Військом Запорозьким хоче прийняти підданство його королівської величності. За написання листа чернець дав два єфимки, сам же підписав гетьмана і запечатав підробленою печаткою. Чернець зістався у Солці, а студент поїхав до Варшави, де, підпивши, почав хвалитися, як він заробив два єфимки, а на доказ показав чорновик. Про це донесено королеві, який наказав привезти цього студента до себе; той у свою чергу розповів, як було. Через якийсь час до Варшави приїхав і сам Соломон і вручає листа від гетьмана Мазепи. Однак при конфронтації зі студентом, який показав чорновик, Соломон признався, що він і перед тим приїжджав з підробленими листами²³ і що він ніколи не був у гетьмана.²⁴

Вишневський покликається на Н. Устрялова (1805—1870), який вважав, що Мазепа справді посилав ченця Соломона до Польщі

(*История царствования Петра Великого*, СПб 1858, с. 479—480). Однак уже М. Костомаров у своїй монографії про Мазепу вияснив цю справу з Соломоном. Костомаров пише: "Устрялов, у своїй *Історії Петра Великого*, думає, що Мазепа справді посилав до Польщі цього ченця. Однак на це немає ніяких доказів. Неможливо, щоби Мазепа довіривши Соломонові таку для себе небезпечну справу, сам потім домагався, щоб його вислали до Москви і там, а не в Батурині допитували".²⁵

До речі, польський посол Ян Окраса, що приїхав у серпні 1691 р. до Москви для в'язання афери з Соломоном, потвердив у розмові з високим російським урядником Іваном І. Чаадаєвим фальшування листів ченцем Соломоном.²⁶

Твердження Вишневецького, що Мазепа "неодмінно підписував свої листи — гетьман його королівської величності військ запорозьких" не витримує критики. Як уже устійнено, Мазепа листів до короля не писав, то не міг їх підписувати "гетьман його королівської величності", як це хотів би мати Вишневецький, який без сумніву мусив читати Костомарова і Соловйова, якого до речі цитує у своїй статті. З цього виходить, що Вишневецький свідомо і навмисне, говорячи делікатно, написав історичну неправду; дальші його "наукові" докази втрачають достовірність. От, напр., Вишневецький пише, що Мазепа "листувався з ревним єзуїтом, львівським єпископом Йосифом Шумлянським". (там же, с. 35). Тим часом справа мається навпаки. Єпископ Шумлянський, на доручення короля, послав свого довіреного чоловіка, шляхтича Доморацького з листом до Мазепи, який наказав його арештувати, листа негайно вислати до Москви, а після допитів рівно ж і самого Доморацького.²⁷ (Соломон тричі привозив королеві листи в імені Мазепи. Удруге він привіз теж єп. Шумлянському, однак як уже згадано, Соломон ніколи в гетьмана не був і фальшував листи).

Відносно ж листа анонімного автора за 9 березня 1690 р., який Вишневецький уживає як доказ "перманентної зради" Мазепи у зв'язку з його переходом на шведську сторону, то це не витримує критики, бо, як слушно зауважує проф. Оглоблин, "Мазепа не був у засаді ні москвофілом ні ворогом Москви, хоч добре знав трагічну історію українсько-московських взаємин... Він вважав за можливе співжиття з Москвою на засадах Переяславської угоди Богдана Хмельницького, бо така була реальна дійсність, що її він одержав у спадщину від своїх попередників, і, здавалося це була єдина можливість, у союзі й за допомогою Москви, здійснити головні українські національні цілі — супроти Польщі й супроти Туреччини (і Криму)".²⁸

Не зважаючи на трагічні наслідки битви під Полтавою, Мазепа став символом прагнень українського народу в нерівній боротьбі за

свою волю, що так знаменито висловив Вольтер: Україна завжди прагнула бути вільною“.²⁹

Сьогодні вже немає потреби обороняти політику Мазепи. Навіть особистий інтригант, за словами російського історика М. Богословського, людина низької моралі,³⁰ царський фаворит “його світлість“ А. Меншиков, відразу зрозумів та оцінив політичне значення кроку Мазепи, визнаючи у своєму листі до царя за 27 жовтня 1708 р., що гетьман “це учинив...не задля одної своєї особи, а задля всієї України“.³¹

Цього був свідомий і сам цар, думку якого висловив його посол у Голляндії, А. А. Матвеев, у розмові з радником Голляндських Генеральних Штатів, Вредденом (6 травня 1709 р.): “... цар не може не турбуватися зрадою Мазепи, бо його думка може спричинити незалежну державу на Україні та ще з додатком земель польської країни збаламутить увесь козацький нарід“.³²

Уже згаданий російський історик Олександр Брюкнер (1834—1872), професор Дорпатського університету, пише у своїй праці про Петра I, що союз Мазепи зі шведським королем “не може бути більш неморальний як союз, що його два роки пізніше підписав Кантемир, молдавський господар з Петром Великим проти султана“, і тому політику Мазепи треба уважати як “айн майстерштюк“, а спробу визволення України з під панування тодішньої малокультурної московської імперії як “айн героішер акт“.³³

Уже багато безсторонніх чужинецьких сучасників не то, що не осудили, а й висловились про нього як про великого державного мужа та українського патріота. Напр., англійський посол у Москві, лорд Чарлс Вітворт у своєму звіті за 21 листопада 1708 р. висловлював дуже великий сумнів, щоб 70-тилітній, бездітний, багатий гетьман, який мав прерогативи монарха, перейшов на шведську сторону задля особистих мотивів.³⁴ Пруський посол у Москві, Георг фон Кайзерлінг, у своєму звіті за 21 листопада 1708 р. дослівно так пише про Мазепу: “не можна думати, щоб цей чоловік, котрого нарід дуже любить і шанує, не мав своїх прихильників; тим більше, що козаки дуже невдоволені з царського уряду, який жорстоко з ними поводить та часто порушує їх вольності. Тож треба сподіватися, що якщо не увесь нарід, то принайменше велика частина піде за його прикладом“.³⁵ Інший учасник, німецький історик Йоган Вендель Барділі пише у своїх споминах, що, коли цар домагався від султана видачі Мазепи, султан, покликуючись на коран, не хотів видати “такого чоловіка, що так щиро боровся за волю, свободу та права свого народу, що зазнав стільки переслідувань за те, щоб тільки зберегти свій нарід від упокорення під московським ярмом і через те мусів шукати захисту спершу у шведського короля, а тепер у Туреччині“.³⁶

Шведський учасник та історіограф, Густав Адлерфельт, зазначає у своєму щоденнику, що "Мазепа довгий час мав добру причину нарікати на царя... і провадив кореспонденцію з королем Станиславом, якому дораджував, щоб він переконав шведського короля прибути на Україну і звільнити її з московського ярма"³⁷

Німецький офіцер у шведській армії, підполковник Філіп фон Штраленберг пише у своїй праці про *Північно-східню частину Європи та Азії*, що, коли Мазепа вивідав у царя, що той, маючи по війні вільні руки, справді хоче зліквідувати Гетьманщину, а козаків повернути на драгунів, гетьман "вирішив перейти на шведську сторону, його наміром було зробити цю країну незалежним князівством".³⁸ Угорсько-німецький історик Йоган Христіян фон Енгель (1770-1814)- у своїй *Історії України та українських козаків*, роблячи аналізу подій того часу, прихильно оцінив задуми Мазепи. Енгель пише: "... Коли взяти під увагу обставини, в яких Мазепа знаходився у відношенні до Петра та як останній з ним поводився, коли це все буде належно в'яснене, то тоді майбутній історик зможе лекше вирішити, чи на гробі Мазепи мав би бути напис Юди чи Помпея... Отже, шведські дослідники не будуть єдині, що оправдали розрив Мазепи з Росією".³⁹

У нові часи не тільки всі українські дослідники цієї доби позитивно оцінили політику Мазепи, але й чужі поставилися прихильно до союзу гетьмана зі шведським королем. Напр., німецький історик Отто Гайнц, автор відомої монографії про Карла XII, пише, що "було б запереченням самим у собі уважати майже сімдесятилітнього, бездітного гетьмана за безхарактерного авантюриста чи зрадника. Коли б йому залежало на особистих користях, то він не потребував би виставляти себе на небезпеку... Переговори, що їх вів Мазепа з королем Станиславом мали на меті з допомогою шведського короля звільнення з під московського ярма та з'єднання всієї України, що було природною ціллю тодішньої національної української політики".⁴⁰

Англійська дослідниця, Р. М. Гаттон, проаналізувавши політику Мазепи на основі доступних їй джерел, прийшла до висновку, що "мрією Мазепи було звільнити Україну з російського ярма".⁴¹ Американський історик, Роберт К. Массі, теж пише, що "мрією Мазепи була мрія його народу — самостійність України".⁴²

Зайво доводити правильність політики Мазепи, якого цілком було визволення України, яку навіть згаданий уже російський історик Олександр Брюкнер, назвав "героїчним актом", що говорить саме за себе. Закінчуючи, варто ще раз підкреслити, що інтриги Меншикова й намір царя зліквідувати українську державність подиктували Мазепі як Голові Держави її рятувати і тому треба скорше говорити про його обов'язок а не як якусь "зраду".

До речі, Мазепа не був єдиним у той час, що старався боронити права своєї країни. Напр., Йоган Р. Паткуль, представник лівонської шляхти, за допомогою польського короля й царя виступив проти Карла XII (1697) в обороні привілеїв шляхти, семигородський князь Ференц Ракочій II при підтримці Людвіка XIV зробив повстання проти Габсбургів (1703-1711 р.), Станіслав Лещинський як представник польських республіканських кіл за допомогою Карла XII виступив проти Августа II, який намагався запровадити в Польщі авторитарну владу (на що дістав матеріальну допомогу від царя), нарешті Дмитро Кантемир, господар Молдавії, що був під протекторатом Туреччини, маючи допомогу царя, виступав з ним проти султана однак нікого з них, крім Мазепа, не таврують як "зрадників".⁴³

П Р И М І Т К И

¹ *Stockholmske Post-Tidender*, No. 52, 29 грудня 1708.

² В і н г е л, Н., *Das Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des XVII. u. XVIII. Jahrhunderts*, Berlin 1909, p. 112.

³ Б о р щ а к, "Мазепа. Людина й історичний діяч", с. 30—31.

⁴ С о л о в ь е в, С. М., *История России с древнейших времен*, Москва, 1962, т. VIII, с. 208—252.

⁵ Там же, с. 211.

⁶ Там же, с. 218.

⁷ Там же, с. 212.

⁸ Там же.

⁹ К л ю ч е в с к и й, В. О., *Курс русской истории*, Москва, 1958, т. IV, с. 56.

¹⁰ П л а т о н о в, С. Ф., *Лекции по русской истории*, Ст. Петербург 1913, с. 500, ("... Мазепа розсчитывал, что если Малороссия останется верною побежденной Москве, то победители Карл і Станіслав Лещинский не пощадят ни Мазепы ни Малороссии. Если же Малороссия перейдет ранее на ту сторону, чья победа вероятнее, то такой переход обеспечит в будущем и самостоятельность внутренней жизни Малороссии и высокое положение гетьмана... Мазепа как изменник был передан анафеме духовенством".)

¹¹ П о к р о в с к и й, М. Н., *Русская история з древнейших времен*, Москва 1966, (перше видання 1920), с. 497.

¹² П о к р о в с к и й, там же, с. 504, (... Московское правительство не хуже польского сумело использовать классовую вражду казацкого верха с казацким низом. Постепенное превращение казацкого государства в московскую провинцию, только управляемую на особых условиях было ближайшим результатом того... А к началу XVIII века это положение стало считаться настолько нормальным, что попытка Ивана Мазепы подражать Хмельницкому в деле шведского союза значительной доле самого козачества показалось настоящей государственной изменой".)

¹³ "В Совнаркомое Союза ССР и ЦК КПС", *Известия*, за 27 січня 1936 р. Також П а н к р а т о в а, А. М., "Развитие исторических взглядов М. Н. Покровского", *Против исторической концепции М. Н. Покровского*, Москва-Ленинград 1939, т. I, с. 5.

¹⁴ П у ш к а р е в, С. Г., *Обзор русской истории*, Нью Йорк, 1953, с. 292-3; Б е л о п о л ь с к и й, *СССР на фоне прошлого России*, Вашингтон, 1973, с. 213—4; V e r n a d s k y, G., *A History of Russia*, New Haven, 1961, p. 154—6.

¹⁵ Т а р л е, Е. В., *Северная война и шведское нашествие на Россию*, Москва 1958, с. 146, 222; його стаття "Карл XII в 1708—1709 годах", *Вопросы истории*, 1950, ч. 6, с. 22.

Ш у т о й, В. Е., *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII*, Москва, 1958, с. 66, 292; Статті Безкровного, Козаченка і Романовського див. у збірнику *Полтава*, Москва, 1959, с. 60, 303—305, 322, 350.

¹⁶ В и ш н е в с ь к и й, "Мазепа: історія життя і зради", *Наука і суспільство*, вересень 1985, ч. 9, с. 34—37.

¹⁷ Там же, с. 34.

¹⁸ О г л о б л и н, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, с. 14.

¹⁹ О г л о б л и н, там же, с. 94.

²⁰ О г л о б л и н, там же, с. 99.

²¹ С о л о в ь е в, С. М., *История России с древнейших времен*, т. VII, с. 486, ("... Действительно, у Троицы были люди, которые советовали отделаться от голицынского клиента, но другие думали иначе: до сих пор гетьманы сменялись только вследствие явной измены или желания самих малороссиян. А если не сменят гетьмана, то надобно привлечь его на свою сторону милостями".)

²² С о л о в ь е в, там же, т. VII, с. 487, ("... К русскому резиденту в Польше стольнику Волкову 16 декабря 1689 года пришел по знакомству шляхтич благочестивой веры Подольский, который при короле исправлял должность покоевого (комнатного) дворянина. На этот раз Подольский принес важные вести. Недели с три тому назад приехал к королю из России через Смоленск монах Соломон... Он привез к королю письмо от гетмана Мазепы, написанное еще в то время, как гетман пошел от Перекопа в Батурин. О чем писано в письме, Подольский сказал, что не знает, только подпись не гетманской руки, а печать гетманская большая. Король велел монаху жить близ Жолквы в монастыре, и не знает, как отвечать на это письмо, ибо ему известно, что цари к гетману и ко всей старшине благоволят...")

²³ Ще під час II невдалого Кримського походу (1689) кн. В. Голіцин підготував проти Мазепи інтригу. З тією метою знайшов ченця Соломона Гродського та в порозумінні з ув'язненими у Нижньому Новгороді колишнім Гадяцьким полковником, Михайлом Самойловичем, небожем гетьмана Івана Самойловича, вислав його з підробленими листами від Мазепи до польського короля.

²⁴ С о л о в ь е в, там же, с. 488—9 ("... В марте месяце (1690) монах Соломон возвратился из Украйны в Польшу и, не доезжая полмили до Варшавы, в селе Солке нанял студента писать письма от имени гетмана Мазепы: одно к королю, другое к гетману Яблоновскому; в обоих письмах говорилось, что он, Мазепа, со всем Войском Запорожским желает быть в подданстве у королевского величества; за работу студенту монах дал два ефимка, имя гетманское написал сам и запечатал поддельною печатью. Монах остался в Солке, а студент отправился в Варшаву, где, пьянствуя с товарищами в корчме, он розхвастался, каким способом заработал ефимки, и в доказательство прочел черновые письма, оставшиеся при нем. Донесли королю, тот призвал к себе студента, и студент рассказал ему дело, как было. Чрез несколько времени приезжает в Варшаву и сам Соломон, прямо к королю, и подает письма от гетмана Мазепы; но тут сейчас же очная ставка со студентом, который подает и черновые письма для окончательной улики. Соломон должен был повиниться, повинился, что и прежде приезжал также с воровскими письмами, а у гетмана Мазепы никогда не бывал".)

²⁵ К о с т о м а р о в, *Мазепа и мазепинцы*, с. 422.

²⁶ С о л о в ь е в, там же, с. 5.

²⁷ С о л о в ь е в, там же, т. VII, с. 489, ("Мазепа стоял с войском в Лубнах, когда получил то страшное посольство: он велел отдать Доморацкого под караул, подвергнуть его пытке, а письмо Шумлянского отправил немедленно в Москву, куда вслед за тем прислан был Доморацкий".)

²⁸ О г л о б л и н, там же, с. 5.

²⁹ V o l t a i r e, *Histoire de Charles XII, Roi de Suède*, Nouvelle Edition, Paris 1878, Vol. XVI, p. 236, (“... L’Ukraine a toujours aspiré à être libre...”)

³⁰ Б о г о с л о в с к и й, М. М., *Петр I. Материал для биографии*, Москва: ОГИЗ 1948, т. III, с. 228; П л а т о н о в, там же, с. 534—5.

³¹ *Письма и бумаги Императора Петра Великого*, т. VIII, ч. 2, с. 864—5, (“... понеже когда он сее учинил, то не для одной своей особы но и всей Украины рады”.)

³² Б о р щ а к, И., “Мазепа. Людина й историчний діяч”, ЗНТШ, т. 152, 1933, с. 23.

³³ B r ü c k n e r, *op. cit.*, p. 405, (“...eine Handlung, welche im übrigen nicht unmoralischer war, als Bündniss, welches zwei Jahre später der Hospodar der Moldau, Kantemir, mit Peter dem Großen gegen Sultan schloss. ...bei entgegengesetztem Ausgange der Schlacht von Poltava, höchst wahrscheinlich als ein Meisterstück der Politik, als ein heroischer Akt der Emancipation Kleinrußlands von dem damals eine niedrige Kulturstufe einnehmenden moskowitischen Reiche angesehen worden wäre.”)

³⁴ Public Record Office, London, SP 91, Vol. 5, (“...That is the Revolt of General Mazeppa to the King of Sweden, with all his family and riches. The Gentleman is near seventy years old, was extremely considered and relied on by the Czar, has no Child, but a Nephew, and has heaped up vast sums of money in that wealthy Province where governed so long with little less Authority than a Sovereign Prince.”)

³⁵ К р у п н и ц к и й, Б., “З донесень Кайзерлінга, 1708—1709 pp.,” *ПУНИ*, (1939), т. 47, с. 25—27, (“... Jedemnoch ist nicht wol zu glauben, daß dieser Mann, der bey seiner Nation ebenso sehr geliebet als geehret gewesen, nicht einen größeren Anhang gehabt haben sollte. Zumahlen da die Cosaken sonder dem mit dieser Regierung von welchen sie sehr hart öffterer Verletzung ihrer Freyheiten tractirt worden, zufriednen seyn. Dahero ist vielmehr zu besorgen, daß entweder der größte Theil derselben dem Exempel ihres Chefs folgen werde.”)

³⁶ B a r d i l l i, J. W., *Reise-Beschreibung von Pultava durch das Desert Dzikie Pole nach Bender...*, Stuttgart 1714, pp. 106—7, (“... so fande es doch an dem Türckischen Hof keinen Beyfal, indeme man die Raisons nicht von der Wichtigkeit zu seyn erachtete, eine solche Person zu extradieren, die vor die Freyheit, Sitten und Recht ihres Volcks so eyfertig sich bemühet und so viele Persecutionen und Torturen nur darum erlitten, daß sie sich samt ihren Untergebenen nicht unter das Moscovitische Joch gedemüthiget, sondern solchen zu entgehen erstlich Königlichen Schwedischen und jetzo Türkischen Schutz suchen müßen.”)

³⁷ A d l e r f e l t, G., *The Military History of Charles XII, Kong of Sweden*, London 1740, Vol. III, p. 16, (“... Mazeppa, who had for a long time a great reason to complain of the Czar... at the time that he carried on a correspondence by letters with King Stanislaus. The purpose of which was to prevail on the King to enter Ukraine and deliver it from the Muscovite yoke.”)

³⁸ v o n S t r a h l e n b e r g, Philip, J., *Das Nord-und Östliche Theil von Europa und Asia...*, Stockholm 1730, pp. 251—2, (“... Hierzu hätte Mazeppa sich einer List bedient und von dem Zaaren selber eines und das andere ausgelockt, zu welchem Ende er nach Moscow gereiset... Daher dieser Mazeppa und seine Kosaken sich vorgestellt hätten, daß wenn der Zaar weiter freye Hände durch den Krieg bekommen würde... Aber seine Intention gewesn sey, dieses Land zu einem aparten Fürstentum zu machen.”)

³⁹ v o n E n g e l, J. Chr., *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken...*, Halle 1796, p. 322, (“... Wenn einmal die Lehre von politischer Moralität, worin Garve noch nicht alles aufgeräumt zu haben scheint, ganz berichtigt, und das Verhältnis, worin Mazepa gegen Peter stand, und das Betragen des letztern gegen den ersten hinlänglich aufgeklärt seyn wird: dann wird der Geschichtsschreiber etwas zuverlässiger entscheiden können, ob Mazepas Grabschrift nach jener des Judas, oder nach jener des Pompejus einzurichten sey... so möchten die schwedischen Schriftsteller nicht die einzigen bleiben, welche Mazepas Rechtfertigung wegen seines Abfalls von Rußland übernehmen.”)

⁴⁰ H a i n z, O., *König Karl XII. von Schweden*, Berlin 1936, Vol. I, pp. 247—8, (“... Es ist aber nicht angänglich und ein Widerspruch in sich, in dem damals wahrscheinlich bald siebzehnjährigen kinderlosen Hetman einen charakterlosen Abenteurer und Verräter zu sehen. Wenn ihm nur der persönliche Vorteil galt, dann hätte er sein gefährliches Spiel nicht zu spielen brauchen... Die Verhandlungen, die während des russischen Vormarsches Karls XII. zwischen König Stanislaus und Mazeppa geführt wurden, sahen ab, dass diesem die erst heimliche, später offene Unterstützung des schwedischen Feldzuges belohnt werden sollte durch Hilfe bei der Abschüttlung des russischen Joches, durch die Wiedervereinigung der gesamten Ukraine... Das waren die natürlichen Ziele einer national-ukrainischen Politik.”)

⁴¹ H a t t o n, R. M., *Charles XII of Sweden*, New York 1968, p. 240, (“... the ambition of Mazepa [was] to free the Ukrainians from the Russian overlordship.”)

⁴² M a s s i e, R. K., *op. cit.*, p. 459, (“... Mazepa’s secret desire was that of his people: Ukrainian independence.”)

⁴³ S u b t e l n y, O., *The Mazepists*, New York 1981, p. 10.

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні матеріали

- Archives: Ministère des Relations Extérieures, Paris:
a) Correspondance Politique Pologne, Vol. CXIX, CXXII
b) Correspondance Politique Suède, Vol. CXIV, CXX
- Haus, Hof, u. Staatsarchiv, Wien:
Russland, Karton I-20
- Public Record Office, State Papers Foreign, London:
a) Austria, SP. 80, Vol. 29
b) Hamburg, SP. 82, Vol. 21
c) Poland, SP. 88, Vol. 16, 17
d) Russia, SP. 91, Vol. 4-6
e) Sweden, SP. 95, Vol. 17
- Riksarkivet, Stockholm:
a) Cosacica I
b) Cosacica II

2. Бібліографія

- АНДРУСЯК, М., *До історії правобічних козаків*, "Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, (у дальшому "ЗНТШ")", Львів, 1930, т. 100.
Іван Мазепа та Іван Скоропадський, "Літопис Червоної Калини", Львів, 1933, ч. 1.
Зв'язки Мазепи з Станіславом Лециньським і Карлом XII, "ЗНТШ", (1933), т. 152.
Мазепа та Правобережжя, "Вістник", 1938.
Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч, "Праці Українського Наукового Інституту (у дальшому "ПУНІ")", Варшава, 1939, т. 7.
- АНТОНОВИЧ, В., *Коротка історія козаччини*, Чернівці, 1912.
- БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ, Д., *История Малороссии*, Москва, 1822, т. III, IV.
Историчники малороссийской истории, Москва, 1858, ч. 2 (1691—1722).
Обзор внешних сношений России (по 1880 год), Москва, 1898, 4 т.
Жизнь Мазепы, Москва, 1832.
- БЕЛОПОЛЬСЬКИЙ, *СССР на фоне прошлого России*, Вашингтон, 1973.
- БІДНОВ, В., *Марія Магдалина, мати гетьмана Мазепи*, "ПУНІ", т. 46, (1938).
Церковна анатема на гетьмана Івана Мазепу, "ПУНІ", т. 47.

- БОГОСЛОВСКИЙ, М. М., *Петр I. Матеріали для биографии*, Москва, 1941—1948, 4 т.
- БОРЩАК, І., *Мазепа. Людина й історичний діяч*, "ЗНТШ", т. 152, (1933), с. 1—33.
- *Шведчина в тогочасній французькій пресі*, "Українські вісті", Париж 1927, ч. 36.
  - *Шведчина і французька дипломатія*, "Все-Українська Академія Наук, Історична секція", т. 27, Київ, 1929.
  - *Вивід прав України*, "Стара Україна", Львів 1925, I—II.
  - *Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії*, "Стара Україна", VII—VIII, 1924.
- ВИНАР, Л., *Андрій Войнаровський*, Мюнхен, 1962.
- ВИШНЕВСЬКИЙ, Л., *Мазепа: історія життя і зради*, "Наука і суспільство", 1985, ч. 9, с. 34—37.
- ВОЗНЯК, М., *Бендерська комісія по смерті Мазепи*, "ПУНІ", т. 46, с. 106—138.
- ГОЛОБУЦКИЙ, В. А., *Запорожское козачество*, Київ, 1957.
- ГРУШЕВСЬКИЙ, М., *Історія України Руси*, Нью Йорк, 1956, т. VI.
- *Шведсько-український союз 1708 р.*, "ЗНТШ", 1909, т. 92, с. 7—20.
  - *Виговський і Мазепа*, "Літературно-науковий Вістник", 1909, т. 46, ч. 12, с. 417—428.
  - *До портрета Мазепи*, "ЗНТШ", 1909, т. 92, с. 246—8.
- ДАБЫЖА, А. В., *Мазепа — князь и его шляхетский и княжеский гербы*, "Киевская старина, 1885, т. XIII, с. 714—718.
- Донесения и другия бумаги чрезвычайнаго посла англійскаго при русском дворе Чарльза Витворта, с. 1704 г. по 1708 г., и с 1798 г. по 1711 г.*, "Сборник Императорскаго Русскаго Историческаго Общества" (Сборник), Ст. Петербург, 1884, 1886, т. 39, 50.
- ДОНЦОВ, Д., *Похід Карла XII. на Україну*, Лондон, 1955.
- ДОРОШЕНКО, Д., *Мазепа в історичній літературі і житті*, "ПУНІ", (1938), т. 46, с. 3—34.
- ДЯДИЧЕНКО, В. Д., *Украинское казацкое войско в конце XVII. — начале XVIII, в.*, "Полтава. Сборник статей", Москва, 1959.
- ЕВАРНИЦКИЙ, Д. И., *История запорожских казаков*, Ст. Петербург, 1892, 1895, 1897, 3 томи.
- ЄНЗЕН, А., *Три листи Мазепи*, "ЗНТШ", 1909, т. 92, с. 239—241.
- КАМАНИН, И., *Мазепа и его прекрасная Елена*, "Киевская старина", 1886, т. XI, с. 522—535.
- КОЗАЧЕНКО, А. И., *События 1708—1709 гг. на Украине в освещении украинской дворянско-буржуазной историографии*, "Полтава. Сборник статей", Москва: Академія Наук СССР, Москва, 1959, с. 323—358.
- КОСТОМАРОВ, Н., *Мазепа и мазепинцы. Полное собрание сочинений*, Ст. Петербург, 1905, т. VI.
- КРУПНИЦЬКИЙ, Б., *Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу*, "Записки чина св. Василя Великого", 1932, т. IV, с. 292—316.
- *З донесень Кайзерлінга 1708—1709 рр.*, "ПУНІ", 1939, т. 47, с. 24—35.
  - *Шведи і населення на Україні в 1708—1709 рр.* "ПУНІ", т. 47, с. 13—23.

- *Карл XII в старій і новій шведській літературі*, "ПУНІ", 1938, т. 46, с. 68—82.
  - *Мазепа в світлі шведської історіографії*, "ПУНІ", т. 46, с. 83—93.
  - *Українська історична наука під Советами, (1925—1950)*, Мюнхен, 1957.
  - *Пляни Мазепи у зв'язку з плянами Карла XII перед українським походом шведів*, "ПУНІ", т. 46, с. 106—133.
- КРЫЛОВА, Т. К.**, *Полтавская победа и русская дипломатия*, "Петр Великий. Сборник статей", Ленинград-Москва, 1947.
- ЛАЗАРЕВСКИЙ, А.**, *Заметки о портретах Мазепы*, "Киевская старина", 1899.
- ЛОТОЦЬКИЙ, О.**, *Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи*, "ПУНІ", т. 47, с. 57—68.
- ЛУЦІВ, В.**, *Гетьман Іван Мазепа*, Торонто, 1954.
- МАЦЬКІВ, Т.**, *Гравюра І. Мазепи з 1706 р.*, "Український Історик", 1966, т. III, ч. 1—2, с. 69—72.
- *У 260-ліття українсько шведського договору, 1708—1709*, "Фенікс", 1970, т. XIII, ч. 15—16, с. 82—89.
  - *Україна в звітах англійського посла з Москви, 1705—1710*, "Український Історик", 1972, т. IX, ч. 1—2, с. 43—56, ч. 3—4, с. 72—84.
  - *Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 р.?*, "Науковий Збірник на пошану проф. О. Оглоблина", Нью Йорк, Українська Вільна Академія Наук (УВАН), 1977, т. III, с. 329—340.
  - *Князь Іван Мазепа — Гетьман України, 1639—1709*, "Український Історик", 1979, т. XVI, ч. 1—4, с. 56—68.
  - *Гетьман Іван Мазепа у працях М. Грушевського*, "Український Історик", 1984, т. XXI, ч. 1—4, ч. 111—122.
  - *Гетьман Мазепа в оцінці М. Костомарова*, "Український Історик", 1986, т. XXIII, ч. 3—4, с. 5—24.
- НИКИФОРОВ, Л. Н.**, *Внешняя политика России в последние годы северной войны*, Москва, 1959.
- *Русско-английские отношения при Петре I.*, Москва, 1959, також по німецьки, Ваймар, 1954.
- ОГЛОБЛИН, О.**, *Гетьман Іван Мазепа та його доба*, Нью Йорк-Париж-Торонто, "ЗНТШ", т. 170, 1960.
- *Петрик — ханський гетьман України*, "Збірник Історично-Філологічної Секції Все-Української Академії Наук", ч. 89, Київ, 1930, с. 40—63. (Дальшу літературу про повстання Петрика див. Оглоблін, *Гетьман Іван Мазепа...*, с. 190—1.)
- ОЛЯНЧИН, Д.**, *Гетьман Іван Мазепа в освітленні творів Г. Нордберга і Г. Адлерфельта*, "Християнський Голос", ч. 27—65, липень 1958—червень 1960.
- ПЕЛЕНСЬКА, Х.**, *Польська легенда про Мазепу*, "Віднова", 1985, ч. 3, с. 79—86.
- Петр Великий. Сборник статей**, Ленинград-Москва, 1947.
- Письма и бумаги императора Петра Великого*, Ст. Петербург-Москва, 1887—1956, 10 т.
- ПЛАТОНОВ, С. Ф.**, *Лекции по русской истории*, Ст. Петербург, 1913.
- ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО, Н.**, *Історія України*, Мюнхен, 1976.
- Полтава. Сборник Статей*, Москва, 1959.

- ПРИЦАК, Ш., *Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська*, "ПУНІ", 1939, т. 47, с. 102—117.
- ПУНІ — Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1938—9, т. 46—47.
- ПУШКАРЕВ, С. Г., *Обзор русской истории*, Нью Йорк, 1953.
- РЫЛЕЕВ, К. Ф., *Войнаровский*, Москва, 1825.
- СІЧИНСЬКИЙ, В., *Іван Мазепа — людина і меценат*, Філядельфія, 1951.
- *Автентичний портрет гетьмана Мазепи*, "Україна", 1950, ч. 3, с. 192—4.
  - *Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана*, "ПУНІ", 1938, т. 46, с. 154—5.
- СЛАВУТИЧ, Я., *Дует Мазепи й Мотрі*, "Зібрані твори, 1938—1978", Едмонтон: В-во Славута, 1978, с. 148—155.
- СОЛОВЬЕВ, С. М., *История России с древнейших времен*, Москва, 1962, т. VII, VIII.
- СТАРЧЕВСКИЙ, А., *Справочный энциклопедический словарь*, Ст. Петербург, 1853, т. VII.
- ТАРЛЕ, Е. В., *Северная война и шведское нашествие на Россию*, Москва, 1958.
- ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ, І., *Походження і герб гетьмана Мазепи*, "ПУНІ", т. 46, с. 53—63.
- ТОМАШІВСЬКИЙ, С., *Мазепа і австрійська політика*, "ЗНТШ", 1909, т. 92, с. 144—5.
- *Незвісний лист Мазепи до міста Львова*, "ЗНТШ", 1908, т. 37, с. 7—8.
  - *Із записок Каролінців*, "ЗНТШ", 1909, т. 92, с. 66—92.
  - *З донесень австрійського посла Плеєра в Москві 1708 і 1709 рр.*, "ЗНТШ", 1909, т. 92, с. 242—244.
- УСТРЯЛОВ, Н. *История Царствования Петра Великого*, Ст. Петербург, 1856—1863, 6 т.
- ШУТОЙ, В. Е., *Борьба народных масс против нашествия армии Карла XII, 1700—1709*, Москва, 1958.

BIBLIOGRAPHY

- Aa TER and de BAS, *Het Staatsche Leger, 1568—1795*, Breda, 1913, Vol. VII.
- ADLERFELT, G., *Histoire militaire de Charles XII, roi de Suède*, Amsterdam, 1740, 4 Vols.
- *The Military History of Charles XII, King of Sweden*, London, 1740, 3 Vols.
  - *Leben Carls des XII., Königs von Schweden...*, Frankfurt — Leipzig, 1740—1742, 3 Vols.
- Allgemeiner Porträt Katalog*, Hamburg, 1931.
- ANDERSON, C. M., *Mazeppa as known in Legend and in History. A Czarevitch of the Eighteen Century*, London, 1913.
- ANDREWS, A., *The History of British Journalism*, London, 1859.
- ANDRUSIAK, M., *Ivan Mazeppa, Hetman of Ukraine*, "The Ukrainian Quarterly", Vol. III, No. 1, 1946, pp. 31—37.
- BABINSKI, Hubert, P., *The Mazeppa Legend in European Romanticism*, New York-London, 1974.
- BANKS, J., *A History of the Life and Reign of Czar Peter the Great, Emperor of all Russia*, London, 1740.
- BARDILI, J. W., *Des Weylland Durchl. Printzens Maximilian Emannuels Hertzog in Württemberg und Obristen über ein Schwedisch Dragoner Regiment, Reisen und Campagnen durch Teutschland, in Pohlen, Lithauen, roth und weiss Reussland, Wolhynien, Severien und Ukraine. Nebst der Reise-Beschreibung von Pultava durch das Dzikie Pole nach Bender*, Stuttgart, 1730.
- BEAUPLAN, Vasseur, de G., *Description d'Ukraine, qui sond plusieurs Provinces du Royaume Pologne...*, Rouen, 1651, 1660, 1661, Paris 1861; *A Description of the Ukraine, Collection of Voyages and Travels*, London, 1704, 1752, New York, 1959.
- BINGEL, H., *Das Theatrum Europaeum, ein Beitrag zur Publizistik des XVII. u. XVIII. Jahrhundert*, Berlin, 1909.
- BORSCHAK, E., *Early Relations between England and Ukraine*, "The Slavonic and East European Review", Vol. I, No. 28, (1931), pp. 138—160.
- *L'Ukraine dans la Litterature de l'Europa occidentale*, "Le Monde Slave", Vol. X, 1933, pp. 120—144, 300—315.
- BORSCHAK, E., & MARTEL, R., *La Vie de Mazeppa*, Paris, 1931.
- The Boston News-Letter*, a weekly, Boston, 1704—1771.
- BRIGHAM, Clarence, S., *History and Bibliography of American Newspapers 1690—1820*, Worcester, 1947, Vol. I.
- The British Apollo: or Curious Amusements for the Ingenious. To which are added the most Material Occurrences Foreign and Domestick*, a semiweekly, London, 1708—1710.
- British Diplomatic Instructions, 1689—1789*, ed. by J.F. Chance, London, 1922, Vol. I.
- BRUCE, H., *Memoirs of Peter Henry Burce, a Military Officer in the Services of Prussia, Russia, and Great Britain*, Dublin, 1783.
- BRÜCKNER, A., *Literatura Polska*, Paris, 1947.

- BRÜCKNER, A., *Peter der Grosse, Onckens Allgemeine Geschichte*, Berlin, 1879, Vol. VI.
- BÜSCHING, A., Fr., *Unterschiedene Abschnitte aus neuen verbesserten Nachrichten von dem Russischen Reich*, "Magazin für die neue Historie und Geographie", Halle, 1776, Vol. X, pp. 279—364.
- BYRON, George, Gordon, Lord, *The Works of Lord Byron: with his Letters and Journals and his Life*, by Thomas Moore, esq., London, 1832.
- *The Complete Poetical Works of Byron*, Ed. by Paul E. More, Boston, Houghton-Mifflin, 1935.
- CHANCE, Ames, Frederick, *George I and the Northern War*, London, 1909.
- COLEMAN, Marian, Moore, *Mazeppa: Polish and American: A Translation of Slowacki's "Mazeppa", together with a brief survey of Mazeppa in the U.S.*, Cheshire, Conn., Cherry Hill Books, 1966.
- *Mazeppa, Traitor or 'Splendid Rebel'*, "Alliance Journal", 9, (1955), pp. 18—26.
- COLLYER, A.D., *Notes on the Diplomatic Correspondence between England and Russia in the first half of the 18th Century*, "Royal Historical Society", (hereafter "RHS"), 1900.
- CONSENTIUS, E., *Die Berliner Zeitungen*, Berlin, 1904.
- The Daily Courant*, London, 1702—1709.
- Dansk Biografisk Leksikon*, Copenhagen, 1936, Vol. IX.
- DEFOE, D., *The History of the Wars of His Present Majesty Charles XII, King of Sweden... by a Scots Gentleman in the Swedish Service*, London, 1715.
- *An Impartial History of the Life and Action of Peter Alexowitz, the Present Czar of Muscovy; from his Birth down to this present Time, written by a British Officer in the Service of the Czar*, London, 1728.
- Dictionnaire de Biographie Française*, Vols. IV, V, VI, VII.
- Dictionary of National Biography*, Vols., I, VII, XIV, XXI.
- DOROSHENKO, Dmytro, *A Survey of Ukrainian History*, ed. by O. Gerus, Winnipeg, 1975.
- *Die Ukraine und das Reich, neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischen Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur*, Leipzig, 1941.
- DUCKMEYER, Fr., *Korbs Diarium itineris in Moscoviam, und Quellen die es ergänzen*, Berlin, 1910, Vol. I.
- Die Europaeische Fama, welche den geweaertigen Zustand der europaeischen Hoefe entdeckt*, Leipzig, 1704—1709.
- VON ENGEL, J. Chr., *Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken*, Halle, 1796.
- The Flying Post: or the Post-Master*, tri-weekly, London, 1695—1709.
- FELDMAN, J., *Polska w dobie Wielkiej Wojny Północnej*, 1704—1709, Kraków, 1925.
- FRYXEL, A., *Lebensgeschichte Karls des XII*, Braunschweig, 1861, Vol. IV.
- GADE, A., *Charles XII King of Sweden*, Boston-New York, 1916.
- Gazette de France*, 1687—1709.
- A General View of the Worlds of the Marrow of History*, monthly magazine, London, 1700.
- VON GLÜMER, H., *Heinrich Huysen, ein Essener...*, Beiträge zur Geschichte von Stadt und Stift Essen, Essen, 1910.

- GORDON, A., *The History of Peter the Great, Emperor of Russia...*, Aberdeen 1755, 2 vols.
- GRANT, James, *The Newspaper Press: Its Origin, Progress and Present Position*, London, 1871, Vol. I.
- Des Grossen Herrns, Czaars und Grossfuersten von Moscau Petri Alexewitz... Leben und Thaten aus besonderen Nachrichten beschrieben von J. H. v. L.*, Frankfurt-Leipzig, 1710, 2 vols.
- HAINTZ, O., *König Karl XII, von Schweden*, Berlin, 1958, 3 Vols.
— *Karl XII von Schweden im Urteil der Geschichte*, Berlin, 1936.
- HASSINGER, Erich, *Brandenburg-Preußen, Schweden und Rußland*, München, 1953.
- HATTON, R. M., *Charles XII of Sweden*, New York, 1968.
— *Captain James Jefferyes's Letters to the Secretary of State Whitehall, from the Swedish Army, 1707—1709*, "Historiskit Magasin", Vol. XXV, No. 1, 1953, pp. 1—93.
- VAN HAVEN, P., *Nye og forbedrede Efterraetninger om dem russiske Rige*, Copenhagen, 1747, 2 vols., немецкий переклад: *Unterschiedene Abschnitte aus neuen verbesserten Nachrichten von dem Russischen Reich*, "Magazin für die neue Historie und Geographie", Halle, 1776, Vol. X, pp. 279—364.
- HHS, *Haus-Hof u. Staatsarchiv*, Wien, Rußland, Karton I—20.
Historische Remarques..., Hamburg, 1699—1708.
- HOLUBNYCHY, L., *Mazepa in Byron's Poem and in History*, "The Ukrainian Quarterly", 1959, Vol. XV, No. 4, pp. 342—361.
- HORN, D. B., *British Diplomatic Representatives, 1689—1789*, London, 1932.
- HRUSHEVSKY, M., *A History of Ukraine*, ed. by O. J. Frederiksen, New Haven: Yale University Press, 1948.
- JACOB, Ilse, *Beziehungen Englands zu Russland and zur Turkei in den Jahren 1718—1727*, Basel, 1945, (Dissertation).
- KENTRSCHYNSKYJ, B., *The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence*, "The Ukrainian Quarterly", 1959, Vol. XV, No. 3, pp. 241—259.
— *Mazepa*, Stockholm, 1962.
- KIRCHNER, J., *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftwesens*, Leipzig, 1928, Vol. I.
— *Das deutsche Zeitschriftwesen, seine Geschichte und Probleme*, Wiesbaden 1958.
- KORB, J. G., *Diarium itineris in Moscoviam...*, Wien, 1700.
- KRUPNYCKYJ, B., *Hetman Mazepa und seine Zeit, 1687—1709*, Leipzig, 1942.
— *Miscellanea Mazepiana*, "PUNI", 1939, Vol. 47, pp. 90—92.
— *The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708—1709*, "The Ukrainian Quarterly", 1956, Vol. XII, No. 2, pp. 47—57.
— *The Mazepists*, "The Ukrainian Quarterly", 1948, Vol. IV, No. 3, pp. 204—214.
- LEWITTER, L. R., *Mazepa*, "History Today", 1957, Vol. VII, pp. 590—596.
The London Gazette, semiweekly, London, 1687—1709.
- MACKIW, T., *Mazepa in the Light of Contemporary English and American Sources*, "The Ukrainian Quarterly", Vol. XV, No. 4, 1959, pp. 346—362.
— *Mazepas Fürstentitel im Lichte seines Briefes an Kaiser I.*, "Archiv für Kulturgeschichte", Vol. XLIV, No. 3, 1962, pp. 350—6; also in Ukrainian in "Ukrainskyj Istoryk", Vol. III, No. 3—4, 1966, pp. 33—40, and in English in "National Papers", Vol. CII, No. 2, 1979, pp. 95—9.

- *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, München, 1963, "ZNTS", Vol. 174.
- *A Biographical Sketch of Prince Mazepa, 1639—1709*, "The Ukrainian Review", Vol. XII, No. 4, 1965, pp. 60—83.
- *Reports on Mazepa in Colonial America*, "The New Review", 1966, Vol. VI, No. 1, pp. 14—21.
- *Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687—1709*, Chicago, 1967.
- *English Reports on Mazepa, 1687—1709*, New York—München—Toronto, 1983.
- *Ivan Mazepa — Hetman der Ukraine und Reichfürst des Heiligen Römischen Reiches (1639—1709)*, "Jahrbuch der Ukrainekunde", München, 1983.
- MARRIOT, J. A., *Sir, Anglo-Russian Relations, 1689—1709*, London, 1944.
- MASSIE, R. K., *Peter the Great. His Life and World*, New York, 1980.
- MEDIGER, W. A., *Mecklenburg, Rußland und England-Hannover, 1706—1721*, Hildesheim, 1967.
- MILLINGTON, J., *The True Story of Mazepa*, London, 1884.
- Modern History, or a Monthly Account of all Considerable Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military; with all Natural, and Philosophical Productions and Transactions*, London, 1687—1688.
- The Monthly Register, or, Memoirs of the Affairs of Europe*, London, 1704.
- MOORE, J. B., *A Checklist of the Writings of Daniel Defoe*, Bloomington, 1960.
- MORRISON, S., *The English Newspaper, some Account of the Physical Developments to Journals Printed in London between 1622 and the Present Day*, Cambridge, 1932.
- MOTT, F. L., *American Journalism*, New York, 1950.
- Neu-Eröffneter Historischer Bilder-Saal...*, Nürnberg, 1699—1709.
- DE LA NEUVILLE, F., *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie...*, The Hague, 1696, also the English translation: *An Account of Muscovy as it was in the Year 1699*, London, 1699.
- NORDBERG, G. A., *Konug Karl XII's Historia*, Stockholm, 1740, 2 vols, also German translation: *Leben Carl des Zwoelften Koenigs in Schweden*, Hamburg, 1745—1751, 3 vols.
- NORDMANN, C. J., *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*, (Dissertation), Paris, 1958.
- O'CONNOR, B., *History of Poland*, London, 1698.
- Passages from the Diary of General Patrick Gordon*, Aberdeen, 1859.
- PASEK, Jan, Ch., *Pamietniki*, Kraków, 1929.
- PAULS, John, *Two Treatments of Mazeppa: Ryleyev's and Pushkin's*, "Slavic and East European Studies", Vol. 7, 1963, pp. 97—109.
- *Pushkin's Poltava*, New York, 1962.
- *The Tragedy of Motrya Kochubey*, "The Ukrainian Review", Vol. XII, No. 3, 1965, pp. 73—83.
- PERRY, J., *The State of Russia under the present Czar*, London, 1716.
- PONIATOWSKI, Stanislaw, *Remarques d'un seigneur Polonais sur l'histoire de Charles XII*, The Hague, 1741.
- *Remarks on M. de Voltaire's History of Charles XII*, London, 1741.
- The Post-Boy, with the Freshest Advices, Foreign and Domestick*, tri-weekly, London, 1695—1709.

- The Post-Man: and the Historical Account*, tri-weekly, London, 1695—1709.
Der Post-tägliche Mercurius..., Wien, 1703—1709.
- PRUTZ, R. E., *Die Geschichte des deutschen Journalismus*, Hanover, 1845, Vol. I.
 PRO- *Public Record Office*, London.
- RIKSARKIVET, Stockholm, Cossacica II.
- SCHUMANN, H., *Der Hetmanstaat, 1654—1764, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1936, Vol. I, pp. 499—548.
- SHAFIROV, P. P., *A Discourse Concerning the Just Causes of the War between Sweden and Russia: 1700—1721*, Dobbs Ferry, N.Y., Oceana Publications, 1973.
- SICHYNSKYJ, V., *Ukraine in Foreign Comments and Descriptions*, New York, 1953.
- SIEBMACHER, F., *Großes und allgemeines Wappenbuch*, Nürnberg, 1887, Vol. I.
- SIERCZYK, W. A., *Historia Ukrainy*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.
- Stockholmske Post-Tidender*, Stockholm, 29.XII.1708, No. 52.
- STÖKL, G., *Die Entstehung des Kosakentums*, München, 1953.
- VON STRAHLENBERG, P. J., *Das Nord und Oestliche Theil von Europa und Asia...*, Stockholm, 1730.
- SUBTELNY, O., *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708*, New York, 1975.
- *Mazepa, Peter I and the Question of Treason*, "Harvard Ukrainian Studies", Vol. II, No. 2, (1978), pp. 158—183.
  - *The Mazepists*, New York, 1981.
- SUMMER, B. H., *Peter the Great and the Ottoman Empire*, Oxford, 1949.
- Tagesbuch des Generals Patrick Gordon*, veröffentlicht durch Dr. M. C. Posselt, Moskau, 1849, Vol. I, St. Petersburg, 1851, 1853, Vol. II—III.
- VERNADSKY, G., *Bohdan: Hetman of Ukraine*, New Haven: Yale University Press, 1941.
- VOLTAIRE, *Histoire de Charles XII*, Rouen, 1731.
- WEBER, F. Chr., *Das veränderte Rußland*, Frankfurt-Leipzig, 1721, Vol. I, Hannover, 1739—1740, Vol. II—III.
- WHITHWORTH, Ch., *An Account of Russia as it was in the Year 1710*, Strawberry Hill, 1758.
- WOJCIK, Z., *Dzikię pola w ogniu*, Warszawa, 1973.
- *Historia powszechna, XVI—XVII wieku*, Warszawa, 1973.
  - *Historia dyplomacji polskiej, 1572—1795*, Warszawa, 1982, Vol. II.

HETMAN MAZEPA IN CONTEMPORARY WESTERN EUROPEAN SOURCES 1687—1709

(Summary)

At the mention of the name Mazepa, most English-speaking people think of Byron's mythical hero bound on a horse galloping through the wilderness, rather than about an historical person. The historical Mazepa is quite different from the one depicted in literature.¹

Mazepa² was Hetman³ or Chief Executive of the autonomous Ukrainian Military Republic, known also as the Hetmanstate (1649—1764), first under a Polish protectorate, and from 1654 under a Russian one. At that time protectorate status was a very common condition even for such countries as Holland under Spain, Prussia under Poland, Livonia and Estonia under Sweden, and the Balkan countries under Turkey. Although the Ukrainian Military Republic or the Hetmanstate was a protectorate, nevertheless, as the German historian Hans Schumann observed, the Hetmanstate had its own territory, people, specific democratic system of government, and military forces, namely the Cossacks.⁴ The Hetmanstate lasted until 1764, when Catherine II forced the last Hetman, Cyril Rosumovsky (1750—1764), to abdicate. There was a clear distinction between the Ukraine and Russia at that time as can be seen on the contemporary maps by G. de Beauplan, P. Gordon, J.B. Homann, and others.⁵

It is true that Mazepa's prerogatives were limited by the so-called "Kolomak Terms,"⁶ but he still exercised the full power of his civil and military authority and was regarded as the Chief-Executive by the contemporary foreign diplomats in Moscow. For example, Jean de Baluze (1648—1718), the French envoy in Moscow, visited Mazepa in 1704 at his residence in Baturyn, and made the following remark about him: "... from Muscovy I went to the Ukraine, the country of the Cossacks, where for a few days I was the guest of Prince Mazepa, who is the supreme authority in this country."⁷ Another French diplomat, Foy de la Neuville, who met Mazepa, remarked that "... this Prince is not comely in his person, but a very knowing Man, and speaks Latin in perfection. He is Cossack born."⁸ And the English envoy in Moscow, Charles Lord Whitworth (1675—1725), remarked in his report of November 21, 1708 that Mazepa in the Ukraine "governed so long with little less authority than a sovereign Prince."⁹

Mazepa's contemporary, the brilliant English journalist, Daniel Defoe (1661—1731), wrote in his book about Tsar Peter I that "... Mazepa was not a King in Title, he was Equal to a King in Power, and every way Equal if not Superior to King Augustus in the divided Circumstances in which his Power

stood, even at the best of it.”¹⁰ Indeed, Mazepa was aware of his position and “considered himself a little less than the Polish King.”¹¹ In fact, the Russian government communicated with the Hetmanstate through the Russian Foreign Office (“Posolskij Prikas”)¹².

The main goal of Mazepa’s policy was to consolidate all of the Ukraine and to strengthen the office of the hetman. The hetman having had rich experience, realized that any attempt to rid the Ukraine of Russia would fail and cause disaster to his country.

Mazepa was neither a Russophile nor a Russophobe. He considered the terms of the Pereyaslav Treaty (1654) as a basis for coexistence with Moscow, since this was a situation inherited from his predecessors.

Mazepa also believed that with Russia’s assistance, he could realize the goals of the Ukrainian national policy in regard to Poland and Turkey, namely, to liberate and to unify the Ukraine under one hetman. Therefore, he decided to be loyal to Moscow and through his personal charm and eloquence won the favor of the Tsar, Peter I. The Austrian envoy in Moscow, Oto Pleyer, in his report of February 8, 1702, remarked that “Mazepa is very much respected and honored by the Tsar.”¹³

Mazepa’s great intelligence helped him to perceive the situations and men who could serve his purposes. But his most distinguished characteristic was his ability to communicate with all types of people. The Hetman was so very well informed about international politics that the French diplomat, Jean Baluze, remarked in his report of 1704 that “... in contrast to the Muscovites he follows and knows what is happening in foreign countries.”¹⁴ Baluze also confessed that Mazepa was very cautious in divulging information.¹⁵

As the Great Northern War began in 1700, “the relations between Mazepa and Peter I were as good as they had ever been between a Hetman and a Tsar.”¹⁶ Mazepa was involved in this war from the very beginning. The tsar demanded not only combat troops, but also insisted that the Ukrainian Cossacks build fortresses at their own expense.

In return for their services, the Cossacks received little gratitude. They received no pay, and were beaten, mistreated, and insulted in many ways.¹⁷ The English historian, L.R. Lewitter, observed in his essay “Mazepa” that “the treatment meted out to the civilian population of the Ukraine by the Russian army, with its daily routine of plunder, arson, murder, and rape, was more reminiscent of a punitive expedition than of allied troops movements.”¹⁸ The American historian, Robert K. Massie, also remarked that “there were constant protests that Russians were pillaging Cossack homes, stealing provisions, raping wives and daughters.”¹⁹

The Ukrainians were treated by the Russian army so badly that this treatment was more reminiscent of a punitive expedition than of a friendly action. In fact, the Russian behavior was so outrageous that the Tsar himself in his letter of June 24, 1708, to Mazepa, wrote that he had issued to the Russian

troops an order “to pass by modestly without doing any harm or destruction to the inhabitants of the Ukraine (in the original “Little Russia”), under penalty of our extreme anger and punishment by death.”²⁰

Such conduct on the part of the Russians must have caused gloom in Mazepa’s heart. In addition, rumors were spread in military circles that the Tsar intended to abolish the autonomy of the Ukraine and annex it as part of the Russian Empire. Moreover, the rumor was that the Tsar did not hide his intention of entrusting the office of Hetman to his favorite, A. Menshikov. These rumors were confirmed by a letter to Mazepa from a friend, the Countess Anna Dolska. The Countess in her letter described a conversation with two Russian generals, Sheremetjev and Renne. She told Mazepa that when she made a friendly remark about him, Renne said: “O Lord, have pity on that good and clever man. The poor man does not know that the Count Alexander Danilovich (Menshikov) digs a grave for him, and after he is rid of him (Mazepa), then he himself will become the Hetman of the Ukraine.” Sheremetjev confirmed Renne’s words. Concerning Dolska’s remark that none of Mazepa’s friends wanted to warn him, Sheremetjev said, “We must not say anything. We suffer ourselves, but we are forced to keep quiet.”²¹

After his chancellor, Philip Orlyk, finished reading the letter Mazepa said, “I know well what they want to do with me and all of you. They want to satisfy me with the title of a Prince of the Holy Roman Empire. They want the officer corps annihilated, our cities turned over to their administration, and their own governors appointed. If our people should oppose them, they would send them beyond the Volga, and the Ukraine will be settled by their own people.”²²

There is evidence that the Tsar authorized his envoy to the Vienna Court, a German diplomat in the Russian service named Baron Heinrich von Huysen, to request the Emperor Joseph I to grant Mazepa the title of Prince of the Holy Roman Empire. Huysen left his memoirs and notes to Peter van Haven (1715—1757), a Dutch scholar whom he met on the boat returning from St. Petersburg to Germany before his sudden death in 1742. In them, Huysen reported that he obtained from Joseph I the title of Prince for Menshikov, the title of Graf for G.I. Golovkin, Peter’s Chancellor, and the title of Prince for Mazepa. The Emperor indeed granted Mazepa a title of “Prince of the Holy Roman Empire”.²³

At the beginning of 1704, the Tsar, having regained the Baltic provinces, increased his aid to his ally, the Polish king, Augustus II, by sending him Russian troops and calling on Mazepa for the Cossack regiments. Consequently, Mazepa appeared in the pages of the English press and was often mentioned in such London magazines as *A General View of the World, or the Marrow History*, *The Master Mercury: being an Abstract of the Publick News*, *The Monthly Register or Memoirs of the Affairs of Europe*, and newspapers such as

The Daily Courant, The Flying-Post, The London Gazette, The Post-Boy, The Post-Man and others.

Reports about Mazepa even reached America. One of the oldest contemporary American newspapers, New England's *The Boston News-Letter*, reporting on the Great Northern War, mentioned Mazepa several times. In the edition of January 29, 1705, *The Boston News-Letter* copying the London semi-weekly, *The Post-Man* of August 15, 1704, reported verbatim: "...the Cossacks commanded by famous Mazepa, consisting of 19,000 Choice men with a Train of Artillery of 36 Pieces of Cannon have join'd King Augustus near Jaworow." (In fact, Mazepa did not join him, he only sent 10,000 men.)

Mazepa's support of the Polish King in 1704 aroused public interest in the Hetman also in the German press. Many German newspapers reported about Mazepa's military operations in 1704, to mention only a few: the Hamburg weekly, *Historische Remarques*, of July 20, 1704, No. 31, and the Leipzig *Die Europäeische Fama* of 1704 published Mazepa's biography, (Vol. XXV, pp. 57—60), and in the second edition published his picture on the first page. The Viennese newspapers, such as the *Wienerisches Diarium* and the *Post-taeglicher Mercurius*, often included news of the Hetman's activities. The *Wienerisches Diarium* of February 2, 1704, for example, reported about a conference between Peter I and Mazepa, when the latter presented the Tsar with an expensive sabre. The same paper of March 16, 1706, referred to Mazepa as a "Feldmarschall".

The *Post-taeglicher Mercurius* quite often deemed the Hetman news-worthy. In the edition of April 4, 1704, the *Post-taeglicher Mercurius* stated: "Moscow, February 11, ...Yesterday His Excellency Sir Hermann (Ivan) Mazepa, General or Commander-in-Chief of the Cossacks, who are under His Tsarist Majesty, after having many conferences with His Excellency, Sir Governor Count Mainschifoff (Menshikov) and other Ministers, left for Barudin (Baturyn) the Ukraine, in order to make preparations for an early campaign in Poland."

Mazepa as well as the officer-corps (*starshyna*) intended to maintain and defend their rights. Mazepa considered himself a faithful vassal of the Tsar, who in turn was obliged to guarantee and honor the basic provisions of the agreement reached in Pereyaslav.

Despite the Tsar's favors, there were serious indications that Peter I wanted to abolish the autonomy of the Ukraine and oust Mazepa from office.²⁴ In addition, the Tsar refused the Hetman's request for military aid against a possible Swedish attack. In fact, the Tsar expressed his refusal: "...I can give you neither ten thousand nor even ten men. Defend yourself as best as you can."²⁵ However, many of Mazepa's regiments were engaged in the Tsar's service elsewhere and the remaining troops were insufficient for the defense of the Ukraine. The Tsar's refusal to defend his faithful vassal meant that Peter violated the Agreement of Pereyaslav — the basis of loyalty to him. Consequently, this agreement was no longer binding, because this contractual

arrangement had been an act of mutual obligation. If the vassal, who was loyal, faithful and obedient to his lord, “had good reason to believe that his lord was breaking his obligations,” argues Subtelny, “he had the right — the famous *jus resistendi* — to rise against him to protect his interests. Thus, in theory, the lord as well as the vassal could be guilty of disloyalty. Throughout Europe, the contractual principle rested on the prevailing cornerstone of legal and moral authority — custom. The German *Schwabenspiegel*, one of the primary sources for customary law in East Central Europe, provided a concise summary of the principle: ‘We should serve our sovereigns because they protect us, but if they will no longer defend us, then we owe them no more service.’”²⁶

Mazepa was not the only one who tried to protect the rights and privileges of his country. For example, Johann Reinhold Patkul from Livonia rebelled against the Swedish King (1697); the Transylvanian Prince Ferenc Rakoczi II led an uprising against the Habsburgs (1703—1711); Stanislaw Leszczynski, representing the republican traditions of Poland, aided by the Swedes, fought against the autocratically minded Polish King Augustus II; Demetrius Kantemir, Hospodar of Moldavia, a vassal of the Porte, aided by the Tsar, rebelled against the Sultan (1711). Yet none of them was branded as “traitor”, but Mazepa was.

Since the Tsar refused military aid against the Swedish invasion, Mazepa had no alternative but to negotiate for Swedish protection in order to avoid his land being invaded and plundered by the Swedes. In fact, Mazepa himself, justifying this alliance, said: “God himself and the whole world will know necessity has forced us to this since we, a free and unconquered nation, seek the means to preserve ourselves.”²⁷ The secret alliance with the Swedish King was concluded some time between February 11 and June 17, 1708. Although the original document was not preserved, the terms of the Mazepa — Charles XII — Stanislaw Leszczynski alliance were mentioned by an anonymous Swedish major in his memoirs, which were added to Gustave Adlerfelt’s *Histoire Militaire de Charles XII, roi de Suède*.²⁸

The Alliance of 1708 raised the controversial question as to whether or not Mazepa invited the Swedish King into the Ukraine and failed to give the help expected by him. For that Mazepa is blamed by some historians even today.^{28a}

In fact, as the English envoy at the Swedish Field Headquarters, Captain James Jefferyes, remarked in his report of September 18, 1708, Charles XII “turned his march to the right, with intention, as is supposed, to make an incursion into Ukraine... The invasion of this country will not only furnish His Majesty provision for his army, but give him occasion of bringing General Mazeppa, who commands the enemy’s Cossacks, and who has his estate in this country, to some reason.”²⁹ Furthermore, Jefferyes mentioned in his reliable report of October 7, 1708, that the Swedish king sent a messenger to Mazepa at his residence in Baturyn to indicate his desire for winter quarters in Ukraine.

Thus the Swedes had hope, wrote Jeffereyes, „of coming into a country flowing with milk and honey; that Count Lewenhaupt will soon reinforce our army with the addition of 11 or 12:m men and that General Mazepa will declare for us.”³⁰ Moreover, Mazepa’s positive reply to Charles XII’s request was taken for granted.

Mazepa did not expect the Swedes to enter the Ukraine, and when he learned that the Swedish King entered it, he angrily remarked to his chancellor, Philip Orlyk: “... It is the devil, who sends him here. He is going to ruin all my plans and bring in his wake the Russian troops. Now our Ukraine will be devastated and lost.”³¹

Mazepa’s alliance with the Swedish King in 1708, when the fate of the Tsar and Russia itself seemed to hang in question, not only provided rich material for the press, but was a sensation in diplomatic circles. For example, in his dispatch of November 10, 1708, the Prussian envoy in Moscow, Georg Johann von Kayserling devoted a great deal of attention to Mazepa’s alliance with Charles XII.³² The Austrian envoy Otto Pleyer in his report of November 16, 1708, also wrote at length about this event.³³

English diplomats also commented on this matter. Captain James Jeffereyes, was one of the first diplomats, who in his report of October 28, 1708, affirmed that “this now certain that Gen:ll Mazepa has declar’d for the Swedish party, yesterday he payd his first visit to His Majesty who gave him a gracious reception.”³⁴ Another English envoy, Charles Lord Whitworth, first in his report of November 21, 1708 briefly indicated that “the revolt of General Mazepa to the King of Sweden” might change the outcome of the war.³⁵ On November 28, 1708, Whitworth wrote at length and in considerable detail to the British Secretary of State, explaining why Mazepa had taken the Swedish monarch’s side.³⁶ On December 26, 1708, the English envoy in Vienna, Sir Philip Meadows (or Medows, 1626—1717³⁷) also sent a relatively long report to Secretary of State, Charles Spencer III.³⁸

Although England did not participate in the Great Northern War, the English Government carefully observed its development through its diplomatic corps. Several diplomats had urged their government to prevent Russian occupation of Estonia and Livonia since this would “lay our nation and Navy at his (the Tsar’s) discretion.”³⁹

Concerned for preserving a balance of power in the Baltic Sea, England was not interested in the Russian victory over the Swedish King. At an audience (on May 30, 1707) given to the Russian envoy in London, A.A. Matveyev, Queen Anne asserted that England wished to maintain friendship with Russia, but that she “does not desire to make an enemy of our old, immaculate Swedish friend and powerful monarch.”⁴⁰

In conclusion, it is to be said that in all these diplomatic reports, Mazepa was conceived to be a figure of considerable consequence in East European affairs during the Great Northern War. The fact that at the solemn burial of

Mazepa in Bender, a representative of England with the Swedish King was present,⁴¹ indicates that the English government was interested in Mazepa's activities and concerned about the future of the Hetmanstate.

Today it is no longer necessary to defend Mazepa's policy, and his alliance with the Swedish King. Already, contemporary, credible, foreign eyewitnesses regarded Mazepa as a Ukrainian patriot and hero.

Whitworth writing his report of November 21, 1708, expressed his opinion that Mazepa, as a man of nearly seventy years of age, very rich, childless, enjoying the confidence and affection of the Tsar, and exercising his authority like a monarch, would not have joined the Swedish King for selfish or other personal reasons.⁴²

Not only Whitworth, but also other contemporary eyewitnesses expressed their positive opinion about the alliance of Mazepa with Charles XII. The Prussian envoy in Moscow, Baron Georg Johann von Kayserling, wrote in his report of November 17—28, 1708, the following comments on Mazepa: "There could not be a doubt that this man is loved as well as respected by his people, and that he will have great support from his nation... Especially the Cossacks like him very much, because the present government treats them very badly and they are robbed of their liberties. Therefore, it is rather to be believed that either all the people, or at least the bigger part of them will follow the example of their leader."⁴³

Johann Wendel Bardili, a German eyewitness and historian, who met Mazepa in person at the Swedish headquarters, a man doubtless acquainted with Mazepa's objectives, considered him an Ukrainian patriot and hero, whom even his former foe, the Turkish Sultan, refused to extradite to the Tsar, in spite of the latter's insistent requests and even threats. The Sultan justified his stand because of an old law of asylum, and according to Bardili, he did not see any "reason of importance for extradition of such a person, who because of freedom, liberty, and rights of his own people endeavoured so much and suffered so many persecutions and tortures to promote the liberation of his people from the Moscovitian yoke. For this reason at first he (Mazepa) had to ask for the Swedish and now the Turkish protection..."⁴⁴

The Swedish eyewitness and historiographer, Gustav Adlerfelt, also pointed out that Mazepa had good reason to join the Swedish King. He, too, maintained that the Russian administration treated Ukraine badly.⁴⁵

Philip Johann von Strahlenberg, a German officer in the Swedish army, who spent thirteen years in Russia as a prisoner of war after the battle of Poltava, remarked in his work about Russia that after Mazepa had found out about the Tsar's intention to destroy the autonomy of Ukraine, he told this to his officers and tried to persuade them to join the Swedes in order to preserve it.⁴⁶

This was recognized already by the Tsar's closest associate, A. Menshikov, who immediately understood all the political importance of Mazepa's step,

when he reported to Peter on October 17, 1708, "... If he (Mazepa) did this, it was not *for the sake* of his person, but for the whole of Ukraine."⁴⁷

In the past and present, many historians evaluated Mazepa's alliance with the Swedish King positively. The Ukrainian historian, Fedir Umanets in his work *Getman Mazepa*, (St. Petersburg, 1897) came to the conclusion that Mazepa should not be condemned as a traitor. The Russian historian of German descent, Alexander Brückner, not only justified Mazepa's policy, but even regarded it as a masterpiece ("ein Meisterstück") and his attempt to liberate the Ukraine as an heroic act⁴⁸ ("ein heroischer Akt"). The German historian, Otto Haintz, remarked in his work about Charles XII that "it would be a contradiction in itself to see the almost seventy-years old, childless Hetman as a characterless adventurer and traitor."⁴⁹ The English historian, R.M. Hatton, mentioned in her work on Charles XII that "in the ambition of Mazepa (was) to free the Ukraine from the Russian overlordship."⁵⁰ The American historian R. Massie remarked in his work that Mazepa's "secret desire was that of his people: Ukrainian independence."⁵¹

In general, all the Russian historians before the Revolution (1917), as well as the Soviet historians such as E.V. Tarle,⁵² V.E. Shutoj,⁵³ B.G. Beskrovnyj, A.I. Kozachenko, V.A. Romanovskij⁵⁴ and others condemn Mazepa and regard him as a "traitor." Yet some Russian historians abroad, such as G. Vernadsky, S. Pushkarev, A. Belopolskij and others do not call Mazepa a "traitor" in their recent works.⁵⁵

N O T E S

¹ For details see: H.F. B a b i n s k i, *The Mazepa Legend in European Romanticism* (New York & London, 1974).

² Ivan Mazepa-Koledynsky was born of a noble Ukrainian family at his ancestral seat at Mazepyntsi on March 20, 1639; for details, see: O. O h l o b l y n, *Het'man Ivan Mazepa ta Yoho Doba*, *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Ševčenka*, (hereafter "ZNTS") (New York-Paris-Toronto, 1960), Vol. CLXX, p. 21. Mazepa died on October 2, 1709, in Varnytsia, a suburb of Bendery; for details, see: B. K r u p n y c k y, "Miscellanea Mazepiana", *Pratsi Ukraïns'koho Naukovoho Instytutu* (hereafter "PUNI") (Warsaw, 1939), Vol. XLVII pp. 90—92.

³ "Hetman" derives from old German "Hoeftmann" = Commander-in-Chief. Hetman can be approximately equivalent to the title of "Hospodar" of Moldavia or "Doge" of the Republic of Venice.

⁴ H. S c h u m a n n, *Der Hetmanstaat 1654—1764*, (Breslau, 1936), p. 4. (The text of this dissertation is also published in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, (1936), Vol. I, pp. 499—548.

⁵ G. de B e a u p l a n, *Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne* (Rouen, 1650). Also an English translation: *A Description of Ukraine, Containing Several Provinces of the Kingdom of Poland, Lying between the Confines of Muscovy, and the Border of Transylvania, in A Collection of Voyages and Travels* (London, 1774); P. G o r d o n, *Geography Anatomized...*, (London, 1693); J.B. H o m a n n, *Neuer Atlas über die gantze Welt* (Nuremberg 1714).

⁶ N. K o s t o m a r o v, *Mazepa i mazepintsy, Polnoye Sobranıye Sočinenii* (St. Petersburg, 1905), Vol. VI, pp. 391—2; cf., O h l o b l y n, *op. cit.*, pp. 31—5.

⁷ Baluze's letter was discovered by Ukrainian historian, Elias Borshchak in the Bibliothèque Nationale under "Fonds Baluze", Vol. CCCLI, and was published in a Ukrainian translation as an appendix to his essay "Mazepa — liudyna i diač", *ZNTS*, Vol. CLII, (1933), pp. 28—30.

⁸ Foy de la Neuville, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie* (de la Haye, 1699); I used the English translation: *An Account of Muscovy as it was in the year 1689* (London, 1699), p. 43.

⁹ *Public Record Office* in London, *State Papers Foreign Russia* (PRO SP), 91, Vol. 5. Whitworth's reports were published under the title: *Doneseniya i drugiya bumagi črezvičaynago poslannika anglijskago pri ruskom dvore, Charlsa Witworta, s 1704 po 1708 i 1708 po 1711 g.*, in *Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago Obščestva*. (hereafter "Sbornik") (St. Petersburg, 1884, 1886), Vol. 39, 50.

¹⁰ D. Defoe, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz... Czar of Muscovy* (London, 1729), p. 208.

¹¹ Kostomarov, *op. cit.* p. 422.

¹² M.M. Bogoslovskij, *Petr I, (Materialy dla biografii)* (Moscow, 1948), Vol. IV, pp. 320, 332.

¹³ *Haus, Hof, u. Staatsarchiv*, (hereafter "HHS"), Russica I—20. cf., N. Ustrilov, *Istoria tsarstvovaniya Petra Velikago* (St. Petersburg, 1885—1863), Vol. IV, part 2, p. 573.

¹⁴ Baluze's report of 1704 was published by E. Borshchak, *op. cit.*, pp. 28—30.

¹⁵ *Ibid.* ("... I could get nothing from this ruler... for he belongs to type who either remains silent or talks and reveals nothing".)

¹⁶ O. Subtelny, *The Mazepists* (New York, 1981), p. 20.

¹⁷ Kostomarov, *op. cit.*, pp. 476—7, 489—490, 524, 541, 551—4; S.M. Solovyev, *Istoriya Rossii s drevneyshikh vremen* (St. Petersburg, 1864—1865), Vol. XV, pp. 1487, 1489.

¹⁸ L.R. Lewitter, "Mazepa", *History Today*, Vol. VII, No. 9, p. 593.

¹⁹ R. Massie, *Peter the Great. His Life and World* (New York, 1980), p. 459.

²⁰ *Pisma i bumagi Imperatora Petra Velikago*, Vol. V, p. 334, ("... prokhodit skrcmno, nye chynya nikakikh obid i razozorenya malorossijskago krayu zhytelyam pod opasenyem zhestokago nashego gneva i kazni.")

²¹ Kostomarov, *op. cit.*, p. 550; Solovyev, *op. cit.*, Vol. XV, pp. 1490—1493. See also: O. Pritsak, "Ivan Mazepa i Kniahynia Dolska" *PUNJ*, Vol. XLVII, pp. 102—117.

²² Kostomarov, *op. cit.*, p. 550; Solovyev, *op. cit.*, Vol. XV, p. 1491.

²³ The grant of the title of Prince, effective September 1, 1707, is recorded in an official register under "M", Vol. XII, and is also on the back of Mazepa's letter to Emperor Joseph I. The original letter is located in the *Reichsadelsamt* in Vienna.

²⁴ Kostomarov, *Mazepa*, p. 550.

²⁵ Kostomarov, *op. cit.*, p. 567; Solovyev, *op. cit.*, Vol. XV, p. 1494.

²⁶ Subtelny, *The Mazepists*, pp. 25—6. He also treated this argument in his article: "Mazepa, Peter I and the Question of Treason", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. II, No. 2, (1979), pp. 158—193.

²⁷ Kostomarov, *op. cit.*, p. 567.

²⁸ I used the English translation *The Military History of Charles XII, King of Sweden* (London, 1740), Vol. III, pp. 193—4. C. Nordmann also published the terms of this alliance in his dissertation *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa* (Paris, 1958), pp. 31—2.

²⁹ H. von Rimscha, *Geschichte Rußlands* (Darmstadt, 1979), p. 289.

³⁰ PRO, SP 95, Vol. 17; Cf., R.M. Hattson, *Historisk Magasin*, Vol. 35, No. 1, p. 62.

³⁰ PRO, SP 95, Vol. 17, ("...certain it is that His M:ty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take own party and desire winter quarters in Ukraina, but I am not yet assur'd whether he has compl'd."), cf., Hattson, *Historisk Magasin*, p. 63; B. Kentrzyński, *Mazepa*, (Stockholm, 1962), p. 325. Jefferyes obtained this

information from his friend Josias Cederhiel secretary in the Chancery-in-field, H a t t o n, *Charles XII of Sweden*, (hereafter "Charles XII") (New York, 1968), p. 275.

³¹ K o s t o m a r o v, *op. cit.*, p. 615.

³² B. K r u p n y c k y j, "Z donesen Kayserlinga, 1708—1709 rr.", *PUNI*, (1939) Vol. XLVII, pp. 25—27.

³³ H.H.S., Russica 1—20: cf. U s t r i a l o v, *op. cit.*, Vol. IV, part 2, p. 655.

³⁴ PRO SP 95, Vol. 17; cf., H a t t o n, *Historiskt Magasin*, pp. 64—66.

³⁵ PRO, SP 91, Vol. 5; *Sbornik*, Vol. 50, pp. 107—110.

³⁶ PRO, SP 91, Vol. 5; *Sbornik*, Vol. 50, pp. 110—114.

³⁷ For details see: *Dictionary of National Biography*, Vol. XIII.

³⁸ PRO, SP 80, Vol. 29.

³⁹ Quoted by M.S. A n d e r s o n, *Britain's Discovery of Russia*, p. 68; cf., D.B. H o r n, *Great Britain and Europe in the Eighteenth Century* (Oxford, 1967), p. 203.

⁴⁰ L.N. N i k i f o r o v, *Russko-anglijskiye otnosheniya pri Petre I* (Moscow 1950), p. 54.

⁴¹ E. B o r s h a k, "Early Relations between England and Ukraine", *The Slavonic and East European Review*, Vol. X, No. 28 (1931—2), p. 149.

⁴² PRO, SP 91, Vol. 5; *Sbornik*, Vol. 50, p. 108.

⁴³ Kayserling's reports were published by B. Krupnycky under the title "Z donesen Kayserlinga 1708 i 1709 rr.", *PUNI*, Vol. XLVIII, p. 17.

⁴⁴ J.W. B a r d i l i, *op. cit.*, pp. 106—107.

⁴⁵ G. A d l e r f e l t, *op. cit.*, Vol. III, p. 16.

⁴⁶ P.J. von S t r a h l e n b e r g, *op. cit.*, p. 252.

⁴⁷ *Pisma i bumagi*, Vol. VIII, Part 2, pp. 864—5, ("...ponezhe kogda on (Mazepa) seye uchynil, to ne dla onoj svozey osoby, no i vsej rady Ukrainy".)

⁴⁸ B r ü c k n e r, *Peter der Grosse. Onchens Allgemaine Geschichte* (Berlin, 1879), Vol. VI, p. 405.

⁴⁹ H a i n t z, *König Karl XII. von Schweden* (Berlin, 1936), Vol. I, pp. 247—8 ("Es ist aber nicht angängig und ein Widerspruch in sich, in dem damals wahrscheinlich bald siebzehnjährigen kinderlosen Hetman einen charakterlosen Abenteurer und Verräter zu sehen".)

⁵⁰ H a t t o n, *Charles XII*, p. 240.

⁵¹ M a s s i e, *Peter the Great*, p. 459.

⁵² E.V. T a r l e, *Severnaja vojna i shvedskoje nashestviye na Rossiju* (Moscow, 1958), pp. 146, 222. cf.: "Karl XII v 1708—1709 godakh". *Voprosy istorii* (1950), No. 1, pp. 22—56.

⁵³ V.E. S h u t o j, *Borba narodnykh mass protiv nashestviya armii Karla XII* (Moscow, 1958), pp. 66, 292, cf.: "Ismena Mazepa", *Istoricheskiye zapiski*, Vol. XXXI, pp. 154—190.

⁵⁴ See their essays in *Poltava* (A collection of articles and essays, published by the Soviet Academy of Arts and Sciences (Moscow, 1959), pp. 60.

⁵⁵ G. V e r n a d s k y, *A History of Russia* (New Haven, 1961), pp. 154—156; S.G. P u s h k a r e v, *Obsor russkoj istorii* (New York, 1953), pp. 292—293; A. B e l o p o l s k i j, *SSSR na fone proshlago Rossii* (Washington, 1973), pp. 213—4.

HETMAN MAZEPA
IN WESTEUROPÄISCHEN QUELLEN, 1687—1709
(Resümee)

Wenn der Name Mazepa in Deutschland genannt wird, denkt man eher an Voltaires oder Byrons mythischen Helden in einer Liebesgeschichte mit der jungen Frau eines älteren polnischen Edelmannes, der, um sich zu rächen, den nackten Mazepa — an Händen und Füßen gefesselt — rückwärts auf ein ungesatteltes Pferd schnallte. Diese Darstellung stammt aus der Feder des polnischen Edelmannes Jan Chryzostom Pasek in seinen Memoiren¹ und von Voltaire in seiner Geschichte über Karl XII von Schweden.² Der historische Mazepa ist jedoch von dem in der Literatur geschilderten grundverschieden.³

Ivan Mazepa-Kolodynskyj wurde in einer adligen ukrainischen Familie in deren angestammten Landsitz Mazepyntsia (daher der Name Mazepa), bei Bila Tserkov in der Ukraine geboren.⁴ Sein Geburtsdatum steht nicht ganz fest und ist immer noch Streitobjekt. Ausschlaggebend für das richtige Geburtsjahr dürfte ein Brief Philip Orlyks, engster Mitarbeiter und Kanzler Mazepas, vom 22. August 1741 sein. Darin heißt es: „...ich bin siebzig Jahre alt, so alt wie Mazepa in Bender war...“ (1709). Somit muß das Jahr 1639 als das richtige Geburtsjahr angesehen werden. Tag und Monat der Geburt, wie von dem polnischen Dichter T. Padura angegeben, 20. März, dürften zutreffen.⁵

Dank der Beziehungen seines Vaters zum polnischen König wurde der junge Mazepa zum Pagen am Hofe Jan Kasimirs ernannt, nachdem er seine Ausbildung auf dem ukrainischen Kollegium in Kiev abgeschlossen hatte. Einer Aussage des ukrainischen Chronisten, S. Velyčko zufolge soll er am Jesuitenkollegium in Warschau studiert haben. Der König selbst sandte Mazepa nach Frankreich, Deutschland, Italien und Holland. In Holland vervollständigte er seine militärischen Studien.^{5a} Nach seiner Rückkehr fand er sich in diversen diplomatischen Missionen von 1659—1663 zu den ukrainischen Hetmans. Im Jahr 1663 verließ Mazepa den königlichen Hof, um in die Ukraine zurückzukehren.

1669 trat Mazepa in den Dienst des ukrainischen Hetmans Peter Dorošenko, dessen Streben es war, die Ukraine sowohl von Moskau als auch von Polen zu befreien. Diese beiden Mächte hatten die Ukraine, dem Vertrag von Andrusiv 1667 entsprechend, in zwei Teile geteilt. Auf dem rechten Ufer der Grenze, des Dnieprs, war Dorošenko, zuerst unter dem polnischen König und dann unter Porte, und auf dem linken Ufer herrschte der Hetman Ivan Samoylovyč unter russischem Protektorat.

Mazepa wurde Dorošenkos enger Verbündeter und wurde oft zu diplomatischen Missionen ausgesandt. 1677 wurde Mazepa bei einer Mission auf der Krim von Ivan Sirko, dem Führer („Košovyj“) der Zaporoger Kosaken gefangengenommen, die ihr eigenes Territorium und ihre eigene Verwaltung hatten. Sirko schickte Mazepa zu dem Hetman Samoylovyč, der Dorošenkos politischer Gegner war. Mazepa war in einer gefährlichen Situation, aber Samoylovyč beförderte ihn, nachdem er dessen Erziehung und politische Gewandtheit erkannt hatte, schnell vom Privatlehrer seiner Kinder in den höchsten militärischen Rang und 1682 in die Stellung eines General-Inspektors („Assaul“). Da Mazepas vorheriger Befehlshaber Dorošenko die Autorität von Samoylovyč anerkannte, diente Mazepa dem letzteren in vielen diplomatischen Missionen, besonders nach Moskau. Hier machte er viele einflußreiche Hofbekanntschaften, unter denen der Fürst Vasilij Golitzyn die wichtigste war.

Golitzyn, der weltgewandte und welterfahrene Mann, war Günstling der Regentin Sofija und damit der maßgebende Mann im Staate. Er war auch der Leiter des Auswärtigen Amtes und befürwortete die anti-türkische Politik in Zusammenarbeit mit den europäischen Großmächten. Deshalb trat Moskau dem vom Papst vermittelten Kriegsbündnis zwischen dem Kaiser Leopold I., Polen und Venedig gegen die Porte, der sogenannten „Heiligen Liga“, 1686 bei. Im Verlaufe des Krieges kam es auch zu zwei Feldzügen gegen die Krimtataren (1687, 1679) unter Fürst Golitzyns Oberbefehl. In diesen Krimfeldzügen beteiligten sich auch 50.000 ukrainische Kosaken unter Hetman Samojlovyč. Der erste Feldzug gegen die Krimtataren (1687) war erfolglos und Golitzyn, der seinen Ruf am Hofe retten wollte, überredete die Kosaken, den Hetman Samojlovyč wegen angeblichen Verrats abzusetzen und Mazepa als seinen Nachfolger am 4. August (n.S.) 1687 zu wählen.⁶ Der schottische General Patrick Gordon, der in russischen Diensten stand, beschrieb Mazepas Wahl in seinem Tagebuch.⁷

Anläßlich seiner Wahl zum neuen Hetman wird in der westeuropäischen Presse über Mazepa berichtet.

In Deutschland 1687 berichteten über Mazepas Wahl solche Zeitungen wie *Leipziger Post- und Ordinar-Zeitung* (Nr.38), *Berliner Sonntag Postillon* (Nr.38), *Berliner Dienstag Fama* (Nr.37), *Berliner Dienstag Mercurius* (Nr.38), *Frankfurter Theatrum Europaeum* zu dem Jahr 1687 von einem gewissen „Manzeye“ und Nürnberger *Neu-eröffneter Saal Historischer Bilder* von einem „Mareppa“.⁸

Ivan Mazepa war ein Hetman⁹, d.h. Oberhaupt des ukrainischen autonomen Staates, einer Art militärischer Republik unter dem Protektorat Rußlands. Solcher Status war zu der damaligen Zeit weit verbreitet, wie z.B. die Balkanländer unter der Türkei, Holland unter Spanien (1559—1648), Preußen unter Polen (1525—1668), Estland und Livland (Lettland) unter Schweden (1648—1721). Obwohl die Ukraine unter russischem Protektorat stand, hatte

sie doch — wie der deutsche Historiker Hans Schumann in seiner Dissertation bemerkte — ihr eigenes Territorium (wie man aus zeitgenössischen Karten von J.B. Homann und P. Gordon entnehmen kann, gab es eine deutliche Trennung zwischen der Ukraine und Rußland¹⁰), es war ein eigenes Volk mit eigener Sprache, mit eigenen Gesetzen und eigener Verwaltung, bestehend aus einem besonderen demokratischen Regierungssystem, und besaß eigene Streitkräfte, nämlich die Kosaken¹¹.

Die Prärogativen Mazepas waren durch die sogenannten „Kolomak-Artikel“ (1687) eingeschränkt. Diesen Bestimmungen zufolge durfte er keine ausländischen Diplomaten empfangen und diplomatische, an ihn gerichtete Korrespondenz nicht beantworten, sondern hatte sie nach Moskau zu befördern (Artikel VII). Ferner wurde zur „Sicherheit“ seiner Person in die Residenzstadt Baturin ein russisches Infanterie-Regiment befohlen (Artikel XVII). In Artikel XIX wurde von der russischen Seite empfohlen, daß Russen und Ukrainer in größerem Ausmaß Heiraten untereinander eingehen und „unter Seiner Zarischen Majestät“ eine Einheit bildeten¹².

Obleich die Rechte Mazepas durch die Kolomak-Artikel beschränkt waren, übte er doch eine große Macht in allen zivilen und militärischen Belangen aus und wurde von zeitgenössischen ausländischen Diplomaten in Moskau als der Oberbefehlshaber angesehen. So besuchte z.B. der damalige französische Diplomat in Moskau Jean de Baluze (1648—1718) Mazepa 1704 in Baturin und schrieb in seinem Brief: „...von Moskau fuhr ich in die Ukraine, dem Lande der Kosaken, wo ich einige Tage der Gast des Prinzen Mazeppa war, der die höchste Autorität in diesem Lande ist“.¹³

Ein anderer französischer Diplomat in polnischen Diensten, Foy de la Neuville (1649—1706), der Mazepa in Moskau persönlich kennengelernt hatte, bemerkte in seinen Memoiren: „... dieser Prinz ist nicht eine gewöhnliche Person, sondern ein hochgebildeter Mann und spricht perfekt Latein. Er ist aus dem Kosakenstand.“¹⁴

Der englische Gesandte in Moskau, Charles Lord Whitworth (1675—1725) schrieb in seinem Bericht vom 21. November 1708, daß Mazepa in der Ukraine „governed so long with little less authority than a sovereign Prince“.¹⁵

Ein Zeitgenosse Mazepas, der brillante englische Journalist Daniel Defoe (1661—1731) betonte in seinem Buch über Zar Peter I., daß „... Mazepa was not a King in Title, he was equal to King in Power, and every way Equal if not Superior to King Augustus in the divided Circumstances, in which his Power stood, even at the best of it“.¹⁶

Tatsächlich war sich Mazepa seiner hohen Stellung voll bewußt und hielt sich nur für „wenig geringer als den polnischen König“.¹⁷

Der schwedische Oberst Carl Gustafson Klingspor (1665—1742), der in seinen Memoiren Mazepa größte Aufmerksamkeit widmete, schrieb u.a.: „... Mazepa war ein großer Mann und sein Name war bekannt über die Grenzen seines Landes hinaus, welches er regierte“.¹⁸

Bemerkenswert ist, daß die russische Regierung alle Amtsgeschäfte mit Mazepa durch den „Posolskij Prikaz“ (das Auswärtige Amt) tätigte und der Hetman mit seinem Gefolge in Moskau den ausländischen Staatsmännern gleichgestellt wurde.¹⁹ Erwähnenswert wäre noch, daß für den Hetman in Moskau ein Palais erbaut wurde.²⁰

Dies war auch zeitgenössischen deutschen Zeitschriften zu entnehmen. So brachten z.B. die Hamburger *Historischen Remarques* in ihrem Bericht aus Moskau vom 27. November 1703, der Zar habe sich beim Einzug in Moskau lange Zeit mit Mazepa öffentlich unterhalten und von ihm einen mit Diamanten besetzten Degen erhalten. Dem Bericht schließt sich ein ausführlicher Lebenslauf Mazepas an.²¹ Auch die Wiener Zeitung *Das Wienerische Diarium* vom 30. Januar bis 2. Februar 1704 berichtete in ähnlicher Weise. Fast gleichzeitig veröffentlichte die Leipziger *Europäische Fama* einen im besten Licht abgefaßten Lebenslauf Mazepas und brachte zwei Jahre später sein Bild auf der ersten Seite²². Die angesehene Stellung Mazepas am zaristischen Hof kam auch in anderen Berichten aus Moskau in einer weiteren Wiener Zeitung, *Der Post-tägliche Mercurius*, zum Ausdruck. In der Korrespondenz aus Moskau vom 11. Februar 1705 schrieb der Post-tägliche Mercurius vom 25. März 1705, daß Mazepa an verschiedenen Konferenzen teilgenommen und auf dem Wege zu seinen Truppen sei. Dasselbe wiederholte der Post-tägliche Mercurius nochmals in seiner Ausgabe vom 4. April 1705 mit folgendem Wortlaut: „Moscau, den 11. Februar ... Gestern seynd Ihro Excell. der Hr. Hermann (sc. Ivan) Mazepa, Genrel oder Feld-Herr der Ihro Czaarischen Majestät stehenden Zaporovischen Cosacken, nachdem er viel Conferentzen mit Sr.Excell. dem Hrn.Gubernator Grafen Mainschickoff (sc. Menschikov) und anderen Ministris gehalten, wieder nach seiner Residentz Barudin (sc. Baturyn) in der Ukraine verreitst...“.

Über Mazepa veröffentlichten nicht nur die bekannten deutschen Zeitschriften, wie in Nürnberg: *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, in Frankfurt: *Theatrum Europaeum*²³, sondern auch die westeuropäische Presse, wie z.B. die *Gazette de France*²⁴, die Londoner Zeitschriften *Modern History, or a Monthly Account of all Considerable Occurances*, *The London Gazette*, *The Daily Courant*, *The Post-Man*, *The Post-Boy*, *The Flying-Post* und andere. Sogar auf dem amerikanischen Kontinent hieß es in dem *Boston News-Letter* vom Januar 22—29, 1705, Nr.41: „... the Cossacks Commanded by the famous Mazepa“.²⁵ Mazepa war zweifellos ein ungewöhnlicher Mann, der nicht nur in der Ukraine berühmt, sondern auch eine widersprüchliche Figur in der Weltgeschichte war. Die Crux der Kontroverse liegt sowohl in der Frage nach Mazepas Charakter (Egoismus, Wunsch nach Macht, Rachsucht, Machiavellismus etc.) als auch in der Frage, ob er den schwedischen König Karl XII. in die Ukraine einlud oder nicht, und ob er ihm dann die vorher versprochene Hilfe doch nicht gewährte.

Schließlich sollte noch ein Detail herausgearbeitet werden, nämlich die Schreibweise des Namens Mazepa. Es ist weithin anerkannt, daß sein Name

mit zwei „p“ geschrieben wurde, was, wie an Hand von Mazepas Briefen festzustellen ist, die seine eigene nur mit einem „p“ geschriebene Signatur tragen,²⁶ nicht der historischen Tatsache entspricht. Auf dieses Detail hatte bereits James Millington hingewiesen, als er „Mazeppa: La légende et l'histoire“ von Melchior de Vogüés ins Englische übersetzte.²⁷

Fast alle Historiker stimmen darin überein, daß Mazepa ehrgeizig und unabhängig gesinnt war, trotzdem war er dem Zaren gegenüber loyal. Mazepa schlug verschiedene günstige Angebote des polnischen Königs aus. Aber bald fand Mazepa ausreichende Gründe, dem Zaren zu mißtrauen.

1707 befahl der Zar Mazepa, den Teil der Ukraine, der auf der rechten Dnjeperseite war, den polnischen Magnaten zu übergeben, die seinen Verbündeten August II. unterstützten.²⁸

Darüber hinaus erfuhr Mazepa, daß der Zar den autonomen Status des Hetmanstaates zu beseitigen beabsichtigte, um ihn dem russischen Reich einzugliedern. Durch diesen Schritt würden die Kosaken von der russischen Armee absorbiert und die Kosakenoffiziere (Starşyna) würden arretiert und nach Sibirien verbannt werden.²⁹

Weiterhin weigerte sich der Zar, Mazepas Bitte um militärische Hilfe gegen einen möglichen schwedischen Angriff zu erfüllen. In der Tat drückte der Zar seine Ablehnung auf dem Kriegsrat in Zovkva im April 1707 mit diesen Worten aus: „... ich kann Euch weder zehntausend noch zehn Mann geben. Verteidigt Euch so gut Ihr könnt...“.³⁰ Aber viele von Mazepas Regimentern waren in des Zaren Diensten anderswo eingesetzt. Der Rest reichte nicht zur Verteidigung aus. Deshalb hatte Mazepa keine Alternative. Entweder er blieb dem Zaren treu³¹ und mußte die Ukraine von den Schweden besetzt und geplündert sehen, oder er mußte das schwedische Protektorat anstreben. Denn wenn der Zar den Krieg gewonnen hätte, wäre der Vertrag von Andrusiv (1667), d.h. die Teilung der Ukraine, wiederholt worden. Im Falle eines schwedischen Sieges hätte laut dem schwedisch-polnischen Abkommen vom 26. November 1706 Polen das an Rußland 1667 verlorene Gebiet zurückbekommen.³² Es war „dura necessitas“, wie M. Hruševskij in seinem Aufsatz über das schwedisch-ukrainische Bündnis von 1708 aufzeigte.³³

Mazepa brachte durch einen serbischen oder bulgarischen Erzbischof, eine Flüchtling, ein geheimes Bündnis mit Karl XII. entweder in der Stadt Smorgony zwischen dem 11. Februar und dem 18. März 1708, oder in Radaskovice zwischen dem 27. März und dem 17. Juni 1708 zustande.³⁴ Das Originaldokument ist nicht erhalten³⁵, aber die Bedingungen dieses Vertrages sind von einem anonymen schwedischen Major in seinen Memoiren erwähnt worden.³⁶

Laut dem geheimen Abkommen mit dem schwedischen König sollte Mazepa die Festungen in Severien übergeben, die schwedische Armee mit Nahrungsmitteln versorgen und Karl XII. auf seinem „Marsch direkt nach Moskau“ begleiten.³⁷ In Wirklichkeit hatte Karl XII. weder die Absicht in die Ukraine einzudringen, noch hatte Mazepa ihn darum gebeten. Der schwedische

König war einfach gezwungen, am 14. September 1708 nach Süden in die Ukraine abzubiegen, um seine Armee vor dem Hunger zu bewahren, weil die Russen, wie zeitgenössische Augenzeugen in ihren Memoiren berichteten, auf ihrem Rückweg alles verbrannt und zerstört hatten.³⁸ Es wäre zu erwähnen, daß Karl XII. von seinem Berater, Graf Carl Piper, geraten wurde, nicht in die Ukraine abzubiegen. Im Gegenteil — er riet seinem König, sich zurückzuziehen, um für das Korps des General Löwenhaupt den notwendigen militärischen Nachschub sicherzustellen, der auf dem Wege nach Riga war, um die Hauptarmee zu treffen.³⁹

Wie der englische Vertreter im schwedischen Hauptquartier, Captain James Jefferyes, in seinem Bericht vom 7. Oktober 1708 nach Whitehall schrieb, hat sich der schwedische König in die Ukraine selbst eingeladen.⁴⁰

Auch Mazepa hatte nicht erwartet, daß Karl XII. in die Ukraine einbiegen würde, denn als er erfuhr, daß die Schweden doch eingedrungen waren, äußerte er sich ärgerlich gegenüber seinem Kanzler: „... es ist der Teufel, der ihn hierher bringt. Er wird alle meine Pläne ruinieren und die russischen Truppen veranlassen, seinen Spuren zu folgen. Jetzt wird unsere Ukraine verwüstet werden und verloren sein“.⁴¹ Zwar berichtete Besenval, der französische Resident im schwedischen Hauptquartier, am 18. September 1708 nach Paris: „... Poniatowski (Leszczynskis Resident beim schwedischen König) sagte, daß der kosakische Hetman Mazepa versprochen habe, einen Aufstand zur Befreiung seines Landes zu machen, sobald sich die schwedische Armee den Grenzen der Ukraine nähern würde“.⁴² Aber wie Professor O. Ohloblyn in seiner Monographie Mazepas schreibt, hat der Hetman diese Behauptung vor seinen höheren Offizieren (1708) kategorisch unter Eid zurückgewiesen.⁴³ Danach kann man doch Mazepa nicht beschuldigen, wie es verschiedene Historiker behaupten wollen.⁴⁴

Mazepas Bündnis mit dem schwedischen König hätte erfolgreich sein können, wenn Karl XII. auf der Route Smolensk-Moskau nach Rußland einmarschiert wäre, entlang der Grenze zwischen der Ukraine und Rußland, wie er es ursprünglich beabsichtigt hatte. Wenn Karl XII. auf dieser Route vorgerückt wäre, hätte Mazepa, von den Russen durch die schwedische Armee getrennt, mehr oder weniger als Beobachter fungieren und die endgültige Entscheidung im Falle des Sieges treffen können, aber Karl war nicht in der Lage, direkt gegen Moskau zu marschieren, da der Zar auf seinem Rückzug alles vernichtet hatte und die schwedische Armee an Nahrungsmangel litt. Deshalb wandte sich der schwedische König plötzlich im September 1708 nach Süden in die Ukraine. Viele Historiker haben angenommen, daß er das auf Mazepas Einladung hin getan habe, aber es gibt keinen eindeutigen Beweis, um diese Annahme zu stützen, denn solch eine Handlung wäre Mazepas eigenen Absichten zuwidergelaufen. Tatsächlich war Mazepa selbst überrascht von dem Schritt des schwedischen Königs, und als er von Karl XII. Eindringen in die Ukraine erfuhr, machte er die oben erwähnte Bemerkung zu seinem Kanzler.⁴⁵

Der Grund für das Mißlingen des Feldzugs von Karl XII. gegen Moskau und seine Niederlage bei Poltava war weder sein Bündnis mit Hetman Mazepa noch sein Entschluß, in die Ukraine einzudringen. Er war einfach gezwungen, in die Ukraine vorzustößen, um seine Armee vor dem Hunger zu bewahren, weil die Russen, wie zeitgenössische Augenzeugen in ihren Memoiren bezeugt haben, alles auf ihrem Rückzug verbrannt und zerstört haben.⁴⁶

Karls XII. Feldzug hätte erfolgreich sein können, wenn zuallererst die schwedischen Generale die Befehle ihres Königs zur rechten Zeit und am rechten Ort ausgeführt hätten. Der Feldsekretär Karls, Peter Schönström, tadelte die schwedischen kommandierenden Generale, „die getrennte Teile der Armee befehligten, verschiedene Fehler begingen und überall im höchsten grade erfolglos waren“.⁴⁷

Zum Beispiel zog sich General Lybecker, der „ausreichende Streitkräfte hatte, um in die Provinzen Novgorod und Pleskau einzudringen“⁴⁸, und um die Armee des Zaren aufzuhalten, ohne Notwendigkeit von Ingria nach Riga zurück, ohne Order seines Königs, und ließ so dem Zaren freie Hand, um das Korps von General Löwenhaupt (bei Lesna am 29. September 1709) anzugreifen.⁴⁹ General Löwenhaupt bewegte sich zu langsam und seine „verhängnisvolle Verzögerung über den festgelegten Tag hinaus war der wahre Grund des Unglücks, das später über den schwedischen König kam“.⁵⁰ Der König selbst, der keine Kenntnis von Lybeckers Rückzug besaß, beeilte sich nicht, General Löwenhaupt zu helfen, sondern schickte stattdessen, während er in die Ukraine eindrang, seinen General Lagercrona, die Festung in Severia einzunehmen. General Lagercrona konnte das durch „eigene Schuld und Nachlässigkeit“ nicht vollbringen.⁵¹ General Krassau kam nie mit seinem Korps aus Polen an, um sich mit dem Hauptteil der schwedischen Armee zu verbünden.⁵² Darüber hinaus war ein anderer General, der Feldmarschall G. Rehnschöld, der die schwedische Armee bei Poltava kommandierte (weil der König verwundet war), dem polnischen General S. Poniatowski zufolge „hier so in Verlegenheit, daß er nichts anderes tat, außer von einer Seite zur anderen zu laufen, ohne einen einzigen notwendigen Befehl zu geben“.⁵³

Da diese schwedischen Generale es versäumten, ihre Aufträge auszuführen, da der Winter 1708—1709 extrem hart war, da die russische Armee sich über die Ukraine ausgedehnt und Mazepas Anhänger hart bestraft hatte und denen mit Rache drohte, die die Schweden unterstützten, und da die Schweden wegen ihrer schlechten Behandlung der ukrainischen Bevölkerung nicht deren Unterstützung gewannen, war das Ergebnis die Katastrophe bei Poltava (7. Juli 1709), wo Karl XII. und Mazepa völlig geschlagen wurden. Nach der Schlacht bei Poltawa flohen beide, der schwedische König und der ukrainische Hetman, nach Bender unter türkische Protektion. Nachdem der alternde Mazepa (70 Jahre alt) in Bender angekommen war, wurde er sehr krank und starb am 2. Oktober 1709 (neuer Kalender).⁵⁴ Am 18. März 1710 wurde seine Leiche überführt und in der St. Georgs-Kathedrale in Galatz begraben.⁵⁵

Es ist eine große Menge über Mazepa geschrieben worden. Es war Voltaire, der günstig über Mazepa schrieb und seinen Namen in ganz Europa mit seiner Geschichte Karls XII. bekanntmachte.⁵⁶

Heute ist es überflüssig, Mazepas Politik zu verteidigen. Schon die Zeitgenossen, wie z.B. der oben erwähnte schwedische Augenzeuge und Historiker G. Adlerfelt, der preußische Gesandte in Moskau, Georg Johann Freiherr von Kayserling, der englische Gesandte in Moskau, Charles Lord Whitworth, sowie der deutsche Augenzeuge und Historiker, Johann Wendel Bardili,⁵⁷ und auch andere haben ihn nicht verurteilt, sondern sich positiv über ihn geäußert. Sogar Alexander D. Menšikov, ein Intrigant von niedriger Moral, erfaßte gleich die politische Bedeutung von Mazepas Übertritt zu den Schweden, als er in seinem Briefe an den Zaren vom 27. Oktober 1708 schrieb: „... wenn er [Mazepa] dieses tat, so tat er es nicht wegen seiner Person allein, sondern für das Wohl der ganzen Ukraine“.⁵⁸

Mazepa war dem Zaren gegenüber sehr loyal. „Kein Hetman hatte in Moskau so großes Ansehen gehabt wie dieser. Nicht ohne Grund galt er für außerordentlich begabt; viel weniger Veranlassung gab er seine Treue zu preisen, wie dies oft geschah“, schreibt der russische Historiker deutscher Abstammung, Alexander Brückner (1834—1896) in seinem Werk über Peter I.⁵⁹ Aber als der Hetman erfahren hatte, daß Peter I. die völlige Einverleibung der Ukraine in das russische Reich beabsichtigte,⁶⁰ betrachtete Mazepa sein Vasallenverhältnis gegenüber dem Zaren als gebrochen und fühlte sich frei, das schwedische Protektorat zu wählen.⁶¹ Schweden war der Todfeind Moskaus, unter dem die Ukraine unterdrückt war, und es ist verständlich, daß Mazepa Hilfe von dem damals starken und siegreichen schwedischen König suchte. Schweden war weit entfernt und hatte keine territorialen Ansprüche an die Ukraine.

Man kann Mazepa mit Recht vorwerfen, daß er seine Pläne ausschließlich auf den schwedischen Sieg baute und erhoffte, daß der schwedische König, den der ukrainische Historiker Stefan Tomašivskyj nicht ohne Grund den „verhängnisvollen Engel der Ukraine“ nannte,⁶² die Ukraine befreien würde.

Letzten Endes urteilte A. Brückner sehr richtig über Mazepas Politik, als er schrieb: „Wer vermochte damals vorauszusehen, daß die Schlacht bei Poltawa Peters Schöpfung sicherstellen würde...“, und „... bei entgegengesetztem Ausgange der Schlacht von Poltawa“ wäre [Mazepas] Schwenkung „höchstwahrscheinlich als ein Meisterstück der Politik, als ein heroischer Akt der Emanzipation Kleinrußlands von dem damals eine niedrigere Kulturstufe einnehmenden moskowitzischen Reiche angesehen worden... Der besonnene Staatsmann, groß in der Kunst des Lavierens zwischen Polen, der Pforte und den verschiedenen revolutionären Elementen in Kleinrußland, wagte sich Mazepa mit seinem kleinen Staatsschiffe auf die offene See der hohen Politik“.⁶³

Mazepa war keineswegs der einzige, der in dieser Zeit (1. Hälfte des 18. Jahrhunderts) die Rechte seines Landes im Sinne einer Unabhängigkeitspolitik verfocht. Andere Beispiele dafür sind: der Führer des livländischen Adels Johann

Reinhold v. Patkul, der mit Hilfe des polnischen Königs August II. und des Zaren Peter I. gegen Schweden rebellierte (1697), der transsilvanische Fürst Ferenc Rakoczy II. kämpfte mit Unterstützung Ludwigs XIV. von Frankreich (1703—1711) gegen Habsburg um die Freiheit seines Landes, ferner stritt Stanislaus Leszczyński als Vertreter der polnischen republikanischen Szlachta gegen den autoritären August II., Demetrius Kantemir, der Hospodar der Moldau, schloß mit dem Zaren ein Bündnis gegen die Türkei, das, wie Brückner bemerkte, „im übrigen nicht unmoralischer war“ als das Mazepas mit dem schwedischen König.⁶⁴ Im Unterschiede zu Mazepa wurde keiner dieser Staatsmänner von den Historikern als „Verräter“ gebrandmarkt.⁶⁵

A N M E R K U N G E N

¹ Jan Ch. P a s e k, *Pamiętniki*, Krakau 1929, S. 312—8.

² V o l t a i r e, *Histoire de Charles XII.*, Rouen 1731; ich habe die englische Übersetzung von John J. S t o c k d a l e, *The History of Charles XII., King of Sweden*, London 1807, S. 258—262, benutzt.

³ Ausführlicher s. Hubert F. B a b i n s k i, *The Mazeppa Legend in European Romanticism*, New York-London: Columbia University Press 1974.

⁴ J. T o k a r z e w s k i - K a r a s z e w i c z, „Pochodzenia i herb Hetmana Mazepy“, *Praczi Ukrainskoho Naukovoho Instytutu* (im folgenden zitiert „PUNI“), Warschau 1938, Bd. XLVI, S. 53—63.

⁵ O. O h l o b l y n, *Hetman Ivan Mazepa ta joho doba*, New York-Paris-Toronto: Zapysky Naukovoho Tovarystva im Ševčenka (im folgenden „ZNTS“), 1960, Bd. 170, S. 21; N. K o s t o m a r o v, *Mazepa i mazepintsy, Polnoje sobranje socynenij*, St. Petersburg 1905, Bd. VI, S. 386.

^{5a} Ter Aa en de B a s, *Het Staatse Leger, 1568—1795*, Breda 1913, Bd. VII, S. 238.

⁶ K o s t o m a r o v, a.a.O., S. 390-1.

⁷ *Tagebuch des Generals Patrick Gordon*, veröffentlicht von Fürst M.A. Obolensky und Dr. Posselt, St. Petersburg 1849, 1853, Bd. II, S. 190—1. Vgl. Kostomarov, a.a.O., S. 391.

⁸ *Theatrum Europaeum*, Bd. XIII, S. 66; *Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal*, Bd. V, S. 853. Die Londoner Zeitschrift *Modern History, or Monthly Account of All Considerable Occurrences*, für Dezember 1687 Nr. 3, S. 19, berichtete: „...General Galitzen, who commanded all that numerous Army having charged the fault of all Miscarriages of the Campagne upon Samauelowitz General of the Loyal Cosacks, and having accused him with keeping Correspondence with the Tartars, he took him and his son into Custody, confiscated their Estates, and had them conveyed to Moscow, conferring the Command of the Cossacks upon Mareppa, a Soldier of Fortune and with whose Experience he is thoroughly acquainted“; die offizielle *The London Gazette* vom 6.10.1687 berichtete daß „... at the Head of those Troops the Sieur Mazepa, a person of Great Reputation for his Valor and conduct...“. In Frankreich hat die *Gazette de France* vom 6.12.1687 von Mazepas Wahl berichtet.

⁹ „Hetman“ — vom altdeutschen Höftmann-Oberbefehlshaber, nannte sich das Oberhaupt des Hetmanstaates. Dieser Titel entspricht etwa dem Hospodar von Moldavien oder dem Dogen der Republik Venedig.

¹⁰ J.B. H o m a n n, *Neuer Atlas über die gantze Welt*; Nürnberg 1714, S. 166; P. G o r d o n, *Geography Anatomizer, or Compleat Geographical Grammer*, London 1693. S. 25.

¹¹ H. S c h u m a n n, *Der Hetmanstaat, 1654—1764, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* (1936), Bd. I. S. 500; auch Sonderdruck, Breslau 1936, S. 4.

¹² O. O h l o b l y n, a.a.O., S. 31—5, K o s t o m a r o v, a.a.o., S. 391—2.

¹³ Baluzes Brief wurde von dem ukrainischen Historiker Elias Borščak in der Bibliothèque Nationale in Paris unter „Fonds Baluze“, Bd. CCCLI, entdeckt und in seiner ukrainischen Übersetzung als Anhang zu seinem Artikel „Mazepa, ludyna i istorýčnyj dijač“, *ZNTS*, Bd. 152, (1933), S. 28—30, veröffentlicht.

¹⁴ Foy de la N e u v i l l e, *Relation curieuse et nouvelle de Moscovie; de la Haye 1699*; ich benutzte die englische Übersetzung: *An Account of Muscovy as it was in the Year 1689*, London 1699, S. 43.

¹⁵ *Public Record Office in London, State Papers Foreign* (PRO, SP), 91, Bd. 5. Die Berichte Whitworths wurden veröffentlicht unter dem Titel: *Donesenija i drugija bumagi črezvičajnago poslannika anglijskago pri russkom dvore, Charlsa Witworta, s 1704 po 1708 i 1708 po 1711 g.*, in *Sbornik Imperatorskago Russkago Istoričeskago Obščestva*, (im folgenden „Sbornik“), St. Petersburg 1884, 1886, Bd. XXXIX, L.

¹⁶ D. D e f o e, *An Impartial History of the Life and Actions of Peter Alexowitz... Czar of Muscovy*, London 1729, S. 208.

¹⁷ K o s t o m a r o v, a.a.O., S. 422.

¹⁸ C.G. K l i n g s p o r, *Charles the Twelfth, King of Sweden*; übersetzt aus dem Schwedischen von A. Gade, Boston-New York 1916, S. 226.

¹⁹ M.M. B o g o s l o v s k i j, *Petr I. Materialy dla biografii*, Moskau 1948, Bd. IV, S. 320.

²⁰ *Ibidem*, S. 332.

²¹ *Historische Remarques*, v. 22. Januar 1704, No. 4., S. 26—27.

²² *Europäische Fama*, Leipzig 1704, Bd. XXV, S. 57—60. Mazepas Kupferstich erschien in der zweiten Auflage 1706 (auch 1708 und 1712), und wurde von dem Leipziger Graveur Martin Berningroth (1670—1733) angefertigt (K.H. Heineken, *Dictionaire des Artistes*, Leipzig 1788, Bd. II, S. 601). Demnach konnte der Züricher Graveur Daniel Beyel (1760—1823) Mazepas Kupferstich nicht angefertigt haben, wie es U. Thieme und F. Becker im *Allgemeinen Lexikon der bildenden Künstler*, Leipzig 1909, Bd. XI, S. 231 angaben. Vgl. meinen Aufsatz „Graviura Mazepy z 1706 r.“ (Mazepas Kupferstich von 1706), *Ukrainskyj Istoryk*, Bd. III, No. 1—2 (1966), S. 69—72).

²³ Ausführlicheres s. mein Buch: *Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen*, S. 22—25, 40—50.

²⁴ Ausführlicheres s. I. Borščak, „L'Ukraine dans la littérature de l'Europe Occidentale“, *Le Monde Slave*, 1933—1935.

²⁵ Ausführlicheres s. mein Buch: *Prince Mazepa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687—1709*; Chicago 1967.

²⁶ Mazepas Briefe veröffentlichte z.B. Alfred Jensen, „Try lysty Mazepy“, *ZNTS*, 1909, Bd. 92, S. 241; auch Orest Subtelny veröffentlichte 54 Briefe Mazepas in seinem Buch *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski, 1704—1708*; New York 1975.

²⁷ J. M i l l i n g t o n, *The True Story of Mazepa*, London 1884, S. 95—6; („... I follow the orthography of Western Europe, but the name ought strictly to be written with one „p“, Mazepa“. Ausführlicher s. meinen Artikel „Mazepa or Mazeppa?“, *The Ukrainian Review*, Bd. X, Nr. 4, (1963), S. 42—5.

²⁸ K o s t o m a r o v, a.a.O., S. 560—1. Es wurde eine Abschrift von Peters Befehl an Mazepa, das rechte Ufer der Ukraine den Polen zu übergeben, in *Svenska Rikssarkivet*, Stockholm, Cosacica I. aufbewahrt.

²⁹ Philip Johann S t a h l e n b e r g, *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm 1730, S. 252.

³⁰ K o s t o m a r o v, a.a.O., S. 567.

³¹ Über die Frage, ob Mazepa dem Zaren treu bleiben sollte, s. O. S u b t e l n y, „Mazepa, Peter I. and the Question of Treason“, *Harvard Ukrainian Studies*, Bd. II, No. 2, (1978), S. 158—193.

³² J. F e l d m a n, *Polska w dobie Wielkiej Wojny Północnej, 1704—1709*, Krakau 1925, S. 130.

³³ M. H r u š e v s k y j, „Švedsko-ukrainskij sojuz“, ZNTS, 1909, Bd. 92, S. 12; vgl. B. K r u p n y t s k y j, *Mazepa v svitli psichologičnoi metody*, Augsburg 1949, S. 5—6.

³⁴ M. A n d r u s i a k, „Zviazky Mazepy z Stanyslavom Leszczynskym i Karlom XII“, ZNTS, 1933, Bd. 152, S. 35—61; B. K r u p n y t s k y j, „The Swedish-Ukrainian Treaties of Alliance 1708—1709“, *The Ukrainian Quarterly*, Bd. XII, No. 1, (1956), S. 47—57; C.J. N o r d m a n n, *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*, (Dissertation) Paris 1958, S. 31—2; O. H l o b l y n, a.a.O., S. 283—5.

³⁵ R.M. H a t t o n, *Charles XII of Sweden*, New York 1968, S. 238.

³⁶ G. A d l e r f e l t, *The Military History of Charles XII King of Sweden*, London 1740, Bd. III, S. 193—4.

³⁷ A d l e r f e l t, a.a.O., S. 194.

³⁸ A d l e r f e l t, a.a.O., Bd. III, S. 43—4. (Der russische Feldmarschall Šeremetjev „legte alle Städte und Dörfer in Schutt und Asche, indem er alles in der Umgebung von zehn oder zwölf Meilen zerstörte, so daß nichts anderes als überall Feuer gesehen wurde, und die Luft war vom Rauch so verdunkelt, daß wir kaum die Sonne sahen.“) Ähnlich hatte der englische Resident im schwedischen Hauptquartier, Captain J. Jefferyes in seinem Bericht vom 18. September 1708, berichtet. PRO, SP 95, Bd. 17, cf., Hatton, a.a.O., S. 269.

³⁹ Georg N o r d b e r g, *Leben und Thaten Carl des XII. Königs in Schweden*, Hamburg 1745—6, Bd. II, S. 87—8.

⁴⁰ PRO, SP 95, Bd. 17: „... certain is that His Marty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take our party and desire winter quarters in Ukraina, but I am not yet assur'd whether he has comply'd“. CF., R.M. Hatton, „Captain James Jefferyes's letters to the Secretary of State Whitehall from the Swedish Army, 1708—1709“, *Historiskit Magasin*, Bd. 35, No. 1, 1954, S.

⁴¹ K o s t o m a r o v, a.a.O., S. 615; B r ü c k n e r, a.a.O., S. 408; O h l o b l y n, a.a.O., S. 311.

⁴² O h l o b l y n, a.a.O., S. 311.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Hans von R i m s c h a, *Geschichte Rußlands*, Darmstadt 1979, S. 289; („Am Anfang des Jahres 1708 stand Karl — wie 100 Jahre später Napoleon — zum Marsch auf Moskau bereit in Wilna. Zum zweitenmal verzichtete er darauf, den direkten Weg nach Moskau — wie Napoleon über Smolensk — zu gehen, und bog, von Mazepa dazu bewogen, nach Süden in die Ukraine ab“.)

⁴⁵ Ausführlicher s. Ohloblyn, a.a.O., S. 307—319.

⁴⁶ G. A d l e r f e l t, a.a.O., Bd. III, S. 43—44

⁴⁷ G. A d l e r f e l t, a.a.O., Bd. III, S. 198; vgl. *Remarques d'un seigneur Polonais sur l'histoire de Charles XII*, Den Haag, 1741; ich habe die englische Übersetzung von S. Poniatowski: *Remarks on M. de Voltaire's History of Charles XII*, London, 1741, S. 18, 21, 22, benutzt.

⁴⁸ G. A d l e r f e l t, a.a.O., S. 191

⁴⁹ *Ibidem*, S. 204.

⁵⁰ *Ibidem*, S. 207.

⁵¹ S. P o n i a t o w s k i, a.a.O., S. 18; G. A d l e r f e l t, a.a.O., S. 210—211.

⁵² O. H a i n t z, a.a.O., S. 263.

⁵³ S. P o n i a t o w s k i, a.a.O., S. 22.

⁵⁴ B. K r u p n y t s k y j: „Miscellanea Mazepiana“, *PUNI*, Warschau, 1939, Bd. XLVII, S. 90—92.

⁵⁵ M. V o z n i a k: „Benderska komisija po smerty Mazepy“, *PUNI*, Warschau, 1938, Bd. XLVI, S. 107.

⁵⁶ V o l t a i r e, a.a.O., S. 258—262.

⁵⁷ J. B a r d i l i, *Reise-Beschreibung von Pultawa...nach Bender*, Stuttgart 1714, S. 106—7, („... so fand es doch an dem Türkischen Hof keinen Beyfall, indeme man die Raisons nicht von der Wichtigkeit zu seyn erachtete, eine solche Person zu extradieren, die vor die Freyheit, Sitten und Recht ihres Volcks so eylfertig sich bemühet und so viele Persecutiones und Torturen nur darum erlitten, daß sie sich samt ihren Untergebenen nicht unter das Moscowitische Joch gedehmüthiget, sondern solchen zu entgehen erstlich Königlich Schwedischen und jetzo Türkischen Schutz suchen müßen“.)

⁵⁸ *Pisma i bumagi Imperatora Petra Velikago*, Bd. III, Teil 2, S. 864—5, („... pneze kogda on (Mazepa) seje ucynil, to ne dla odnoj svojej osoby, no i vsijej rady Ukrainy“).

⁵⁹ B r ü c k n e r, a.a.O., S. 404.

⁶⁰ Philip v. S t r a h l e n b e r g, a.a.O., S. 251. K o s t o m a r o v, a.a.O., S. 550.

⁶¹ Orest S u b t e l n y, *The Mazepists*, New York 1981, S. 25—6; s. auch seinen Aufsatz: „Mazepa, Peter I and the Question of Treason“, *Harvard Ukrainian Studies*, Bd. II, No. 2 (1978), S. 158—193.

⁶² T o m a š i v s k y j, „Iz zapysok karolintsiv pro 1708—8 r.“, *ZNTS*, 1909, Bd. 92, S. 67.

⁶³ B r ü c k n e r, a.a.O., S. 405.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ S u b t e l n y, *The Mazepists*, S. 3, 7.

HETMAN MAZEPA DANS DES SOURCES DE L'EUROPE OCCIDENTALE

1687—1709

(Résumé)

Si l'on mentionne le nom de Mazepa en France, on pense souvent au héros mystique de Voltaire ou de Byron et à l'histoire amoureuse avec la jeune femme d'un vieux gentilhomme polonais. Le personnage historique de Mazepa est cependant fondamentalement différent des descriptions littéraires.

Ivan Mazepa fut un des hetmans (de l'ancien allemand "Höftmann", commandant en chef — le titre correspond au hospodar en Moldavie et au doge de l'ancienne République de Venise), c'est-à-dire un des souverains de l'Etat autonome de l'Ukraine, une sorte de république militaire sous le protectorat de la Russie. Au XVIIe siècle il y eut une nette séparation entre l'Ukraine et la Russie, l'Ukraine eut sa propre langue, ses propres lois et une administration autonome. Elle disposa de ses propres forces armées, à savoir les Cosaques.

Le mot "cosaque" est d'origine turco-tartare. Au XVe siècle les Cosaques devinrent une sorte de troupe auxiliaire en Europe orientale. En Ukraine les Cosaques formèrent la classe dirigeante, qui organisa la défense contre les attaques imprévues des Turcs et des Tartares. Par ailleurs les Cosaques ukrainiens protégèrent l'Eglise orthodoxe ukrainienne ainsi que la population contre les empiètements et les brutalités de l'aristocratie polonaise. Ce fut Bohdan Chmel'nyc'kyj, qui mena la grande insurrection nationale, et qui fonda une république militaire sous le protectorat russe (à partir de 1654).

Bien que les droits du hetman Mazepa fussent restreints par les articles Kolomak (1687), il ne dut pas recevoir les diplomates étrangers, il exerça tout de même un grand pouvoir dans tous les domaines militaires et civils.

Le diplomate français Foy de la Neuville (1649—1706), qui avait fait la connaissance de Mazepa à Moscou, écrit dans ses mémoires: "Ce prince n'est pas un homme ordinaire mais une personne fort douée qui parle parfaitement le latin."

Le journaliste anglais Daniel Defoe (1661—1731) parla d'un homme "equal to King in Power."

Le colonel suédois Carl Gustafson Klingspor (1665—1742) remarqua qu'il était "un grand homme et son nom fut connu au-delà des frontières de son pays."

Il faut noter que le gouvernement russe accomplit tous les actes administratifs avec Mazepa par le biais du "Posolskij Prikaz" (Ministère des Affaires Etrangères) et que le hetman fut mis au même rang que les hommes d'Etat étrangers.

Des magazines contemporains publièrent un curriculum vitae de Mazepa et le volume XXV du journal *Europäische Fama* (édité à Leipzig) reproduit un portrait du hetman à la première page.

Même aux Etats-Unis le *Boston News-Letter* (édition du 22 au 29 janvier 1705) mentionna son nom.

Sans aucun doute Mazepa fut un homme extraordinaire. Le problème de son caractère — égoïsme, avidité du pouvoir, esprit vindicatif, machiavélisme — n'est pas facile à résoudre. Il en est de même pour la question s'il avait ou non invité le roi suédois Charles XII en Ukraine.

Ivan Mazepa-Koledyns'kyi fut né le 20 mars 1639 au manoir de Mazepyncki à Bila Cerkva en Ukraine. Sa mère, Maryna Mokijevs'ka, descendit d'une vieille famille ukrainienne noble. Elle mourut en 1707, à l'âge de 90 ans. Son père, Stepan Adam Mazepa, fut un noble ukrainien. Bien qu'il fût au service du roi polonais, il s'allia au hetman ukrainien Chmel'nac'kyj pendant la guerre contre la Pologne (1648—1657). Cette guerre mena à l'alliance entre l'Ukraine et la Russie (traité de Perejaslav, 1654).

Le 17 septembre 1658 le successeur de Chmel'nyc'kyj rompit les relations avec la Russie et signa un nouvel accord avec les Polonais (Traité de Hadjač). Conformément à cet accord l'Ukraine fut rendue à la Pologne comme Etat autonome. C'est une des raisons pourquoi le jeune Ivan fut promu page à la cour du roi polonais Jan Kasimir après sa formation au collège ukrainien de Kyjiv. Le roi envoya Mazepa en France, en Allemagne, en Italie, aux Pays Bas.

En 1663 Mazepa quitta la cour royale pour rentrer en Ukraine. Quant à sa raison de quitter la cour nous apprenons chez Pasek et chez Voltaire qu'il y aurait eu une histoire amoureuse entre Mazepa et Madame Falbowski, jeune femme du vieux gentilhomme polonais Falbowski, un des voisins de Mazepa à Volhynie. Falbowski surprit sa femme avec Mazepa et décida de se venger de manière insolite: il lia le hetman deshabillé sur un cheval qu'il effraya d'un coup de fusil, mais le cheval ramena Mazepa à sa ferme. Selon l'historien allemand Haintz cette histoire est sans valeur historique.

En 1669 Mazepa entra en service du hetman ukrainien Petro Dorošenko. Très vite il devint le confident intime du hetman et en 1682 Mazepa fut promu au plus haut rang militaire d'inspecteur-général ("Assaul").

Ce ne fut que cinq ans plus tard que Mazepa lui-même devint le hetman de l'Ukraine. Dès le début de son règne il s'attira les bonnes grâces du tsar Peter I et profita d'une période de paix pour faire construire des églises et des écoles et surtout pour adoucir les tensions entre le peuple et le corps des fonctionnaires.

Mais après la déclaration de guerre du tsar à la Turquie (1695), le mécontentement du peuple ukrainien devint de plus en plus fort. Le tsar demanda constamment des troupes de Cosaques à Mazepa pour combattre les Turcs et — après la guerre contre la Turquie — les Suédois et leur nouvel allié, le roi polonais Stanisław Leszczyński. En outre les Russes ne montrèrent aucun té-

moignage de gratitude envers les Cosaques; au contraire, on ne leur paya pas de solde, on exerça des sévices sur la population ukrainienne et des pillages furent à l'ordre du jour. Un tel comportement des soldats russes devait contrarier Mazepa qui avait également appris de source secrète les nouveaux projets du tsar, à savoir l'annexion de l'Ukraine à la Russie et sa propre destitution par "son successeur" Menšikov, le favori le plus important du tsar.

Il est nécessaire de considérer le fait qu'en 1707 le tsar refusa une éventuelle aide militaire à Mazepa pour combattre l'armée suédoise qui se trouva devant les portes de l'Ukraine.

Ainsi Mazepa n'avait pas d'alternative: ou rester fidèle au tsar et abandonner son pays au pillage des suédois ou aspirer à un protectorat suédois.

Ce fut une "dura necessitas" comme M. Hruševs'kyj qualifie l'alliance suédo-ukrainienne de 1708. Par l'intermédiaire d'un archevêque serbe ou bulgare Mazepa réalisa une alliance secrète avec Charles XII. Le document original n'existe plus, mais les conditions de ce traité sont mentionnées dans les mémoires d'un commandant suédois anonyme.

Selon cet accord secret Mazepa dut ravitailler l'armée suédoise et accompagner Charles XII jusqu'à Moscou. En réalité Charles XII, roi suédois, était tout simplement obligé d'y aller le 14 septembre 1708 pour préserver son armée de la mort par inanition.

Bien que le résident français auprès de Q.G. suédois, de Besenval, rapportât dans une lettre du 18 septembre 1708 que le hetman Mazepa avait promis d'organiser une insurrection pour libérer son pays dès que les Suédois s'approcheraient des frontières ukrainiennes, le hetman repoussa catégoriquement cette affirmation devant ses officiers supérieurs en 1708.

L'alliance avec le roi suédois aurait pu avoir du succès si Charles XII avait pris la route Smolensk-Moscou pour entrer en Russie. Mais Charles ne fut pas capable de marcher directement contre Moscou, comme le tsar eut tout détruit lors de sa retraite et l'armée suédoise souffrit d'une pénurie d'aliments. Ainsi le roi suédois se dirigea, en septembre 1708, vers le sud, en Ukraine. En effet, Mazepa lui-même fut surpris de cette démarche du roi suédois.

La raison de l'échec de la campagne de Charles XII contre Moscou et la défaite de Poltava se trouve avant tout dans les décisions erronées et des fausses évaluations de la part des généraux suédois. Le général Löwenhaupt marcha trop lentement et son combat retardateur fatal fut la vraie cause de la défaite de Charles. Un autre général, le maréchal G. Rehnschöld, qui commanda l'armée suédoise à Poltava (le roi lui-même étant blessé), se trouva tellement embarrassé qu'il ne put donner aucun ordre nécessaire.

Comme ces généraux suédois manquèrent d'exécuter leurs ordres, comme l'hiver 1708/1709 fut extrêmement dur et comme les Suédois ne gagnèrent pas l'assistance de la population ukrainienne, la catastrophe de Poltava se produisit. Charles et Mazepa furent défaits décisivement et durent s'enfuir chez

les Turcs à Bender. Après son arrivée à Bender Mazepa tomba malade et mourut le 2 août 1709.

Le présent travail, qui traite l'histoire du hetman Mazepa dans les sources de l'Europe occidentale entre 1687 et 1709, étudie également les relations franco-russes entre 1708 et 1709 dans les correspondances politiques des diplomates français Maron, Groffey, de Besenval, de Bonnac, de Campredon avec le roi Louis XIV.

Traduit par Klaus-Dieter Sütterlin

Д О Д А Т К И

Додаток ч. 1.

Historische Remarques

Hamburg, 22 Januar 1704, 4. Woche, S. 26—27:

„...Moskau. Den 27. Novembris 1703 hielten Ihre Czaarische Majestät aus der Campagne einen solennen Einzug zu Fusse in die Stadt Moscau, welcher fast von Morgen biss an den Abend gewähret. Es waren 4. Ehren-Pforten aufgerichtet, davon die Inscriptiones im Druck: die erste nahe am Palast der Stadt von dem Fürsten Boris Alexeovviz Gallicyn, Czaarischen geheimden Rath, und Viceroy über Casan und Astracan: die andere von einem ausländischen Apotheker: die dritte vom Archimandriten der Griechischen Münche: die vierdte vom Herrn Alexander Danielovviz Mainschikof ersten Favoriten, bey dessen Palast, worinnen itzo der Cosackische Feld-Herr Mazeppa logieret. Im Vorbeyziehen dieser letztern hielten Ihr. Maj. ein langes Gespräch mit dem Herrn Mazeppa, welcher Deroselben einen mit Diamanten besetzten Degen, und allerley Getränck an die gantze Suite praesentirte.

Johannes Mazeppa der Zaporovvishen Cosacken Obrister Feldherr, ist ein Pohlischer Edelmann aus der Ukraine bey Bialocerkievv gebürtig, woselbst sein Gut Mazeppa liegt. In seiner Jugend war er Cammerpage bey König Casimiro in Pohlen. Als aber die Rebellion der Cron-Cosacken unter Doroginsko anfieng, zog er seine Güter zu salviren wieder in die Ukraine, allda er dem Pohlischen Feld-Herrn mit Rath und That an die Hand gegangen. Von besagten Doroginsko ward er als Gesandter nach dem Tartar Han geschicket; bey seiner Rückkunfft aber von den Zaporovvishen Cosacken gefangen genommen, und als ein Gefangener zum Cosackischen Feld-Herrn Ivvan Samuelovvitz nach Baturyn gebracht. Bey diesem wuste er sich durch seine gute Conduite so sehr zu insidnuiren, dass er ihn anfänglich zum Hofjuncker, hernach zum Cammer-Herrn, und endlich zu seinem geheimen Secretario über die Depedches der allerwichtigsten Affairen gemachet, ihn auch öftters zu Eintreibung der Gelder und andern importanten Commissionen im Lande nützlich gebrauchet. Nach der Zeit ist er sein General Lieutenant über die Cosacken worden, dabey er sich so wohl verhalten, daß als auf Anklage des Mazeppae, Ivvan Samuelovvitz abgesetzt, und von dem Zaar nach Sibirien, wo er auch gestorben, geschickt worden, (massen diese Cosackische Feldherren oder Hetmanns, wie bekannt, unter Ih. Czaarischen Maj. von Moscau stehen) die Cosackische Armee ihn einmüthig a. 1685 zu ihren Feld-Herrn erwöhlet. Gleich drauf hat er an den Tartarischen Gräntzen die Festung Samar bebauet. Das 2. Jahr als er Feld-Herr worden, ist er unter Printzen Galleczyn, damahls des Czaars von Moscow Premier Ministre und Feld-Marschall vor Precop gewesn, welchen Ort sie belagert, aber vergeblich, weil Galleczyn sich mit Gelde abkauffen lassen. Mazeppa redete damahls von der Sache gantz offenerzig, warff alle Schuld auf Galleczin, welcher auch auf Ordre Ihr. Czar. Majest. so wohl um dieser als anderer Ursachen willen, nach Sibirien confiniret worden, wo er noch itzo würcklich lebet. Anno 1695, hat Mazeppa Casicker-Münde in der Tartarey belagert und glücklich eingenommen, und in eben demselben Jahre hat er auch Tavan, Singerey und Aslan-Gerod, welche ziemlich ruiniert worden, einbekommen. Anno 1697 hat er Tavan aufs neue aufgebauet und

besetzt und wollten es zwar die Türcken wieder einnehmen, mussten aber mit Verlust von zwanzig tausend Mann ohnverrichteter Sache davon abziehen. Anno 1698 hat Mazeppa auch Casicker Münde wieder aufgebauet und fortificieret, welche Örter aber alle nach geschlossenen Frieden zwischen Moscau und der ottomanischen Pforte demoliret und denen Türcken wieder gegeben worden. Seiner Schwester Sohn Obidowsky Ihr. Czaarischen Maj. Stolnick, (Dapiser Czaarede Maj.) Obrister und Gouverneur von Nygen & C. (Chiliarcha Nisinensis) hat Anno 1700 an des Mazeppa Stelle in Liefland 16 000 Cosacken commandieret und für Plesskow hinter Pitschur unter Moscowitischer Feld-Marschall Scherdmitovv sich wohl gehalten und viele Proben seiner Tapferkeit und Kriegerfahrenheit abgelegt. Hernach hat Daniel Apostel Chiliarcha Mirhortensis (Mirhorodsky) an des Feldherrn Stelle das Commando geführt. Kinder hat der Feldherr Mazeppa (dessen Mutter Magdalena Mokiowska heisset) nicht. Denn ob er gleich eine reiche Wittwe aus Cosacken geheyrathet und mit solcher eine einzige Tochter erzielet, so ist doch diese nicht mehr am Leben, auch die Gemahlin selbst Anno 1702 verstorben. Er hat aber eine Schwester gehabt, die auch schon todt, so dreymal verheyrathet gewesen und hat deren erster Mann geheissen Obidowsky, der andere Vituslafsky, der dritte Woinarowsky oder Venarowsky. Der Sohn aus dieser letzten Ehe N. Venarowsky studieret Philosophiam zu Kioff in dem Gymnasio, so der Feld-Herr Mazeppa fundieret und wird einmahl alles von ihm erben. Dessen Halbschwester Martiana Vistuslaska ist zu Kiof ins Pizarische Kloster gegangen. Des Sohns aus ihrer erste Ehe Obidovvsky ist oben gedacht.“

Додаток ч. 2.

Historische Remarques, vom 22 Januar 1704, 4. Woche, S. 26:

„Johannes Mazeppa der zaporovischen Cosacken Obrister Feldherr, ist ein pohlnischer Edelmann aus der Ukraine bey Bialocerkiyv gebürtig, woselbst sein Gut Mazeppa liegt. In seiner Jugend war er Cammerpage bei König Casimiro in Pohlen.“

Europäische Fama, Bd. XXV, 1706, S. 57—60:

„Denn man muß nicht meynen, dass er (scil. Mazepa) unter den Cosacken sey gebohren und aufferzogen worden, indem er ein pohlnischer Edelmann aus der Ukraine gebürtig, und an dem Hofe des Königs Casimirs als Page zuerst erwachsen ist.“

Theatrum Europaicum, 1720, Bd. XVIII, zum Jahre 1708, S. 273:

„Dieser Johannes Mazeppa war in der Pohlnischen Ukraine auf dem Adelichen Schloss Mazeppa, nicht weit von Bialarzerkiow gebohren. Er begab sich in seiner Jugend an den Hof des Königs Casimiri vor Page in Dienste.“

Neu-Eröffneter Historischer Bilder-Saal, Bd. VII, 1719, z. J. 1708, S. 256—257:

„Dieser Hermann Mazeppa Cosaquischer Feldherr, so allbereit 83. Jahr auf sich hatte, ist seiner Ankunfft nach ein Pohlnischer Edelmann aus der Ukraine gebürtig und anfänglich am Hof des Königs Johann Casimirs als Page gestanden.“

Wöchentliche Relationen, vom 7. Januar 1709, Nr. 1, S. 4:

„Johannes Mazeppa ist ein Edelmann aus der Ukraine gebürtig. In der Jugend ist er ein Cammer-Page bey dem Könige Casimir in Pohlen gewesen.“

J. W. Bardili, *Reisen und Campagnen...*, Zum Jahre 1708, S. 417:

„Dieser Mazeppa war von Geburt ein Pohlischer Edelmann, nicht weit von Bialazerkievv zu Mazeppa, wovon er den Namen hat, wohnhaft. In seiner Jugend war er an dem Pohlischen Hofe Cammer-Page...“

J. Ch. Iselin, *Historisch- und Geographisches Lexikon*, 1726, Bd. III, S. 444:

„Mazeppa (Johann) Feldherr der Cosacken, war ein pohlischer Edelmann, gebürtig aus der Ukraine. Er hielt sich in seiner Jugend an dem Hof des Königs Casimiri in Pohlen, als Page auf.“

Historische Remarques:

„Als aber die Rebellion der Cron-Cosacken unter Doroginsko (sic!) anfieng, zog er seine Güter zu salviren wieder in die Ukraine. Von besagten Doroginsko ward er als Gesandter nach dem Tartar Han abgeschicket, bey seiner Rückkunfft aber von den Zaporovischen Cosacken gefangen genommen und als ein Gefangener zum Cosackischen Feldherrn Ivvan Samoelovvitz nach Baturin gebracht...“

Europäische Fama:

“Denn ob es wohl schien, als ob Mazeppa ziemlich kurz dabey kommen dürfte, in dem die Güter in der Ukraine, um derentwillen der Krieg meistentheils angefangen war, harte mitgenommen worden, so wusste er sich doch auff beyden Seiten trefflich wol vorzusehen und absonderlich bey dem Pohlischen Feldherrn seine Person so wohl zu spielen, da ihm dieser die wichtigsten Affairen anvertraute, und endlich die Gesandtschaft an den Tartar Chan, dessen Freundschaft man dazumahl höchstbenöthiget war, aufftrug. Mazeppa richtete alles wol aus, und ward zwar bey seiner Zurückkunfft von den Cosacken gefangen, aber mit dieser Gefangenschaft schien sein grösstes Glück recht anzugehen.“

Theatrum Europaeum:

„Denn ob es wohl schien, als ob Mazeppa ziemlich kurtz dabey kommen dürffte, indem seine Güter in der Ukraine hart mitgenommen worden, so wusste er sich doch auf beyden Seiten trefflich wol vorzusehen und absonderlich bey dem Pohlischen Feldherrn Doroginsky seine Person so wohl zu spielen, dass ihm dieser die wichtigsten Affairen anvertraute und endlich die Gesandtschaft an den Tartar Chan, dessen Freundschaft man dazumahl höchst benöthiget war, aufftrug. Mazeppa richtete alles wohl aus und ob er zwar bey seyner Zurückkunfft von den Zaporowischen Cosacken gefangen wurde, so schiene doch mit dieser Gefangenschaft sein grösstes Glück recht anzugehen...“

Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal:

„... und erwies 1660. sich in dem Cosaquen-Krieg so klug und tapffer, dass ihm der Pohlische Feldherr in den wichtigsten Verrichtungen gebrauchte, und ihm sogar die Gesandtschaft an den Tartar Cham vertraute. In seiner Rückreise ward er von den Cosaquen gefangen...“

Wöchentliche Relationen:

„und hernach mit dem Cron-Feld-Herrn wider die Cosacken zu Feld gegangen auch endlich als ein Gesandter an den Tartar-Chan geschicket und auf der Rück-Reise von den Cosacken gefangen worden.“

J. W. Bardili, Reisen und Campagnen...:

„... nachgehends wurde er in einer Rebellion, die von denen Zaporowischen Cosacken wider Pohlen angesponnen worden, da er dem Pohlischen Feld-Herrn, um sein Vermögen in Salvum zu bringen, nachgefolgt, gefangen, und nach Baturin zu dem Cossackischen Feld-Herrn gebracht.“

Historisch-Geographisches Lexikon:

„Denn er wusste damals seine Person so wol zu spielen, dass er es weder mit den Pohlen noch mit den Cosacken verderbte, ja der Pohlische Feldherr setzte ein solches Vertrauen auf ihn, dass er ihn nicht allein in den wichtigsten Affairen zu Rathe zog, sondern ihm auch gar eine Gesandtschaft zu dem Tartar-Chan auftrug. Nachdem er dieselbe glücklich abgelegt, fiel er den Cosacken in die Hände...“

Historische Remarques:

„... Nach der Zeit ist er ein General Lieutenant über die Cosacken worden, dabey er sich wo wohl verhalten, da als auf Anklage des Mazeppae, Ivvan Samuelovitz abgesetzt und von dem Zaar nach Siberien, wo er auch gestorben, geschickt worden (massen diese Cosackische Feldherren des Hetmanns, wie bekannt, unter Ih. Czaarischen Maj. von Moscau stehen) die Cosackische Armee ihn Mazeppa einmüthig a. 1685 zu ihren Feldherrn erwählet.“

Europäische Fama:

„... Bey diesem allen erwies sich Mazeppa nicht allein klug, sondern auch, wenn es zum Schlagen kam, tapffer, und wurde deswegen zuerst General-Lieutenant, hernachmahls aber als Samuelowitz vieler Ursachen wegen seinen Dimission bekam, an dessen Stelle Feldherr. In dieser Qualität bemühet er sich die Grentzen gegen das Tartarische Reich zu befestigen, und baute Samar.“

Theatrum Europaeum:

„Bey diesem allen erwies sich Mazeppa nicht allein klug, sondern auch, wenn es zum Schlagen kam, tapffer und wurde deswegen zu erst General-Lieutenant, hernachmahls als Samuelowitz von dem Czaar, wie einige meynen; auf Anstifften dieses untreuen

Mazeppa abgedanckt, und nach Siberien geschicket wurde, erwelten ihn Anno 1685 die Cosacken mit Czaarischer Bewilligung zu ihrem Hetman oder General. In dieser Qualität bemühet er sich, die Graentzen gegen das Tartarische Reich zu befestigen, und bauete Samar.“

Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal:

„... Samuelowiz... zog ihn auch zugleich zu Kriegs-Diensten, in welchen er endlich General-Lieutenant worden. Nachmals als Samuelowiz seine Feld-Herrn Charge niederlegen musste, wurde ihm dieselbe aufgetragen, in welcher er sich jedesmal vortrefflich aufgeföhret, und die Vestung Samar gegen die Tartarn gebauet hat.“

Wöchentliche Relationen:

„Als nun Iwan Samuelowitz guten Theils auf Anklage des Mazeppa An. 1685 seiner Charge entsetzet und von Sr. Czaarischen Majestaet nach Siberien relegiret worden ist, so ist jetzt gedachter Mazeppa zum Ober-Feld-Herrn der Cosacken bestätigt worden.“

J. W. Bardili, Reisen und Campagnen...

„... und endlich General-Lieutenant bey denen Cossacken wurde. Nachdem aber ermeldter Feld-Herr (wie einige meynen, auf die gethane Anklage des Mazeppa selbst) bey dem Czaaren in Ungnade verfiel, und in Siberien geschickt wurde, erwählten ihne die Cosacken einmütthig zu ihrem Hettmann, oder Feld-Herrn.“

Historisch-Geographisches Lexikon:

„Weil er auch nach diesem in allen actionen eine besondere Tapfferkeit bezeigte, so erhielt er erstlich die Stelle eines General-Lieutenants, und succedirte hernach an. 1685 dem gedachten Samuelowitz, als derselbe seine dimission bekam, in der Würde eines Feldherrn. In dieser qualitaet liess er sich angelegen seyn, die Gräntzen gegen die Tartarn zu befestigen, und legte zu dem ende Samar an.“

Додаток ч. 3.

Johan W. Bardili, *Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels Hertzogs in Württemberg u. Obristen über ein Schwedisch Dragoner Regiment Reisen und Campagnen durch Teuschland in Polen, Lithauen, roth und weiss Reußland, Volhynien, Severien und Ukraine. Worinnen nebst denen vielen Seltenen Zufällen des Durchl. Printzens Die Staaten, Sitten, Gewohnheiten und Religionen dieser Völcker, wie auch die Fruachtbarkeit und Beschaffenheit dieser Länder kürztlich beschrieben werden. Nebst der Reis-Beschreibung von Pultawa nach Bender.* Stuttgart 1730, pp. 417—418:

Dieser Mazeppa war von Geburt ein Pohlischer Edelmann, nicht weit von Bialazerkiew zu Mazeppa, wovon er den Namen hat, wohnhaft. In seiner Jugend ware er an dem Pohlischen Hof Cammer-Page, nachgehends wurde er in einer Rebellion, die von denen Zaporowischen Cossacken wider Pohlen angesponnen worden, da er dem

Pohlnischen Feld-Herrn, um sein Vermögen in Salvum zu bringen, nachgefolgt, gefangen, und nach Baturin zu dem Cossackischen Feld-Herrn gebracht. Bey diesem wuste er seine Person so wohl zu spielen, daß er unterschiedene Stellen bey Hofe zu verwalten bekam, nachgehends geheimbder Scretaire in allen Affairen des Feld-Herrn, und endlich General-Lieutenant bey denen Cossacken wurde. Nachdem aber ermeldter Feld-Herr, (wie einige meynen, auf die gethane Anklage des Mazzepa selbst) bey dem Czaaren in Ungnade verfiel, und in Siberien geschickt wurde, erwählten ihne die Cossacken einmüthig zu ihrem Hettmann, oder Feld-Herrn. Er war ehemahlen verheurathet, erzeugte auch eine Tochter, die aber vor ihme starb. Seiner Schwester Sohn hieß Wienerovvsky, der ihme als sein künftiger Erb getreulich auch biß in Bender nachgefolgt, aber auch vieles darob erlitten, biß er endlich von dem Czaarn wieder aggracirt wurde. Mazeppa war übrigens der Person nach von keinem Ansehen, hagern Leibs, nicht hoch, und hatte einen Kopf voller Morlocken, oder Pohlnischen Zöpfen: Zeigte aber auch noch in seinem Alter (dann er war damahls schon über 60. Jahr) einen feurigen Geist und guten Verstand. Sein Einzug geschah in aller Stille: vor sich hatte er einen silbernen Stab, hinter sich den Ross-Schweif.

Nach der Ankunfft dieses Feld-Herrns stunde der König mit dem Haupt-Quartiere ein paar Tage stille, und berathschlagte sich mit demselbigen über gegenwärtige Affairen. Die Sprache, deren man sich bedient, war Latein, darinnen er gantz fertig war, wie insgemein die Pohlacken zu seyn pflegen, da sonst die Cossacken darinnen nicht erfahren seynd.

Додаток ч. 4.

J. W. Bardili, *Des Weyland Durchl. Printzens Maximilian Emanuels...*, pp. 420—424:

Ukraine solle so viele heissen, als eine Grentze, und das darum, weil es die Grentze und Scheidung zwischen Pohlen und der Tartarey machet. Es begreiff dieselbe der gemeinen Rechnung nach in sich 70. Meilen in die Länge, und 25. in die Breite. Der eine Theil darvon liegt diesseits des Niepers, der andere jenseits. Die Einwohner werden insgemein Cossacken genennet. Diese wollen ein freyes Volck, und weder Pohlen noch Moscau unterworfen seyn, streiten daher immer vor ihre Privilegien und Rechten, wie denn eben dieses die Ursache ist, daß Mazeppa Schwedische Partie angenommen, weilen nemlich wider ihre Freyheiten das Land von Seiten Moscau mit allerhand Oneribus und Quartieren seye beleget worden. Doch, da sie sich selbst wider ihre mächtige Nachbahr zu schützen nicht vermögen, so begeben sie sich entweder unter Pohlnischen oder Moscowitischen Schutz, wie sie denn damahls uns schon eine geraume Zeit zuvor unter Czaarischer Protection gestanden, und zum Zeichen ihrer Submission jährlich ihre gewisse Präsenten geliefert haben. Ehedessen thaten sie Pohlen wider die Einfälle der Tartar und Türcken gar gute Dienste. Sie seynd aber unterschiedlicher Gattung: einige wohnen in denen Städten und Dörffern, und nähren sich vom Feldbau, einige wohnn nur in Zelten an dem Nieper, und nähren sich vom Jagen und Fischfang: einige bewohnen die Insuln auf dem Boristhene und nähren sich von der Caperey, die sie biß in das Schwartze Meer treiben. Unter diesen ist eine Art, die man Zaporovier nennet: Diese haben keine Weiber, sondern seynd einzusammen geloffenes Volck von allerhand Nationen, und zum Theil solche Leute, die um Uebelthat willen haben müssen

Land-flüchtig werden. Diese stehen auch unter einem Feld-Herrn, den sie auch Hettmann nennen, und unter sich selbst erwehlen, aber nicht per vota, sondern entweder mit Zuruffen, oder mit ihren Mützen, die sie auf den Candidaten oder in die Höhe werffen. Die übrige Cossacken erwehlen ihren Hettmann in denen Kirchen, und zwar gleich nach dem Tod oder Abgang des vorigen. Dieser hat seine Obristen unter sich, deren einer etliche 1000. Mann zu commendiren hat: Da hergegen der Feld-Herr wohl mit 100.000. zu Feld ziehet. Wo dieser hingehet, oder logirt, wird ihm der Ross-schweiff, der an einer langen Stange angeheftet ist, vorgetragen, und vor sein Quartier gestellt. So bald dieser aufgenommen und fortgeführt wird, setzt sich alles zu Pferd, und folget nach; dann wo dieser ist, da muß auch der Hettmann seyn. Die Zaporovische dienen dem Meistbietenden um Sold, wie denn auch der König um ein gewisses sie gedungen hat.

Das Land, das man die Ukraine heisset ist vortrefflich fruchtbar, und trägt eine solche Menge Getrayd, daß sie solche nicht verschliessen können, daher ein grosser Theil dessen zu Branntwein gebraucht wird, dessen sie nicht allein grosse Liebhaber seynd, sondern auch eine grosse Quantität zu haben pflegen. Das Gras ist fett, groß und so häufig, daß sie es nicht einheimsen, sondern auf dem Feld in grosse Schoder legen, und derbey ihre Stutereyen erziehen. Dieser Ueberfluß kommt daher, weil das Land von Natur fett, und nicht sehr bewohnt ist, indem das Volck dieser Landen vor alten Zeiten gar nicht in Häusern gewohnt, sondern mit Rauben und Streiffen, worvon sie auch den Nahmen Cossac, welches einen Streiffer bedeutet, sollen bekommen haben, sich genähret, und erst nach und nach sich Häuser gebauet, und wohnhaft niedergelassen. Bey diesem Futter ziehen sie sehr dauerhafte Pferdte, die sie biß ins 6te und siebende Jahr Sommers und Wintgers auf dem Felde lassen, und denn erst auffangen, und nach und nach an den Zaum und unter den Sattel gewöhnen. Die Schaafte und Ochsen seynd hier ungemein schön und fett, und wegen der Menge sehr wohlfeyl, wie man dann dazumahl einen schönen fetten Ochsen von etlich Centner vor 5. Thaler, und 1. Schaf vor 18. Creutzer unsers Geldes kauffen konnte. Das Fetteste an denen Schaafen oder Hämmeln ist der Schwantz, der eine Handbreit ist. Wein wächset nicht darinnen, sondern diesen bekommen sie entweder aus der Tartarey, oder aus Ungarn: Wiewohl dieser gar rar gefunden wird. Ihr gewöhnlicher Tranck bestehet in Bier, Meet, und Branntwein. Die Häuser seynd niedrig und von Holtz; deßgleichen auch ihre Mauren. Die Städte seynd durchgehends mit Pallisaden und Gräben versehen. In dieses Land zoge der König seine Armee, welche dessen sehr benöthiget ware, und sich auch vollkommen darinnen hätte erfrischen können, wo der Feind dieselbige nicht so eng eingeschlossen hätte.

Denn da das Land, wie gemeldt, sehr weitläufig und nicht bewohnt, mithin die Regimenter in denen Quartieren allzuweit von einander entfernt und vertheilt waren, so konnte ein Ort gar leicht überrumpelt werden, ehe und dann der andere ihme hat succurriren können.

Додаток ч. 5.

Wienerisches Diarium, 22—25 Dezember 1708, No. 563:

„Auß Pohlen von dem 15. December. Daß der König auß Schweden sich mit seiner Armee zwischen Staradub und Zernichow zu verschantzen angefangen und wäre von

einer neuen Schlacht nichts zu hören; wohl aber seye dieses gewiß daß der Mazeppa mit seiner völligen Mannschafft zu dem König auß Schweden übergehen wollen; allein es wäre dieses Vorhaben vor der Zeit entdeckt worden und darauff die Kossacken Regimente weiß bey Ihre Czaarischen Majestät zuruck kommen; daß also gedachter Mazeppa kaum mit tausend Mann auff welche auch sich nicht zu verlassen zu denen Schweden stossen können; wornach die Kossacken zu einer neuen Wahl geschritten und den Skropacky zu ihrem Feldherrn erwählet. Sonsten verlautete daß die auß Pommern über Preußen kommende Schwedische Regimente samt dem König Stanislaus gleichfalls nach der Ukraine marschiren sollen; Alldorten der König auß Schweden von denen Moscovitern noch also umringet daß jener fast unmöglich ohne gänzlichem Untergang der Armee entkommen könne; allermassen die Moscovitter fortfahren die Wälder und alle Zugäng auff 10 Meil Weegs um und um zu verhauen; damit sowohl besagte Armee nicht entkommen als auch derselben alle Zufuhr von Lebens-Mitteln abgeschnitten werden möge.“

Додаток ч. 6.

Wienerisches Diarium, 26—28 Dezember 1708, No. 564:

„Auß Pohlen von dem 20. December. Daß des Mazeppa Übergang zum König auß Schweden bestätigt worden; mit denen Umständen daß nachdeme jener mit seiner Mannschafft über den Fluß Deßna gesetzt sich alsogleich in Schlacht Ordnung gestellt und auff die Schwedische Armee anmarschirt; bey Annäherung derselben habe zwar gedachter Mazeppa seine Officiere überzugehen bereden wollen diese aber hätten darein nicht willigen wollen und sich darauff Regimente weiß zuruck nach der Moscovitischen Armee begeben; daß also der Mazeppa kaum mit tausend Mann und 3 Obristen so jener durch Gewalt mitgenommen im Schwedischen Lager ankommen; den dritten darauff habe der Fürst Menzikow die Stadt Baturin weilen sich alldorten 6000 Mann von des Mazeppa Anhang befunden sturmender Hand erobert und alle samentlich darin niedergemacht; sonsten wäre Ihre Czaarische Majestät wieder mit 20000 Mann frischer Völcker auß Moscau verstärcket worden des willens ferners ihre Feinde aufzusuchen. Betreffend übrigens den Mazeppa wäre solcher ein Mann von 70 Jahren klein zwar von Person aber groß von Gelehrtheit; dabey dermassen schwach; daß er weder reuten fahren noch gehen könne sondern meistens getragen werden müßte; und hätten Ihre Czaarische Majestät wegen seiner vor einem Jahr 2 vornehme Cossacken hinrichten lassen so ihn angegeben heimlich mit der Gegen-Parthey zu halten; des Willens zu dieser gar überzugehen; jener aber habe sich dermassen zu rechtfertigen gewust daß diese als falsche Angeber sterben müssen.“

Додаток ч. 7.

Звіт Плеєра з 16 листопада 1708 р.:

Haus- Hof- und Staatsarchiv, Wien, Staatskanzlei, Russica I, Karton 20

Allerdurchlächtigster, Großmächtigster und Vnyberwundlichster Römischer Kayser, auch zu Hungarn und Boheimb König etc.

Allernädigster Kayer, König, und Herr Herr.

Die schon öftters zu meiner entschuldigung wegen nicht etwa öftters einlaufenden allerunterthänigsten relationen furgebrachte Ursachen bestehend in gänzlicher aller orten naher Moscau gesperten posten mues ich wieder meinen willen abermahl allerunterthänigst anführen, damit nicht widrigenfahls mir eine nachlässigkeit möchte zuegemuthet werden. Zu dem ende ich von meiner letzten den 8ten Septembris abgeschickten allerunterthänigsten relation allerunterthänigst=treuegehorsambst continueire: Dan nach dem der Feind seinen Marche nach der Vkraine beschleinigte, bekame der Czar nachricht; wasmasßen ein feindliches corps aus Lithauen unter dem Generalleuthnant Grafen von Löwenhaupt bestehend in 16.000 mann dem König naheylete, und demselben nebst diesen renfort einen zimblichen Vorrath an proviant, Mundring, und Contributionsgeldern zuebringen wolte. Darauf der Czar seine zwey Leibregimenter, und der Fürst Menschicoff das Ingermanlandische sambt noch anderen regimentern mit pferden eylends versehen, und in aller still aufbrechen liesse, den Generalleuthnant Baur zu verstärcken, da es auch bald zu einer scharffen action komen ist, worinen die Czärischen Trouppen einen herrlichen sieg erhielten. Alß auß beyligender copia sub Lit. A. allergnädigst zuersehen ist. Nicht lang nach dieser victori kam ein andere triumphierender Courier aus Ingermanland, alwo die Schweden unweit Narva ein Corpo von 12.000 man unter den Generalleuthnant Lübeker zusambgebracht, und der Vöstung St. Petersburg droheten, in der wahrheit aber naher Lüffland zukomen, und mit den General Löwenhaupt die Conjunction interdirten, welches ihnen aber durch guete gegenanstalt bey Peeskow verhindert wurde, derowegen sie bey Koporie sich verschanzeten, und was die Zeit etwa zu ihren Vortheil mitbringen möchte, abwarteten. Alß sie aber bald erfahreten, daß der General Löwenhaupt totaliter geschlagen, und sein gantzes corpo ruiniret seye, machten sie sich fertig wiederumb auf die Schiffe zubegeben, und nach ihren vorigen Postirung wieder zukehren. Von diesen ihren Vorhaben bekame der Admiral Apraxin baldige nachricht, derowegen er so bald in die 8000 man meistens dragoner zu sich namme, und den feind in würcklicher embarquierung antraffe, vor sich ein starkes trechement habende, umb seine abmarchirende Völker dardurch zubedeken; der Admiral aber liesse daß trenchement auffoderen, nach abschlägiger antwort aber zwischen den Trenchement und den wasser angreifen, und bestürmen, alwo sie es nach kurtzen gefecht alsobald eroberten, und waß sie darinen funden ein Repressalien, wegen einer vorigen action, alles niedermacheten, die flüchtigen nach denen schiffen an noch im wasser biß unter der armen verfolgeten und massacirten. Es hat aber solcher von allen orten her einlaufende guete nachrichten denen russen kaum so viell vergönnet, daß sie solche victorien feyrlich begehen kunten, da zeigte sich die vorhero unergründliche ursach, waß der schwedische so mühsambe, und eylfertige Marche nach der Vkraine zubedeuten habe. Dan es kame die unverhoffte nachricht, daß der steinalte, eißgraue, und dem Czaren sonst so getreue, derowegen von ihn so beliebte kosakische Feldherr Masseppa mit 300 man seiner besten Edlleut, und etlichen Regimentern Kosaken zu dem feind ybergangen wäre, wodurch dem feind von selbiger seiten zimblische lust gemacht, und der fast schon vor hunger zugrund gehenden schwedischen armee vill zu gueten komen ist. Von welcher begebenheit ich hiemit Ewer Kayserlichen und Königlichen Mayestät eine copiam von den brief, so der Obrist Kammer herr Graf Golowkin an die frembden Ministren anhero geschrieben, unterthänigst treuegehorsambst sub Lit.B beylege. Es ist nun an dem, daß anietzo wichtige begebenheiten fürfahlen werden, wovon ich Ewre Kayserliche und Königliche Mayestät allerunterthänigsten Bericht treuegehorsambst erstatten solte; allein werden allen Ansehen nach

die posten, welche zwar schon bey einem Jahr her kaum in zwey oder drey monathen richtig ab und zuegehen, schwärlich mehr durchkomen können, weilen der feind anietzo den weg naher Kiew bald speren dörfte, und die russen gantz gegen Moscau zuruckziehen, wodurch sie ohne einer haubtaction gantz in die Enge getrieben werden, der feind aber das schöne und fette Kosakenland zu seiner disposition haben dörfte. Dabey solte ich Euer Kayserlichen und Königlichen Mayestät allerunterthänigst, treuegehorsambst fürtragen, und für dero gnadenthron allerdiemütigst zu füessen fahlende Bitte, Ewer Kayserliche und Königliche Mayestät wollen allergnädigst geruhen meine yber 16 Jahr alhier in Moscau bey unterschiedlichen gefährlichkeiten geleiste allerunterthänigste dienst mit hohen Kayserlichen und Königlichen gnaden anzusehen, und mich dero allerunterthänigst treuegehorsambsten unterthan mit den schon längst allergnädigst zuegedachten avancement zur Residentenstelle, oder doch wenigsten mit einer merklichen Verbesserung der mir schon vor 14 Jahren Assigniten pension allergnädigst zubegnadigen, weilen ich von der bißherigen pension die Jezigen zu einen unglaublich erhöhten preiß aller notturfft gestiegenen Vnkosten, sonderlich die Postspesen, darinen ein loth Brief schon auf 3 reichsthaler sich belauffet, fahlen mir unmöglich zu bestreiten. Also daß ich kaum ein halbes Jahr anietzo damit zuereichen kan, ohne waß Ewer Kayserliche und Königliche Mayestät bey ietzigen anhiesigen Coniuncturen mit unterlauffendes hohes interesse noch mehrers erfordert, da ich in ermanglung der höchstbenötigten unkosten zur Correspondenz und gueten kundschaft; wie auch zu Ewer Kayserlichen und Königlichen Mayestät höchsten respect unumbgänglicher aufführung vor denen frembden Ministren, und alhiesigen Hoff nicht in geringsten zuelangen kan, also mich ie länger ie mehrer aus aller Autoritet seze, zu geschweigen der etwa künftig sich zuereignenden feindesgefahren, in welchen ich ohne alle mittel und erforderlichen unkosten wie auch ohne Autoritet, und accredirung mich zu susteniren keines weges vermäge, mit denen frembden alhier anwesenden Ministren nicht gebührender massen umgehen oder einiges ansehen sowoll bey sie alß bey alhiesigen Hoff mir erwerben kan. Derowegen ich die schon in vormahligen unterschiedlichen allerunterthänigsten relationen beygefügetes allerunterthänigst diemütigstes bitten fueßfallend allerunterthänigst treuegehorsambst wiederholle, zu Allergnädigster gewehrung und allen Kayserlichen und Königlichen gnaden und hulden in allerunterthänigster Devotion allerunterthänigst treuegehorsambst mich empfellende ersterbe.

Ewer Kayserlichen und Königlichen Mayestät
Moscau den 16 Novembris 1708.

allerunterthänigster treuegehorsamster
unterthan. Otto Pleyer.

Beilage Lit.A.

Relation von der unter den hoben Commando Seiner Czar. Mayestät wieder den Schwedischen General-Lieutenant Löwenhaupt bey Lesna 2 Meilen von Propoisko den 28 Septembris befochtenen herlichen Victorie.

Diesen Augenblick arriviret ein Adjutant von Seiner Czarischen Mayestät mit der hochst frolichen Zeitung, wie daß Seine Höchstgedachte Mayestät in hoher Person bey den Städtlein Lesna unweit Propoisko ein sehr herliche victori auff diese weise, alß

es Seine Czarische Mayestät selbst eigenhändig an Ihre Excellenz den Herren Feldmarschallen und andere dero Ministern geschrieben befochten hat. Gestern alß den 28. Septembris st.v. haben wir endlich den feind eingeholet, welcher sich auff einen sehr vortheilhafftigen platz bey den Stadtlein Lesna, ungefehr 2 Meilen von Propoisko 16000 Mann stark postiret hatten. Alß der feind unsere Troupen in daß Gesicht bekame, ging er sogleich auff dieselbe loß, und attaquirte sie mit seiner gantzen Infanterie in der flanken, worauff wir unsere 3 Regimenter Infanterie so mit Pferden versehen waren, liessen absitzen, und sich gegen die feinde in battallie stellen, welche dann auch mit einer solchen gewalt auff die feinde anfielen, und feuer gaben, daß ungeachtet des grossen feur, so auß Canonen und kleines Gewehr, auff die unserige geschahen, die feinde weit an ihre zurückstehende Cavallerie repousirt wurden. Wir avancirten darauff, und gerateten ungefehr um 1 Uhr Nachmittag mit den feinde in eine harte action, welche mit einem unablässigen continuirenden feuer biß in die finstere Nacht daurete. Die feinde wurden unterschiedliche mahl von denen unserigen repousiret, sie recolligirten sich aber allezeit wiederumb und avancirten auff die unserigen an, daß man den gantzen tag nicht wissen kunte, auff welcher Seite die victorie bleiben werde. Doch durch die Hülffe Gottes von welchem alle Triumphe herrühren, wurde die feindliche Macht endlich zu Abend gebrochen, und totaliter geschlagen, so daß 8000 auff dem platz geblieben, außbenommen deren, so in die embusquaden und wäldern von ihren Blessiren gestorben, und von denen Calmuken niedergemacht worden, alle ihre auß etlich 1000 Wagen bestehende bagage, und ihre in 16 Canonen bestandene artillerie nebens 42 estandarten und Fähnlein wurden erobert, und das Feld behalten. Der rest der feindlichen Troupen wurden durch die büsche und wälder zerstreuet auff welche wir ein corpo detachiret, dieselbe zuverfolgen: was auff unserer Seite todt und blessiret worden, hat man noch wegen Kürzte der Zeit nicht erfahren können. Wir haben von denen feinden bey dieser Action nicht mehr als einen Obristen und einen General Adjutant von dem General Löwenhaupt, und einige andere officiers gefangen bekommen, weilen die Gemeine kein Quartier geben wolten und machten gleich wie die Schweden in einer vorherigen action gethan haben. Der gefangene Obrist nennete sich Rosa, und war eben derselbe, welcher vor ungefehr 3 Jahren mit einem Major ihre zugeeignete Wacht mit Branntwein darinnen Opium ware, zu todt besoffen, und also echappiret ist, und da ihm anjetzo der Czaar fragete, warumb er echappiret seye, antwortete er, weilen er hatte seine natürliche Fryheit gesucht, er hatte keine parole nicht zu echappiren jemals von sich gegeben, sonst würde er es auch nicht gethan haben: da ihm aber der Czaar fragete; warumb er ihm seine Leüten hat vergeben? sagte er: er hätte ihnen nur etwas zum schlaffen gegeben, aber nicht zum Todte vermeinet: darauff der Czaar ihm sagte, er verzeihe ihm solches alles, er solte sich nichts fürchten, er wolle ihm honette tractiren lassen.

P.S.=(Postscriptum) Diese victori wird von stund zu stund grösser, weilen diesselbe, so die flichtige feinde noch verfolgen bey hunderten auß denen Wäldern einbringen. Worunter noch viele Officirer Fähnlein und estandarten ausser der obbenannten Zahl sich befinden, daß also dieses feindliche Corpo, so unter den General Löwenhaupt gewesen totaliter geschlagen. Die particularien sollen mit nechsten folgen. Diese action ist umb so viel glorieuser, weilen von denen unserigen, mit gar 10.000 Mann für voll dabey gewesen seynd. So viel ist auß Ihre Czarischen Mayestät eigenhändigen Schreiben extrahiret. Es ist sehr remarquable, daß wir die Zeitung von dieser victorie noch vor ankunfft des Czaarisöchen Mayestät eigenhändigen Schreiben extrahiret, von dem General

Löwenhaupt selbst bekommen habe. In deme ein von dem Generalen an den König mit dieser Zeitung abgefertigter Major nebst einem Lieutenant und einen pohlischen Edelmann, denen unserigen bey Starodub in die Hände kommen gefangen, und vorgestern anhero geschicket worden, welche uns diese Battallie mit vielen avantageusesen umständen berichtet hat: Nemlich daß die feindliche unter den General Löwenhaupt gestandene armee auß 16.000 Mann, und hiebey specificirten Regimentern bestanden seye, daß derselbe für 3 Monath proviant auff die gantze Schwedische armee nebst einigen tausenden, in Curland und Litthauen eingeforderte Contributions-Gelder, so mit der gantzen Bagage auff 8000 Wagens gewesen, habe bey sich gehabt, welches alles nebst der gantzen artillerie in 16 Canonen bestehende vielen estandarten und Fahnen, Pauken und Gefangenen von denen unserigen seye erobert worden, wovon wir auch von denen gebliebenen, er nicht recht wissen konte, und so bald durch die eingefallene Nacht diese scharffe action geendiget ware, ist der rest von der feindlichen armee, so er ungefehr 3—4000 Mann zum Höchstest zu seyn uhrtheilen könnte; unter faveur der Finsterkeit über Haß und über Kopff in der grösten Confusion über ein klein hinter ihnen laufendes Flüslein sich zu salviren gezwungen worden. Weilen kein einiger General officierer oder Gemeiner mehr hat wollen gehorsamen, und lauffete so woll die Cavallerie alß Infanterie durch und über ein ander, und alß sie noch zu Nachts über 2 Meilen an den fluß Sosza nacher Propoisko kommen waren, und diesen Fluß ohne Brücken und passage gefunden haben, ware er von dem General Löwenhaupt und General Major Stackelberg welcher Letztere von einer cartetsche sehr blessiert ist, ohne einige Brieff an den König abgeschicket worden, umb diesen Zufall mündlich zu berichten, daß sie totaliter geschlagen, und daß sie sich alle für verlohren halten, weilen sie keine retirade mehr wusten; Obgemelter expresser berichtet, daß Seine Czaar Mayestät durch dero hohe Gegenwart wol, daß meist zu dieser victorie beygetragen, da er von einem Regiment zu dem anderen geritten, und die trouppen, so müeht geworden, an sich selbst ihnen ein Beyspiel gebender, von neuen encouragiret und allenthalben gegenwärtig gewesen, um nothwendige Anstalt zu machen ordre gegeben, Gleiches fals hat auch Seine Durchlaucht der Printz Menzikoff alß General en cheff wie auch alle andere General und officir jedweder sein particularie bravoure, und Conduite erwiesen, wir sind heut mit 3 Divisionen Infanterie und 10 Regimenten Cavallerie in der Ukraine angelanget, und dem feind darmit so weit vorgekommen, daß derselbe wenig Vortheil auss seiner beschwerlichen geschwinden Marche den er mit ruin seiner gantzen armee durch Tag und Nacht gethan hat, so zu geniessen haben und sollen wir ihm alhier gleich wie bey Smolensko allen Gegenstand thun, und das weitere einbrechen in die Ukraine wol verbieten biß wir von den victorisirenden corpo mehrere Cavallerie werden an uns gezogen haben, sodann wir noch wol etwaß Hautsächliches gegen den Krieg von Schweden selbst unternehmen dörfften.

Specification der Schwedischen Regimenter so mit uns getroffen haben:

Regiment Cavallerie:

Oberste Rosen so gefangen
Berchhausen
Enschild

Dragoner Regiment:

General Major Schlippenbach
Oberste Wennerstal
Schreiterfeld

Dragoner Exquadron:

Obrister Brand
Schofken
Zogenz

Regiment Infanterie:

General Major Stachelberg
Obriste Nieroth
Wrangel
Graff de la Gaerde
Banier
Fitinghoff
Mohl (?)
Battallions
Obriste Nadenfelt Luecon
Sachen.

Beilage Lit B.

Copia eines Brieffes auß den Haupt Quartier

Gluchow vom 12 November.

Nachdem man von den Cosakischen Feldherrn Masseppa wegen eines abgeschickten von seinen Favoriten an den König in Schweden endlichen Argwohn eines in werk seyenden Verraths gefasset, hat derselbe seinen treulosen Abfahl folgender gestalten bewerkstelliget: Er gabe Ordre an etliche Regimenter zusamb in die 5000 Mann außmachend, sich eylfertig marchfertig zu machen, umb etwaß gegen den Feind zu tentiren, mittlerweile solte seine Residenz-Stadt Bathurin mit 1000 Mann biß auff weitere ordre oder seiner Zurückkunft besetzt bleiben, er aber ging mit seinen Corps über den Fluß Dezna also ihnen so gleich ein starkes schwedische corps nachfolgete, und sie umringeten, da der Feldherr dan sich zu seinen Leuten umbwendete, und ihnen seine intention klärlich zu verstehen gabe, wie er nemlich sich entschlossen hätte, sich zu den Schwedischen parthey zu schlagen, derowegen sie sich nur nicht ihnen widersetzen, sondern ihm folgen solten, sonst würde man mit ihnen anjetzo schlecht verfahren. Sonderbahrllich mußten mit ihm gehen 3 seiner besten Obristen. So bald alß er sich auff solche weiß mit den Schwedischen corps conjungiret, wolten die übrigen unterschiedlicher Orten stehende Schwedischen Trouppen auch auß ihren postirungen, unter einem erschrecklichen Feur über den Fluß herüber setzen, worzu sie schon sehr viele Flösse und Bramen vorferleget hatten, aber die russische gegenüber postirten Battallions repousirten sie alsobald und zerschossen ihnen ihre Flösse daß der Schweden so viel ihrer auff mitten Fluß und schon auff diese seiten herüber kommen waren über 1000 Mann todt blieben, und versoffen, dabey wir auch bey die 300 Mann einbüseten. So bald daß Ihre Czarische Mayestät von dieser treulosen, und der gantzen Cosakischen Nation den endlichen untergang androhenden Verratherey ihres gewesenen Feldherrn nachricht erhalten, wurden sogleich universalia an alle Cosakischen Officers und Gemeinen aussgeschicket, und deren vornehmste nach dem Lager citiret, welche auch in kürtzer Zeit alle erschienen, da ihnen dan der Verrath ihres vorigen Feldherrn Kund gethan wurde, und ihre meinung darüber zu sagen begehret wurde, worauff sie einhellig bey Ihre Czarischen Mayestät getreu zu bleiben, guet und blut aufzusetzen

angelobeten, und einen anderen Feldherrn begehreten, da dan nach kurtzer votiren in der Hauptkirchen der einhellige Schluß von allen Cosakischen Deputirten gemacht wurde, daß sie den Obristen von Starodub Scuropatsky zu ihrem Feldherrn verlangeten, welchen Ihre Czarische Mayestät mit allen Cosaken grossen Applausa confirmirte und bestätigte. Indessen lauffete von dem Fürsten Menchikow die Nachricht ein, daß derselbe ein starkes corps alsobald zusambgezogen, nacher Bathurin marchiret, selbigen ort alsobald bestürmet und nach einem vierstündigen Gefecht erstiegen, erobert, und alles darinnen massecriret, den Obristen Königseck, so ein Bruder von demjenigen, welcher in Moscau von dem König Augusto extraordinair Envoye ware, anjetzo aber auff der seite des Masseppa in Bathurin die artillerie wider die russischen Trouppen commandirete, auff den platz selbigen Augenblick auffgehnet, den orth in Brand stecken, und nachgehends der erde gleichmachen lassen, in der stadt wurden 80 Canonen geschutz erbeutet. Nach solcher Nachricht came bald der Fürst Manschikow mit seinen Trouppen selbst, da alßbald die ritter des ordens St. Andreae beruffen, das contrefait des gewesten Feldherrn herbey gebracht, des ordens ineffigie verlustiget, aller ehren und Güter verlustig erkläret, für einen Meineydigen und Verräther Seiner Czarischen Mayestät des Vaterlandes und gantzen Cosakischen Nation außgeruffen, mithin mit Füßen von denen rittern getreten, und zur Thür hinauß geworffen, von den Büttel wiederum aufgenommen, an einen strick angebunden und auff dem freyen platz gechleppet, alwo sein Verbrechen wiederum öffentlich abgelesen, sein Säbel zerbrochen und in effegie auff den Galgen auffgehnet. Bey allen diesen unverhofften Zufahl ist aber sonderlich Gott zu danken, daß von keinem einzigen Anhang des Masseppa etwaß zu verspüren ist, sondern es kommen vielmehr täglich diejenige Cosaken hauffenweiß so mit ihm zu den Feind überzugehen persuadireten oder vielmehr überzugehen gezwungen worden, darunter sonderlich die obbemeldten 3 Obristen sich befinden, welche alle sambtlich beklagen, daß sie von dem Verräther mit List und Gewalt darzu seynd gebracht worden, welchen allen Ihre Czaarische Mayestät dero angebohrene Clementz gütiglich nicht allein verleihet und verzeihet, sondern bey ihren Ehren, Aambtern und Bedienungen, gütern und allen privilegen jederzeit zu schüttern versicheret. Es sind auch avocatoria alsobald außgefertiget worden, daß welche annoch bey dem Feind, und innerhalb 4 Wochen von beygesetzten Termin werden wiederumb die Czarische Gnad suchen und herüber kommen, daß sie gleichermassen sollen derselben in allen wegen erlangen, und zu geniessen haben, nach Verfließung dieses Termins aber hernach an leib und leben, haab und gütern alß Verräther und Meineydiger ohne alle Gnad solten angesehen werden. Weilen die russen nun sehen, daß der feind die passage über den Fluß Dezna je länge je stärker wird tentiren, die russen aber ihre Völker durch unterschiedliche corps vertheilter haben, alß hat Ihre Czaarische Mayestät befohlen, daß man die pstirungen an den Fluß solte verlassen, und denen feind freyen überzug vergönnen, sich aber nacher Sevsky und Gluchow, alwo anjetzo das Hauptquartier ist, reteriren, die gantze Macht auß allen Orten zusambziehen und den vermuthlich bald andringenden Feind in einer Haupt Battallie beegnen. Davon dan mit nechsten wird etwas wichtiges (Gott gebe Gutes) zu vernemen seyn.

Allerdurchlauchtigster Grossmächtigster und Unüberwündlichster
Römischer Kayser, auch zu Hungarn und Böheimb König etc.

Allernädigster Herr, Herr

Eur: Kayserl. Mays. ruhet in Allernädigsten Andenken, ist auch sonsten der gantzen Christenheit bekannt, wasmassen nach dem durch sonderbare Göttliche Providenz, zum Oberhaupt General und Heerführer derer über 40.000 streitbarer Mannschaft sich erstreckenden zaporovischen Cosaquen, und darzu gehörigen provincien erwehlet und gebührend confirmiret worden; Ich meine einzige und höchste Sorge und Angelegenheit seyn lassen, wie nicht allein die Ungläubigen Tartern und andere der Christenheit Feinde, von denen Christlichen Gräntzen zurück und kräftiglich abgehalten, sondern auch die in der Christenheit selbst sich wieder Seiner Zaarischen Mayestät meinem Allernädigsten Herrn, und Dero allirte Freunde und benachbarte Hohe Potentaten sich herfürthuende Feinde bestritten, und gedämpffet werden möchten, darbey ich meine eigene Persohn, und der unter mir stehenden Cosaquen, alle Zeit Exponiret, und mit hindansetzung Guths und Blutds denen Feinden entgegen gesetzt, dergestalt, dass ich hoffe, die gantze Christenheit werde von meiner unermüdeten Treu und beständiger aufrichtigkeit, so ich sowohl gegen Seiner Zaarischen Mayestät meinem allernädigsten Herrn, als auch in sonderheit gegen Eure Kayserliche Mayestät, als das höchste Haupt der Christenheit, bey allen Gelegenheiten an tag geleet, ein unparthayisch Favor alles Zeugnüss ablegen, und Euer Kayserliche Mayestät dadurch dero Hohe Kayserliche Gnade mir zuzulegen bewogen werden, welches ich umb so viel mehr wünsche, als Eure Kayserliche Mayestät dero Christ Väterliche fürsorge und Gnaden bezeugungen nicht allein im Heyligen Römischen Reiche sondern auch in den entlegensten Örthern der Christenheit extendiren, und ausfliessen lassen, davon der Musscowittische Printz Menschenkopf, als ein von Eurer Kayserlichen Mayestät begnadigter und declarirter Fürst des Heyligen Römischen Reiches, ein frisches und klares Zeugnüss gebet.

Solch löbliche und andere dergleichen in Russlandt vorhandene Exempel muthigen billig alle redliche und in der Christenheit wohl meinende Gemüther an, vor Euer Kayserlichen Mayestät und dero höchstes Ertzherzogliches Hauss Guth und Blutd auff zu setzen, umb gleichmässiger hohen Kayserlichen Gnaden theilhaftig zu werden.

Wie wohl sich nun wegen meiner Nation und Geburth das Glück nicht habe, unter Euer Kayserlichen Mayestät Hohen Direction und Befehlich zustehen, so flattire ich mich doch, in der allerunterthänigsten Treue und beständiger Aufrichtiger Devotion gegen Eure Kayserliche Mayestät niemanden in der Welt nachzugeben, allermassen ich solches in allen Occassionen bisshero erwiesen zu haben, in meinem Gewissen versichert bin;

Solchem nach, und da Eure Kayserliche Mayestäts Gnaden ausfluss Universal und durch die gantze Welt zu gehen pfelet, nehme ich die Freyheit, Eure Kayserliche Mayestät allerunterthänigst hirmit zu bitten, selbige wolten allernädigst geruhen mich mit der Hohen Würde eines Fürsten des Heyligen Römischen Reichs zu begnadigen

und deshalb ein Kayserliches Diploma ausfertigen zu lassen, und weil ich vor mich selbst keine Leibes Erben habe, meinen Vettern den würllich in Pohlen unter mich commandierenden Generalen von W o i n a r o w s k y M a z e p a, solcher fürstlichen Würde zugleich mittheilhaftig werde, und auff seine descendenz fortpflanzen möge;

Ich lebe der tröstlichen Zuversicht und Hoffnung, Eure Kayserliche Mayestät werden in allegnädigster Behertzigung obangezogener Motiven, und dass ich nebst meinen Cosaquen als eine Vormauer der gantzen Christenheit, uns willig bey allen Vorfällen gebrachen lassen und künfftig noch ferner also thun werden, dieses mein allerunterthänigstes Suchen in Gnaden annehmen und dero Hohe Kayserliche Gnade mir hierin wiederfahren lassen, allermassen ich darumb hiermit allerunterthänigst bitte, und in beständiger Treue Devotion und allerunterthänigsten Respect verharre.

E u e r K a y s e r l i c h e n M a y e s t ä t

allerunterthänigster

J o h a n n e s M a z e p a

Ihro Zaarischen Mayestät geheimer Rath

und General, Ritter des Muskowittischen Ordens S. Andreae, der Zaporowischen Cosacken, Fürst und Feldherr.

Mazepa— Fürstenwürde, resolo 1. Sept. 1707 *nulla expeditio*

expeditur exspeciali S. C. Mtis. mandato

ad supplicantis pronom solum

datum: 1. Septembris 1707.

S c h ö n b o r n.

Fürstenstand blos für seine Person.

Wien 1. September 1707.

Fürst Mazepa Johannes

russisch geheimer Rath General,

Fürst und Feldherr der Kosacken.

An die Römische Mayestät auch zu

Hungarn und Böheimb Königliche

Mayes tät allerunterthänigste bitte mein

J o h a n n e s M a z e p a

umb allergnädigste Conferirung der

Reichsfürstlichen Dignitæet.

Додаток ч. 9.

Modern History, or, A Monthly Account of all Considerable Occurrences, Civil, Ecclesiastical and Military; With all Natural and Philosophical Production and Transactions. Printed by J.B. and are to be Sold by Randall Taylor near Stationers-Hall in Ludgatestreet, London, MDCLXXXVII, December, Num. 3, p. 19:

„Certain it is that the Muscovites are returned home without doing more than threaten. General Galitzen, who Commanded all that numerous Army having charged the fault of all the Miscarriages of the Campagne upon Samuelowitz General of the Loyal Cossacks, and having accused him with keeping Correspondence with the Tartars he took him and his Son into Custody, Confiscated their Estates, and had them convey'd to Moscow, conferring the Command of the Cossacks upon Marepa a Soldier of Fortune, and with whose Experience he is thoroughly acquainted. Some say the Russian Court has approved of what Prince Galitzen has done, Others that this Precaution did prevent his being Empeach'd and Accus'd of all the Miscarriages of the

Campagne, and that he is in Disgrace. Understanding or at least Spiteful People believe all this to be Grimace, and imagine that if this Numerous Army of the Muscovites did nothing all this Summer, they had Orders to do nothing; and that notwithstanding the League which has made so much noise in Europe, and to intimate which, express Embassies have been sent to all Christian Potentates, the Muscovites had not any Design to break with the Tartars.“*

Додаток ч. 10.

The Daily Courant, London, Wednesday, December 29, 1708 (o.s.), No. 2239 (Front page).

„London, December 29.

Yesterday arriv'd the Mail from Holland of Friday last. From the Harl. and Amst. Cour., etc., dated Jan. 5 (n.s.) From the Czar of Muscovy's Camp near the River Desna, Nov. 16.

GENERAL Mazeppa, aged 70 Years, Commander in chief of the Cossacks, had been engag'd by the Swedish Generals to come over with his Troops to their Army; the Swedes proposing by gaining the principal Forces of the Cossacks, to subsist themselves the more easily. Accordingly Mezappa pass'd the Desna with his Troops, under Pretence of making some Attempt against the Swedish Army; and being pass'd over, he drew up his Men in Order, and communicated to them his Intention to joyn the Swedes. But far the greater Part of his Body Troops, who had long been dissatisfied with him, declaring loudly their Abhorrence of such an Action, he found there was no other Way to avoid the Punishment he had deserv'd, and to save his Life, than to make off to the Swedish Army with about 1000 Cossacks who adher'd to him: No Officers accompany'd him; but he carried with him by Force 3 Collonels, Mirogradsky, Brilusky, and Lubinsky. The remaining Troops of the Cossacks repass'd the Desna, and joyn'd our Army. Hereupon his Czarish Majesty sent out circular Letters for Electing a new General of the Cossacks: Pursuant to which the Archbishops of Kyof, Czernikof, and Berenslaf, with the other Heads of that Nation, assembled at Glouchou; and there having first renew'd their Oaths of Allegiance to the Czar, unanimously chose M. Skoropacky, for their General. Futher, by Order of his Czarish Majesty, Prince Menzikof march'd with a Body of Troops to Baturni, the ordinary town of Residence of Mazeppa; enter'd by Assalt; put to the Sword 5 or 6000 rebellious Cossacks, and caus'd some of the chief to be broken on the Wheel. In that Place were found Effects of considerable Value belonging to Mazeppa, and a numerous Artillery with great Stores of Ammunition and Provisions, General Skoropacky has enjoyn'd our Army with Cossacks. Upon his Disappointment, the King of Sweden has caus'd his Army to intrench themselves between Starodub and Czernikof; but as soon as a hard Frost comes, his Czarish Majesty proposes to pass the Desna and attack the Swedes.“

---

*This and the following appendices from the English Press were published previously in my book *Prince Mazeppa: Hetman of Ukraine in Contemporary English Publications, 1687—1709*, (Chicago, 1687), pp. 105—119.

Додаток ч. 11.

The London Gazette, No. 4502, From Thursday December 30, to Monday January 3, 1708 (o.s.) Published by Authority.

Vienna, December 26. N. S.

... We have Advices from the Russian Camp in Ukrainia, that Count Mazeppa General of the Cossacks, was gone over to the King of Sweden; but that he had carried along with him only three Colonels, and a small number of his Body, the rest having declared they would continue faithful to the Czar. Some few Days after that General's Defection, the Prince of Menzikow marched with a Body of Troops and a Train of Artillery to Baturin, the Place of General Mazeppa's Residence, whither the General had sent 6.000 of his Men for the Security of his Estates; but the Prince made himself Master of the Town, and put all he found in it to the Sword. The Muscovites have prevailed on the Cossacks to proceed to the Election of a new General; and the Choice ist said to have fallen on a Nobleman called Skoropacki. The Czar had been endeavouring for some time past to procure to General Mazeppa the Dignity of Prince of the Empire, as a Recompence for his past Services. Those Letters from the Russian Army say, that the King of Sweden was encamped between Starodub and Czernikow on the River Desna; but we have been long without direct Advices from the Swedish Army."

Додаток ч. 12.

Лист генерала П. Гордона до гетьмана Мазепи з 21 січня 1692 р.

Tagebuch des Generals Patrick Gordon, (St. Petersburg, 1853) Bd. III., p. 310:

„Moskau den 21 Jan. 1692.

Illustrissime atque Excellentissime Domine;*

Da sich mir eine Gelegenheit darbietet, kann ich es nicht unterlassen, Ew. Excellenz meinen unterhaenigen Respect zu bringen. Ich wuensche Ihnen einen gluecklichen Feldzug und eine eben so glueckliche Zurueckkunft. Wir sind hier muessig, waehrend dass Ew. Excellenz mit den Ihrigen auf dem Wege der Tapferkeit Ruhm und Ehre suchen. Ich werde mich ueber die Nachricht von der gluecklichen Zurueckkunft Ew. Excellenz gar sehr freuen. Der Herr Oberst Loewnfeldt ist mein Schwager geworden, da er sich mit der Schwester meiner Frau verheirathet hat. Er sagt mir, dass er durch die Guete Ew. Excellnz Pferde und Bediente bekommen habe, und er ist besorgt, Ew. Excellenz moechten es uebel nehmen, dass er das Geld dafuer noch nicht geschickt habe. Er wird es nach einigen Wochen schicken, so bald er seine Sachen hier eingerichtet haben wird. Unterdesen empfehle ich mich der Gewogenheit Ew. Excellenz und Verbleibe

Ew. Excellenz
unterthaenigster Diener
P. Gordon

---

*Цей лист був написаний в латинській мові.

Captain John Perry: *The State of Russia, under the Present Czar*, London 1716, pp. 25—7. (Printed for Benjamin Tooke).

„...The second is, that King after he had crossed the Nieper, the Czar having burnt all the Houses and Forage to a great distance on both Sides of the Road toward Mosco, he passed within 40 Russ Miles of Smolensko, without securing any Place or Magazine behind him, but filed off to the Right, and march'd still farther directly into the Ukraine.

He being invited by General Mazeppa (or the Hetman) of the Cossacks, who inhabit that Country, and are under the Protection of the Czar, as they formerly were under that of the Poles; and who being now made uneasy by the Breach of their Privileges and Exactions from them during the War, this General Mazeppa, as it afterwards appeared, corresponded near two Years with the King of Sweden, and promised to revolt to him upon his Arrival on that side of the Country, on Conditions to be re-instated under the Protection of the Poles. But by the Interception of some Letters and Circumstances concurring, the Design was discovered, and the said Mazeppa, with several of the great Officers, escaped to the King of Sweden.

Upon the Discovery of this Conspiracy, Prince Mentzikoff immediately surprized the Garrison of Butturin, which was to have been surrender'd to the Swedes; hang'd up the Governor, and impaled several Persons upon the Walls of the City; particularly he caused Mr. Koningseck, that was a Foreigner, and Brother to the famous Polish Envoy of that Name, to be first tormented, and then hang'd.

But notwithstanding this Disappointment, the King of Sweden would not hear of any Proposition made to him to retire. The Cossacks gather'd for a time in Parties, and assisted the King of Sweden with Provisions, etc., but the said Parties were afterwards dispersed and ruin'd by the Czar's Forces; and the King of Sweden's own Army lessen'd by several Actions, (tho' he still had the Victory where he himself was present;) till after having long endured the extremities both of Hunger and Cold, several both of his Officers and Soldiers being frozen to death, and others having lost the Use of their Hands and Feet in the severe Winter that was at that time, were at length entirely ruin'd by the great Victory obtain'd at Poltava, Anno 1709; in which the King himself was wounded, his prime Minister Count Piper, his two Secretaries of State, and all his Generals, with his whole Army, were either kill'd, or taken Prisoners; except Major-General Sparr, and Major-General Lager Croon, who only with the King, and about 300 Persons more by the Assistance of the aforesaid General (or Hetman) of the Cossacks, who knew the Countrey, with the utmost Difficulty swam their Horses over the Neiper, (or Borysthenes) and escaped to the City of Bender, in the Dominions of the Turks, whither afterwards some few other Persons made their Escape to him.

...And it is certain, that not only the Cossacks, but the Russes too, who were every where ripe for Rebellion, and who had before taken up Arms in several Places, and had been defeated, would, if the Czar had lost the Battel of Poltava, have mede a general Revolt, in hopes of Relief to their Grievances complained of in the Czar's Administration, and to be restored to their old Superstition and Ignorance, to be rid of the Foreigners whom they were always dissatisfy'd with....

Додаток ч. 14.

Звіт англійського посла в Москві Ч. Вітворта з 21 листопада 1708 р.

Public Record Office, London
SP 91/5

Charles Withworth to the Right Honourable Secretary Boyle
Moscow, 10/21 November 1708.

Right Honourable,

It ist now almost a month since any perfect account has been sent hither of what both Armies are doing near Starodub. The last letters are of the 29th October from Pogrepki, a great village a mile from-Novgorod-Seversky, where the Czar had his Head-Quarters, being arrived there the 27th with a Detachment which had convoyed him all along from Smolensko. The Swedes were on the other side of the river Desna which they had attempted to pass, but were repulsed, and if they should come over, it is said the Czar is resolved to give them battle.

These letters bring no particulars of the Condition of either Army, and which is still stranger, make no mention of an accident that will properly give a new turn to these affairs, and is confirmed by so many different ways as leave no room to doubt of the Truth. That is the Revolt of General Mazeppa to the King of Sweden, with all his family and riches. This Gentleman ist near seventy years old, was extremely considered and relied on by the Czar, has no Child, but a Nephew, and has heaped up vast sums of money in that wealthy Province where he governed so long with little less Authority than a Sovereign Prince; so that I cannot learn what disgust or expectation may have drawn him to engage in new Councils and Actions in such an advance, decrepit age.

As to the day, the manner, and other Circumstances of his retreat, I cannot yet relate anything positive. Some say he has gone over with ten thousand men and great quantities of Provision and Ammunition; others— that he had only two Regiments, one whereof returned as soon as they perceived his intent; others— that he barely carried with him his family and riches; but here is a letter from a person of Quality, who says only in general that the Hetman had with him a great many of his Chief Officers and some his best Troops, but that the Russians had retaken part of his Baggage, and that His Czarish Majesty has given orders to choose a new Hetman, and to renew the Priviledges of the Cossacks, in hopes to keep the rest of them firm in his devotion by these means; by next Post I hope to know something clearer.

In my last of the 3/14 inst. I had the honour to give you an account of General Apraxin's success in attacking the rear of the Swedish Forces in Ingria on the 16 October o.s. as they were going on board their Fleet, which has now transported the greatest part of them to Reval and only carried back some few for a Garrison to Wyburgh. This retreat has been confirmed to me by a letter from Vice-Admiral Cruys dated the 20th October from Petersburg, where the Czar's Fleet was already arrived and laid up, no further danger being apprehended on those Coasts.

The reason of General Lübecker's taking this Resolution to transport his Forces by shipping is reported here to be very extraordinary, for, a Party of Swedes having beaten some Russian Dragons and taken a Baggage-wagon or two, amongst the Plunder

found a Coat of Brigadier-General Frazer (who commanded the Moscovite Forces) and in it a very odd letter from the Vice-Admiral to that General, exhorting him to observe the Enemy very closely, and giving him hopes of speedy and considerable Succours, there being (as he said) six thousand men in Narva, five thousand Foot and twelve hundred Dragons in Novgorod, besides three or four thousand men in Ladoga, with plenty of Provisions and Ammunition of all sorts. The reading of this letter is said to have startled General Lübecker, who immediately gave an account of it to Admiral Anckerstirn and of the great danger he was in to be overpowered by his Enemy, except the Admiral would carry him off with the Fleet; which proposition being at first refused, a Major was sent to solicit it once more and to declare that the loss of the King's Army should otherwise be laid to his Charge; on which the Admiral yielded to take in the men, but refused to meddle either with Baggage or Horse, and therefore the General was obliged to kill all his Horses, whereof the Russians found above six thousand near his Camp. It is scarce possible the Swedes should be so ill informed of the state of Ingria, as to give entire credit to such a letter; however the story having been writ higher by the Vice-Admiral himself, I submit it to your Judgement.

Three weeks letters are again wanting from Germany, but whether they have been stoped by the Poles or Cossacks is not known.

I am..."

Додаток ч. 15

Звіт англійського посла у Відні П. Медовса з 26 грудня 1708 р.

Public Record, Office, London
SP 80, Vol. 29.

Vienna, December 26, 1708

...We have here advices from the Russian camp in Ukrania, that Count Mazepa, General of the Cossacks, was gone over to the King of Sweden, but that he had carried along with him only three colonels, and a small number of his Body; the rest having declared they would continue faithful to the Czar. Some few days after the General's defection, and a train of Artillery, to Baturin, the place of General Mazeppa's Residence, whither the General had sent six thousand of his Men for the security of his Estate; but the Prince made himself master of the Town, and put all he found in it to the edge of the sword. The Muscovites have prevailed on the Cossacks to proceed to the election of a new General; and the choice is said to have fallen on one Skoropacki. The Czar had been endeavoring for some time past to procure to General Mazeppa the Dignity of a Prince of the Empire, as a recompence for his past services. Those Letters from the Russian Army say, that the King of Sweden was encamped between Starodub and Czernichow on the River Dessna; but there have been no direct advices from the Swedish Army of a long time.

I am with the greatest respect Sir,

your most faithful and obedient servant
P. Medows

Додаток ч. 16.

Звіт англійського представника при шведській армії,
капітана Дж. Джефрейса з 7 жовтня 1708 р.

Public Record Office, London; State Papers Foreign, Sweden, SP 95, vol. 17

Captain James Jeffereyes' Report of October 7, 1708 to the Secretary of State, Henry Boyle:

Right Honourable,

I am very sorry my fortune has brought me so farr out of the reach of correspondence as to hinder me to do my duty, or pay Y:r Honor the respects I am obliged to; 'tis now (?) weeks ago, that we have had no intercourse of letters, and I fear the difficulty will increase, as we advance deeper into the country, the Muscovites being behind and on all sides of us, and the Cossacks, whose country we are now going to invade, before. The late march His Maj:ty made sinse we left Cruickzow the 20:th past, has been through vast woods and willdernesses, and must have cost His Maj:ty dear, sinse for 25 miles together very little subsistence has been found for the army and nothing at all for owr horses; add to this the continuall fatigues of marching every day, the vigilance of owr ennemys who kept us day and night on owr watch, and distemper which for a time swept abundance away, 'tis thought we have lost more in this ramble than if we had given the ennemy a battle. We find owr selves at present with the hopes of coming into a country flowing with milk and honey; that C:t Leyonhaupt will soon reinforce owr army with the addition of 11 or 12:m men and that Gen:ll Mazeppa will declare for us; certain it is that His Maj:ty has sent an express with letters to Battaryn that Gen:lls residence, to invite him to take owr party and desire winter quarters in Ukrania, but I am not yet assur'd whether he has comply'd, tho in my humble opinion, if the K. of Sveden had not had some assurance of success, he would not have fatigu'd his army with making a march so farr about, when he could have turn'd towards the river Duna, where he might have had provision enough, recruits for his army, a good opportunity of joyning C:t Leyonhaupt, and a much nearer way of invading Russland.

The design His Maj:ty had by sending Gen:ll Lagercrona with 6000 men, to occupy a pass where the Muscovites must of necessity come by, if they would enter this country, miscarry'd, by that Gen:lls going out of the right way; whereby Gen:ll Czeremeth-of gott an opportunity of bringing in an army of between 20 and 30:m men, who keep constantly before us, and very often trouble us in owr march, and when we send out a fouraging.

Yesterday we heard great firing of gunns from a town half a mile from this place, in which lyes a Muscovite garrison; we are sinse informed it was for a victory the Muscovites have had over C:t Leyonhaupt by the river Soza, of which here is yet no certain acc:t come in; but I presume that action has not gone according, to wish, sinse most here endeavour to conceal it and those that discourses freely, speack of nothing but the praises of that C:t for his good conduct during the action, and in his retreat after. I am with all dutiful respect

From the Camp at Mlin, 4 miles from Starodub,
Oct: the 7:th O.S. 1708

Right Honourable
Y:r Honnours
Most obedient and most humble Servant
James Jeffereyes

Додаток ч. 17.

G. Adlerfelt, *The Military History of Charles XII, King of Sweden*, London 1740, Vol. III, pp. 193—196:

The articles which Mazeppa presented to the King of Sweden, to obtain his friendship and protection, were the following:

First, That he would engage to receive his Swedish Majesty into the Province of Severia, and to deliver up to him all the fortresses, viz., Starodub, Novogrodok or Novogorod, Serviersky, Blin, Bransk and others, which had formerly belonged to the Great Dutchy of Lithuania, and which served at present as frontier fortress of that Dutchy. This province was now governed in chief by the Great-General Mazeppa, who had settled here, by the Czar's order, Colonel Skoropatski, whose regiment, as they say in the Ukraine, depended on Mazeppa.

Secondly, That his Majesty might take up his winter quarters in this province, till Mazeppa had drawn together all the army of the Cossacks, and brought the Cossacks of Bialogrod into the alliance, with those likewise of the river Don, who were all dissatisfied with the tyrannical government of Russians; for the Czar was by little and little stripping them of all their privileges.

Thirdly, That Mazeppa should endeavour to bring the Chan of the Calmucks, named Ajuka, into the same design.

Fourthly, That as soon as Mazeppa had acquitted himself of what was contained in these three articles, his Majesty would put himself in motion, and march directly to Moscow, whilst Mazeppa on his side should join him with all his troops, and those of the Cossacks of Bialogrod and Don, with the Malecontent Calmucks. That as to what concerned the subsistence of the Swedish Army, Mazeppa obliged himself to draw provisions from the Ukraine and the provinces of Bialogorod, which are some of the most fertile in öthe whole world. That by taking of these measures, they would oblige the Czar to retreat northward of the town of Moscow, and the river Volga, where the country is not near so fruitful as that on the south, and in no wise sufficient to subsist an army so large as his; this together with the fears of the Russians that they might be obliged to make head against us in the open field, though they were three times our superiors in number, would put the Swedish army in a condition to give laws everywhere, whilst the Czar must be infallibly lost, and his army wanting subsistence, and a great part of it discontented, would be obliged, according to all appearances, to disband themselves, or submit to the conqueror.

That alliance concluded between Mazeppa and the Poles was founded on the following articles.

First, That Mazeppa should punctually execute all that hath been mentioned above, and to which he was bound; namely, to deliver the province of Severia to the King of Sweden, with all its fortresses, etc.

Secondly, That he should promise to be ready to march with the whole army of Cossacks, on the King's first orders.

Thirdly, That he should attempt to bring the Cossacks of Bialogrod as well as those of Don, with Ajuka, chan of the Calmucks into the same alliance.

Fourthly, that he should restore all the Ukraine to the Poles, which together with Severia, and the province of Kiow, Zschernikow and Smolensko, were to return under

the Polish government. As a recompence for which, they promised Mazeppa the title of Prince, with the same conditions under which the Duke of Courland possess his country, with the palatinates of Witepsky and Polotski.

A day was then appointed, before which Mazeppa was to impart all these conditions to his Colonels, and to engage them to a voluntary consent, by representing to them the undoubted advantages which they would receive by reconvering their former liberty, of which the Russians had only left them the shadow.

Such were the conditions of this treaty, which was concluded so artfully and kept so secret that no one had the least knowledge of it, except the King of Sweden, King Stanislaus, Mazeppa, Count Piper, a certain Polish Senator whose name I have forgot, and the Arch-bishop of Severia or Bulgaria, who was banished from his country for what reason I known not.

1. Гравюра-портрет гетьмана Івана Мазепи з *Die Europäische Fama*, Leipzig 1706, Vol. XXV, р. 1, (до стор. 7).

Etq̄ tēdy relucya, gdy iā atrij; Wm̄ Pana venerabilis ditor, orz Gdnę
Wm̄ Pana aldy, amies corvenis amplexa; z tymi de:
teci amore ore etro manifestaiq̄, Zem iust.

Wm̄ Panu uprzejmie życzliwym
Bratem y sluga powołaym:

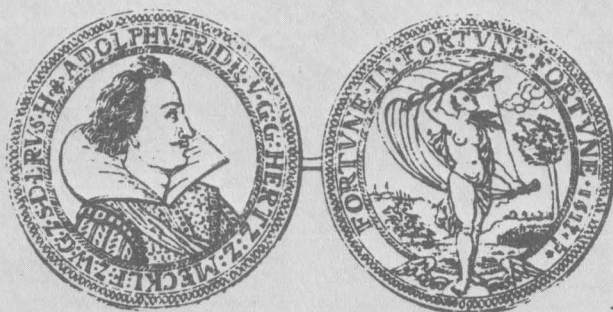
[Large decorative signature]
Mazepa Herman y Kawa
Erdel' Szestianel Wlasc
Wojewoda Sandomirski

in Obzvie z Pod Berdyelowa
d. 1704 August 8.

2. Власноручний підпис Мазепи на листі з 8 серпня 1704 р. до Каліського воєводи Зигмунта Галецького. Лист знаходиться в Svenska Riksarkivet, Cosacica I, (до стор. 8).

Historische
REMARQUES
 Über die neuesten Sachen in *Europa*.
 IV. Woche. 21. Januarii 1704.

ADOLPHI FRIDERIGI, Herzogs zu Mecklenburgs
 Schwerin Thaler mit der Aufschrift:
 FORTVNE. IN. FORTVNE. FORTVNE.

Auf der ersten Seite: Des Herzogs Brust-Bild in blossen Haupte / mit einem grossen aufstehenden Ke-gen. Umschrift: ADOLPHV: FRIDR: V. G. G: HERTZ: Z: MECKL: F: Z: W: O: Z. S: D: L: R. V. S. H

Auf der andern Seite: Eine nackte Fortuna stehend auf einer geflügelten Kugel / haltend in den Händen ein aufgespanntes Seegel. Umschrift: FORTVNE. IN. FORTVNE. FORTVNE. 1611.

Herzog Adolph Fridrich I. ein Sohn Herzogs Johannis zu Mecklenburg war gebo-

3. Титульна сторінка гамбурзького тижневика *Historische Remarques...*, 22 січня 1704 р. (до стор. 52).

Translation, Von der Kaiserin Cath. 1707,
 Schreiben an den Hoff. Friedrich Messner, Patri-
 arch in Sibirien d. 20 Septemb. N. 1707

Ich bin verwiesen die Schrift Comissionen
 zu untersuchen bald die von Ukrainische
 Jesuiten worden Arreirret sein und
 willens sind, Ukrain unter Ihre Hoheig. Hoff,
 und die Welt zu bringen, und selbigen von sich
 abzurufen, als ob sie sich auch mit Ihnen
 in der Hofschafft, gleich wie eine Hofschafft
 offtz. Meiner, nicht mit der Hofschafft
 ausschliesslich reservirt, das sie werden
 von Ihren Engländern, und der selbigen
 des Königs mit Befehl, die Ukrain an
 die Hofschafft abgeben lassen, und ob
 sie nicht zweifeln, das alle die Hofschafft
 Ansehen und Hofschafft zugehörig, so wollen
 sie selbigen mit unermesslicher
 Freundschaft

1. 1707
 Ich will das die Ukrain unter Ihre Hoheig.
 Hoff, so wird alle unsere Correspondence
 und Anordnungen mit unsern Hofschafft
 freundschaft, gleich wie Hofschafft und Hofschafft
 sein, und werden die Hofschafft Hofschafft
 - Hofschafft Hofschafft Hofschafft Hofschafft

4. Фотокопія німецького перекладу першої сторінки листа Петра I до Мазепи з 20 вересня 1707 р., в якому цар доручає гетьманові віддати Польщі Білу Церкву. Переклад зроблений для шведського короля, Riksarkivet, Stockholm, Cosacica I, (до стор. 58).

1704. B.
Mit Römisch. Kaiserl. Majest. Allergrädigsten
Special-Privilegio ist der Post-tägliche
MERCURIUS,

Oder
Ein besondere Post-tägliche Relation, von den wich-
tigsten in Europa vorgehenden Affairen und Actionen / mit
curiosen Raisonemens, und Politischen Reflexionen untermenget /
den Neu-Begierigen zur beliebten Vergnügung zusammen ge-
tragen / und verlegt in der Kaiserl. Residenz-Stadt
Wienn /

Durch Johann Paul Sedlmayr / Universitätschen Buch-
handlern / das Gewölb in der Kärnerstraf / in grossen
Haasen-Haus.

Sambstag / den 5. Januarii.

Weil der Cardinal Noris von Tag
zu Tag kräncker wird / als dörff-
te mit ehissen wieder ein rother
Hut vacant werden / deren einer dem
Monsignor Pignateli jüngst nach Padua
geschickt worden. Zu Gedächtnuß der
absonderlichen Correspondence, welche
Ihro Durchl. die vermittelte Herzogin
von Mantua mit Ihro Päbstit. Heilig-
keit gehalten / hat gemeldte Herzogin in
dero letzten Willen höchstgedachter seiner
Heiligkeit ein Crucifix von Gold und
reich mit Diamant besetzt / vermacht /
welches mit grossen Belieben angenom-
men worden. Von Neapoli schreibt
man / daß alldorten einige Patents auß Spanien ankommen umb Völz-
ker zu werben; daß der Herzog von Popoli Ordre erhalten / nach Spa-
nien zu gehen / und 200. junge Edelleuth zu Diensten des Herzogs von
Anjou

Auß
Italia.

Num. 2.

Wienerisches Diarium,

Welches alles / was von Tag zu Tag
so wohl in dieser Residenz = Statt Wienn /
als in der ganzen Welt remarquables / und neues
mit der Experiens wahr wordenes sich zugetragen / mit
dem Anhang jedesmahliger Lista / wie viel Leüth allhier täglich gestor-
ben / und von Vornehmen geböhren / auch copalirt worden / nicht we-
niger / wer von Frembden her = und wieder hinweg gereyßt /
enthaltet.

Mit Ihro Römischen Käyserlichen Majestät allergnädigsten Privilegio.

Continuatio Diarij.

Auß Wienn von 8. bis 11. Augusti 1703.

DEn 8. dito hat man / daß die Land-Militz / welche hin und wieder
in Desterreich auffgebotten worden / theils zu Stockerau / theils
anderwärts ihren vorgesehten Officiers diser Tagen übergeben
worden / umb sie in denen Waffen zu exerciren. Wie verlautet / seynd
2. Käyserl. in D. D. stehende Regimenter beordert / ihren March schlei-
nig gegen Hungarn herabzunehmen / umb denen Rebellen / nebst den all-
da schon befindliche Völkern zu helfen / und die Feinde zu dämpf-
fen / welche sich immer verstärcken / weiter umb sich greiffend zimlich zu-
lauff haben / weilen der Ragosi ihnen alle Freyheit verspricht ; Kalo ha-
ben sie schon emportiret / allwo die meiste Mousquetiers zu ihnen gangen /
der Lieutenant aber nach Tokay convoyret worden ; die Posten gegen Zat-
mar und Sibenbürgen seynd alle schon gesperrt / womit sie nicht weiter ge-
hen

7. Титульна сторінка віденського двотижневика *Wienerisches Diarium...*,
8—11 серпня 1703 р. (до стор. 86).

L. B. ad. 16. Nov. 1708. (Klagen)

1695

Genia und Briefen an den Fürsten Quater.
Pechon vom 12. Novemb.

Wahrscheinlich man von dem Befehl des Kaiserlichen Hofes, die
und abzusenden von seiner favoriten an den König in England
und des, Magister und in dem folgenden Karath gefasst, ist
Tausche seiner Exzellenz, Abgabe folgenden gehalten, dass es sel,
liegt. Er gab ohne an alle die Regimenter zusammen in die 15000
Mann an demselben, freywillig mach, und sie maßen, und
steht gegen den Feind zu bekämpfen, nicht viele sollte seine Resi-
dent Stadt Paltavin mit 10000 Mann bey auf anderen ohne
den seine Zuversicht besetzt bleiben, er aber ging mit seiner
Corps unter dem Feldmarschall, also ist es so gleich im Parthen setzen.
Diese Corps aufsolche zum die in die eingetret, da die sich ganz
von sich zu seiner Tugend, unbeständig, und ist in seine intention
Partey zu verfahren, gab, von er möglich sein auf solches satte,
sich in der Expedition, wach zu sich legen, und in der sie sich in
nicht ist er wider seinen, sondern ist, folgen sollte, sonst was
man mit ihm an der selbsten verfahren, sondern selbst muß
mit ihm gehen, 3 seiner besten Obristen. Es halt aber sich auf sol-
che an die mit dem Befehl des Corps conjungiert, so theils die ibi-
gen, unter sich die besten, sondern Befehl des Kommandos auf die
ihre Postierung, nicht in der besondern, sondern unter der
für die setzen, so die sie schon sich auch selbst, und demnach verfahren
liegt halten, aber die in sich gegen, nicht postieren Paltavin

St. K. Russische I/20

32

8. Перша сторінка перекладу офіційного російського комунікату з Глухова за 12 листопада 1708 р. (публікується вперше), (до стор. 89).

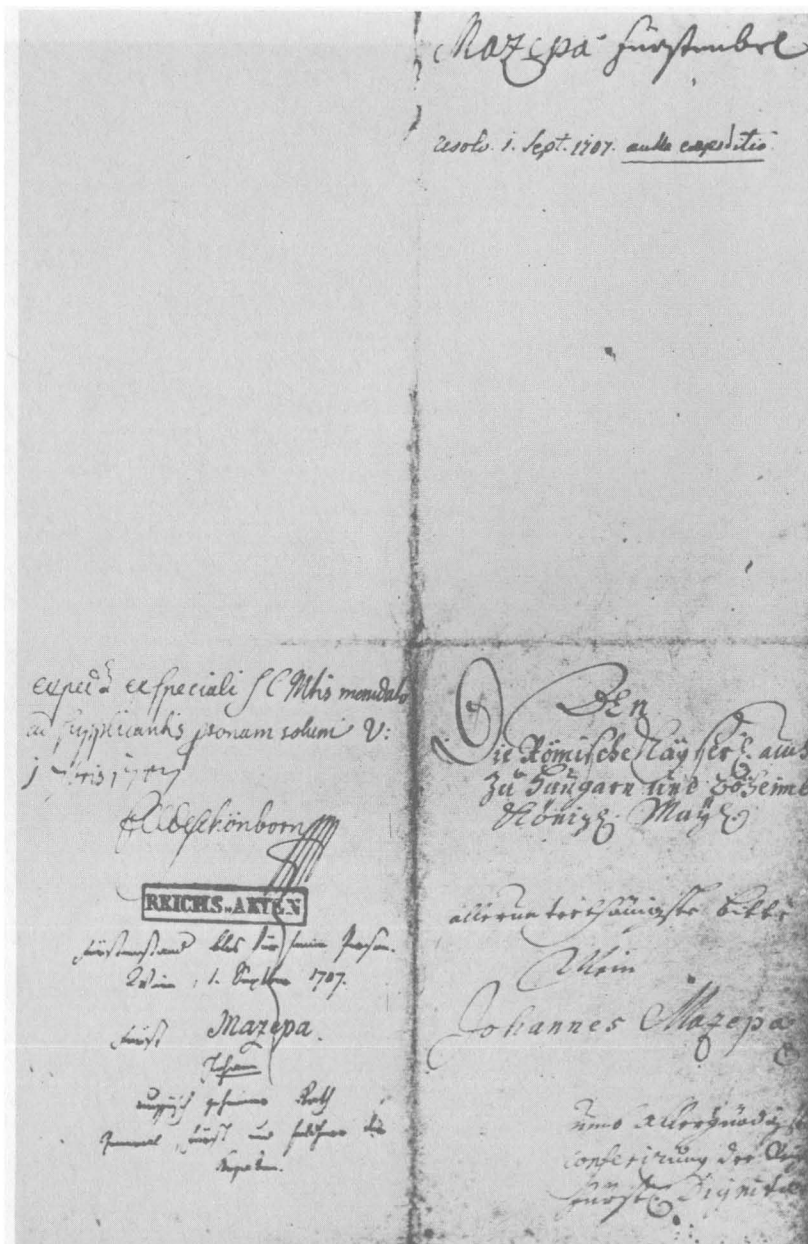
Alldurchlauchtigster Großmöglicher und
Unüberwindlicher Römischer Kaiser,
auch in Hungarn und Böheim
König.

Allergnädigster Herr, Herr,

Es. Kaiserl. Mayst. nächst in allergnädigsten Ansehen,
ist auch, beyden des ganzen Christenheit bekant, als
widerum nach dem Tode, und der gütlichen providenz,
des Kön. Christiani, Kaiser und hochfürstl. Röm.
über 40000. mit seiner Mannschafft zu se. hochlöblichen
caporalißhen (Cadaquer, und das zu erzöglichen sero
vincich verordnet und gebührend confirmirt worden.
Ist manns an hiege und zögliche erbe, und angelegenheit
oben beyden, wie nicht allam die ungläubigen Tatteren
und andrer der Christenheit feinde, von ihnen Christen
gehoben, nicht und künftiglich abgehalben, sondern auch
die in der Christenheit nicht sel. wider die factische Mächte
manne allergnädigsten Herr, und des allierth. Freunde,
und künftiglich sel. Potentaten sel. großfürstliche zu

F. W. 928.

9. Перша сторінка листа Мазепи до царя Йосифа I, (до стор. 91).

10. Остання сторінка листа Мазепи до цісаря Йосифа I, на якій є зазначено, що гетьманові наділено 1 вересня 1707 р. титул князя св. Римської Імперії, (до стор. 92).

Monseigneur,

Sur les ordres que j'ay reçus de Sa Maj. Cz. mon
Maître j'ay dû dresser ce Mémoire touchant l'exaltement
de Mr d'Ismaïlovs près de Grunberg, de la poste et dans
Le territoire de Sa Maj. Imp. Je supplie Votre Excellence
de me faire avoir quelque réponse là-dessus, comme aussi
sur la lettre que le Primat du royaume et le Maréchal de la Con-
fédération ont écrite à Sa Maj. Imp. sur l'interregne jéc,
scint en Pologne. Comme ils m'ont envoyé la dite lettre, et
que V. Excellence a bien voulu se charger de la présenter
à Sa Maj. Imp. je ne saurois recourir en cela qu'à Votre
Excellence Laquelle je supplie aussi en cas que l'occasion
se présente d'écrire à S. A. Mr le Prince de Menzichow, de
Luy marquer, que S. M. I. est disposée de conférer très
gracieusement La dignité de Prince de l'Empire au General
Mazepa. Le Sr. de Menzichow m'a écrit il y a quelque
temps, vouloir m'envoyer l'argent pour cet effet,
aussitôt qu'il verroit par la main de Vobse Excellence,
que Sa Maj. Imp. ne refuseroit point cette grace au
dit Prince Mazepa. En Pologne on veut avoir de nou-
velles certaines, que La Suède se met dans les affaires de
Hongrie sous pretexte de la religion. Je suis avec un pers,

Très respect

De V. Excell.

Le 8. de Juin 1707

A. K. B. H. d. d. J. 20

Le plus humble et très
obéissant serviteur *A. K. B. H. d. d. J. 20*

11. Лист німецького дипломата в російській службі, барона Гайнріха фон Гуйссена з 8 червня 1707 р. до австрійського міністра закордонних справ кн. Шенборна у справі княжої грамоти для Мазепи (публікується вперше), (до стор. 93).

Curiose Nachricht
Von den
Reisen Christoph Basmanns /
des Steinmeßers von
Albis-Rieden.
Der in Sächsischen und Schwedischen
Kriegs-Diensten gestanden / bey Pultawa
gefangen / nach Moscau / Casan / Astrachan /
unter die Kalmuken und andere Tar-
taren geführt worden.
Sohners
Eine Reise über die Caspische See und in
Persien gethan / und endlich A. 1724. nach
22. jährigen Abwesen naher Hause
gekommen.
Beat Werdmüller / Pfr.
zu Albis-Rieden.
Getruckt zu Zürich :
In Verlag Joh. Jacob Lindiners,

12. Титульна сторінка споминів швайцарського кіннотчика у шведській армії, Христофора Гасмана, що хибно вийшли під іменем Басмана — *Curiose Nachricht von den Reisen Christoph Basmanns...*, Zürich 1725, (до стор. 98)

N. 38

645

AZETTE,

Du 6 Decembre 1687.

De Warsovie, le 7 Novembre 1687.

A Cour estoit encore le 30 du mois dernier, à Zolkiew. On a envoyé les Vniuersaux ou Lettres Circulaires dans toutes les provinces, pour y faire convoquer le 16 du mois prochain, les petites Dietes, qui doivent choisir les Nonces ou Deputez pour la Diete generale qui se tiendra à Grodnaw en Lituanie, & on croit que l'ouverture s'en fera le 27 de Janvier. Le Roy doit venir à Pilsakowitz & passer par cette ville, pour se rendre en Lituanie. On a eu avis que des Cosaques ont chargé quelques partis de Tartares, dont plusieurs ont esté tuez & faits prisonniers. Le bruit court que le Kan avoit fait des detachements pour courir la campagne du côté de Kiovie: & que le Sultran Noradin estoit arrivé avec des troupes assez nombreuses dans la Walaquie, pour tâcher de faire entrer dans Kaminietz, le convoy de vivres & de munitions que les Turcs ont envoyé par la Mer Noire. Le Grand Général de la Couronne a envoyé des coureurs pour en avoir des nouvelles certaines: Il y a des lettres de Moscou qui portent que les Czars ont donné le commandement des Cosaques Zaproges au sieur Mussapa, apres avoir fait arrester le Général Samuelowitz: & que le Knez Galitzen a esté privé de ses emplois, sur ce qu'on le soupçonnoit d'avoir eu correspondance avec le Kan des Tartares.

De Vienne, le 16 Novembre 1687.

Le Prince Charles de Lorraine s'est rendu maistre de Cybin ou Hermanstadt capitale de Transylvanie: où le Prince Michel Apafi faisoit sa residence. Il s'est aussi emparé de Bistritza & des autres principales places: où il a mis garnison Impériale.

Z 7

13. Титульна сторінка паризького часопису *Gazette de France*, 6 грудня 1687 р. (до стор. 101).

RELATION
CURIEUSE
ET NOUVELLE
DE
MOSCOVIE
CONTENANT

L'état present de cet Empire. Les Expeditions des Moscovites en Crimée, en 1689. Les causes des dernières Révolutions. Leurs Mœurs, & leur Religion. Le Recit d'un Voyage de Spatarus, par terre, à la Chine.

A LA HAYE,
Chez MEYNDERT UYTWERF,
Marchand Libraire près de la Cour.

14. Титульна сторінка споминів французького дипломата Фой де ля Невіля — *Relation Curieuse et Nouvelle de Moscovie...*, A la Haye 1699, (до стор. 103).

21^e

30

Mr de Campredon. N°. 1408.
à Stockholm,

Monsieur

Je vous prie de me dire si vous
aprouvez m'honorer de la g^{de} du
dernier, Je ne laisseray passer aucune
occasion d'exécuter l'ordre que vous
au sujet des bons sentiments que
le témoignera quelques uns des Ministres
du Roy de suède, j'en ay en a que ceux qui
n'ay raison de se flatter de voir encore
la Reine de ce Royaume, pour leur
conduite, La manière dont le Roy leur
Maître s'expose, laissant très peu
al

15. Перша сторінка звіту французького дипломата Ж. де Кампредона у Шток-
гольмі з 14 листопада 1708 р., (публікується вперше), (до стор. 106).

[Handwritten text, likely a list of names and dates, oriented vertically on the page. The text is in French and includes dates such as 'Le 14 Janvier 1709' and various numbers and names.]

16. Перша і остання сторінка листа французького короля до Жана Віктора барона де Безенваля з 14 січня 1709 р., (публікується вперше), (до стор. 107).

de 14. Sept. 1709

M. De Bonnac. 14. Aoust 1709.

à Vignany

Sire

W

Les. Maron m'écrit du 21. Juillet
de Neoyold, que l'on y assureoit que
deux jours après la bataille de Piltava,
le general Lienthaugt qui avoit
ramassé les débris de l'armée suédoise,
ayant esté joint par le P. Mentricow
avoit esté obligé de se rendre prisonnier
de guerre avec tout le corps qu'il
commandoit, mais que le Roy de
Suede avoit eue le tems de passer le
Rovintbene avec Milchevaux, que
conduit par Mazyja il faisoit de
gagner les terres des Turcs et des
Tataches, pour rentrer en Pologne
par la Hongrie, que les Turcs avoit
envoyé au P. Ragotzi pour le

17. Перша сторінка звіту французького дипломата Маркіза Жан-Люї д'Юссон де Боннака з 14 серпня 1709 р. (публікується вперше), (до стор. 107).

29. Copie.

de Leopol le 31. Juillet 1709.

Monsieur

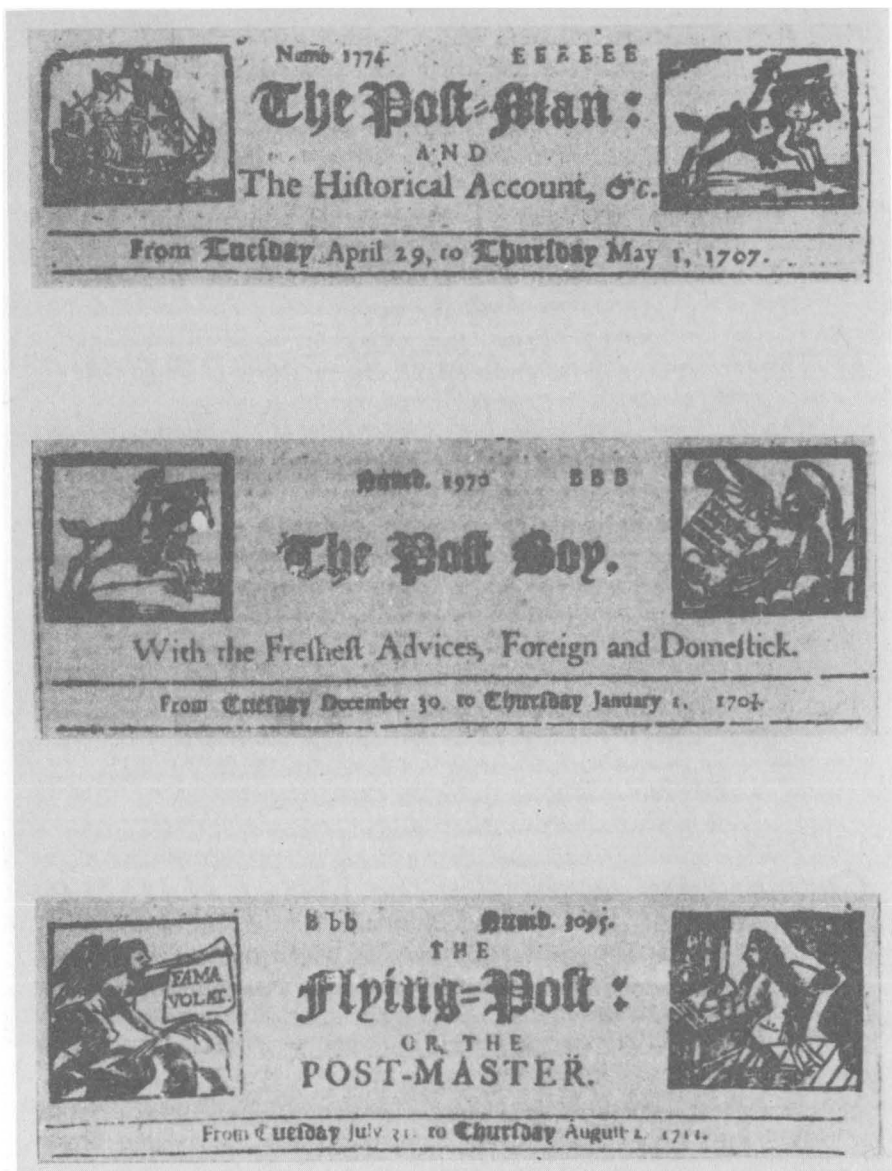
207

Les gazettes imprimées pour la seconde fois, ont deub vous informer parfaitement de la victoire du Czar. Les particularitez venues depuis sont, que Leoenhauys s'est rendu au Prince Menzi Kow avec 15⁰⁰⁰ hommes de cavalerie; et que le Roy de Suede a passé le Borystheine avec les généraux de Lagercron, et de Brull, et avec mille chevaux; et que ce Prince a esté vaincu par Elzarppe; mais que Palei ayant esté à sa poursuite, il luy a fait 300. chevaux: Il a, à ce que l'on croit, le dessein de passer par la valachie, et par la Hongrie, pour joindre Crassau. On nous fait esperer la venue du Czar dans quinze jours. Nonobstant que les armées marchent vers vos quartiers, assurez vous, neant moins Monsieur, d'une entière seureté, vous trouvant muni de l'universel de ce le G. general, il vous garentira également des troupes de l'armée du Royaume, et des Moscovites; le chancelerie de ceux cy est extraordinairement difficile et chere, puisqu'il pour le moindre passeport, il y faut donner 12. 15. et 18. Ducats: cette cherté et ces difficultez, ne se sont jamais trouvées dans celle du Czar mesme. Je ne manque pas de vous faire sçavoir ce qui se passera; et je vous prie de me mander ve si promptement ce que vous en y rendrez. Je suis.

Le 31. Juillet du mesme l'eur 1709.

Les nouvelles qui viennent du Nord confirment celles qu'on en a eu auparavant, avec des circonstances, qui relevent chaque jour l'avantage des Moscovites: elles marquent que tous les Suedois ont mis bas les armes, à la reserve de 600. qui ont suivi leur Roy, qu'on dit se être retiré sur la route de la-

18. Перша сторінка звіту французького дипломатичного агента Жака Маран зі Львова з 31 липня 1709 р. (піблікується вперше), (до стор. 108).

19. Назви лондонських газет 1700—1710 р., (до стор. 111).

SEPTEMBER (353) VOL. II. NUMB. IX.

THE
MONTHLY REGISTER,

OR,

MEMOIRS of the Affairs of *EUROPE*, &c.
Digested from the several Advices that came
to *ENGLAND* in *September*, 1704.

Vol. II.

Numb. 48.

The British Apollo:

OR,

Curious Amusements for the **INGENIOUS.**

To which are added the most

Material Occurrences Foreign and Domestick.

Perform'd by a Society of **GENTLEMEN.**

From *Wednesday* September 7th. to *Friday* September 9th. 1709.

N. O. PUBLISHED 427

The Boston News-Letter.

Published by Authority.

From Monday January 22. to Monday January 29 1704. 5.

*From the Date of Marlborough's Camp at Scitobolus;
August 17. N. S.*

OUR Army, after the Glorious Victory obtained the 13th Instant, over the French and Bevarians, lay that night upon their Arms in the Enemy's Camp, and the 14th made a small Motion, and came with the Right to Witting, and the Left to this Place. The Elector of Bavaria, and the Marshal de Marsin, with the remainder of their Army, passed the Danube the same day over the Bridge of Leuzingen, which they burnt as soon as they were got over, and marched to Burslingen, near Ulm. Yesterday they retired further up the River towards the Rhoe: We have since repaired that Bridge, as also another at Hochfeld. We have an Account, That yesterday morning early, the Troops that were in Garison at Augsburg, quitted the Town, and are marched to join the Elector; The Garison of Manheim has done the like: And this morning two Deputies came from Augsburg to wait upon say Lord Duke, and pray his Grace's Protection; whereupon a Detachment is ordered to march and take Possession of that Place. The Number of Prisoners taken from the Enemy exceeds every day, by the coming in of those who in the Rout escaped into the Country: They amount now to above 12000, besides more than 1200 Officers. The Marshal de Tallard, with 16 General Officers, and 13 Colonels, which he has requested may be with him, will be going the 19th towards Franckfort and Hanau, with a Guard to attend them. Our Army is to advance at the same time towards Ulm, in order to oblige the Enemy to decamp from the Neighbourhood of that Place, which is the last where they have any Magazines in this Country; so that when they have lost that, they must of necessity retire over the Rhine for want of Subsistence on this side. The French Forces which were in that Town are marched out of it; and the Garison there consists now only of Bevarians. Monsieur de Tallard consists their Army consisted of 83 Battalions, and 147 Squadrons; whereas we had but 64 Battalions, and 166 Squadrons, whereof 1300 Horse, under the Command of Prince Lewis of Baden, had been detached for the Siege of Ingolstadt. The Troops on the Left, Commanded by his Grace the Duke of Marlborough, have taken 34 Pieces of Cannon, with 35 Standards, and upwards of 90 Colours, besides 13 Pieces of Cannon taken by our Right Wing under Prince Eugene, with a great many Colours and Standards, whereof we know not yet the Number. This Day was observed as a day of Thanksgiving throughout the whole Army, for the Glorious Success wherewith it has pleased God to bless us, and in the Evening a triple Discharge was made of all our Artillery and small Arms.

We refer you to our Number 23, in which is the Duke of Marlborough's Letter to the Secretary of State, which gives an Account of the Battle.

A List of the Chief Prisoners taken at the Battle at Blenheim. The Marshal de Tallard, Marquis de Montpenon, Maitre de Camp General of Horse; Monsieur de Marescuille, Maitre de Camp General of Dragoons; Marquis de Marceaux, Lieu tenant General; Marquis de Bauxan, Marshal de Camp of Foot; Monsieur de Villeroi, Marshal de Camp; Marquis de Valere, Marquis de Sily, Brigadiers General of Horse; Monsieur de Moursin, Monsieur de Camille, Chevalier de Croisy, Monsieur de St. Secours; Monsieur de Siquet, Monsieur de Montfort, Brigadiers General of Foot; Monsieur Joby, Brigadier General of Dragoons; Marquis de Gopvieux, Monsieur de la Motte, Brigadiers

General of the Gens d'Armes; Marquis de Saffonax, Aid de Camp, and Son in Law to the Marshal de Tallard; Marquis de St. Pange, The Chevalier de Legendre, Colonel of Horse; Marquis de Nonan, Colonel of the Regiment of Provence; Count de Tancouze, Count de Sancy, Monsieur Buisson, Monsieur Sauter, Count de Lamoignon, Marquis de Duffy, Baron d'Esly, Colonel of Foot; Marquis de Vassy, Marquis d'Orville, Colonel of Dragoons; Prince de Montebay of Lorraine, Captain of Horse; Marquis d'Arves, Captain of the Gens d'Armes; Monsieur de Carman, Second Lieutenant of the Gens d'Armes, and Colonel; Monsieur de Ouliers, Esquire of the Gens d'Armes; Monsieur Jauffet, Guidon of the Gens d'Armes.

A List of the French Troops made Prisoners at Discretion in the Village of Blenheim, the 13th of August, 1704.

Four Regiments of Dragoons, viz. That of the Maitre de Camp General, Le Reine, Vassy, Rouen, consisting of 3 Squadrons each; Seventeen Regiments of Foot, viz. Navarra, 3 Battalions, Souverain, a Greater German 2, Ouis 2, Arvis 2, Provence 1, Languedoc 2, Blafis 1, Argenois 1, Guisane 2, St. Secord 1, Laifs 1, Buisson 1. Moursin 1, Montfort 2, Royal 3, Of the Artillery 14 in all 28 Battalions.

Berlin, August 19. On the 17th Instant, Monsieur de Marsin, Aid de Camp to the Prince of Saxe Weissenfels, passed through this Place going to Premerwald, where the King of Prussia is at present, with an Account of the Glorious Victory obtained by the Allies over the French and Bevarians at Blenheim, which has caused an universal Joy in these Parts. Our last Letters from Poland say, That the King of Sweden continued to advance towards Rysland, with intent, as was supposed, to attack the King of Poland, and that the new King expected the Issue at Warsaw, and in the mean time was preparing to march with about 5 or 6000 Men of the Crown Army, who have been brought over to his Party, towards the Greater Poland, to oppose the Forces which are moving that way from Saxony. They write from the King of Poland's Camp at Jaroslaw the 4th Instant, That an Express was arrived there on the first from Prince Minswick, who Commands a Body of the Forces of Lithuania, with Advice of his having taken the Kibz Sibau, with the Slaughter of 250 Swedes, & afterwards he fled the Dunaj blocked up Siewburg, a Castle where there was a Garrison of 400 Swedes, which he hoped to be Master of in a little time, & then to make an Excursion towards Rye. Some Misfortune Troops are marching to join him. It is believed they intend to block up that Place in the Winter.

Frankfort, August 20. The French Army under the Marshal de Villeroi advanced lately in near to our Lines at Strassburg, that our Forces there expected to be attacked; but the Enemy thought fit to retire with out attempting any thing; and some Advices add, that he intends to retrace the Rhine. The Siege of Ingolstadt is turned into a Blockade; & it is said Prince Lewis, with part of the Troops which were before that Place, is marching in order to rejoin the main Army.

Nagay, August 26 N. S. There has lately been a Rising at Ghent & Brussels, where part of the Iobabians had gathered together, who eyed out, Long since King Charles III. of Spain, but it has been suppressed; & the Burgers of Antwerp appearing to be in the same Disposition, a Patrolle is ordered to go in the Streets there day & night, to prevent any Intercourse, with Directions not to suffer to march on 4 of them to be together. The Army commanded by Monsieur de Camille is still encamped near the Rhine. Our Letters from the North say, there has been a Siege

The Daily Courant.

Friday, May 23. 1707.

From the Leiden Courant, dated May 25.

Leimberg, April 27.

THE Czar has solemniz'd the Easter Holidays at Zolkiew, and held a Council of War there on the Operations of the approaching Campaign, with the Generals Zeremet, Mazeppa, and others. All the Dragoons have receiv'd their new Cloathing and Mounting, but only Part of the Foot are new cloth'd. The Archbishop of this Place is carried from Dubno to Kiow.

Ships, May 17. There are many Privateers upon our Coast, so that no Ships dare venture out of our Port. A Squadron of Ships pass off this Place 2 Days ago, which we suppose to be French.

Crews, May 19. To Day was brought in by the Walker of Flushing, Captain Samuel Peraro Commander, the Chaste Sufannal of Granville a French Caper of 12 Guns and 85 Men, taken 5 Days ago off the Start.

London, May 23.

Her Majesty has been pleas'd to constitute and appoint a new Lieutenantcy for this City: Whose Names are as follows.

The Lord-Mayor and Court of Aldermen.

Sir Henry Ashurst, Sir Benj. Ayloffe, Sir Robert Adams, Sir Jonathan Andrew, Daniel Allen, Edward Allen.

Sir John Buckworth, Sir James Bateman, Sir William Benfon, Edmund Boulter, Richard Britton, William Beckford, Richard Beauchamp, Abraham Beake, John Billers.

Sir James Collet, Sir Ambrose Crowley, Awnham Churchill, Henry Cornish, John Cullum, John Coggs, John Craddock, Richard Craddock, Edward Coulton, Thomas Coulton, Richard Crawley, Robert Child, William Coatfeorth, John Cholmley, Charles Cox, Richard Cock, Gerrard Connyers, Richard Chifwell, Thomas Clarke, Richard Cary, Thomas Carbonell, Alex. Cairnes, John Cleave, John Cookes.

Sir Thomas Davale, Sir Fr. Daffwood,

John Deagle, Duncan Dee, Tho. Death, William Derbovery, Paul Docmanique, Josiah Diston, Charles Dubois, Daniel Doveville, Peter Deline, John Dewew.

Sir Stephen Evance, William Estrick, Fr. Eyles, Thomas Lyre.

Sir Bazil Firebrase, Sir William Fazakerly, Sir Henry Furnesse, Thomas Frederick, Will. Faulkner, Edward Fowler, Robert Foot.

Sir Barth. Gracedeu, Nath. Gould, Tho. Guy, Edward Gould, Richard Gough, Tho. Gibson, Peter Godfrey, Will. Guan.

Sir Tho. Halson, Sir Will. Hodges, Sir Will. Humfrey, Henry Hatley, Urban Hall, Tho. Hall, James Hallet, Fred. Herne, Nath. Herne, William Hooker, Abraham Houbson, John Hauger, John Hilbert, Lawrence Hatfell, John Hide, Sam. Hayward.

Sir Theod. Jansson, Peter Joy, John Jeffry's.

John Knap, Henry Kelfey.

Sir John Lathialier, Sam. Lock, John Lordell, Henry Liyell, Sam. Lethinier.

Sir John Mordant, John Morgan, Henry Meriton, Robert Mitchel, William Mead junior.

Sir George Newland.

Samuel Ougley.

John Page, Phil. Papillion, Alexander Fifeild, William Proctor, Richard Perry, Charles Peers, Jerre Powell, Peter Parker, Peter Paggan, Tho. Powell, Micaiah Perry, Coll. Richard Pearce, Sam. Powell.

Sir Gabr. Roberts, Robert Roworth, John Rutge, Benjamin Rokeby, Jacob Reynoldson.

Sir William Scawen, John Sawyer, Will. Strong, John Sherbrooke, Sam. Sheppard, Tho. Scawen, John Scott, Gab. Smith, Tho. Seiles, Benj. Smith, John Shipman, John Shure.

Nath. Tench, George Thorold, John Townsend.

Sir Peter Vandepur, Sir Tho. Vernon.

Sir Tho. Webster, Benjamin Wicheont, Will. Walker, Godfrey Webster, John Ward, James Ward, Richard Wyne, Robert Wollstone, James Welf.

22. Титульна сторінка лондонського щоденника *The Daily Courant* з 23 травня 1707 р. (до стор. 116).

LOND. 4302

The London Gazette.

Published by Authority.

From Thursday December 30. to Monday January 3. 1708.

Vienna, December 26. N. S.

ON Sunday last Te Deum was sung here in St. Stephen's Church, the Emperor and Empress present, and the Guns thrice discharged from the Walls of the Town, for the News of our Army's having forced the Passage of the Scheide, and having obliged the Enemy to raise the Siege of Brusels, and to surrender the Citadel of Lille. Monsignor Piazza, late Nuncio in Poland, is soon expected here from Rome. He is to take upon him the Character of Nuncio to this Court, as soon as the present Differences between the Emperor and the Pope are finally terminated. We have Advices from the Russian Camp in Ukraina, that Count Maseppa, General of the Cossacks, was gone over to the King of Sweden; but that he had carried along with him only three Colonels, and a small number of his Body, the rest having declared they would continue faithful to the Czar. Some few Days after that General's Defection, the Prince of Mensikow marched with a Body of Troops and a Train of Artillery to Baurin, the Place of General Maseppa's Residence, whither the General had sent 8000 of his Men for the Security of his Estate; but the Prince made himself Master of the Town, and put all he found in it to the Sword. The Muscovites have prevailed on the Cossacks to proceed to the Election of a new General; and the Choice is said to have fallen on a Nobleman called Skoropacki. The Czar had been endeavouring, for some time past, to procure to General Maseppa the Dignity of a Prince of the Empire, as a Reward for his past Services. These Letters from the Russian Army say, that the King of Sweden was encamped between Stradub and Czernikow on the River Desna; but we have been long without direct Advices from the Swedish Army.

Bern, December 20. N. S. The Strength and Interest of the new Council increase every Day, and the Inhabitants of Kirchberg have submitted to it in the same manner with the other Parts of their Dominion. The Preacher of this Place had prevailed upon his Parishioners to take up Arms, and refuse Payment of any Taxes imposed by the Council; upon which many Outrages were committed, and the Persons of the Officers who were to remove these Impositions insulted. This ill Treatment of those who acted by their Commission, obliged the Government to send Deputies, with 240 Men under their Command, to reduce those of Kirchberg to their Obedience. The Deputies have condemned the Leaders of the Mutiny to pay great Fines, and banished the People who fomented their Divisions out of their Dominions for ever, on Pain of being beheaded, if after a certain Day he is found within their Territories. The last Letters from Paris say, there were great Divisions at the Court of France, and that the Ministers were at a Loss what Resolutions to take in the present Conjunction. It is said, the Duke of Vendouze is to leave no more, and that Mareschal Villars is to succeed him in the Command of the Army in Flanders; that some of the French Troops were returning from Spain, and that the Court had Thoughts of recalling the rest, and leave the Defence of the Duke of Anjou to the Council of Madrid. Letters from Russia of the 12th, as well as from Genoa and Milan of the 16th and 22d, confirm the Probability of an Accommo-

dation between the Emperor and the Pope. Letters from Savoy say, That the Count de la Tour, who has served his Royal Highness in several Courts, and was a Plenipotentiary at the Treaty of Peace at Ratiswick, died at Thonon on the 8th Instant.

Berlin, December 29. N. S. When the Emperor desired this Court to let 2000 of their Troops advance from the Ferratze to Rome, if there should be occasion, his Majesty returned Answer, that he was not only ready to order the 2000 desired, but also the whole Body of his Troops in Italy, if it should be necessary. Letters from the Place of Barbette on the River Willa tell us, that in the Action which happened between the Palatin of Kiew, and the Count's Army under the Command of Monsieur Rintoul, the former had the Advantage in the beginning of the Engagement; but that Monsieur Ribinski, having rallied his Troops, put the Palatin to Flight. It is said, that if the Night had not come on, the Defeat would have been much greater. The same Letters say, that General Lwenhauer has joined his Master the King of Sweden with 5000 Men; so that the Advices we lately received, that General Maseppa had embraced the Swedish Interest, and that since his Arrival in their Camp, he had obtained an Advantage over the Muscovites.

Brussels, January 7. N. S. On Friday last his Grace the Duke of Marlborough came from Ghent to this Place, and was attended the next Morning by the Council of State, the States of Brabant, the Magistrates, and other Persons of Quality, who made their Compliments upon his happy Conclusion of the Campaign. On Wednesday next his Grace designs to sit out with Prince Eugene for the Hague. We have an account from Mons, that the Elector of Bavaria has been at Valenciennes, to concert and take Measures with the Marshal de Boufflers, and that he returned to Mons three Days ago. Te Deum will be sung here next Sunday, (which will be observed as a Day of Thanksgiving) for the surrender of Ghent and Bruges to their lawful Sovereign, and the other Successes of the Campaign.

Hague, January 8. N. S. The States General have refused to suggest their Forces with the Addition of 6000 Men, and have sent that Resolution to their respective Provinces for their Approbation. The Squadron which is designed for the Mediterranean will sail within few Days, if the Wind continues fair. The States have written to his Grace the Duke of Marlborough in the most earnest manner, to defer his Return into Great Britain, and expressed the Necessity that either his Grace or the Prince of Savoy should stay in Holland in the present Conjunction; but it is thought that Prince Eugene, after having been some Days in this Place, will be obliged to return to the Court of Vienna.

St. James, December 31. On the 19th of this Instant his Grace the Duke of Ormond, Chancellor of the University of Oxford, presented to her Majesty a Book of Poems, Entituled, *Escoriae Castellanae Præcipue Georgie Præcipue Danie de Oceanicis Academicis Illustre*. Written by the most Eminent Members of that famous University.

This Honour, paid to the Virtue and Memory of his Royal Highness, her Majesty received very graciously.

23. Титульна сторінка урядового часопису *The London Gazette* з 30 грудня 1708—3 січня 1709 р., (до стор. 117).

Mosco ¹⁷/₂₈ Novr. 1708.Right Honble

With my letter of the 20th Oct. I had the honour to send you a Copy of what I lately writ to Count Goloffin, about the affront of their Ambassador; & yesterday I received an answer, by the Translation whereof (P. 1) you may please to see. This Court now waits for Her Majestys Resolution, and Satisfaction; nor can I proceed any further till I hear how far Her Majesty may think fit to comply with the Oearts Demands, or what other terms of Reparation she may propose.

In the same letter you will find a large account of General Moreppas revolt to the King of Sweden, with the Proceedings of this Court against his Officers, & their Election of a new Hetman in his place. To which I shall only add a few other Circumstances, I have heard from good hands. Some days before Moreppas went over, he gave himself out to be very sick, & to despair of his Recovery, at which the Court was very much concern'd, & at his instance, took measures to elect a new General in his presence, for which purpose

The Honble W^m. Lee. Esqr.

Right Honourable

34

I am very sorry my fortune has brought me
so far out of the reach of correspondence, as to hinder me to do
my Duty, or pay G^d Hon^r the respects I am oblig'd to; [It is now
8 weeks ago, that we have had no intercourse of Letters, and I
fear the difficulty will increase, as we advance deeper into the
Country, the Muscovites being behind and on all sides of us,
and the Cossaks whose Country we are now going to invade,
before. The late march His Majesty ~~has~~ made since we
left Conichow the 20th past, has been through vast woods and
wildernesses, and must have cost His Majesty dear, since for
25 miles together very little Subsistence has been found for
Right Hon^r Mr Secretary Boyle.

25. Перша сторінка звіту англійського капітана Дж. Джефрейса при головній шведській кватирі з 7 жовтня 1708 р., (до стор. 164).

Mr. & Miss from Stardub
7th Oct. 1708.
Mr. Jefferys
at 10 June 1709

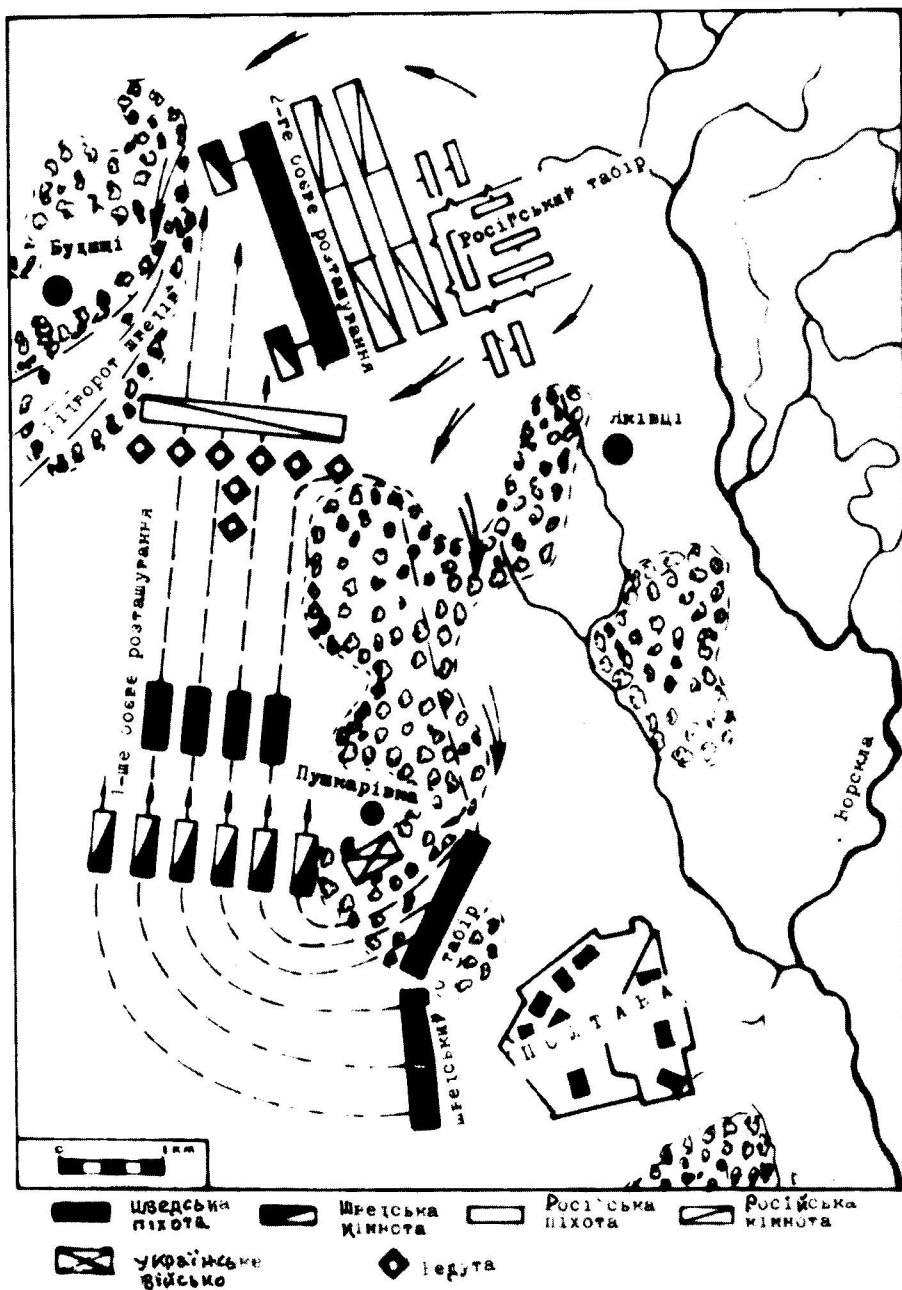
have had over Lt. Seymour by the river side of which here is
yet no certain acct. come in; but I presume that action has not
gone according to wish, since most here endeavour to conceal it,
and that that discourse freely speak of nothing but the praises
of that Lt. for his good conduct during the action, and in his retreat
after. I am with all Dutiful respect

From the Camp at Melin
4 miles from Stardub, Oct.
the 7th O. S. 1708.

Respect Honorable
Yr. Honorable

Most obedient and most
humble servant.
James Jefferys.

1708
Oct. 7. 1708

27. Плян битви під Полтавою 7 липня 1709 р., (до стор. 168).

“ПОКАЖЧИК ПРИЗВИЩ

- Август II, 8, 9, 46, 49, 50, 56, 58, 85, 91, 114, 115, 117, 118, 143, 144, 146, 162, 188
- Адлерфельт Г., 26—28, 56, 80—82, 84, 145, 146, 148, 149—151, 154, 155, 157, 166, 169, 173, 187, 190, 196
- Амман ур А., 109, 111
- Андрусак М., 17, 64, 139, 156, 166, 192
- Анненков І., 140
- Антонович В., 20, 192
- Апостол Д., 49, 107, 114, 116, 117, 140, 159
- Аюка, 158, 159, 171
- Бабінські Г., 19, 79, 196
- Байрон Г., 16, 113, 174, 178
- Балюз де, Ж., 10—13, 23—25, 104, 109
- Бантиш-Каменський Д., 36, 43, 166
- Барділі Й., 27, 28, 56, 61, 64—68, 80—83, 96, 99, 100, 157, 166, 167, 170, 173, 180, 186, 190, 196
- Бас де, 11, 19
- Бауер Р., 68, 172
- Безенваль де Ж., 25, 106—109, 188
- Безкровний Л., 173, 183
- Бєєль Д., 55, 56
- Белопольський А., 182, 188, 192
- Бернінгротг М., 56
- Бетгун, 103, 109
- Бистрицький І., 130
- Бінгель Г., 42, 180, 193, 196
- Бісмарк О., 16
- Богословській М., 10, 18, 19, 186, 190
- Бодянський О., 20
- Боннак де, Ж., 12, 13, 24, 25, 106, 108, 109
- Боплян де В., 10, 46, 77, 121, 137, 196
- Боршак І., 11, 12, 15, 17—19, 22, 23, 25, 39, 43, 55, 79, 80, 103, 109, 110, 121, 136, 167, 181, 188, 190, 193, 196
- Брандт, 116
- Брехт Б., 17, 19, 178
- Брус Г., 32, 123, 142
- Брюкнер А., 6, 160, 167, 186, 187, 190
- Булавін К., 127
- Буланжер Л., 16, 178
- Бюшінг Ф., 43, 78, 79, 114, 197
- Вейге Хр., 65, 67, 87, 155
- Величко С., 164
- Вердмюлер Б., 30
- Вернадський Ю., 18, 200
- Вернет О., 16, 178
- Виговський І., 161
- Винар Л., 6, 97, 136, 138, 193
- Вишневецький Л., 183, 184, 185, 189, 193
- Віліюс Г., 157
- Вітворт Ч., 21, 41, 123—128, 130, 131—135, 137, 139, 140, 186, 200
- Возняк М., 97, 193
- Войнаровський А., 51, 59, 67, 69, 78, 91, 108, 118, 138, 149, 177
- Волков, 184
- Вольтер, 31, 174, 178, 179, 186, 190, 200
- Вуйцік З., 26, 40, 41, 44, 200
- Гавен ван П., 29, 91, 93, 198
- Гайнекен К., 80
- Гайнтц О., 187, 191, 198
- Галаган Г., 87
- Галлендорф К., 38, 41, 157
- Галлярд фон Н., 123
- Гаттон Р. М., 22, 40, 44, 154, 173, 187, 191, 198
- Гейль С., 28
- Гермелін О., 156
- Герон де Ф., 25
- Герцик П., 15, 152
- Гієльм, 65, 149
- Голубнича Л., 179, 198
- Гоманн Й., 10
- Горленко Л., 117
- Гордієнко К., 65, 87, 153, 154
- Гроффей П., 25, 106, 108
- Грушевський М., 37, 43, 57, 64, 80, 142, 162—165, 168, 193, 198
- Грушевський О., 168
- Гуйссен фон Г., 20, 28, 29, 52—54, 79, 91—93
- Гюго В., 16, 178

Прізвище Івана Мазепи не взглядено з уваги на часте повторення.

- Габор Б., 14, 15
 Гасманн Хр., 30, 41, 98—100, 173
 Голіцин В., 12, 47, 48, 60, 78, 101, 114, 184
 Головін Ф., 91, 94, 104, 129, 130, 156
 Гольц, 74, 131
 Гордон А., 32, 42, 116, 122, 142
 Гордон П., 10, 31, 42, 121, 122, 137
 Гребен, 47
 Грітцнер М., 92

 Дабижа А., 92, 193
 Данжу де Ф., 106, 110
 Делякруа Е., 16, 178
 Дерффлер С., 11
 Джеффрейс Дж., 22, 124, 137, 139, 146, 154, 165, 168, 173
 Дефо Д., 10, 18, 32, 42
 Долгорукий В. Л., 87, 104
 Долгорукий Г. Ф., 121
 Дольська А., 92
 Доморацький Ш., 185
 Дорошенко Д., 17, 37, 43, 162, 167, 176, 179, 193, 197
 Дорошенко П., 51, 121
 Дукмаср Ф., 79, 197

 Еврипід, 177
 Емануель, 27, 28, 56
 Енгель фон, Й., 36, 38, 43, 56, 187, 190, 197

 Енсен А., 38, 55, 79, 193
 Еремійв М., 41, 100

 Жеріко Т., 178
 Журахівський І., 155

 Загоровський Я., 176
 Загоровська О., 176
 Залєвський Б., 178
 Залєнський, 127
 Зедлер Й., 42, 63, 81
 Зільтманн фон Н., 21, 67, 76, 87, 153

 Іваненко П., 164
 Ізелін Я., 32, 42, 63, 81

 Іполіт, 176, 177
 Іскра І., 62, 155, 165
 Іффлянт, 60

 Йосиф І., 17, 21, 53, 71, 90, 91, 110

 Кайзерлінг фон Г., 74—76, 180, 186
 Каманін І., 176, 179, 193
 Кампредон де Ж., 24, 106, 108, 188
 Кантемір Д., 122, 123
 Карло X Г., 162
 Карло XII, 8, 20, 23, 24, 26, 28, 38, 58, 60—64, 67, 68—70, 73, 99, 108, 120, 125, 146, 149, 151—153, 156, 161, 162, 165, 169—172, 174, 178, 180
 Карлсон Е., 22, 145, 154, 166
 Келін А. С., 169
 Келяріус Х., 10, 18
 Кенінгсек фон Ф., 47, 59, 129, 151
 Кентржинський Б., 11, 17, 20, 40, 198
 Кікін А., 126, 127, 139
 Кірхнер Й., 82
 Клінгспор К., 10, 18, 31, 41, 57
 Клокман Ю. Р., 41
 Ключевський В., 182, 188
 Козаченко А. І., 38, 43, 173, 183, 193
 Кольмодін Й., 70
 Концький М., 11
 Корб Й., 21, 87, 88, 94, 198
 Костомаров М., 17—19, 36—39, 43, 64, 69, 80, 81, 83, 135, 136, 142, 167, 168, 173, 179, 185, 189, 193
 Кочубей В., 62, 155, 165
 Кравців Б., 18
 Крассау фон Е., 158
 Крипякевич І., 41
 Крихбаум, 71
 Крупницький Б., 17, 18, 20, 21, 38, 39, 43, 54, 55, 60, 64, 77, 76, 79, 80, 81, 84, 90, 93, 97, 135, 142, 167, 180, 190, 193

 Лазаревський О., 17, 38, 43, 55, 79, 183, 194
 Левентнаупт А., 60—62, 68, 69, 75, 119, 134, 147, 149, 156, 173
 Левітгер Л. Р., 40, 44, 138, 160, 167, 198
 Леопольд І., 46, 91

- Лещинський С., 20, 24, 25; 49, 60, 65,
 108, 127, 131, 146, 158, 161, 174, 188
 Лібекер Г., 61, 76, 158
 Ліст Ф., 16, 178
 Лизогуб Я., 49
 Ломиковський І., 160
 Лонг М., 31, 41
 Луців В., 79, 194
 Лягеркрона А., 60, 61, 149
 Людовик XIV, 23—25, 107—109, 188

 Макей Дж., 21
 Максимович Д., 115
 Маркова О. П., 121
 Марон Ж., 25, 107—109
 Марті К., 25
 Матвеев А. А., 186
 Мартинов, 39
 Мартель Р., 39
 Массі Р., 40, 44, 173, 187, 191, 199
 Мацьків Т., 5, 6, 19, 41, 79, 136, 194
 Медовс Ф., 124, 130, 137
 Менінг К., 39, 44, 129
 Меншіков А., 60, 64, 69, 86, 91—93, 100,
 119, 130, 132, 149, 151, 160, 172, 173,
 180
 Миклашевський М., 114
 Мирович І., 115—117
 Міссі де Ж., 13, 19, 31
 Мокієвська М., 51
 Молчановський Н., 20
 Монцямбано-Пуфендорф С., 34, 42

 Науендорф Е., 30
 Невіль де ля Ф., 11, 13, 18, 23, 31, 78,
 103, 109, 110, 121, 137, 176, 179, 199
 Немирич Ю., 12
 Нестезураної, див. Міссі де
 Нікіфоров Л. А., 142, 194
 Ніс І., 100
 Нойгебауер, 53
 Нордберг Г. А., 26, 28, 57, 61, 65, 80,
 100, 116, 145—149, 150—155, 162, 167,
 169, 173, 199
 Нордманн К., 22, 23, 110, 111, 166, 167

 Обидовський І., 47, 51, 78, 177
 Оболенський М. А., 31
 Оглоблин О., 5, 17—20, 40, 47, 63, 66,
 67, 77, 78, 81, 82, 90—94, 96, 97, 100,
 157, 160, 161, 164, 166—168, 183, 185,
 189, 190, 194
 Огільві Г., 142
 Огінські Г., 24
 О'Коннор Б., 46, 77, 137, 199
 Оляччин Д., 17, 28, 29, 41, 80, 194
 Орлик П., 11—13, 20, 40, 62, 92, 100,
 143, 160, 162, 166
 Орлик Г., 4, 15, 40
 Отвіновські Е., 174, 179

 Падуро Т., 11
 Палій С., 102
 Панкратова А. М., 188
 Пасек Я. Х., 174—179, 199
 Пеленська Хр. 176, 177, 179, 194
 Перрі Дж., 32, 42, 122, 123, 137, 142
 Петро І, 7—9, 12, 13, 23, 25, 28, 29, 31,
 38, 45, 53, 54, 65, 170, 183, 184, 186
 Петрик, 164
 Петрушевич А., 166
 Піпер К., 61, 62, 72, 143, 145, 146, 152,
 153
 Платонов С. Ф., 182, 188, 194
 Плеєр О., 13, 20, 21, 48, 88, 89, 90, 125
 Подольський, 184
 Покровський М. Н., 182, 188
 Понятовські С., 31, 41, 60, 61, 81, 157,
 166, 199
 Потоцкі Й., 20, 114
 Посельт М., 31
 Пріцак О., 195
 Прутц Р., 15, 45, 77, 200
 Пушкарев С. Г., 182, 188, 195
 Пушкін А. С., 16, 178

 Ракочи-Ференц II, 126, 188
 Рашид, 71
 Рене фон К., 90, 133, 143
 Реншильд К. Г., 61, 62, 68, 171, 172
 Рилєєв К., 16, 178
 Рімша фон Г., 154
 Робінсон Дж., 124
 Романовський В. А., 183

- Росс, 61, 172
- Саксі де, 150
- Самойлович І., 14, 47, 51, 60, 63, 78, 101, 103, 113, 155, 163, 177, 183
- Сапіга Я., 106, 114
- Сенека, 177
- Седлемаєр Й., 34
- Сенявський А., 25, 40, 107, 148, 155
- Сібмахер Ф., 97, 200
- Січинський В., 17, 55, 57, 78, 79, 80
- Сидорук І., 56, 80
- Скоропадський І., 60, 90, 119, 120, 131, 133, 140, 158, 171
- Славутич Я., 17, 18, 195
- Словацький Ю., 16
- Собеський Я., 46, 121, 103
- Соловійов С. М., 79, 157, 167, 181, 184, 185, 188, 189, 195
- Соломон, 184, 185
- Слфія, 12
- Старчевський А., 19, 195
- Субтельний О., 17, 20, 40, 44, 107, 111, 191, 200
- Тарле Е., 157, 183, 189, 195
- Тіме У., 80
- Токаржевський-Карашевич І., 97, 195
- Толстой П. А., 94
- Томашівський С., 16, 17, 19, 21, 65, 82, 83, 93, 96, 97, 136, 138, 145, 154, 155, 195
- Торсі де, 108
- Українець Е., 88, 155
- Уманець Ф., 17, 39
- Урбіх фон Й., 71, 93
- Устрялов Н., 19, 21, 41, 95, 96, 155, 157, 184, 195
- Фальбовський С., 175, 176
- Фальбовська, 175, 176
- Фалька С., 55, 56
- Федра, 177
- Ферріол, 108
- Фесей, 177
- Фридерик IV, 8
- Фріксель А., 38, 161, 166, 167, 197
- Фридрикевич Г., 78, 177
- Хмельницький Б., 7, 16, 39, 152, 161, 182, 185
- Чайковський П., 16, 178
- Четвертинський Ю., 132
- Шафіров П., 76, 134, 135, 156, 200
- Шенборн, 91, 92
- Шенстром П., 27, 157
- Шереметьєв Б., 49, 88, 118, 121
- Шіле А., 38
- Шліппенбах фон А., 172
- Штраленберг фон Ф., 29, 187, 190, 200
- Шуленберг, 117
- Шуманн Г., 7, 18, 200
- Шумлянський Й., 185
- Шутой В. Е., 157, 166, 183, 189, 195
- Яблоновський С., 159, 184
- Яковлев П., 87, 171
- Ян Казимир, 23
- Юсуф Паша, 70, 74

NAME INDEX

- Adlerfelt, Gustave, 205, 207, 210, 221
 Andrusiak, Mykola, 221
 Anne, 206
 August II, 205, 215, 218, 219
- Babinski Hubert, F., 208, 219
 Baluze, Jean, C. de, 201, 202, 209, 213
 Bardili, Johann, Wendel, 207, 210, 222
 Beauplan, Guillaume, le Vasseur, de, 201, 208
 Besenval, Jean, Victor, de, 225, 226
 Bogoslovskii, M.M., 209, 220
 Bonnac, Jean-Louis, de, 226
 Borschak, Ellias, 210, 220
 Brückner, Alexander, 208, 210, 218, 221, 222
 Byron, George, Gordon, 211, 223
- Casimir, Jan, 224
 Campredon, Jacques, de, 225
 Cederhelm, Josias, 210
 Charles XII, 205, 207, 208, 211, 215, 216, 217, 224, 225
 Chmelynycky (Khmelynytskyi), Bohdan, 223, 224
- Defoe, Daniel, 201, 209, 213, 220, 223
 Dolska, Anna, 203
 Doroshenko (Dorošenko), Petro, 211, 212, 224
 Falbowski, Stanislaw, 224
 Feldman, Joseph, 221
- Golitsyn, Vasilii, 212
 Golovkin, Gabriel, 203
 Gordon, Patrick, 201, 212, 219
 Gordon, P., 213
 Groffey, Philippe, 226
- Haintz, Otto, 210
 Hatton, Ragnhild, M., 208, 209, 210
 Homann, Johann, 201, 213, 219
- Hrushevsky (Hruševskyyi), Michael, 215, 221, 225
 Huyssen, Heinrich, von, 203
- Jefferyes, James, 205, 206, 209, 216
 Joseph I, 203
- Kantemir (Cantemire), Demetrius, 205, 219
 Kayserling, Georg, Johann, von, 206, 207, 218
 Kentrschynskyj, Bohdan, 209
 Klingspor, Carl, G., 213, 220, 223
 Kostomarov, Mykola, 208, 209, 210, 219, 220
 Krassau, Ernst, von, 217
 Krupnycky (Krupnytskyj), Borys, 208, 210, 221
- Lagercrona, Anders, 217
 Leopold I, 212
 Leszczynski, Stanislaw, 205, 219, 224
 Lewitter, L.R., 202, 209
 Louis XIV, 219, 226
 Löwenhaupt, Adam, Ludwig, Count, 206, 216
 Lybecker, Georg, 217
- Maron, Jacques, 226
 Massie, Robert, K., 202, 208, 209, 210
 Matveyev, Andrei, A., 206
 Mazepa, Adam, Stefan, 224
 Meadows (Medows), Philip, 206
 Menshikov, Alexander, D., 203, 204, 207, 214, 218, 225
 Millington, James, 215, 220
 Mikievaska, Maryna, 224
- Neuville, Foy de la, 201, 209, 213, 220, 223
 Nikiforov, Leonid, N., 210
 Nordberg, Georg, A., 221

The index does not include the frequently used name of Ivan Mazepa. This index is prepared for the resumes only.

- Nordman, Claude, J., 221
- Ohloblyn, Alexander, 208, 216, 219, 220, 221
- Orlyk, Philip, 203, 206, 211
- Padura, T., 211
- Pasek, Jan, Chryzostom, 211, 219, 224
- Patkul, Johann, Reinhold von, 205, 220
- Peter I, 202, 204, 218, 219, 224
- Piper, Carl, 216
- Pleyer, Otto, 202, 206
- Poniatowski, Stanislaw, 218, 221
- Pritsak, Omelian, 209
- Pushkarev, S., 208, 210
- Rakoczy, Ferenc, II, Prince, 205, 219
- Renne, Karl, Ewald von, 203
- Renschoeld (Rehnschoeld), Karl, Gustaf, 217, 225
- Rozumovsky, Cyril, 201
- Samoilovych, Ivan, 211, 212
- Schönstrem, Peter, 217
- Schumann, Hans, 201, 208, 213, 220
- Sheremetyev, Boris, Petrovich, 203
- Shutoi, V. E., 210
- Sirko, Ivan, 212
- Solovyev, S.M., 209
- Subtelny, Orest, 205, 209, 220, 222
- Ustrialov, Nicholas, 210
- Vernadsky, George, 208, 210
- Voltaire, 211, 219, 221, 223
- Vozniak, Mykhailo, 221
- Whitworth, Charles, Lord, 201, 206, 207, 213, 218, 220

З М І С Т

Передмова	5—6
Розділ перший	7—19
Вступ (7) — Примітки (18)	
Розділ другий	20—44
Джерела та їх аналіза (20) — Примітки (41)	
Розділ третій	45—84
Мазепа у німецьких джерелах (45) — 1. Мазепа в німецькій пресі до 1708 р. (45) — 2. Мазепа в німецькій пресі по 1708 р. (58) — 3. Мазепа в німецьких мемуарах (64) — 4. Мазепа у звітах пруського посла в Москві (74) — Примітки (77—84)	
Розділ четвертий	85—97
Мазепа в австрійських джерелах (85) — 1. Мазепа в австрійській пресі 2. Мазепа в мемуарах секретаря австрійського посольства в Москві (87) 3. Мазепа у звітах австрійського посла в Москві (88) — 4. Справа надання Мазепі титулу "Князя св. Римської Імперії" (91) — Примітки (93—97)	
Розділ п'ятий	98—100
Мазепа у спогадах швайцарського очевидця (98) — Примітки (100)	
Розділ шостий	101—112
Мазепа у французьких джерелах (101) — 1. Мазепа у французькій пресі 2. Мазепа у споминах французького дипломата (103) — 3. Мазепа у звітах французьких дипломатів (104) — Примітки (109—112)	
Розділ сьомий	113—142
Мазепа в англійських джерелах (113) — 1. Мазепа в тогочасній англійській пресі (113) — 2. Мазепа у тогочасних англійських мемуарах (121) — 3. Мазепа у звітах англійських дипломатів (124) — Примітки (136—142)	
Розділ восьмий	143—144
Згадки про гетьмана Івана Мазепу в голландській газеті (143)	

Розділ дев'ятий	145—155
Мазепа у світлі шведських очевидців (145) — Примітки (154—155)	
Розділ десятий	156—168
Мазепа — творець українсько-шведського союзу (156) — Примітки (166—168)	
Розділ одинадцятий	169—173
Битва під Полтавою (169) — Примітки (173)	
Розділ дванадцятий	174—179
Легенда і правда про Мазепу (174) — Примітки (179)	
Розділ тринадцятий	180—191
Підсумки (180) — Примітки (188—191)	
Джерела	192—200
1. Архівні матеріяли (192) — 2. Бібліографія (192—195) — 3. Bibliography (196—200)	
Резюме	201—226
Hetman Mazepa in Contemporary Western European Sources 1687—1709, Summary (201) — Notes (208) — Hetman Mazepa in westeuropäischen Quellen 1687—1709, Resümee (211) — Anmerkungen (219) — Hetman Mazepa dans des sources de l'Europe occidentale 1687—1708, Résumé (223)	
Додатки	227—250
Копії документів	251—278
Покажчик прізвищ	279—282
Name index	283—284
Зміст	285—286

